

డాక్టరు సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణుఁడు.

విషయసూచిక

చతుర్థాధ్యాయము

సాంఖ్యతత్త్వము

పంచమాధ్యాయము

పతంజలియోగతత్త్వము

షష్ఠాధ్యాయము

పూర్వమీమాంస

సప్తమాధ్యాయము

వేదాంతసూత్రములు

అష్టమాధ్యాయము

శంకరాద్వైతవేదాంతము

అంకితము

గురుదేవా ! గతజన్మ పుణ్యమున నా
కు న్గల్గె నీదర్శనం
బబ్బెఁ, నీవరవాక్య దివ్యసుధ నే
నా కంఠమున్ గ్రోలి, సం
సరణాబ్ధిం దరియించు ధైర్యమును గాం
చంగల్గితిన్, సత్కృపా
భరణా ! నీవు కృతీశ్వరుండవయి ప్రో
వన్ మ్రొక్కెదన్ సద్గురూ !

పీఠిక

'సాహిత్యభూషణ'

జొన్నలగడ్డ సత్యనారాయణమూర్తి ఎం. ఏ. బి. యల్.

ఆమ్నాయవాఙ్మయము జ్యోతిర్మయమైనది. ఈశ్వర కటాక్షము నంది అంతరంగ గర్భాలయమందలి పరంజ్యోతిపై నంతర్దృష్టిని సారించి తన్మయత్వమంది మంత్రద్రష్టలు ఆత్మ వాక్కులందు నిగమవిభూతి నవలోకించిరి. హృదయ దివ్యాలయమునఁ దేజరిల్లిన భాస్వదాశయ మరీచికాగుచ్ఛము, వీరి రచనమున సూర్యమండలమై విలసిల్లెను. దివ్యదృష్టిగల మహర్షులు వీనిని విలోకించి ఈరచన మపౌరుషేయ మని ముక్తకంఠములతో వాకొనిరి. అతీంద్రియదృష్టిగల ఈ యతీంద్రుల సృష్టియే భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము. ఆత్మసాక్షాత్కార, ఆత్మవిశ్వాస, ఆత్మజ్ఞానముల సంయుక్తమహిమ మిందుఁ గలదు.

భారతీయసంస్కృతికి స్వతస్సిద్ధమైన యీ ప్రభావము నెఱిఁగిన మహాపురుషుఁడే ఈ తత్త్వశాస్త్రకథనమును జగతికిఁ దెలుపఁజాలును. ఋషికులమునఁ బుట్టి ఆర్షసంప్రదాయముల ననుసరించి సాధనమార్గమున ముందంజవేయు రచయితయే, దివ్యభావానుభూతి నందిన కళోపాసకుఁడే ఈకర్తవ్యమును నిర్దుష్టముగా నిర్వహింప సమర్థుఁడు. విషయపరిజ్ఞానము మాత్రమే తాత్త్వికగ్రంథసృష్టికి సామగ్రిని బ్రసాదించునని తలఁపఁజెల్లదు. వైదుష్యమునకు దైవీసంపద మహిమను జేకూర్చును. నైసర్గిక ప్రతిభకు మననసముద్భవ భావశబలత శక్తిని బ్రసాదించును.

నిదిధ్యాసన ధ్యానధారణ సమాధి స్థితులందు పరిణతి నందిన హృదయము వాగ్దేవీపూజా మందిరమువలెఁ దేజరిల్లి ప్రాకృతపరిశీలనమున కందని మహిమను బడసి ఉపాసకుని జీవితమందు దివ్యదృశ్యమును జూపును. ప్రాపంచికదృష్టితో సంతృప్తి పడని ఆనందవ్రతుఁడు ఈదృశ్యసందర్శనమువలన అమరత్వము నందును. ఈతని వ్రాతయందుఁ బీయూషజలధి గోచరించుట అబ్బురముకాదు. కేవలము భౌతికదృష్టి గల రచయిత కీతఁ డెంతదూరమున నుండునో యూహింపనగును.

భవపరంపరనుండి భారతి నారాధించుచు దివ్యశక్తి నందిన సాధకుఁడు శ్రీరాధాకృష్ణపండితుఁడు. ఈయనహృదయము శ్రమవ్రతమువలన ఆనందహ్రదమాయెను; ఈయనయూహాలు సౌందర్యనిలయము లాయెను. నిలుకడవడసిన విద్యుల్లతవలె ఈమహారచయిత వాక్కులు కడుంగడు మనోహరములై విలసిల్లును. స్వర్ణద్యుతిసందీప్త శిశిరబిందువిభూషితమై మానస సరోవర వారిపూరమున నగుమోముననై వెలయు శతపత్రసుందరివలె ఈయన హృదయపుండరీకము ప్రఫుల్లమై ప్రమోద మరంద సంభరితమై ఈయన కృతులను అమృతసరస్సు లొనరించెను. సహస్రార కమలము వికసించినపుడు, అంతరంగమున సుధాబిందువులు కురిసినపుడు, కవీంద్రుని సూక్తులందు పీయూష ఝరులు వెలారుట యక్కజమా? శ్రీ రాధాకృష్ణుని ప్రజ్ఞ ఘనపాండితియందు మాత్రము లేదు. ఆయన కవితాదృష్టి గల తాత్త్వికుఁడని, తాత్త్వికదృష్టికల గద్యకవి యని ఆయన వాఙ్మయసృష్టియును వక్తృత్వకౌశలమును దిగంతములకుఁ దెలి

పెను. వారికృతులలో నుద్గ్రంథమని వాసిగాంచిన భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము నుపలక్షించినపుడు పూర్వోక్త నిర్వచనము నకు బహుళ దృష్టాంతములు గోచరించును. సహస్రకిరణములు దినమణియందు వెలయులీల, సహస్రాబ్దములనుండి సహస్ర శాఖోపశాఖలతోఁ బరిఢవిల్లు భారతీయ తాత్త్వికవైదుష్యము ఈ మహాగ్రంథమునఁ గేంద్రీకరింపఁబడినది.

ఈమహాగ్రంథము నాంధ్రీకరించుట సామాన్య క్రియ కాదు. మాతృకలో నుల్లేఖింపఁ బడిన బహుళ శాస్త్రాంశము లను అనువాదకు లీవఱిలోనే పఠించి యుండవలయును; కవి హృదయము నెఱిఁగిన విమర్శకుఁడై, గ్రంథస్థగంభీరభావమును గ్రహించిన తజ్జ్ఞుఁడై, మూలగ్రంథ మందలి భాషాసౌందర్య మును గుర్తించిన రసజ్ఞుఁడై, సంస్కృతాంధ్రములం దనల్ప పాండితి నందిన ప్రజ్ఞాధురీణుఁడై, గ్రంథరచనమున సిద్ధహస్తుఁడై యున్న మహనీయుఁడే యిందులకుఁ గావలయును. ఈయన్ని శక్తులును గల శ్రీ బులుసు వేంకటేశ్వరులుగారి యాంధ్రీకర ణము శ్రీరాధాకృష్ణుల ఆంగ్లరచనమువలె రసభరితమై, గంభీర భావబంధురమై, సర్వాంగసుందరమై యొప్పుచున్నది.

భారతీయ తాత్త్వికవీథు లందు గంధసింధురముల వలె ముందంజవేసిన పరివ్రాజక చక్రవర్తులు పలువురున్నారు. ఒకరి కొకరు వీరు ఛాయాచిత్రములు కారు. వీరి ప్రత్యేకప్రతిభ ప్రత్యేకవ్యక్తిత్వమునఁ బ్రకటితమైనది. ఈగ్రంథభాగమున వివరింపఁబడిన సాంఖ్యతత్త్వము, పూర్వమీమాంసా వేదాంత సూత్రములు, ఒకే తాత్త్విక మహీరుహశాఖలు. సమన్వయ

దృష్టితో వీక్షించు విద్వాంసుల కిందు పౌరపాశ్చ్యములు కాన
రావు. ప్రాచీనార్వాచీన ప్రాచీప్రతీచీసంస్కృతులను సమన్వయ
దృష్టితో సమీక్షించి పృథ్వీవాసులకు శాంతితారకమంత్రోప
దేశముచేయు మహాపురుషుని దృక్పథమును గుర్తించి అనువాద
కులు వారి వైజ్ఞానిక స్వరూపమును ఆంధ్రమహాజనుల సమక్ష
మున నిలిపిరి. మంచుమల పునాదికి సహపాఠియై భారతీయ
తత్త్వశాస్త్రము జగతిపై నిలుచున్నంతకాలము, ఈయుద్గ్రంథము
నిలిచి సకలసద్గుణ నికురంబమైన శారదాంబకు మిగులం గూర్చు
కై సేతయై వెలయు నని విశ్వసించుచున్నాను.

అనువాదకుని భూమిక.

ఒక్క మాటలోఁ జెప్పవలయునన్నచో భారతదేశచరిత్ర బ్రహ్మర్షివరేణ్యుల బ్రహ్మజ్ఞానసాధన చరిత్రయే. ఇదివఱలో మేము చెప్పియున్నరీతిగా, భారతజాతియొక్క దృష్టి శుద్ధ తాత్త్వికదృష్టి. ఇహలోకజీవితము క్షణికమైనది; దుఃఖమయ మైనది; ఎవఁడీలోకమున జన్మించి, బ్రహ్మవేత్త కాకుండ మరణించునో వాఁడు కడు నికృష్టజీవి; బ్రహ్మజ్ఞానసంపాదనమునకు తపస్సే శ్రేష్ఠతమమార్గము (తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ); పరమాత్మయొక్కటే పరమసత్యమగు వస్తువు; అందుచే నదియే విని, యాలోచించి, దానిఁగూర్చియే ధ్యానించి, పొందఁదగిన దను మూలసిద్ధాంతము భారతజాతిహృదయములోని ప్రధాన రక్తనాళమై యుగములు ప్రసరించినది.

పరమసత్య దర్శనమున కాంతరంగిక తపోమార్గమే స్వచ్ఛము, పవిత్రము, నిశ్చయమునైన మార్గము. అందుచేఁ బ్రాచీనమహర్షులు బాహ్యప్రకృతిని స్వాధీనమొనర్చుకొని సర్వ శక్తులను బొందఁగలిగియు నది కాలహరణమొనర్చు వ్యర్థ ప్రయాసయని తృణీకరించిరి. కాని, నేఁటి పాశ్చాత్య ప్రకృతి శాస్త్రపండితులు సత్యాన్వేషణపరాయణులయ్యు సత్యసాధ నమునకు నిర్దిష్టమగు నాంతరంగికప్రకృత్యతీతమైన తపోమార్గ మునకు రాఁజాలరైరి. దీనికిఁ గారణము వారి దృష్టి బాహ్య దృష్టి; బుద్ధిబలముచేతనే బుద్ధ్యతీతమగుపరమసత్యమును సాధింప ఁగలమను మౌర్ఖ్యమునుండి వారు విడివడఁజాలకున్నారు.

కొలఁది ప్రకృతిశక్తులను కనుఁగొని, వానినిద్ధృణీకరించిముందుకుఁబోయి పూర్ణసత్యాన్వేషణమొనర్చుటకు బదులుగా, నీ శక్తులను సామ్రాజ్యనేతల చేతులలోఁబెట్టి, దారుణప్రపంచమారణోత్సవకారకు లగుచున్నారు. కాని, నేఁటి పాశ్చాత్య ప్రకృతిశాస్త్ర పండితులైనను, తమబాహ్యశక్తి ప్రయోగముల వలనఁ బరమార్థము దూరమగుటయేకాక, యిహలోకము నరకప్రాయమైనదని తెలిసినవెంటనే, యీబాహ్యమార్గమును విసర్జించి, తపోమార్గమును పట్టితీరవలయు దినములు వచ్చి తీరును.

ఆంతరంగికాత్మ ప్రపంచసౌందర్య మనంతానంద రస స్ఫూర్తి గలిగినది; దానితోఁబోల్చినచో బాహ్యప్రపంచ సౌందర్యము మిక్కిలిపేలవమైనది. ప్రాచీన భారతీయ మేధావు, లాత్మజ్ఞాన ప్రపంచమున, నిరంతర విహారమొనర్చి, అగణిత భిన్నఘట్ట పథములలో సత్యజ్యోతి యెట్లు ప్రకాశించునో గ్రహించి, లోకసంగ్రహార్థము వివరించియున్నారు. కపిల సాంఖ్యము, పతంజలియోగము, జైమినీయపూర్వమీమాంసా సూత్రము, భారతీయతత్త్వప్రజ్ఞ మేరుశిఖర ప్రమాణ సౌంద ర్యముగలదని తెలిపినవి. అనంతరము గౌడ పాదాచార్య కృతకారికలు, నావెనుక శ్రీమచ్ఛంకరాచార్యుల మహాభాష్య ములు తత్త్వశాస్త్ర విషయములో నిఁక చెప్పవలసినదేమియు మిగులకుండఁజేసినవి. వైదికమత మొక మహోత్తుంగ వృక్ష రాజమైనచో నీభిన్నతత్త్వసిద్ధాంతములు, సూత్రములు, భాష్య ములు పరస్పర సమన్వయ సిద్ధిగల శాఖోపశాఖాసముదాయ

మని చెప్పనగును. కేంద్రసత్యమగు పరమాత్మజ్ఞానమున కివి యన్నియు సోపానములే.

శ్రీ రాధాకృష్ణపండితుఁడు భిన్నసిద్ధాంతములను కాళిదాస మహాకవి శాకుంతలాది రూపకములను తీర్చిదిద్దిన నేర్పుతో రచించినాఁడు. నిష్పక్షపాతబుద్ధితో నాయాతత్త్వముల విశేషములను, పరస్పరసంబంధములను, మహత్తరౌచిత్య, నవ్యత్వ, కమనీయత్వముల నాతఁడు తన సహజానన్య సామాన్యశైలిలో రచించి, అభినవజగత్తునకు మహోపకృతి నొనర్చి యున్నాఁడు.

ఇదినాల్గవభాగము శంకరాద్వైతమంతయు నిందుఁ బ్రకటించుటకు వీలులేకపోవుటచేఁ గొంత పంచమభాగమునకు విడువవలసివచ్చినది. శ్రీశంకరాద్వైతము సహజముగా నఖండప్రజ్ఞానైశిత్య సౌందర్యమహితమైనది. శ్రీరాధాకృష్ణుఁడద్దాని నావిష్కరించుటలోఁ దక్షుఁడై, అనితరసాధ్యరచనా వైదగ్ధ్యమును ప్రదర్శించినాఁడు. ఐదవభాగముతో నీభారతీయతత్త్వశాస్త్రము పూర్తియగును ఆంధ్రమహాజనులు ప్రేమతో దీని నాదరింతురని నమ్ముచున్నాము. అడిగినవెంటనే పీఠిక వ్రాసియిచ్చిన శ్రీ జొన్నలగడ్డ సత్యనారాయణమూర్తిగారికి, ఈగ్రంథభాగముద్రణమునకుఁ జెరియొకశతమును బంపి యభిమానించిన శ్రీ ముప్పన సోమరాజుగారికిని, శ్రీకాల్లూరి రామచంద్రసత్యనారాయణరావుగారికిని, నే నెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను.

విధేయుఁడు,

బులుసు వేంకటేశ్వరులు.

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

*

[డాక్టరు సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణుని
'ఇండియన్ ఫిలాసఫీ' అను నాంగ్లగ్రంథమునకు
ఆంధ్రానువాదము]

*

చతుర్థభాగము

*

బులుసు వేంకటేశ్వరులు, ఎం. ఏ.,
ఆంధ్రోపన్యాసకుఁడు,
పి. ఆర్. కాలేజీ, కాకినాడ.

గ్రంథకర్త:
శ్రీ వివేకానందస్వామి జీవితము
శ్రీ రామతీర్థస్వామి జీవితము
హిందూమతము మున్నగునవి.

ఓం

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

చతుర్థాధ్యాయము

సాంఖ్యతత్త్వము

౧—ఉపోద్ఘాతము.

విజ్ఞానముయొక్క సాంప్రదాయికపంథ యనఁబడు విధానమున కొక యడుగు ముందుకుఁ బెట్టినదే సాంఖ్యతత్త్వము. అవిచ్ఛిన్నతా సూత్రోద్ఘాటనమువలన నీతత్త్వము కొంతవరకు జగత్స్వరూపమును పరస్పరసంబంధములేని పదార్థములను విడిపొట్లములనుగట్టి చూపు విధానమునకు స్వస్తిచెప్పినది. క్లిష్టము ప్రవాహరూపమునైన సృష్టి కర్థముచెప్ప విషయములో న్యాయవైశేషికు లుపయోగించిన, స్థాణురూపము దాల్చిన పదార్థసిద్ధాంతము నవలఁద్రోసి, అణునానాత్వ సిద్ధాంతమును వెనుకవిడిచి, సాంఖ్యతత్త్వము చెప్పఁదగిన పురోగమన మొనర్చినది. సృష్టిస్థానమునఁ బరిణామమునుంచి, ప్రకృత్యతీత మత మూలాధారములను గొంత యిది సడలించివేసినది. పరమేశ్వరుఁడు తనయేకైకసంకల్ప క్రియామూలమున విశ్వసృష్టిని

తొలికూర్పు 1954 : * జయ

ప్రకాశకులు :
బి. వి. & సన్సు,
రామారావుపేట, కాకినాడ.

 * : వెల ఐదురూ

కాకినాడ :

తలంచువారైనను, పరిశుద్ధ తత్త్వశాస్త్ర వికాసములో నిది యొక విఖ్యాత పరిణతియని యంగీకరింపవచ్చును.

సిద్ధాంతరూపమైన పరిశీలనమువలన నిర్ణయములు చేయ సమకట్టిన కారణముచే నిది సాంఖ్యశాస్త్రమను నామమును గాంచినది. సంఖ్యాశబ్దభవమే సాంఖ్యమనియు,3. జగత్స్వరూపమును గొన్నిసంఖ్యలుగల తత్త్వములుగా విభాగించి చెప్పుటచే నీనామము సముచితమై యున్నదనియుఁ గొందరు భావించిరి. కాని యీ పరిగణనవిధాన మొక్క సాంఖ్యమునకే కాక సర్వ హిందూతత్త్వములకును సామాన్యలక్షణమై యున్నది. పురాతన గ్రంథములలో 'సంఖ్య' యనగాఁ దత్త్వవిచారమనియే కాని, విషయపరిగణన మను నర్థములో నుపయోగింపఁబడలేదు.౪. పురుషునియొక్కయుఁ దదితర తత్త్వములయొక్కయు,

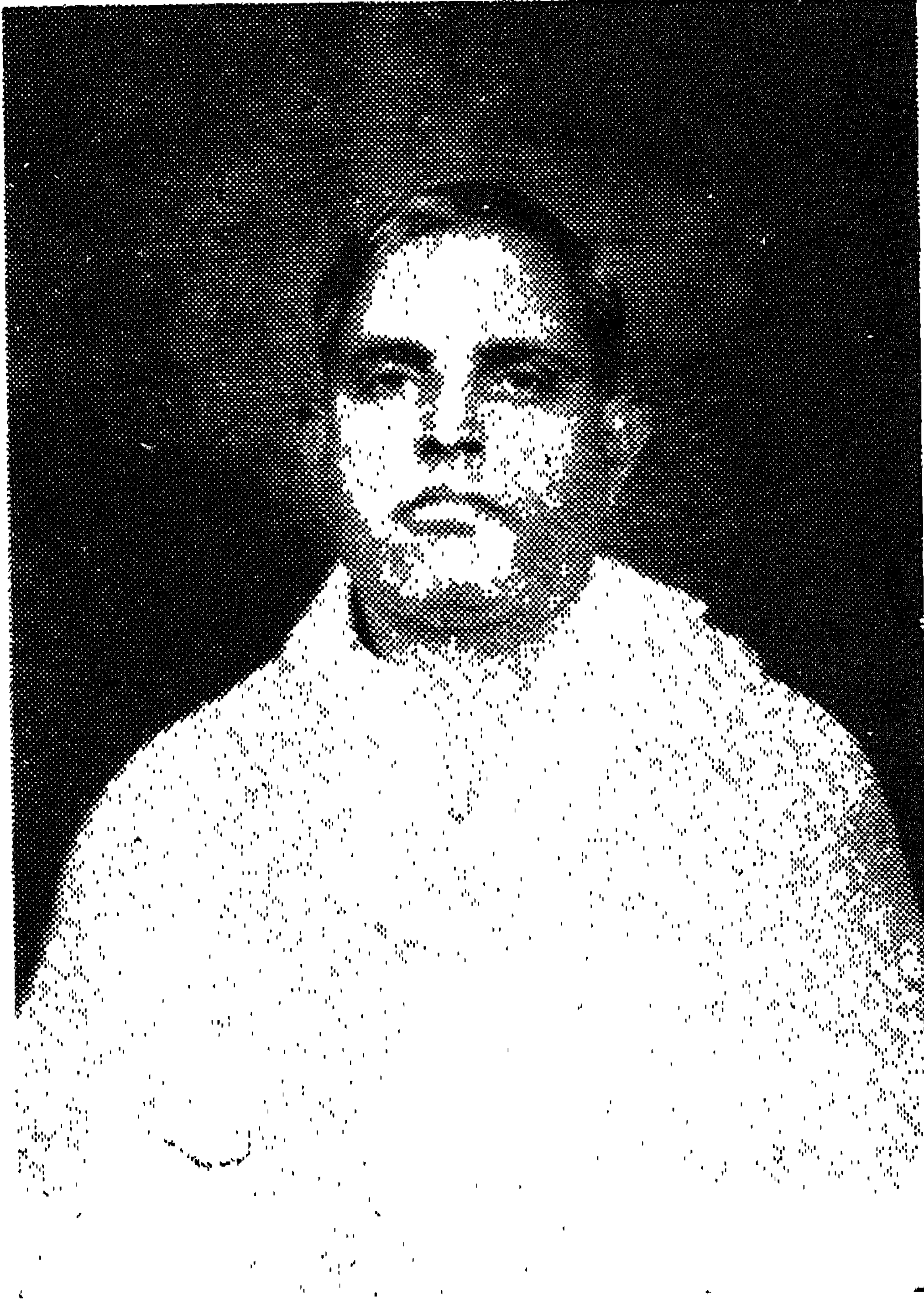
---

(3) గార్బే: ఫిలాసఫీ ఆఫ్ ఏన్షెంట్ ఇండియా: పు ౪౪. మహాభారతము సాంఖ్యమును పరిసంఖ్యాన మనెను. చూ: ౧౨, ౧౧౩౯-౩; ౧౨, ౧౧౪౦౯; ౧౧౪౧౦. వింటర్నిట్జ్ చెప్పినాఁడు: "పైథాగరస్ భారతీయ సాంఖ్యతత్త్వప్రభావము ననుసరించెను." (కలకత్తా రివ్యూ: ౧౯-౨౪. పు ౨౧.)

(౪) పోల్చు: మ॥ భా॥ ౧౨, ౧౧౯-౩౪.

"దోషాణాంచ గుణానాంచ ప్రమాణం ప్రవిభాగతః।
కంచిదర్థమభిప్రేత్య సాసంఖ్యే త్యుపధార్యతామ్॥

ఒక యర్థనిర్ణయము చేయునప్పుడు గుణదోష పరిగణనము చేయుటయే సంఖ్యయని చెప్పవచ్చును. సంఖ్యయనగా నెప్పుడును బరిగణనార్థమునే చెప్పరాదు. విష్ణు సహస్రనామ భాష్యములో శంకరుఁడు "శుద్ధాత్మ తత్త్వవిజ్ఞానమ్ సాంఖ్యమిత్యభిధీయతే" యను వాక్యము నుదాహరించినాఁడు. చూ: హా.ల్. సాంఖ్యసారము పు ౫.

బులుసు వేంకటేశ్వరులు ఎం. ఏ.

పారి సాంఖ్య శబ్దమును శ్వేతాశ్వతరము[3]. స్మరించినది; కాని సాంఖ్యతత్త్వములోని భిన్నాంశములుమాత్ర మితరములగు నుపనిషత్తులలో నున్నవి. పునర్జన్మభావము; ఇహలోక మసంతృప్తిహేతువను తలంపునుగాక, మోక్షమునకు జ్ఞానమే సాధనము, పురుషుఁడే శుద్ధద్రష్ట మున్నగు ప్రధాన నియమావళియు నుపనిషత్తులనుండియే గ్రహింపఁబడెను.[4] కఠోపనిషత్తునందు[1] జడ జగత్పరిణామ పరంపర కగ్రస్థానము నాక్రమించినది 'అవ్యక్త'ము; దానినుండియే మహదాత్మయు, బుద్ధి, మనస్సు, ఇంద్రియములు, వస్తువులు క్రమముగా నుదయించినవి. అహంకారము చెప్పఁబడలేదు. పరమాత్మ వచింపఁబడినది. సాంఖ్యతత్త్వజ్ఞులు తా ముపయోగించిన భావములలో నివియే ప్రాచీనతమములు. ప్రకృతి ప్రథమసంతానము మహత్తు; ప్రళయానంతరము సృష్టి కారంభమునందు, మూలప్రకృతి పదార్థము[2]ను సృజించినవెనుక పరమాత్మ ప్రథమజుఁడుగాఁ దన్నుఁదానే సృజించుకొనె నను నుపనిషద్భావమే యిది. మనఃప్రవృత్తి వర్గీకరణము ప్రశ్నోపనిషత్తు నందలి జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్త్యాద్యవస్థల ననుసరించి గ్రహింపఁబడియుండనగును.[3] సృష్టిక్రియ

(3) ౬, ౧౩.

(౪) బృ॥ ఆ॥ ఉ॥ ౨, ౪, ౧౪; ౩, ౪, ౨; ౪, ౩, ౧౫; ముండక ఉ॥ ౩, ౧, ౧.

(౧) ౩, ౧౦-౧౧; ౬, ౭-౧౧. పోల్చు ఛాం. ఉ. ౬, ౮, ౬

(౨) రా॥ వే॥ ౧౦, ౧౨, ౧. పోల్చు ఋ॥ భా॥ ౧౨, ౩౧౧, ౩.

(3) ౪౬. పోల్చు. సాంఖ్యుల సూక్ష్మశరీరమును నీ యుపనిషత్తులోఁ జెప్పిన షోడశకళాన్వితుఁడగు పురుషునితో.

మును గూర్చిన సాంఖ్యభావములకంటె నధికవికాసమందిన భావములు శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తునందుఁ గలవు. కాని సాంఖ్య గుణత్రయము మున్నగు నాత్రిములన్నియు నుపనిషత్తులో నైదవతత్త్వమున కనుబంధముగాఁ జేయఁబడినవి. ప్రధానము నకును మాయకును, పరబ్రహ్మకును పురుషునకు నందభేదము చెప్పఁబడెను.౫ బుద్ధునితర్వాత యుగమునకుఁజెందిన మైత్రాయణ్యుపనిషత్తు,౬ విశేషాభివృద్ధినొందిన సాంఖ్యతత్త్వ పరిచయముఁగలిగి, తన్మాత్రలను,౭ మూఁడుగుణములను,౮ ప్రకృతి పురుష భేదమును వివరించియుండెను.౯ ఈశబ్దములు నన్నిటిని సామాన్యార్థమందును, నిశ్చితార్థ రహితముగను నుపనిషత్తు లుపయోగించినవి; అనంతర తత్త్వములు వీనికి స్థిరములగు నర్థ సిద్ధాంతకల్పనము చేసినవి. ఒకపూర్వభౌతికమతశాఖనుండి పెంపొందినదే సాంఖ్యతత్త్వమని చెప్పిన జాకొబీభావమున కాధారము లేదు. ఆత్మసర్వస్వతంత్రమైనది, పరిపూర్ణవాస్తవికతకలది

(౪) చూ॥ శ్వే॥ అ॥ ఉ॥ ౧, ౪; ౪, ౫.

(౫) ౧, ౧౦; ౪,౩, ౧౨; ౪, ౧.

(౬) చూ॥ కీత్: సాంఖ్యము. పుటలు ౧౪-౧౫. నృసింహతాపనీయ. గర్భ, చూళికోపనిషత్తులు విశేషముగా సాంఖ్యసిద్ధాంతమునను సరించినవి.

(౭) ౩, ౨; ఛాం॥ ఉ॥ ౬, ౩.

(౮) ౨, ౫; ఛాందోగ్యోపనిషత్తునందును, శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తునందును జెప్పఁబడిన త్రివర్ణములననుసరించి గుణత్రయసాంఖ్యసిద్ధాంతము కల్పితమని కొందరు చెప్పుదురు.

(౯) ౬, ౧౦. పోల్చు. కీత్ "వివరములలో సాంఖ్యమందున్నదెల్ల నుపనిషత్తులలో నెచటనో యొకచోట నున్నది." (సాంఖ్యము పు.౬౦

యని నిర్ణయించుటచే, మానసికవ్యాపారములకు భౌతికార్థములను జెప్పునాస్తికవాదులకు సాంఖ్యము శాశ్వతముగా వ్యతిరేకమని బుజువుచేసికొన్నది సాంఖ్యతత్త్వవికాసమున నేఘట్టమందునుగూడ దానికి భౌతికవాద సంపర్కమున్నట్లు సాక్ష్యము లేదు.

సాంఖ్యమునకుఁ బ్రాచీన బౌద్ధముతోఁగల సంబంధము ననుసరించి, పరస్పరభావ సంగ్రహణము శంకింపబడినది. మనకు నేఁడులభించు సాంఖ్యగ్రంథములు బౌద్ధమతారంభమున కనంతర కాలమునుండి వచ్చినవేయైనను, బౌద్ధసిద్ధాంతముల ప్రభావ సంపర్కము గొంతయున్నను, సాంఖ్యభావములు మాత్రము బుద్ధునిపూర్వ యుగమునకుఁ జెందినవేయనియు, సాంఖ్యతత్త్వమున కాధారము బౌద్ధతత్త్వముకాదనియుఁ జెప్పవలసియున్నది. దుఃఖము జీవితమందు నిశ్చయమనునదియు, వైదికకర్మకలాపము

(౧) "బుద్ధునికిఁ బూర్వమందే సాంఖ్యయోగతత్త్వములు వ్యాప్తిలోనున్నవనుటకు కమోఘములగు నాధారములపరిమితములుగా హిందూబౌద్ధగ్రంథములలోఁ గలవు" (రాజేంద్రలాల్ మైత్రా: యోగసూత్రములు, పు. ౧౬) చూ. గార్బ్. సాంఖ్యప్రవచనసూత్రవృత్తి. పు. 3. పోల్చు. బ్రహ్మజాలసూత్రము: "సోదరులారా! నిత్యత్వవాదులైన సన్న్యాసులును బ్రాహ్మణులును గలరు; ఆత్మయు జగత్తును సత్యములని వారు నాలుగాధారములను జూపిరి. వీరు తర్కవాదాభ్యాసపరులై, వారియుక్తి ప్రయుక్తులతోఁ గూడిన వాదచర్చలవలన నీ నిర్ణయములను బ్రకటించిరి. ఆత్మ శాశ్వతమైనది; నూతనోత్పత్తికిఁ గారణముగాక, ప్రపంచమొక సుస్థిరమైన పర్వతశిఖరమువలెను, సుస్థాపితమైన స్తంభమువలెను నచలమైయున్నది ఇఁక నీ జీవులన్నియు, జన్మపరంపరావశములైయున్నను, భిన్నావస్థలలోఁ బతనోత్పతనములుగలిగి, శాశ్వతములై వర్తించుచుండును."

నకుఁ బ్రాముఖ్యము తగ్గుటయుఁ, గ్రూరతపోవిధాన నిరసనమును, ఆస్తికభావము విషయములో నుదాసీనతయుఁ బరిణామనిత్యత్వమును బౌద్ధసాంఖ్యములకు సమానములు. ఈసమాన భావతాటస్థ్యము పరస్పరభావ స్వీకృతికి సాక్ష్యముకాఁజాలదు; మఱియు ముఖ్యములైనవిభేదములును గలవు. సాంఖ్యమతమునకుఁ గేంద్రసిద్ధాంతములైన, ప్రవృత్తిరహితుఁడైన పురుషుఁడు, అవ్యక్తప్రకృతి, గుణత్రియము మున్నగువానిలో దేనిని బౌద్ధమంగీకరించదు. బౌద్ధనిమిత్తధర్మమునకును సాంఖ్య పరిణామవాదమునకును బోలికలున్నచో దానికిఁ గారణము రెంటికి మూలాధారము లుపనిషత్తులగుటయే. బుద్ధుని కాలమందలి సాంఖ్యము నాస్తికమగునో కాదో మనకుఁ జెప్పుట కాధారములు లేవు.

మహాభారతమునందు సాంఖ్యతత్త్వ సామ్యముగల భావసంపుటి స్పష్టముగా వర్ణింపఁబడియున్నది. పురుషప్రకృతి భేదము ననుగీత వివరించినది. ౧. ప్రకృతితత్త్వములైన యిరువదినాలుగును ద్రష్టయైనపురుషునికి విషయములు; పురుషుఁ డిరువదియైదవతత్త్వము. ౨. ప్రకృతి పురుషులకుఁగల మూలభేదములను గుర్తించుటవలన మోక్షము సిద్ధించును. 3. జీవనానాత్వము వ్యావహారికము. ప్రకృతిసంబంధ మున్నంత

(౧) ౧౪, ౫౦.

(౨) మ॥ భా॥ ౧౨, 3౦౬, 3౯-౪౦.

(3) ౧౨, 3౦౭, ౨౦.

కాలము జీవు లనేకములు. ప్రకృతికిఁ దమకుఁ గలభేదజ్ఞాన మునుబొందుటతో జీవు లిరువదియాఱవతత్త్వమగు నీశ్వరుని యందుఁ జేరుదురు. ౪. పురాణేతిహాసతత్త్వము ప్రధానముగా ఆస్తికము; అందుఁగల సాంఖ్యభావములన్నియు 'ఆస్తికత'ను సమర్థించుట కుపయోగింపఁబడెను. సాలెపురుగునుండి దారము ఉత్పత్తియగురీతిని, ఆత్మనుండి గుణము లుత్పన్నములగు చుండును. ౧. పురుషాధీనమై ప్రకృతి తన వ్యాపారములఁ జేయు చున్నది. ౨. ప్రకృతి, పురుషసంజాతమనియు, నది తిరిగి తిరిగి, యందుఁ బ్రవేశించుచుండుననియుఁ జెప్పఁబడెను. ౩. మహా దహంకారమానసములు పరమపురుషుని విశ్వజగత్ప్రవృత్తులు. సంప్రదాయముననుసరించి, సాంఖ్యతత్త్వ ప్రవక్తయగు కపి లుఁడు పురాతన బ్రహ్మర్షివరేణ్యుఁడని వాకొనఁబడెను. తరువాతఁ దానుగాంచిన విస్పష్టమైన యాకృతి, పురాణయుగ మునందైనను సాంఖ్యమునకుఁ గలిగియుండలేదని స్పష్టము, ఏలనఁ బురాణములలోఁ దన్మాత్రప్రశంస లేదు. తత్త్వముల భిన్నవికాసరీతులనుగూర్చి భిన్నభావములు చెప్పఁబడినవి. అను గీతలోని సాంఖ్యతత్త్వవర్ణనము మూలసాంఖ్యతత్త్వమున కించుమించుగా సరిపోవునట్టి యత్యంతసన్నిహితత్వమును గలిగి

---

(౪) ౧౨, ౩౫౦, ౨౫, ౨౬; ౧౨, ౩౫౧, ౨-౪.

(౧) ౧౨, ౨౯౫-౪౦.

(౨) ౧౨, ౩౧౪, ౧౨; ౧౨, ౩౧౫, ౯.

(౩) ౧౨, ౩౦౩, ౩౧.

యున్నది. ౪. పంచశిఖునియొక్కయు. ౫. అసితదేవలుని ౬ యొక్కయు భావములు చెప్పఁబడినవి. 'ఆసురి' సాంఖ్యమును పంచశిఖునికిఁ జెప్పెనని యున్నది. ఈవిషయము సాంఖ్యకారికలోఁ బునరుక్తమైయున్నది. ఆసురియు, (బంచశిఖుండును 'ఆస్తిక' సాంఖ్యమును బ్రకటించి, పరబ్రహ్మ పరిపూర్ణ సత్యస్వరూపియని విశ్వసించిరి. జీవాత్మయొక్క స్వాతంత్ర్యము పరిచ్ఛిన్నమైనది. పంచశిఖుని భావములకును, సాంఖ్యతత్త్వభావములకును ముఖ్యములగు భేదములు వివరములలోఁ గలవు.౧.

మనువు, సాంఖ్యమును నామముతో స్మరింపకున్నను, ప్రథమాధ్యాయములో నిచ్చిన సృష్టిక్రమమును, ప్రమాణ

(౪) ౧౪, ౪౦-౪౨.

(౫) ౧౨, ౨౧౯; ౧౨, ౩౨౧, ౯౬-౧౧౨.

(౬) ౧౨, ౨౭౪.

(౧) ఆరవ యింద్రియమైన మనస్సునకుఁ బ్రతిగా శక్తియే ఆరవ కర్మేంద్రియమని యాతఁడు తలఁచినాఁడు. ౧౨, ౨౧౯ లోని వర్ణనమునకును ౧౨-౩౨౧, ౯౬-౧౧౨ లోని వర్ణనమునకును భేదమున్నది. పంచశిఖుఁడు ముప్పది నియమముల నంగీకరించెనని చెప్పఁబడెను. ఇది ప్రాచీనరూపమైన పంచశిఖుని తత్త్వమని చెప్పుదురు. శాస్త్రకర్తయైన పంచశిఖుఁడును, పురాణములోని పంచశిఖుఁడు నొకఁడో కాఁడో తెలియదు. ఏలన మహాభారత పంచశిఖుని భావములకును, సాంఖ్యయోగ తత్త్వములోని పంచశిఖుని భావములకును విశేష భేదములున్నవి. చరకాచార్య నాయుర్వేద శాస్త్రమునుండి పంచశిఖుని భావములను ప్రొఫెసర్ దాసుగుప్తుఁ డుదాహరించినాఁడు. కాని యందు దన్మాత్ర ప్రశంసలేదు. ప్రకృతి పురుషుల వ్యక్తమని చెప్పఁబడెను. పురుషుఁడు ప్రవృత్తిరహితుఁడును గాఁడు; మోక్షమనఁగా బ్రహ్మైక్యము. అందుచే నీభావములకు సాంఖ్య మెంతయాధారమో, వేదాంత, న్యాయవైశేషిక, బౌద్ధములు నంత యాధారములే యని చెప్పనగును.

త్రయము౨. నంగీకరించుటయు, గుణత్రయ వివరవర్ణనమును3. సాంఖ్యప్రభావమును జూపును. పురాణములును,౪. అనంతర వేదాంత గ్రంథములును సాంఖ్యసిద్ధాంతముల నుపయోగించు కొనెను గాని, నాస్తికత తత్త్వమును మాత్రము స్వీకరింపలేదు. సాంఖ్యతత్త్వ కాలనిర్ణయమున కివి నిరుపయోగములు.

ఉపనిషత్తులందును, మహాభారతము, భగవద్గీత మను స్మృతులందును గల సాంఖ్యభావము లాస్తికములు.౧. పురుషుఁడును, ప్రకృతియు స్వతంత్ర తత్త్వములుగావు; అవి యీశ్వరుని భిన్నరూపములు. అశ్వఘోషుని బుద్ధచరితమందు, ఆస్తిక సాంఖ్యభావములు గల బుద్ధుని పూర్వగురువైన 'అరాడు' నితో బుద్ధుని సమావేశము వర్ణింపఁబడినది. పురాతన సాంఖ్య

---

(౨) ౧౨, ౧౦౫.

(3) ౧౨, ౨౪-3౨.

(౪) భాగవతము॥ 3, ౫; మత్స్యపురాణము 3 అ అగ్నిపురాణము॥ ౧౭ అ; మార్కండేయపురాణము ౧౪.

(౧) "మహాభారతాది ప్రాచీనగ్రంథములను బరిశీలించిన వెనుక నీశ్వరునం దవిశ్వాసముగల వాక్య మొక్కటియు సాంఖ్యమునుగూర్చి చెప్పినది కనఁబట్టలేదు." (ఫ్రాంక్లిన్ ఎడ్గెర్టన్. అమెరికన్ జర్నల్ ఆఫ్ ఫైలాలజీ. ౧౪,౧. పు ౮.) దేవుఁడు లేఁడను సాంఖ్యమునకును, దైవాస్తిత్వమును జెప్పు యోగమునకును భేదము నుగ్గడించునదని మ॥ భా॥ ౧౨, ౧౧౦౩౯. చెప్పఁబడినది. ఎడ్గెర్టన్ యీభావమును ఖండించినాఁడు. కాని ౨౬ తత్త్వములను జెప్పిన సాంఖ్యమునకును, ౨౫ తత్త్వములను జెప్పిన సాంఖ్యమునకును భేదమును జెప్పిన మ॥ భా॥ వాక్యములను త్రోసిపుచ్చుట సాధ్యముకాదు. రెండవ సాంఖ్యము దైవమునుగూర్చి యుదాసీనతచూపును. (౧౨, 3౦౦) కాని మ॥ భా॥ నిరీశ్వరసాంఖ్యము నంగీకరింపదన్న మాటనిజమే.

తత్త్వ ముపనిషత్తులకుఁ జెందిన విశిష్టాద్వైతముతో సాదృశ్య ముగల వాస్తవికాస్తికత్వమని చెప్పుటకుఁ బ్రబలాధారము లున్నవి. ఇట్టి సాంఖ్య ముపనిషద్భావానుగుణ్య మని చెప్ప వీల గును గాని, పురుషనానాత్వమును, ప్రకృతిస్వతంత్రతను, ప్రతిపాదించి, పరమపురుష ప్రశంసను సంపూర్ణముగా విడిచిన సాంఖ్యము నట్లు చెప్పరాదు. సాంఖ్యతత్త్వము తృప్తికరమైన దగుటకు వలయు పరమపురుషభావము నెట్లుసాంఖ్యము విడువఁ గలిగిన దనునది ప్రశ్న. బౌద్ధమతారంభకాలమువరకును సాంఖ్య మొక విశిష్టవ్యాప్తి గాంచిన తత్త్వముగా వికసించి యుండలేదు. బాహ్యప్రపంచము నిజముగాదని బౌద్ధులునిశ్చయ ప్రకటన చేయఁగా, ప్రకృతిపురుషులు యథార్థాస్తిత్వము గల వని, హేతువిధానముచే సాంఖ్యతత్త్వము నిరూపించి, బౌద్ధ వాదము నెదుర్కొనెను. కేవల హేతువాదముపై నాధారపడ నలసివచ్చిన సందర్భములో దైవాస్తిత్వమును నిరూపించు హేతుసామగ్రి లేదని చెప్పవలసి వచ్చినది.

౩—సారస్వతము.

సంప్రదాయమై కళ్యంత్యముగా సాంఖ్యతత్త్వప్రవక్త కపిలుఁడని యంగీకరించినది.౧. ఆతఁడు బ్రహ్మపుత్రుఁడని కొంద రును, విష్ణ్వవతార[3]మని కొందరును, మఱికొంద రగ్ని దేవతర

శ్వే. అ ఉ. ౫, ౨. పోల్చు. మ. భా. మోక్షధర్మము:
సాంఖ్యస్యవక్తాకపిలో పరమర్షిః పురాతనః ।
హిరణ్యగర్భోయోగస్య వక్తానాన్యః పురాతనః॥
౨. మ. భా. ౧౨, ౩౪౦, ౬౭; రామాయణము. ౧. ౪౧.
౩. భాగవతము ౩, ౧౪, ౩౬; ౨, ౭౩.,

యొక్క యవతారమనియుఁ జెప్పుదురు. ఇవన్నియుఁ బురాణగాథలు; ఒకటిమాత్రము నిశ్చయము; కపిలుఁడనునొక చారిత్రిక పురుషుఁడుండి యుండెననియు సాంఖ్యతత్త్వము నాతఁడు కల్పించెననియుఁ జెప్పనగును. బుద్ధునికిఁ౫ బూర్వశతాబ్దమాతని కాలమనుటలో విశేషవ్యత్యాసముండదు. కపిలుఁడు రచించెనని తలఁపఁబడు సాంఖ్యప్రవచనసూత్రమును, తత్త్వసమాసము నాతఁడు రచించెననుట కాధారములెవ్వియును లేవు. ఈశ్వరకృష్ణుఁడు తనకారికలోఁ దాను కపిలశిష్య పరంపరలో ఆసురి, పంచశిఖుఁడు మున్నగువారివెనుకవచ్చిన వానిఁగాఁ జెప్పుకొనెను.౬ ఈయాసురి, శతపథబ్రాహ్మణములోని ఆసురియే యైనచో, క్రీ. పూ. 600 ప్రాంతమువాఁడై యుండవలెను. పంచశిఖుఁడు క్రీ. శ. ప్రథమశతాబ్దమునకుఁ జెందియుండవచ్చునని గార్బే భావించెను. మనకులభించిన యల్పవాక్య సాక్ష్యములనుబట్టి, యాతఁడు గుణత్రయ సిద్ధాంతమును విశ్వసించెనని

---

౪. సాం. ప్ర. భా. ౬, ౭౦.

౫. సర్వతత్త్వములలో సాంఖ్యము ప్రాచీనతమమైనదని వీబరుపండితునభిప్రాయమైయున్నది. (హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లిటరేచర్ పుట ౨౩౫.) సాంఖ్యయోగము లతిసనాతనములైనవని మ. భా. చెప్పును. సనాతనేద్వే. ౧౨, ౧౩౭౧౧.

౬. సాం. కా. ౭౦. మ. భా. ననుసరించి (౧౨, ౨౧౮, ౧౪-౧౫) కపిలు ననుసరించినవారు, ఆసురి, పంచశిఖుఁడు, గార్గ్యుఁడు, ఉలూకుఁడు నైనాసంప్రదాయము ననుసరించి, యొకపంచశిఖి కణాదశిష్యుఁడు, ఇతఁడు పంచశిఖుఁడుగాఁడని స్పష్టము. చూ. యుఇ. వైశేషికాఫిలాసఫీ. పు ౭౮, మ. భా. లో జనకపంచాశిఖ సంవాదమొకటిగలదు. కొన్నియాతనిభావములు యోగభాష్యములో నుదాహృతములు.

తెలియుచున్నది. పురుషులణుపరిమాణముగల వారనినమ్మి, ప్రకృతిపురుష సంబంధమునకుఁ గారణము కర్మకాక అజ్ఞానమని నిశ్చయించెను.[3]

ఈశ్వరకృష్ణుని సాంఖ్యకారిక మనకు లభించినవానిలోఁ బ్రాచీనమైనదియు, సుప్రసిద్ధిగాంచినట్టియు శాస్త్రగ్రంథము. దీనినామమునుబట్టియే యిది ప్రథమగ్రంథముకాదని స్పష్టము. వార్షగణుఁడనువాని గ్రంథమును వింధ్యవాసుఁడు తిరిగి రచించెనని యొకచైనాసంప్రదాయము చెప్పుచున్నది. కారికాకార గ్రంథకర్తయే వింధ్యవాసుఁడైనచో, మనకుఁదెలియని యొక పూర్వగ్రంథాధారముచేఁ గారిక రచింపఁబడెనని చెప్పవలెను.[5]

---

(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౨౭.

(౨) యో॥ భా॥ ౧, ౩౬.

(౩) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౬, ౬౮.

(౪) వింధ్యవాసినామ మీశ్వరకృష్ణుని గౌరవనామమని తకాకుసువు చెప్పెను. (జె. ఆర్. ఎ. యస్. ౧౯౦౫) గుణరత్నుఁడవి భిన్ననామములని భావించెను. (తర్కరహస్యదీపికా॥ పు ౧౦౨, ౧౦౪.)

(౫) సాంఖ్యశాస్త్రములోఁ గొంతభాగమే మనకు లభించెననియుఁ గాలవశమునఁ గాలప్లుతమైనదనియు భాగవతము చెప్పినది. సాంఖ్యగ్రంథములనేకములు కాలగర్భమున నశించినవని విజ్ఞానభిక్షువు చెప్పెను. (సాంఖ్యప్రవచన భాష్యము, ఉపోద్ఘాతము) సాంఖ్యకారికలోని చివరిశ్లోక మిట్లున్నది: "ఈ డెబ్బది శ్లోకములలోను షష్టితంత్ర మంతయుఁ జెప్పఁబడినది. ఇందుపాఖ్యానములును, వివాదవిషయములును విడువఁబడినవి" ఈ శ్లోకము ప్రక్షిప్తమని స్పష్టము; ఏలన దీని ప్రథమ భాష్యకారుఁడైన గౌడపాదాచార్యుఁ డీశ్లోకమును స్మరింపలేదు. గుణరత్నుఁడు షష్టితంత్రోద్ధారకుని స్మరించెను. ఆసురి దీనిని వ్యాప్తికిఁ దెచ్చెనట. పంచశిఖుఁడు దీనిని నాస్తికమొనర్చి, కపిలునికిఁ గర్తృత్వ మాపాదించెను. కాని వీనినిగూర్చి స్పష్టముగా

అది క్రీ. వె. తృతీయశతాబ్దమునకుఁ జెందిన గ్రంథము. ౧. గౌడపాదుఁ డీకారికపై నొకభాష్యమును రచించెను. మాండూక్యోపనిషత్తుపైఁ గారికరచించిన గౌడపాదుఁడీతఁ డగునో కాదో శంకింపవలసియున్నది; ఏలన, రెంటిభావములకు భేదము విశేషముగానున్నది. ఆతఁడు వాచస్పతికిఁ బూర్వుఁడు

నేమియుఁ జెప్పఁజాలము. షష్టితంత్ర మనగా నొకగ్రంథము కాదనియు నరువది విషయముల ప్రణాళిక యనియు వాచస్పతియు, నారాయణుఁడును జెప్పినారు జైనుల అనుయోగద్వార సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన షష్టితంత్రము నకు నిదియే యర్థముకానగును. అహిర్బుధ్న్య సంహిత ననుసరించి, (౧౨అ) సాంఖ్యము ౬౦ విభాగములు గల ఆసీకగ్రంథమనియు, ప్రకృతినిగూర్చి ౩౨ భాగములును, వికృతినిగూర్చి ౨౮ భాగములు నున్నవనియుఁ జెప్పఁబడెను. తన తత్త్వకౌముదిలో (పు ౭౨) వాచస్పతి రాజవార్తికమునుండి, యొక వాక్యము నుదాహరించెను ప్రకృతి, దాని యేకత్వము, దానికిఁ బురుషునికి భేదము మున్నగు నరువది విషయములనుగూర్చి చెప్పుటచే నది షష్టితంత్రమని పిలువఁబడెనని యిందుఁజెప్పఁబడెను. షష్టితంత్రకర్త పంచశిఖుఁడని యొకచైనా సంప్రదాయము; వార్షగణ్యుఁడని మఱికొందరుచెప్పిరి చూ: భామతి॥ ౨,౧,౩.

౧. పరమార్థుఁడను బౌద్ధసన్యాసి (క్రీ. వె. ౬-వ శతాబ్దము.) దీనిని చైనాభాషలోని కనువదించి, దానికొకభాష్యము వ్రాసినాఁడు. కారికనుండి రెండవశ్లోకము నుదాహరించిన వసుబంధునికి వింధ్యావాసి పూర్వుఁడని చైనా సంప్రదాయము. చూ. యుఇ, వైశేషికాఫిలాసఫీ కీత్ చెప్పునట్లు వింధ్యా వాసుఁడు కారికాకర్తయో (సాంఖ్యము, పు. ౭౦; ఐ. యల్. ఎ. పు. ౨౮౮; కర్మమీమాంసా. పుట ౫౯.) లేక బెల్వాల్కర్ చెప్పునట్లు భాష్యకారుఁడో (భండార్కర్ కమ్మెమొరేషన్ వాల్యుము, పు. ౧౭౫-౧౭౮.) తెలియదు. కాని, ఈశ్వర కృష్ణుఁడు క్రీ. వె. ౪-వ శతాబ్దమునకుఁజెందిన వసుబంధునికిఁ బూర్వుఁడు, కాళిదాసే యీశ్వర కృష్ణుఁడని స్వప్నేశ్వరుఁడనినాఁడు. "ఈశ్వరకృష్ణనామ్నా కాళిదాసేనకృతః కారికాః." చూడు హాల్ వివచిత సాంఖ్యసారము పు. ౨౫ ఈశ్వర కృష్ణుఁడు నాస్తికవాదియని స్పష్టముగాఁ

గావున క్రీ. వె. ౮-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందినవాఁడు కావచ్చును. ౨. వాచస్పతి సాంఖ్యతత్త్వకౌముది (క్రీ. వె. ౯-వ శతాబ్దము) యొక సువిదితగ్రంథము. నారాయణుని సాంఖ్యచంద్రిక గౌడపాద భాష్యముపై నొక వృత్తియైయున్నది.

కపిల3కృతమని చెప్పఁబడిన సాంఖ్యప్రవచనసూత్రమధ్యాయషట్కము గలది. మొదటి మూఁడధ్యాయములును సాంఖ్యసిద్ధాంతములను వివరించును; చతుర్థమునందు సూత్రములను వ్యాఖ్యకరించు నుపాఖ్యానములు గలవు; పంచమాధ్యాయము విమర్శాఖండనములు గలది; షష్ఠాధ్యాయము విషయసంగ్రహపునరుద్ఘాటనముతో నుపసంహారము చేయును. మాధవుని సర్వ

జెప్పవచ్చును. కారికలో ౭౦ శ్లోకములుగలవని చెప్పఁబడినను మనకుపలభించినవి ౬౯ మాత్రమే. సాంఖ్యకారిక, ౬౧ పైగౌడపాదభాష్యమునను సరించి పోయిన శ్లోకము నిట్లుకల్పింప తిలక్పండితుఁడు యత్నించినాఁడు:—

"కారణమ్ ఈశ్వరమ్ ఏకేబ్రువతే కాలమ్పరే స్వభావమ్వా,
ప్రజాఃకథమ్ నిర్గుణతో వ్యక్తః కాలస్వభావశ్చ",

గౌడపాదభాష్యమున కిట్టిశ్లోకము మూలమైయుండనోపును. కాని నాస్తిక భావము నుగ్గడించెనుగాన, దాఁచివేయబడి యుండవచ్చును.

(౨) సాంఖ్యకారికనుగూర్చి-రచితమైనది మాఠరవృత్తి; గౌడపాదుని భాష్యము దీని సంగ్రహమేయని చెప్పఁబడెను. కాని సామాన్యముగా మొదట భాష్యమును తరువాత వృత్తియు వచ్చుచుండును. సాంఖ్యకారికలోని చివరి మూఁడు శ్లోకములపై వ్యాఖ్యచేసిన కారణముచే మాఠరవృత్తి భాష్యానంతర విరచితమే. చూ: భండార్కరు కమ్మెమొరేషను వాల్యూము.

(3) తన కౌముదీప్రభలో స్వప్నేశ్వరుఁడు సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ పంచశిఖునిదనియుఁ గపిలుఁడు దానిని వ్యాప్తికిఁ దెచ్చెననియుఁ జెప్పెను. చూ: హాల్॥ సాంఖ్యసారము, పు ౮.

దర్శనసంగ్రహము దీనిని స్మరింపమియు, సాంఖ్యకారిక పైఁగదన భావముల నాధారముచేసి చెప్పుటయు నీ కారణములచే నిది క్రీ. వె. ౧౪-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందినదని చెప్పుచున్నారు. ౨ కారిక కేవలద్వైతమును వివరింపగా, ద్వైవాస్తిత్వము నెడ మాత్రము కొంతసౌమ్యభాగమును ప్రకటించెను. అనిరుద్ధుని సాంఖ్యసూత్రవృత్తి ౧౫ వ శతాబ్దమునకును, మహాదేవుని సాంఖ్యసూత్ర వృత్తిసారము ౧౬ వ శతాబ్దమునకును జెందినవని చెప్పవచ్చును. నాగేశుని లఘుసాంఖ్య సూత్రవృత్తికిఁ బ్రాధాన్యము లేదు. సాంఖ్యప్రవచన సూత్రమునకు విజ్ఞానభిక్షు

---

(౧) గుణరత్నుఁడు (క్రీ. వె. ౧౪-వ శతాబ్దము) దీనిని స్మరించి యుండలేదు. మఱియు దానిపై భాష్యము క్రీ. వె. ౧౬-వ శతాబ్దములో వెలువడినది. సూత్రము పూర్వగ్రంథమైనచో నేల దానిపై భాష్యమొకటి పూర్వవిరచితము కాలేదను విషయము దురూహ్యమగును. అది యితరతత్త్వము లన్నిటిని స్మరించినది. వాచస్పతి కది తెలియదు. ౧౧-వ శతాబ్ద ప్రథమభాగములోఁ దన గ్రంథమును రచించిన ఆల్బెరూని, యీశ్వరకృష్ణ గౌడపాదుల గ్రంథపరిచయమును జూపెను గాని, సూత్రపరిచయ మాతనికి లేదు.

(౨) పోల్సు గార్బే: "ముఖ్యముగా, సూత్రకర్త, యీశ్వరవాదము ఏకబ్రహ్మసిద్ధాంతము, బ్రహ్మానందస్వరూప విషయము, బ్రహ్మలోకప్రాప్తి వాదము మున్నగువానికి సాంఖ్యతత్త్వము సంపూర్ణవిరుద్ధము కాదని ఋజువు చేయుటకు వ్యర్థప్రయత్నము చేసినాఁడు. (చూ: ౧, ౯౫, ౧౫౪, ౫, ౬౪ ౬౮, ౧౧౦; ౬, ౫౧, ౫౮, ౫౯.) సాంఖ్యసూత్రము వేదాంతసంపర్కము గలిగిన ఫలితములను స్పష్టముగాఁ జూపుచున్నది. ౪, 3. సూత్రము వేదాంత సూత్రము ౪, ౧, ౧౧. తోఁ బ్రతిమాటలోను సరిపోవును. ౫, ౧౧౬, లో వేదాంతశబ్దము బ్రహ్మరూపతాయనియే వాడఁబడినది" గార్బే ప్రకటించిన సాం॥ ప్ర॥ భా॥ పు ౧౧.

విరచితమైన సాంఖ్యప్రవచన భాష్యము (క్రీ. వె. ౧౬౦౦) సుప్రసిద్ధమైనది. సాంఖ్యమునకును, ఆస్తిక వేదాంతమునకును భేదములను జాలవఱకుఁ దగ్గించుట కీతఁడు ప్రయత్నించెను. ఈతని దృష్టిలో నద్వైతవేదాంత మాస్తిక వేదాంతవిరుద్ధము. విజ్ఞానభిక్షువింకను సాంఖ్యసారము, యోగవార్తికము. యోగసారసంగ్రహము, విజ్ఞానామృతమను బ్రహ్మసూత్ర భాష్యమును రచించెను.

౨—కారణధర్మము.

ప్రకృతిపురుషుల ద్వైతమును నిర్ణయించిన సాంఖ్యతత్త్వముయొక్క హేతువాదమును మనము పరిశీలింపవలసియున్నది. కారణధర్మమునను సరించి ప్రకృతియున్నదని సాంఖ్యము స్థాపించినది.

కార్యము దానికారణమందుఁ బూర్వమేయుండు ననునది సాంఖ్యతత్త్వ ప్రధానసూత్రములలో నొకటైయున్నది. కార్యము సూక్ష్మరూపములోఁ గలిగియుండునదే కారణమని సాంఖ్యము నిర్వచించి, దానినిసమర్థించుట కీదిగువచెప్పిన యాధారములను జూపెను.౧. (౧) లేనిదెట్టి ప్రవృత్తికిని విషయముకాఁజాలదు. గగనకుసుమ ముత్పత్తికాదు. లేనిదెన్నఁడు నుండఁజాలదు. వేయిమంది చిత్రకారులైనను నీలిమనుండి పసిమి రంగును సృజింపలేరు.౨ ఒకద్రవ్యము తదాధారభూతమైన పదా

౧. సాం కా. ౯.

౨. నహినీలమ్ శిల్పిసహస్రేణాపిపీతమ్కర్తుమ్ శక్యతే.
(తత్త్వకౌముది. ౯. ౯.)

ర్థమునుండి వేరుకాదు. (3) ద్రవ్యరూపము దాల్చుటకుఁ బూర్వము పదార్థరూపములో నది యున్నది. దీనినంగీకరింప కున్నచో, నేదిదేనినుండియైన నుదయింపవచ్చును. (౪) దేనికి శక్తియున్నదో దానికేకారణ సామర్థ్యమున్నది. (౫) కార్యము కారణ తుల్యస్వభావముగలదే. స్వభావముచే వస్త్రము దార ములకు వేరైనదికాదు. అన్యోన్యము భిన్నములైన ద్రవ్యము లకుఁ గారణ సంబంధముండజాలదు.3 వికాసమనగా నదివరకే సూక్ష్మరూపముగా నున్నది లేక నంతర్నిహితమై యున్నదే, యావిష్కృతమగుట లేక ఆరిస్టోటల్ మాటలలో, నవ్యక్తమైనది వ్యక్తమగుట; హెగెల్ భాషలో నస్ఫుటముగానున్నది ప్రస్ఫుట మగుట. దీనికి శాస్త్రాధారమును గలదు.౧. ఈసత్కార్యవాద సిద్ధాంతము ననుసరించి, కార్యకారణము లొకేవస్తువుయొక్క వ్యక్తావ్యక్తరూపములు. ఉత్పత్తియనఁగా నుద్భావమును, నాశన మనగా అనుద్భావము లేక కారణరూపములోని కదృశ్యమగుట.౨ సంపూర్ణ నాశనమనునది లేదు. భూతభవిష్యదవస్థలు నశించ లేదు; యోగులు వానినిదర్శింపఁగలరు.3, ఆవిర్భావతిరోభావ సిద్ధాంతమును సాంఖ్యమంగీకరించును.

కారణకార్యములు భిన్నదశలు, కావుననొక దాని కొకటి వేరైనవి; ౪ కాని యీ భిన్నత మనవ్యావహారికావస

3. చూ. తత్త్వకౌముది. పు. ౯.

౧. ఛాం. ఉ. ౬, ౨, ౨; భగవద్గీత. ౨. ౧౬.

౨. సాం. ప్ర. సూ. ౧, ౧౨౦—౧.

3. సాం. ప్ర. సూ. ౧, ౧౨౧

౪. కారణకార్య విభాగాత్, (సాం. కా. ౧౫.)

రములచేఁ జూపట్టునది. ఘట ముదకమును భరించునుగాని మృత్తిక కాదు. ఉపాదానకారణమును, గార్యమును మూలములో నొకటేయైనను, నవి వ్యవహారములో భిన్నప్రయోజనముల నిచ్చునుగావున భిన్నములు. మూలములో నేకత్వము, వ్యవహారములో భిన్నత్వమును గలవు. సాంఖ్యము ననుసరించి కారణములు రెండురకములు. సూక్ష్మస్థూలకారణములు; స్థూలకారణము కార్యమందుండును; సూక్ష్మకారణము బాహ్యమునుండి తనప్రభావమునుజూపును. కార్యముకారణములోనున్నను కారణస్థితినుండి దానినావిష్కరించుటకింకొకశక్తి యవసరము. నువ్వులను మర్దించినఁగాని నూనెరాదు; ధాన్యమును దంచినఁగాని బియ్యము రాదు. సహకారశక్తి లోపించినయెడలఁగార్యముత్పత్తి కాదు.౧ కార్యముకారణమందు సూక్ష్మరూపములోనున్నను, నది వెంటనే యావిష్కృతముకాదు. అవ్యక్తమైనది వ్యక్తమగుటకుఁ గల యవరోధములను దొలగించునదే సహకారశక్తి. ఈసహకారశక్తులు, దేశము, కాలము, రూపములేక ద్రవ్యాకార౨విశే

---

౧. ఈసహకార కారణములనుగూర్చి వ్యాసుఁడుదాహరణముల నిచ్చియున్నాఁడు: "పెక్కుపొలములున్న యజమాని, యిదివరకే నీటితో నిండియున్న యొకపొలమునుండి నీటినితరక్షేత్రములకుఁ బ్రవహింపఁజేయఁగలడు. ప్రతిక్షేత్రమునకు మొదటితూరనుండి నీటిని దేనవసరములేదు. పొలములోని మొక్కలన్నిటికి నీటినొకేవ్యక్తి తీసికొనిపోనవసరములేదు. నీటికాలువలలో నడ్డుగానున్న కట్టని, పొలములో నాటంకముగానున్న కలుపును దొలగించుటచే జలము తనసహజశక్తిచే నన్నివరిమొక్కల వ్రేళ్ళకును బ్రవహించును. ఉపాదానకారణములకు సహకారమొనర్చు నిమిత్తకారణ వ్యాపారమిట్లుండును." (యోగభాష్యము. ౪, 3)

౨. యోగభాష్యము. 3, ౧౪.

మమునని వ్యాసుఁడువచించెను. ఒకశిలనుండి మొలక బయలు దేరదు.3. కార్యములు రెండువిధములు, పాలనుండి వెన్న తీయుట సామాన్యకార్యము, సువర్ణమునుండి యొకయాభరణము చేయుట, పదార్థమంతయు నూతనాకృతి వహించుట. ఒకవస్తుగుణము మారినచో ధర్మపరిణామమగును. సూక్ష్మరూపము స్థూలముగా నావిష్కృతమగుట కేవల బాహ్యలక్షణపరిణామము. కాలమువలన వస్తువులోఁగలుగు మార్పు నవస్థాపరిణామమందురు.౪. సర్వదేశములందు సర్వకాలములందు మార్పు జరుగుచునేయున్నది. ఒకేప్రవాహములో మనము రెండుసారులు ప్రవేశింపలేము; ఏలన నందలి యుదకము రెండు క్షణములలో నొకటికాదు. అదేవిధముగా నొకేవ్యక్తి రెండుసారులు ప్రవాహములోఁ బాదములుంచలేఁడు; ఏలన నొకక్షణములోనివ్యక్తి రెండవక్షణములో మారనాఁడు. బాహ్యాభ్యంతరములైన సర్వద్రవ్యావస్థలు నీపరిణామ నియతికివశములైయున్నవి. పరిణామవిధానము ననుసరించి, పూర్వోత్తరసంబంధముచేఁ గారణధర్మమును౨. మానవమానసముకల్పించినది.

---

3. సాంఖ్యతత్త్వము ననుసరించి, సకలవస్తువులును ప్రకృతిభిన్నరూపములే కావున, నొకకార్యమున కాటంకములుగా నున్న వానినిఁ దొలగింపఁ గలిగినచో, నేకార్యమే కార్యముచేనైన నుదయింపవచ్చును. ఒకశిలలోని యణువులొక మొలకయందుండి పుట్టుట కాటంకములని తోఁచినచో, దైవసంకల్పముచే నట్టియాటంకములు తొలఁగఁగలవు

౪. యోగభాష్యము, 3, ౧3.

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౨౧.

(౨) బుద్ధినిర్మాణ.

౫—ప్రకృతి.

నిత్యపరిణామశీల మగు ననంతవిషయ సంపుటియైన ప్రకృతిస్వరూపమున కర్థము చెప్పుటకు సాంఖ్యము యత్నించినది. అనంతదశలలో నున్న భౌతికపదార్థ రూపములు, సూక్ష్మపదార్థ సంజాతములై, ప్రకృతి మూలస్వరూపావిష్కరణము నందుచున్నవని చెప్పఁబడెను. సర్వకార్యములు కారణగర్భితములై యున్నయెడల, ననవస్థాదోషము లేకుండ నుండవలెనన్నచో, నాదికారణ మొకటి యుండవలెను. కారణధర్మము నుండి, వస్తుప్రపంచమునకు మూలరూపము నాధారమునైన దవ్యక్త ప్రకృతియని వచింపఁబడెను. ప్రకృత్యస్తిత్వమును సాంఖ్యకారిక యిట్లు స్థాపించెను.3. (౧) పృథగ్వస్తువులు పరిమాణములోఁ బరిచ్ఛిన్నములు. ఏది పరిచ్ఛిన్నమో యది దానికి బాహ్యమైన వేరొక వస్తువుపై నాధారపడును. కావున విశ్వాధారమైనది పరిచ్ఛిన్నవస్తువు కాఁజాలదు. (౨) సర్వ పృథగ్వస్తువులు వ్యాప్తిలక్షణములు గలవగుటచే నివన్నియు నొకే మూలాధారముగలవని సూచించును. భిన్నవిషయములు పరస్పరము సంపూర్ణముగా వేరైనవని సాంఖ్యము విశ్వసింపదు. (3) ఒక ప్రవృత్తిధర్మము వస్తుపరిణామములో వ్యక్తమగుచున్నది. పరిణామధర్మము పరిణామదశలలో నేయొకదశయును గాఁజాలదు. అది వివిధదశలకు నతీతము నంతర్గతము కూడనై యున్నది. (౪) కార్యకారణములకు భేదముగలదు. అందుచేఁ బరిచ్ఛిన్నము పరాధారసహితమునగు జగత్తున కదియే కారణ

(3) సాం॥ కా॥ ౧౫, ౧౬.

మని చెప్పఁజాలము. (౫) జగత్తున కేకత్వము సుస్పష్టముగు టచేఁ దత్కారణము నేకమని సూచించును. అల్పతమరూపము నుండి యధికతమ రూపమువఱకు జగత్తులో నవిచ్ఛిన్నత గల దని సాంఖ్య విశ్వాసము. వస్తువుల యుత్పత్తియు, విలయము నొక క్రమవిశిష్టతఁ గలిగియున్నవి. ప్రపంచము తత్కారణ మైన ప్రకృతియొక్క పరిణామమని చెప్పఁబడెను. ప్రతివస్తువు దాని నుత్పత్తిచేయు కారణమునకుఁగార్యము; ఏలన శూన్యము నుండి శూన్యమే సంభవించును. కార్యమునకంటెఁ గారణ మల్పమైనదైనచోఁ, గారణ ముత్పత్తిచేయని కార్యములోని భాగమును శూన్య ముత్పత్తిచేసియుండవలెను. అందుచేఁ గారణము కార్యముకంటె నధికమో, సమానమో కావలెను. డేకార్టే మాటల నుపయోగించినచోఁ, గార్యములోని యర్థ మును, విలువయు, యాథార్థ్యమును బరమకారణములో సమ గ్రముగా నుండవలయునని సహజమైన హేతుజ్ఞానము వెల్ల డించును. ఏది మూలరూపములో నంతర్నిహితమై లేదో యది యెన్నఁడును గార్యరూపమున నావిష్కృతము కాఁజాలదు.౧. ప్రతికార్యమున కొకకారణ మున్నను, బ్రకృతికిఁ౨ గారణము లేదు. ప్రకృతి సర్వకార్యకారణమని కార్యములవలనఁ దెలియు చున్నది.3. అది ప్రధానమనఁబడును; ఏలన సర్వకార్యములు

(౧) పోల్చు: డేకార్టే చెప్పిన ముఖ్యోపాదాన కారణభేదము.

(౨) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౬౭.

(3) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౨౦, ౧3౬.

దానిపై నాధారపడియున్నవి.౧. అది బ్రహ్మయనఁబడు, నేలన నది పెంపొందును.౨. మాయయనఁబడు నేలన నది పరిమాణ మును నిర్ణయించును. భిన్నద్రవ్యము లందుండి జనించును గావున నది యాదిమూర్తి యనఁబడును. ప్రకృతిలేక యనాత్మ నుండి పురుషుఁడు లేక ఆత్మ సంభవించెననుట సాధ్యముకాదని సాంఖ్య నిశ్చయము.

వస్తువులు కారణజన్యములు; ప్రకృతి కారణరహితము; వస్తువులు పరాధీనములు; ప్రకృతి స్వతంత్రమైనది. వస్తువు లనేకములు, దేశకాలపరిచ్ఛిన్నములు; ప్రకృతి యేకము, సర్వ వ్యాపి, నిత్యమునైనది.3. వస్తువులు సంజ్ఞలు; వాని మూలకారణము నవి సూచించును. ప్రకృతి కెన్నఁడును నాశనములేదు; అందుచే నది పుట్టుకగలిగి యుండదు. చేతనశక్తి అచేతన జగత్తున కుపాదాన కారణము గాఁజాలదు. ఏలనఁ జైతన్య మెన్నఁడును జడపదార్థము కాఁజాలదు. పురుషునికిఁ గర్తృత్వములేదు, అహంకారమే కర్త; ఏలన నదియు నొక యుత్పత్తిగలవస్తువేక

౧ ప్రధీయతే (సాం. ప్ర. భా. ౧, ౧౨౫). లోకాచార్యుఁడది సర్వపరిణామాధారము కావునఁ బ్రకృతియనియు, స్వజ్ఞాన వ్యతిరేకము గావున నవిద్యయనియు, నానారూపసృష్టికారణము గావునమాయయనియుఁ జెప్పినాఁడు. ప్రకృతిరిత్యుచ్యతే వికారోత్పాదకత్వాత్, అవిద్యాజ్ఞాన విరోధిత్వాత్, మాయావిచిత్రసృష్టికర్తృత్వాత్,(తత్త్వత్రయము పు. ౪౭.) సర్వభౌతిక రూపములకు నగోచరమైన మూలప్రకృతి యొకటున్నదని ప్లేటో భావించినాఁడు. చూ.టిమోరస్, పు. ౨౪. ౨. భగవద్గీత. ౧౪.3.

3. సాం. కా. ౧౦; సాం॥ ప్ర॥సూ.౧, ౧౨౪; మఱియుఁ జూడు. యో॥ భా॥ ౪, ౧౨; సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౭౬.

(౪) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౬, ౫౪.

రము. అది శుద్ధసామ్యావస్థ. మనకుఁగల జ్ఞానము దృశ్యజ్ఞానమే౧ యగుటచేఁ బ్రకృతియొక్కగాని, గుణములయొక్క కాని నిజస్వరూపము మనకుఁ దెలియదు. దానికి శబ్దస్పర్శలు లేవు;౨ వీనికతీత లక్షణములు మనకు సాధ్యములుగావు. వ్యావహారికముగా నది యొక భావము లేక నామము,౩ కాని యది సర్వసృష్టికిని బూర్వరూపమని గ్రహింపవలసియున్నది.౪

ప్రపంచ మొక యేకపదార్థమునుండి జనించినదనియు, నట్టి పదార్థములోని సూక్ష్మాంశముల భిన్నసంయోగములచే భిన్నాకృతు లేర్పడినవనియుఁ జెప్పు సాంఖ్యసిద్ధాంతము భౌతికవాదముతోఁ గొన్ని సామ్యములను గలిగియున్నది. బాహ్య స్వరూపము ననుసరించి ప్రపంచ మొక యపక్రమ వస్తుసముచ్చయమని మనకుఁ దోఁచునుగాని, దానికొక సహేతుకమైన స్వరూప మున్నదని నిరూపింపవలెనని సాంఖ్యమును భౌతికవాదమును గూడ యత్నించును. రెండునుగూడ నొకమూల పదార్థమున్నదనియు నది నిత్యము నవ్యయము నభేదము ననియు విశ్వసించును. మన ప్రత్యక్షానుభవములో మనముచూచు నానా

౧ షష్టితంత్రమునుండి వ్యాసుఁడొక శ్లోకము నిట్లుదాహరించెను;
"గుణానామ్ పరమమ్‌రూపమ్ నదృష్టిపథమృచ్ఛతి।
యత్తుదృష్టిపథమ్‌ప్రాప్తమ్ తన్మాయేవసుతుచ్ఛకమ్.
దీనిపై వాచస్పతివ్యాఖ్య వ్రాయుచుఁ బ్రకృతిమాయకాదు మాయవంటిదని చెప్పినాఁడు. మాయేవసతుమాయా.

౨ సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౬౮; విష్ణుపురాణము. ౧, ౨, ౨౧-౨౧.

౩ సంజ్ఞామాత్రమ్. (సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౬౮.)

౪ ప్ర=పూర్వము, కృతి=సృష్టి లేక ప్ర=అధికముగా, కృతి=చేత.

వస్తు పరంపర యొకే మూలపదార్థముపై నాధారపడియున్నదని చెప్పఁబడెను. కాని సాంఖ్యుల ప్రకృతి భౌతికవాదుల శుద్ధ పదార్థమని చెప్పరాదు. పురుషోత్పత్తికిఁ బ్రకృతికి శక్తిలే దనియు నట్లే ప్రకృత్యుత్పత్తికిఁ బురుషునకు సామర్థ్యము లేద నియు సాంఖ్యశాస్త్రవేత్తలు గుర్తించినారు. భౌతికవాదు లంగీ కరించరు గాని, సాంఖ్యవేత్తలు ప్రకృతి పరిణామమున కొక లక్ష్య మున్నదనియు "దానివెనుకనున్న మన మెన్నఁడెరుగని వేరొక ప్రపంచ కాంతిరేఖలు దానినుండి ప్రసరించుచున్నవ" నియు నంగీకరింతురు. సాంఖ్యుల ప్రకృతి కేవల మొక విశ్వ వ్యాప్తమగు పదార్థము కాదు; అది యొక చేతన వ్యక్తియును గాదు; ఏలనఁ బురుషుఁడు ప్రకృతికి వేరని చెప్పఁబడెను. ప్రకృతినుండి పంచస్థూలభూతములును జనించు టేకాక;సూక్ష్మ ములైన మానసరూపము లన్నియు నందుండి జనించుచున్నవి. బాహ్యప్రపంచ స్థితికంతకు నదియే మూలాధారము. సాంఖ్య మిట్టి సిద్ధాంతమును భౌతికశాస్త్ర పద్ధతిచే నిర్ణయించలేదు. తాత్త్విక పద్ధతిచేతనే యీనిర్ణయమును జేసినది. పరిపూర్ణమైన యథార్థస్వరూపము నెన్నడు మార్పులేని ద్రష్టగాను, నిత్య మును మార్పుగల దృశ్యముగాను సాంఖ్యము విభాగించెను. ఆ దృశ్య భాగమునకే ప్రకృతి మూలమైనది. నిరంతరప్రవృత్తి మయ స్వరూపమైన జగద్వ్యాపారమునకు సంజ్ఞారూపమే ప్రకృతి. ప్రకృతి తనకుఁ దెలియకుండగనే, సునిశ్చితలక్ష్యము నూహింపకుండగనే, యొక మహాప్రయోజనము కొఱకు నిత్యము క్రియాపరతంత్రమై నడచుచున్నది.

౬—గుణములు.

ప్రకృతిపరిణామము తద్గర్భితమైయున్న గుణత్రయము వలన జరుగును.(౧) ప్రకృతికార్యములనుబట్టి గుణత్రయాస్తిత్వ మూహింపబడినది. కార్యమైన బుద్ధికి సుఖదుఃఖ విస్మయ గుణము లున్నవి కావున దానికారణమైన ప్రకృతి కట్టిగుణము లుండియుండవలెను. గుణములు ద్రవ్యవిషయములు గావు; వాని కార్యములవలన నవి యున్నవని గ్రహింపఁబడెను. సత్త్వము మొదటిగుణము. అది యాంతరంగిక చైతన్యము. మానవునికి సుఖానుభవరూపమున నావిష్కృతమగును. సత్త్వ శబ్దము 'సత్' అనగా 'నున్నది' యను పదమునుండి వచ్చినది; చైతన్యమునకట్టి శక్తిగలదని చెప్పుదురు. 'సత్' అనగాఁ బరిపూర్ణతయనియు నింకొక యర్థము; దీనివలన సుఖశ్రేయములను గలిగించునది సత్త్వమనియుఁ జెప్పుదురు. సత్త్వము ప్రకాశకత్వము గలది.(౨) రెండవదైన రజస్సు సర్వ ప్రవృత్తికారణమును, క్లేశమూలమునైనది. అత్యుత్కట సుఖానుభూతియు విశ్రాంతి లేని ప్రయత్నమును(౧) రజస్సు లక్షణములు. మూడవది తమస్సు; ప్రవృత్తికవరోధమై, మాంద్యమును గల్గించునది; దీనివలన నజ్ఞానాలసత్వములు గల్గును. క్రమముగా సత్త్వ రజస్తమో గుణములకుఁ బ్రకాశప్రవృత్తి నియమ(౨)ములు లక్షణములై సుఖదుఃఖమాంద్యహేతువులగును. ఇవి

(౧) సాం॥ కా॥ ౧౬. (౨) సుఖప్రకాశలాఘవము.

(౧) దుఃఖోపష్టంభకత్వ, ప్రవర్తకత్వములు; తమస్సు మోహాగురుత్వావరణైః॥ (తత్త్వకౌముది పు ౧౩)

(౨) ప్రకాశక్రియాస్థితి శీలమ్॥ (వై॥ సూ॥ ౨, ౧౮)

పరస్పర సంపర్కముగలిగి, పరస్పర పోషకములై యుండును. ఈ మూడుగుణములును విడిగా నెన్నఁడుండవు. అవి దీపశిఖ, ప్రత్తి, నూనెవలెఁ గలిసియుండును. 3. అవి ప్రకృతిలోని ప్రధానద్రవ్యములు. సర్వవస్తువులు గుణత్రయకల్పితములై యున్నవి. ౪. వస్తుభేదమునకుఁ గారణ మొక్క గుణము యొక్క యుత్కర్షయే. ఈగుణత్రయభావము మానసికావస్థా పరిశీలనాఫలితమే; అనుభవభేదమునుబట్టి గుణభేద మేర్పడినది. సాంఖ్యకారికయొక్క కాలమునందే, యీగుణములు ప్రకృతియొక్క ముఖ్యాంగములుగా గ్రహింపఁబడినవి. ౫ అవి గుణములనుటకుఁ గారణము ప్రకృతియొక్కటే ద్రవ్యము; గుణములందలి లక్షణములు. ఏ యొక ద్రవ్యపరిణామమందైనను గుణములు భిన్నావస్థలను దెల్పునవిగా గ్రహింపనగును. పొందవలసిన రూపమును సత్త్వమును, దానిని సాధించుటకుఁ

---

(3) సాం॥ కా॥ ౧3.

(౪) త్రిగుణాత్మకమ్॥

(౫) పోల్చు. శ్వే. అ. ఉ. ౪, ౫. "అజామేకామ్‌లోహిత శుక్ల కృష్ణమ్" ఛాం. ఉపనిషత్తులోఁ జెప్పఁబడిన మూడురంగుల నిదిస్మరించునని శంకరుఁడు చెప్పినాఁడు. సాంఖ్యవాది దీనికిట్లర్థము చెప్పునని శంకరుఁడిట్లు వ్రాసెను; "ఈశ్లోకములోని లోహితశుక్లకృష్ణములనగా రజస్సత్త్వతమములు, లోహితము రజస్సు; ఏలననది యెరుపుదనమును గలిగించి, అశాంతహేతువై, రంజింపఁజేయును. శుక్లము సత్త్వము; ఏలననది స్వచ్ఛతనిచ్చును. కృష్ణము తమస్సు; ఏలననది చీకటిని గలుగఁజేయును. ఈమూడును మూలప్రకృతి గుణములు గావున నవి 'అజములు' పుట్టుకలేనివి" గుణములనుటకుఁ గారణ మవి యాత్మనుబంధించునవి. గుణమనగా రజ్జువు. (సాం॥ప్ర॥ భా॥ ౧,౬౧.)

గల యాటంకములను దమస్సును, వానిని దొలగిం
రజస్సును దెల్పుచు రూపసిద్ధిహేతువులగును. సాంఖ్య
సిద్ధాంతము ననుసరించి,యొకవస్తు వెన్నఁడును. సృజిం
ఆవిష్కృతినే పొందును.వస్తూత్పత్తి యనఁగా నావిష
వస్తు వినాశమనఁగా, ననావిష్కృతియు నని యర్థము.
త్యానావిష్కృతులు రెండును విరోధకశక్తులుండుట లే
నాధారపడి యుండును. ఆటంకములు లేనపుడో
విష్కృతి నొందును. ఒక వస్తువుయొక్క సత్త్వము
మూవిష్కృతినొందును. రజస్సావిష్కృతి సాధనము
విష్కృతివిరోధకము తమస్సు.౧. సత్త్వతమస్సులు భా
త్మకములైనచో, రెంటికిఁగల సంఘర్షణరూపమైన
ప్రతివస్తువునకు లక్ష్యరూపమున్నది;ప్రస్తుతావస్థ దాని
తొలగింపవలసియున్నది. మొదటిదిసాత్త్వికావస్థయ

---

౧. డాక్టరు సీల్ యిట్లువ్రాసెను; "ప్రతిద్రవ్యమునకు
త్రిగుణాత్మకము; మూలచైతన్యము, శక్తి, స్థూలరూపము. ఇవిక
వులను గల్పించును. ఒకవస్తువుయొక్క సత్త్వము దానిని బుద్ధి
పొనర్చును. సమష్టి బుద్ధిగోచరము కానిదేనియును లేదు. కాని
యములో నొకటి. దీనికి స్థూలతకాని, విరోధకశక్తిగాని, క్రి
లేదు. రెండవది తమస్సు; ఇదిజడపదార్థము; చలనమునకును,
విరోధకమునను. కాని చైతన్యమును. జడపదార్థమును క్రియాశక్తి
రజస్సే పనియంతయును సేయునది; అవిరోధములఁ దొలగించి,
న్యము తనకార్యములను నెరవేర్చుశక్తి నిదియిచ్చును. (డిపాజిటి
ఆఫ్ ది హిందూస్, పు॥ ౮.) ఈయర్థవివరణములో సీల్ పండితుఁ
సిద్ధాంతమును వివరించుటకు బదులు నవరించుచున్నట్లు దోఁచును

వది తామసికావస్థయు నైయున్నది. విజ్ఞానమునకు గోచ రూపమునుబొందుట సత్త్వముయొక్క ఆశయము. స నకీలక్షణములున్నవి. కావున నివి ప్రకృతిలక్షణములని ణింపబడినవి ౧.

సాంఖ్యగుణములు వైశేషికగుణములు కావు; లఘుత్వము, ప్రవృత్తి మున్నగు లక్షణములున్నవి.౨. భిక్షువు వీనిని సత్త్వరూపములనియు,౩. భౌతిక మానసికముల నుదయింపజేయు నాంతరంగిక ప్రవృత్తులని ప్రా నిషత్తుర. లును భావించెను. నిర్మాణములో నీగుణా సూక్ష్మములని చెప్పబడెను. అవి నిత్యపరివర్తనశీల సామ్యావస్థలోనైనను, నవి పరస్పరసంక్రమణము చున్నవి.౫. సామ్యావస్థ చెడకుండునంతకాల మీమూర్తు వస్తుజగత్తులో గార్యోత్పత్తి లేదు. సామ్యస్థితికి వి మేర్పడినప్పుడు గుణక్షోభమువలన నన్యోన్యసంఘర్షణ ముగా బరిణామ మారంభమగును. గుణముల

(౧) సర్వజగత్తునకును లక్షణమైన ప్రవృత్తికి దానిని : శక్తి వేరొకటి లేకున్నచో నర్థములేదని చెప్పబడెను. అందుచే ర ప్రవృత్తి తమస్సు లేక మాంద్యమును సూచించును. తమస్సు లేని వస్తువులు నిత్యక్రియాగ్రస్తములగును. క్రియాశక్తివలన యోగ స్థితి యున్నది కావున నందు సత్త్వమును నున్నది. (తత్త్వకౌముది

౨. సాం। ప్ర॥ భా. ౧, ౬౧.

౩. వాచస్పతియు సాంఖ్యకారికయును నీయర్థమును జెప్పచు.

౪. శ్వేతాశ్వతర మైత్రాయణ్యుపనిషత్తులు.

౫. సారూప్యపరిణామము.

వ్యాపార సంఘర్షణమువలన జగద్రూప వైవిధ్య ముదయించు చున్నది. ఏగుణ మే రూపమున నతిశయస్వభావము చూపునో యారూపమున కా గుణాకృతి లభించును గాని, యితరగుణము లందు లేవని తలఁపరాదు. స్థాణువులైన జడపదార్థములలోఁ దమోగుణ మతిశయలక్షణమై యున్నది. సత్త్వరజోగుణము లప్రధానములుగా నున్నవి. చలనముగల వస్తువులలో రజోగుణ మతిశయమై, యితరగుణము లణఁగియున్నవి. కావున సత్త్వ రజస్తమోగుణములని చెప్పినపుడు వానిని విడిగానున్న గుణము లని యర్థము చేసికొనరాదు; దేనియం దేగుణమతిశయముగా నున్నదో దానికాగుణము చెప్పఁబడెనని గ్రహింపవలెను. ఈగుణములు పరస్పరసహకారముచేఁ గార్యజగత్తు నుదయింపఁ జేయుచున్నను, నవిపరస్పరము సంయోగమునొందవు. ఒక గుణముపై నొకగుణప్రభావమువలనఁగాని సాన్నిధ్యమువలనఁ గాని యవిమార్పునొందుచుండును. అవి పెంపొంది, కలిసి, విడిపోవుచుండును. ఇతరగుణములు తీవ్రముగాఁ బనిచేయు చున్నను నేగుణముకాని తనసహజలక్షణమును గోల్పోవదు.౧ ప్రకృతియు దానినుండి జనించిన సకలమును నీగుణములను గలిగయున్నవి; అందుచే నవి విజ్ఞానహీనములై యున్నవి. ఈ గుణములు తమలోఁదమకుఁగల భేదములనుగాని, తమకుఁ బురుషునకుఁగల భేదమునుగాని తెలియుశక్తిలేనివి. ఇవన్నియు దృశ్యములే; పురుషుఁడొక్కఁడే ద్రష్ట.

---

౧ యో. భా॥ ౧, ౧౭౮.

విజ్ఞానభిక్షు వీగుణములనుగూర్చి వేరొకభావమును జెప్పినాఁడు. అవివ్యక్తుల నానాత్వము ననుసరించి, అనంతములనియు సూక్ష్మతత్త్వములనియు నాతనిభావము. ఈతనివాదము ననుసరించి, సర్వసామాన్యములైన యీగుణములు భిన్నసంయోగములచే భిన్నకార్యముల యుత్పత్తికి హేతువులగుచున్నవనుట సంమంజసముకాదేలన, గొన్నిస్వల్పభేదములు౨.కివిహేతువులను జూపఁజాలవు. గుణముల రూపము లనంతములైనను. వానికన్నిటికినిగల సామాన్యలక్షణములచే లఘుత్వము మున్నగునవి- మూఁడువర్గములుగా విభజింపఁబడినవి. ౩. సత్త్వాదులైన మూఁడుకారణ ద్రవ్యములలోఁ బ్రతిగుణమునకు ననేకవిశిష్టరూపములున్నవి.౧. గుణములకు సృష్టిలయములులేవు. సూక్ష్మావస్థనుండి స్థూలాకృతినొందుదశలో వివిధసంపర్క- పరివర్తనములచే వృద్ధిక్షయములు, అల్పత్వానల్పత్వములు బాహ్యదృశ్యరూపముల కున్నను, ఆవిష్కృతానావిష్కృతముల మొత్తమెన్నఁడును సమానముగానేయుండును. ఇదియంతయు ద్యూతక్రీడలోవలెనే జరుగును; పాచికలన్నియు మార్పులేనివేయైనను, నవిపడుస్థానముల ననుసరించి వానికి భిన్నార్థములు గలిగినవగును. మార్పులన్నియు స్థానము, క్రమము, వర్గము, సంయోగ వియోగములలోనే చూపట్టును;

---

౨ సాం. ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౨౭.
౩ సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౨౮.
(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౨౮.

టచే దీనికి సమష్టిస్వరూపార్థమును యుక్తమేయని తోఁచును(౨).
బుద్ధియనగా నశరీరియైన పురుషునిఁగా భావింపరాదు. సర్వ
మానసిక వ్యాపారముల కాధారమైన సూక్ష్మశక్తియే బుద్ధి.
వస్తువివేకము బుద్ధివలన మనకుఁ గలుగును. బుద్ధి నిశ్చయజ్ఞాన
నిర్ణయముచేయును. తక్కిన యింద్రియములన్నియు బుద్ధివశ
ములై పనిచేయును. బుద్ధియొక్కటే పురుషవశమై వర్తించును.
పురుషుఁడు బుద్ధిసహాకారముచే సర్వానుభవములనుగలిగి, తన
కును ప్రకృతికిని గల భేదమును గుర్తించును.

ప్రకృతి సంభూతములైన యితరవస్తువులవలెనే బుద్ధియు
త్రిగుణాత్మకము. సాత్త్వికబుద్ధికి విధినిర్వహణము, జ్ఞానము,
రాగద్వేషశూన్యతయు నితర దైవగుణాసక్తియుఁ గలవు;
రాజసబుద్ధికిఁ గామములు లక్షణములు; తామసబుద్ధి కజ్ఞానాల
సత్వములు గుణములు. సర్వజీవు లీశ్వర(3). స్వరూపములనియు
రజస్తమోగుణములు జీవుల స్వతస్సిద్ధమైన యీశ్వరత్వమును
మఱుఁగుపఱచుచున్నవనియు విజ్ఞానభిక్షువు చెప్పినాఁడు.(౪).భూత
సృష్టియు బుద్ధిసృష్టియు వేరు. విపర్యయము, అశక్తి, తుష్టి,
సిద్ధియు బుద్ధిరూపములు. వీని కేబదిరూపము లున్నవి(౫).అవిద్యా
ఽస్మితాదు లగు నజ్ఞానరూపము లైదు; వీనిలో నొక్కొక్క

---

(౨) అనంతర వేదాంతమందు సమష్టిబుద్ధి హిరణ్యగర్భుని యుపా
ధిగాఁ గైకొనఁబడెను.

(3) సర్వఏవ పురుష ఈశ్వరఇతి.

(౪) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౨, ౧3. మఱియుఁజూడుము: యో॥ భా॥ ౧,౨.

(౫) సాం॥ కా॥ ౪౬.

-దాని కేనిమిది రూపములున్నవి. రాగము పదికేళములు; ద్వేషాభినివేశము లొక్కొక్కటియుఁ బదునెనిమిది తెఱఁగులు. అశక్తి యిరువదియెనిమిది రూపములు గలది; నవరూపకము తుష్టి; అష్టవిధము సిద్ధి.

బుద్ధి నిత్యానిత్యము. ఇది ప్రకృతిలో బీజాకృతివహించి అవ్యక్తమై యున్నది. అది కారణరూపమునుండి కార్యరూపము దాల్చినపుడు బుద్ధి యనఁబడును. బుద్ధి అవ్యయము, సర్వ సంస్కారగర్భితము నని విజ్ఞాన భిక్షువు చెప్పినాఁడు. స్మృతి బుద్ధిగతమే కాని మనస్సునకుఁ గాని యహంకారమునకుఁ గాని చెందినదికాదు. "పరమార్థ జ్ఞానసిద్ధి" వలనఁ జిత్తాహంకార ములు విలయమందినను, స్మృతి నిలిచి యుండును.౨.

మనోఽహంకారేంద్రియాత్పూర్వమై బుద్ధియున్న నే కారిక చెప్పినరీతిని బుద్ధి తన విధులను నిర్వర్తించఁగలదు. కాని వీని కన్నిటికిఁ బూర్వమే బుద్ధి యున్నదని సాంఖ్యము చెప్పు చున్నది. అందువలన సర్వద్రష్టృదృశ్యభేదముల కాధారభూత మైన సమష్టిశక్తియే బుద్ధియని గ్రహింపవలెను. కాని మన మూహించిన విశ్వైకశక్తిని సాంఖ్యమంగీకరింపదు. అందుచే మహాత్తులేక బుద్ధియొక్క పదవి సందిగ్ధమైనది. ప్రకృతి సంభూ తము, నహంకారజనకమునగు బుద్ధివేఱు; ఇంద్రియమనోఽహం కారవ్యాపారములను నడపించు బుద్ధివేఱు రెండు నొకటే యైనచోఁ బ్రకృతి పరిణామమంతయు వాస్తవికత లేనిదేయగును;

౧. సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౨॥ ౪౧-౪౨

౨. సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౨, ౪౨.

వలన నహంకారమును, నిరహంకారతయును రెండును బుద్ధి నుండి పుట్టినవే. ఈసందిగ్ధస్థితి ప్రకృతి జన్యములైన యితర పదార్థముల కన్నిటికిని గలదు.

అహంకారము బుద్ధి కనంతరపరిణామమే. అహంకారము వలననే వివిధశక్తులు ప్రత్యేకాధారభూతములగు చున్నవి. ఇందుఁ గూడ మనము వ్యష్టిసమష్టి రూపవిచక్షణ చేయవలెను. వ్యష్టిరూపములో, బాహ్యవస్తు జ్ఞానములేని యహంకారమర్థ రహితము, కాని సాంఖ్యపరిణామసిద్ధాంతమునందు వస్తు ప్రపంచ మహంకారమున కనంతర పరిణామమని చెప్పఁబడెను. సమష్టి రూపమైన విశ్వాహంకారమొకటి యుండవలె ననియు వ్యష్టి రూపములైన ద్రష్టృదృశ్యములు దాని రూపములే యనియు నూహింపవలసి యుండును. అహంకారము భౌతికపదార్థమని తలపఁబడెను; బుద్ధి జ్ఞానాధిక్యత గలదియు, నహంకారమధిక క్రియాసమర్థ మనియుఁ జెప్పనగును. స్వీయాభిమాన మహంకారమునకుఁ బ్రధాన ప్రవృత్తి. కర్తృత్వమహంకారమునకే కాని, పురుషునికి లేదు.౧. ఆత్మజ్ఞానముతో విజ్ఞానమునకుగల సంబంధమే అహంకారముతో మహత్తునకుఁ గలదు. రెండవది యుండవలె నన్నచో మొదటిది ముందుండవల ననుట హేతుయుక్తమైనది. అహంకారాస్తిత్వమును దాని

(౧) సాం.ప్ర.సూ.౬.౫౪. విజ్ఞాన భిక్షువీఛాందోగ్య వాక్యము నుదాహరించెను; "బహుస్యామ్ ప్రజాయేయ" (నేను సృష్టించి యనేక మగుదును గాక" దానిపై నిట్లాతఁడు వ్యాఖ్యచేసెను. "సర్వభూతములును, దదితరములు నభిమానముచే నుదయించెను గావున నభిమానమే సృష్టి కారణము."
(సాం. ప్ర. సూ. ౧. ౬౩.)

కార్యములవలన మన మనుమానించి తెలిసికొనుచున్నాము౨. ఇతరవస్తువుల కుపాదాన కారణమగుటచే నహంకారమొక ద్రవ్యము. అహంకారము మూలమునఁ బ్రకృతి కర్మలన్నియుఁ దనవేయని పురుషుఁడు తలఁచును. కార్యనూచనలను వేదనలను నాత్మ కహంకారమందఁ జేయును. ఈవిధముగా నది భావనిర్ణయ వ్యాపారములలో నాత్మకుఁ తోడ్పడును. అహంకారము విశ్వచైతన్యమునుండి యేర్పడిన వ్యష్టిరూపము గాదు; అది బాహ్యప్రపంచమునుండి వచ్చు భావములకుఁ బృథగ్వ్యక్తిత్వము నిచ్చును. అహంకారము సత్త్వసంశుద్ధమైనపుడు మనము సత్కర్మాచరణ మొనర్తుము. రజోగుణ యుక్తమైనపుడు దుష్కర్మలొనర్తుము. తమోగుణ గ్రస్తమైనపుడు విజ్ఞానహీనకర్మ లొనర్తుము. సుషుప్త్యవస్థలో నహంకారము ప్రవృత్తిలోనుండదు. కాని కామసంస్కారములన్నియు నుండును.౧. అహంకారము మహత్తునుండి కాని, బుద్ధినుండికాని యెట్లుత్పన్నమైనదో చెప్పుట కష్టము.

అహంకారమునుండి గుణములు త్రివిధపరిణామమంది, సాత్త్విక రాజస తామస రూపముల నొందును. పంచజ్ఞానేంద్రియములు పంచకర్మేంద్రియములు, మనస్సును సాత్త్వికాహంకార వికారములు. పంచసూక్ష్మభూతములు తామసాహంకార వికార

(౨) సాం. ప్ర. సూ. ౧. ౬౩.

(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౬౩.

ములు, రాజసాహంకారరూపమైన తైజసమ్ము రెంటియందు నుండి కార్యోత్పత్తి హేతువగును.౨. పంచతన్మాత్రలనుండి తామసలక్షణాతిశయముచేఁ బంచస్థూల భూతోత్పత్తి కలుగును. అన్నిటిలో నేదోయొక గుణ మతిశయావస్థలో నున్నను నితరగుణములుకూడ నుండి వానివిధులను నెరవేర్చి, పరోక్షముగా వస్తుపరిణామము నందు సహకారులగుచుండును.

ఇంద్రియములిచ్చు దృశ్యములను భావములుగా సమన్వయ మొనర్చు ముఖ్యకర్తవ్యము మనస్సు చేయుచు, భిన్నక్రియా విధానముల సూచించుచుఁ గర్మేంద్రియముల ద్వారమున సంకల్పముయొక్క నిర్ణయములను నెరవేర్చుచుండును. బుద్ధ్యహంకార విషయములోవలెనే, మనస్సునుగూర్చియు నింద్రియమునకును నింద్రియప్రవృత్తికిని భేదము గుర్తింపఁబడలేదు. ఇంద్రియములు ద్వారములు, మనస్సు ద్వారపాలకుఁడు నని

---

(౨) సాం॥ కా॥ పుటలు ౨౪-౨౫. సాత్త్వికాహంకారమునుండి మనస్సును, రాజసమునుండి దశేంద్రియములును, తామసమునుండి పంచతన్మాత్రలు నుదయించును. (సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౨, ౧౪ రజోగుణము సర్వపరిణామమునకుఁ బ్రధానమనియు, నితరగుణములు వస్తులక్షణహేతువులనియు సామాన్యముగా నంగీకృతమైన భావమునే అనిరుద్ధుఁడు ప్రకటించినాఁడు. మహత్తునుండి యహంకారమును, నహంకారమునుండి తన్మాత్రలును జనించునని వాచస్పతి చెప్పగా, నహంకారమును, తన్మాత్రపరిణామమును మహత్తులో విడిపోవునని విజ్ఞానభిక్షువు పలికెను.

చెప్పఁబడెను.౧. దర్శనకర్మలకు రెంటికిని మనస్సహంకార మవసరము. వివిధేంద్రియముల విషయములో మనస్సు వివిధ రూపములను వహించుచుండును.౩. చలనక్రియాశక్తులు౪. గల సాధనమగుటచే మనస్సుసర్వవ్యాపికాదు. ఇంద్రియసంపర్కము గలదగుటచే, నిది సావయవము. బుద్ధ్యాదీంద్రియము లీశ్వరాధీనతగల్గిన నిత్యతాలక్షణ యుక్తములుగావు.౫.

త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్ర జిహ్వాఘ్రాణములు పంచేంద్రియములు. అవసరము కార్యమును గలుగఁజేయును. మనకుఁగోరిక యున్నది; అందుచేఁ బ్రవృత్తులను వానివిషయములను సృజించుకొనుచున్నాము ౬. ఇంద్రియములు భూతములనుండి జనించలేదు; ఏలన నింద్రియములును భూతములునుకూడ నహంకా

---

(౧) సాం. కా. ౩౫, బుద్ధి, అహంకారము, మనస్సు సరిగా విభాగింపఁబడలేదు. అవియంతఃకరణ రూపములని తలఁపఁబడెను. "కేవల త్రివిధ దశాభేదముననుసరించి యంతఃకరణ మేకైకరూపము, బీజము, అంకురము, మహావృక్షము మున్నగువానిలోవలెనే, యది కార్య కారణసంబంధముగలది" విజ్ఞానభిక్షువు వాయుపురాణమునుండి యిట్లుదాహరించెను; "మనో మహాన్ మతిర్బ్రహ్మ పూర్బుద్ధిః ఖ్యాతిరీశ్వరః (సాం: ప్ర భా॥ ౨, ౧౬.) చూ. సాం. ప్ర॥ భా॥ ౨, ౪౦.

(౨) సాం॥ ప్ర. సూ. ౨, ౨౬.

(౩) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౨, ౨౭.

(౪) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౬౯-౭౦.

(౫) సాం. ప్ర. సూ. ౫, ౧౨౮.

(౬) పోల్చు. మ. భా. ౧౨, ౭౭౯. రూపరాగాదభూచ్చక్షుః చూ. మ. భా. శాంతిపర్వమ్. ౨౧౩-౧౬.

గోద్భవములు.౭. సృష్టిలయములున్నవి కావున నింద్రియములు నిత్యములుగావు. ఒక్కొక్కయింద్రియ మొక్కొక్క గుణమును గ్రహించును. ఇంద్రియములనగా నవయవములుగావు; అవి మనస్సుపయోగించు ప్రవృత్తులు ౮. స్థూలసూక్ష్మభూత విషయముల దర్శించు సాధనములు.౯ కర్మేంద్రియములు వాక్పాణి పాద పాయూపస్థలు, ఇంద్రియములతోఁగూడిన మనస్సు, వాని ప్రవృత్తిచేఁ బంచప్రాణములను.౧౦. సృజించునని చెప్పఁబడెను. వేదాంతతత్త్వమున నీపంచప్రాణములకు స్వతంత్రస్థానమీయఁబడెను. సాంఖ్యసూత్రము ననుసరించి ప్రాణమింద్రియ లక్షణమనియు నింద్రియములు లేనియెడలఁ బ్రాణముండదనియుఁ జెప్పఁబడెను.౧.

వస్తుప్రపంచము పంచేంద్రియముల కనుగుణముగాఁ బంచతన్మాత్రలను ౨. గలిగియున్నది. ఇవి శబ్దస్పర్శ రూపరస గంధముల సూక్ష్మరూపములు, ఇవి భౌతికతత్త్వము లేగాని ప్రాకృతదృష్టికి గోచరించునవికావు. ఇందొక్కొక్కటియు నొక్కయింద్రియసంబంధమునుమాత్రమే కలిగియుండును. స్థూలభూతములుమాత్రము వివిధేంద్రియములకుఁ గన్పట్టును.

---

(౭) సా॥ ప్ర॥ సూ॥ ౨, ౨౦.
(౮) సాం. ప్ర. సూ. ౨, ౨౩.
(౯) సాం. కా. ౩౪.
(౧౦) సాం. ప్ర. సూ. ౨, ౩౧.
(౧) ౫, ౧౧౩.
(౨) ఆదిమాత్రమే (తన్మాత్ర), చూ. ప్రశ్నోపనిషత్తు. ౪, ౮. పోల్చు ఎంపిడోకిల్సుయొక్క భూతముల సిద్ధాంతము.

ఈతన్మాత్రస్వరూపములు యోగులదృష్టికి౩, గోచరించును గాని, ప్రత్యక్షవస్తుదర్శనమువలన నితరు లనుమానించి తెలిసికొనవలయును. తన్మాత్రలకు విశేషలక్షణము లేదనియు వాని నుండి పుట్టిన స్థూలభూతములకు విశిష్టలక్షణము లున్నవనియుఁ జెప్పఁబడెను. ౪. తన్మాత్రలు సంయోగముచే నణురూపములు దాల్చినఁగాని యింద్రియవిషయములు కాఁజాలవు. తమోవృతమైన భూతాది లేక అహంకారము భేదరహితము, క్రియాశూన్యము, నిర్గుణమునై యొక్కద్రవ్యత్వమునుమాత్రము గలిగియున్నది. భూతాదిరజోగుణావృతమైనపుడు పరిభ్రమణశక్తి గలిగి తేజోవంతమైన సూక్ష్మపదార్థముగా మారి శక్తిసమువేత మగును; అప్పుడు శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధ తన్మాత్రలుగ యించును. భూతాదికిని తన్మాత్రలకును మధ్యమస్థానము నాకాశమాక్రమించును. కారణాకాశము సూక్ష్మము, సర్వవ్యాప్తము; కార్యాకాశ మణురూపము గలది, అహంకారాంశములతో శబ్దతన్మాత్ర కలియుటచే నేర్పడినది శబ్దతన్మాత్రలు కారణాకాశమునం దనిలాణుపరిణామమున కాధారములై యున్నవి.౧ వ్యాసభాష్యము ననుసరించి, అహంకారమునుండి

(౩) తత్త్వకౌముది. పు. ౫.

(౪) పోల్చు. ఛాందోగ్యభాష్యము. (౬-౪). పంచభూతమిశ్రమముచే స్థూల భూతము లుదయించును. ఈస్థూలభూతములలో నేభాగమెక్కువగా నుండునో యానామము వచ్చినది. ఒక వేదాంతభావము ననుసరించి, ప్రతిభూతమునందును సగము భూతభాగమును, మిగిలిన నాలుగుభూతములలోనుండి యెనిమిదవవంతును గలియునని చెప్పఁబడెను.

(౧) చూ. సీల్. పాజిటివ్ సైన్సెస్ ఆఫ్ ది ఏన్షెంట్ హిందూస్.

శబ్దతన్మాత్రయును, అహంకారయుక్తమైన శబ్దతన్మాత్రనుండి శబ్దస్పర్శాలక్షణములుగల స్పర్శతన్మాత్రయు నిట్లేయితరములు నుద్భవించునని చెప్పఁబడెను ఇతరములొక్కొక్క గుణమధికముగాఁ జేయుటవలన జనించును.

గౌడపాదవాచస్పతుల ననుసరించి తన్మాత్రలయొక్క సంయోగములచే వృద్ధిపొందిన సముచ్చయరూపముల వలన స్థూలభూతము లుదయించును. ఈ భావము ననుసరించి, యాకాశమునకు స్థూలసూక్ష్మభేదమును జెప్పఁజాలము; ఏలన నాకాశమునకు శబ్దగుణమొక్కటే యున్నది.౨. ఆకాశాణువాకాశ తన్మాత్రనుండియు, ననిలాణువు శబ్దస్పర్శతన్మాత్రల నుండియు, జనించునని వాచస్పతి చెప్పెను. ఈ రెంటిలోను స్పర్శాతన్మాత్ర ముఖ్యమైనది; తేజోఽణువు శబ్దస్పర్శరూప తన్మాత్రలనుండి వచ్చును; ఇందు రూపతన్మాత్ర ప్రధానమైనది; అట్లే జలాణువు నాలుగు తన్మాత్రలనుండియు పృధివ్యణువు పంచతన్మాత్రల నుండియు జనించును; ఇందు వరుసగా రస గంధతన్మాత్రలు ముఖ్యములు.3. విజ్ఞానభిక్షువు కొలఁదిగా భేదాభిప్రాయమును గలిగి యున్నాఁడు. ఆకాశాణువాకాశతన్మాత్రనుండి భూతాది సహాకారమున జనించును.౪.

---

(౨) చూ. తైత్తిరీయోపనిషత్తు, ౨, ౧,

(3) తత్త్వవైశారది ౧; ౪౪,

(౪) యోగవార్తికము. సర్వాణువులకు భూతాదిసహాకారమున్నదని నాగేశుఁడు భావించెను. సర్వత్ర తన్మాత్రైస్తద్భూతోపాదానే ఽహంకారస్య సహకారిత్వమ్బోధ్యమ్,"

స్థూలాణువులు కలియునపుడు వానిగుణములే సముచ్చయద్రవ్యములలో నుండునేకాని వానితత్త్వములలో భేదముండదు. ౧. ఆకాశాణువునకుఁ బఃద్రవ్యప్రవేశక శక్తియు, ననిలాణువున కొత్తిడికలుగఁజేయు శక్తియు, ఁదేజోఽణువున కుగ్రకాంత్యుష్ణతలును, జలాణువునకు ద్రవ్యత్వమును, పృథివ్యణువునకు సంయోగాకర్షణమును గుణములైయుండును. స్థూలాణుసంయోగమువలన పృథివీభూత ముదయించును. సుఖదుఃఖాభావముల నుదయింపఁజేయు తన్మాత్రలశక్తి, తన్మాత్రలరూపములో గోచరింపదు. స్థూలాణువులలో నది గోచరించును గావున స్థూలభూతములకు శాంత ఘోర మూఢగుణ భేదములు చెప్పఁబడినవి. భూమ్యణ్వాదు లనేక గుణభేదములచే జగత్తులో నానారూపములను బ్రదర్శించుచున్నవి. ఏకాణువర్గ నిర్మితములగు వస్తువులలోఁ జెప్పఁదగిన భేదములులేవు. ప్రతివస్తువులో నిహితమై నిగూఢమైయున్నశక్తి సమానమైనదే కావున, ౨ ఁబరిణామమంతయుఁ బురుషునికొఱకే జరుగును. స్థూలాణువులు 3 చేతనాచేతనరూపములనన్నిటిని గల్పించును గావున నచేతనములనుండి చేతనరూపావిష్కృతికి వలయు పరిణామములో విచ్ఛిన్నత లేదు. అచేతన స్థావరజంగమవర్గ

---

(౧) అవిశేషమునుండి విశేషపరిణామము తత్త్వాంతర పరిణామమని చెప్పుదురు; ధర్మ (గుణ) పరిణామమే కాదు.

(౨) యో॥ భా॥ 3, ౧౪.

(3) స్థూలాణువులలో వివిధతన్మాత్రలు గలవు కావున నివి వైశేషికాణువులతో సమానములుగావు. తన్మాత్రలవయవశూన్యములు నగోచరములును.

ములు పరిణామ ఘట్టములు; వీనిని నిర్మించుద్రవ్యములలో భేదము లేదు; ద్రవ్యగుణభేదము లున్నవి. ౪. అణువులయొక్క భిన్న సంయోగములవలన భిన్నగుణము లేర్పడుచున్నవి. సామాన్యముగా నంగీకరింపఁబడిన చతుర్విధ దేహములకు సాంఖ్యము సాంకల్పికసాంసిద్ధిక శరీరములను జేర్చినది. సర్వ దేహములకును భూమియే ఉపాదానకారణము; ౫ ఇతరభూతములుకూడ సహకారులుగా నున్నవి. స్థూలదేహము పంచభూతపరికల్పితము. కాని, యిందాకాశ మవసరములేదని కొందరును, భూమియొకటేచాలని కొందరును దలఁచిరి. మానవదేహమందుఁ బృథివీభూత మతిశయముగా నుండుననియు, సూర్యలోకస్థుని దేహమునఁ దేజోభూతమతిశయమై యుండుననియుఁ జెప్పఁబడెను. ౧.

గుణత్రయావృతమైన ప్రకృతియుఁ బ్రకృతిసంభూతవస్తువులును వివేకశూన్యములును, సర్వపురుషసామాన్యములును, నచేతనములును, ప్రసవధర్మయుక్తములు నగు విషయములని చెప్పఁబడెను.౨. పరిణామదశలోని ప్రతివస్తువును దత్పూర్వవస్తువుకంటె స్థూలతరమును, పరవస్తువుకంటె సూక్ష్మతరమునై యున్నది. ప్రకృతినుండి పంచభూతములవఱకు వచ్చు తత్త్వము లిరువదినాలు గనియు, బురుషుఁడిరువదియైదవతత్త్వమనియు

(౪) ధర్మపరిణామము.
(౫) ౫, ౧౧౨.
(౧) 3, ౧౭-౧౯.
(౨) సాం॥ కా॥ ౧౧.

సాంఖ్యశాస్త్రము చెప్పెను. ౩. ప్రకృతి సముద్భవములైన యిరువదిమూడు తత్త్వములును గార్యములే; ఏలన నవి ప్రకృతిపురుషులకు వేఱైనవియును, బరిమిత పరిమాణము గలవియు, వృద్ధియుఁ బుష్టియు నను ప్రధానముయొక్క లక్షణములను గలిగినవియుఁ బురుషుని కుపకరణములునై యున్నవి. ౪. సర్వ జగద్వస్తువులును ప్రకృతికి వికృతులని చెప్పఁబడినవి. ఒకమూల ద్రవ్యమునకు గుణములకుఁగల సంబంధమే ప్రకృతి వికృతులకుఁ గల సంబంధము. మహదహంకార పంచతన్మాత్రలును గొన్నిటికిఁ గారణములును, గార్యములునై యున్నవి. పంచస్థూల భూతములును, నేకాదశేంద్రియములును వేనికిని గారణములు గావు. ప్రకృతి కారణముమాత్రమే; పదునొకండుపదార్థములు

---

(3) ———

౧. పురుషుఁడు.

౨. ప్రకృతి (అవ్యక్తము)=వ్యక్తము.

౩. బుద్ధి	౧౦ మనస్సు.
౪. అహంకారము	౧౧-౧౫. పంచేంద్రియములు
౫-౯. పంచతన్మాత్రలు శబ్ద, స్పర్శ, రూప, రస, గంధములు	౧౬-౨౦ కర్మేంద్రియములు
౪. సాం॥ప్ర॥ సూ.౧, ౧౨౯-౧౩౪; సాం॥కా॥ ౧౫.	౨౧-౨౫. పంచస్థూలభూతములు; పృథివ్యప్తేజో వాయ్వాకాశములు.

కార్యములు. ఏడుపదార్థములు కారణములు, కార్యములు కూడను; పురుషుఁడు కారణముకాదు, కార్యమునుగాదు.౧

ఈపరిణామ వస్తువులు, స్వకీయలక్షణములు గల యితర వస్తువుల నుత్పత్తి చేయఁగలుగు వానిని 'అవిశేష' ములనియు నట్టితరముల నుత్పత్తి చేయలేని వానిని 'విశేష'ము లనియుఁ బేర్కొనిరి. అహంకారము తన్మాత్రల నుత్పత్తిచేసినపుడాతన్మాత్రలలో నభిమాన మెచటనున్నదో మనము తెలియఁజాలము. అహంకారసంభూతమైనది పూర్తిగా భిన్నతత్త్వమువలె నున్నది; అందుచే నిచటఁ దత్త్వాంతరపరిణామము చూపట్టుచున్నది. ఇంద్రియములును, స్థూలభూతములును భిన్నలక్షణములు గల వాని నుత్పత్తి చేయఁజాలవు. అందుచే నహంకారము 'అవిశేష' తత్త్వముకాఁగా, నింద్రియాదులధిక విశేషములగుచున్నవి.౨

కారణరూపమున నవ్యక్తముగా నున్నది కార్యరూపమున వ్యక్తమగుటయే పరిణామము. ఆద్యంతములు నిశ్చితములైయున్నవి. ప్రకృతి యనేకద్రవ్యముల నుత్పత్తిచేయుచున్నను, తా నవ్యయమై నిలుచుచున్నది. వస్తూత్పత్తివలన వస్తుమూలాధారమైన ద్రవ్యము క్షీణించుటలేదు. భౌతికపదార్థ

(౧) సాం॥కా॥ 3. పోల్చు: ఎరిజినా: "ఏదిసృజించునేగాని సృజింపఁబడదో; ఏదిసృజింపఁబడి సృజించునో; ఏదిసృజింపఁబడునుగాని సృజించదో; ఏదిసృజింపఁబడదు, సృజింపదో." చూ. గర్భోపనిషత్తు. 3.

(౨) చూ: యో॥ భా॥ ౨, ౧౯ తన్మాత్రలు, నహంకారము మహత్తుయొక్క అవిశేషరూపములనియుఁ, బంచభూతములు తన్మాత్రలయొక్క విశేషరూపములనియుఁ, బంచేంద్రియములు, పంచకర్మేంద్రియములు, మనస్సును 'అస్మిత' విశేషరూపములనియుఁ జెప్పఁబడెను.

మేదియుఁ దనశక్తినిఁ గొంతఁ గోల్పోవకుండఁ బనిచేయఁజాలదు. అందుచేఁ బ్రకృతి కేవల భౌతికద్రవ్యస్వభావముగలది కాదు.

సాంఖ్యపరిణామ సిద్ధాంతమెట్లు యుక్తమైనదో సరిగా బోధపడుటలేదు; ఈపరిణామమందు భిన్నదశలకుఁ గలహేతువు లెవ్వియో తృప్తికరముగా నెచ్చటను జెప్పఁబడి యుండలేదు.

సాంఖ్యతత్త్వములోని వివిధసూత్రములు ప్రకృతినుండి వచ్చినవని సహేతుకముగాఁ జూపు టసాధ్యము; అవి ప్రకృతిజములనియు, నవి యట్లు తటస్థించుచున్నవనియుఁ జెప్పఁబడెను. ఏకైక ప్రకృతినుండి యవి క్రమరీతి నుదయించెననుట కవకాశములేదు. విజ్ఞానభిక్షు వీ లోపమును గ్రహించియే, సాంఖ్యపరిణామవాదము యుక్తమైనదనుటకు శాస్త్రప్రమాణమే[1] యాధారమని విశ్వసింపఁగోరినాఁడు. కాని యిది సహేతుకమైన తాత్త్వికచర్చకుఁ దిలోదకములిచ్చుటయే యగును.

బుద్ధ్యహంకార మానసాదులు పరిణామమున క్రమోత్పత్తియైన తత్త్వపరంపరగా మనము నిర్ణయింపనవసరములేదు. అవి పరిణతినందిన జీవులయొక్క తార్కికపరిశీలనా ఫలితములు మాత్రమే. వాచస్పతి యిట్లు వ్రాసినాఁడు: "ప్రతిమానవుఁడు మొదటఁ దన బాహ్యేంద్రియముల నుపయోగించి, తరువాత మనస్సుతో నాలోచించి, యావెనుక విషయముల నన్నిటి నహంకారమున కందఁజేసి, యప్పుడు తుదకు బుద్ధిచేఁ గర్తవ్యా

౧. అతిప్రకృతే ర్మహాన్మహతోఽహంకార ఇత్యాది సృష్టిక్రమే శాస్త్రమేవ ప్రమాణమ్, (సాంఖ్యసారము) షష్ఠియుఁ జూడు జయంతుని న్యాయమంజరి పుటలు ౪౯౭-౬౬.

నిర్ణయమును జేయును"౨. ఈ విభాగమంతయు నంతరింద్రియ వ్యాపారములనే చెప్పునుగాని, వస్తు జగత్తుతో సంబంధించిన విషయముల పట్ల నివెట్లు వర్తించునో స్పష్టముగాఁ జెప్పఁబడి యుండలేదు. పిండాండము నుదాహరణముగాఁ గైకొనియే బ్రహ్మాండస్వరూప నిరూపణమును జేయఁబడినది; ఏలన మానవునియందు బ్రహ్మాండములోని సర్వమును సూక్ష్మరూపమునఁ గాననగును. జాగ్రన్నిద్రావస్థల కనుగుణముగా సృష్టిలయము లున్నవి. సుషుప్త్యవస్థలో నాత్మయున్నది కాని, ప్రపంచమునుగూర్చిన జ్ఞానముండదు. అట్లే ప్రళయకాలమున జీవు లుండును, గాని, ప్రకృతి దృశ్యము కాదు. సుషుప్తినుండి మేల్కాంచిన వ్యక్తి, "నేను సుఖనిద్రపొందితిని, నాకేమియుఁ దెలియద"ని చెప్పునపు డీ తెలియని దనాత్మ లేక అవ్యక్త ప్రకృతి; దీనినుండి తెలియుశక్తి జనించును. ప్రకృతి, ప్రవృత్తి రహితమైనప్పు డున్నస్థితి, జీవునిసుషుప్త్యవస్థకు సరిపోవును. సుషుప్తినుండి లేచినవెంటనే చైతన్యముకలిగి, అహంకారముద యించి, విశ్రాంతిలేని కామదాహ ముత్పత్తియగును. ఇంద్రియములును శబ్దస్పర్శాదులు తరువాత మొలకెత్తును. అట్లే మానవుఁడు సుషుప్తినుండి లేచినంతనే స్థూలభూతజ్ఞానముద యించును. జీవునకనాత్మ సాంగత్య మేర్పడినప్పుడు గోచరించు నాదశాకాశమున మొట్టమొదటఁ బ్రత్యక్షమగునది బుద్ధి చైతన్యమను వెలుఁగు. మొదట నపుడు జీవి యేదియో యున్నదని గ్రహించును. అనాత్మ తనకు వేరైనదని తెలియుటతోఁ దన

౨. తత్త్వకౌముది, పు, ౨౩.

ప్రత్యేకవ్యక్తిత్వమును గుర్తించును. "నేను నాకంటె వేరైన వస్తుజగత్తును జూచుచున్నానని" తెలియును. అట్టి వస్తుజగత్తు భూతకల్పితమై, భిన్నమానసికావస్థల సమన్వయమై ప్రకాశించును.౧. సాంఖ్యపరిణామసిద్ధాంత విధానమంతయు మానవుని మానసికదశా భేదములపై నాధారపడి నిర్మింపఁబడెను. మానసికదశా పరిణామములనుండి యీసిద్ధాంతము తాత్త్విక సిద్ధాంతమగుట కుపనిషత్సంప్రదాయము సహకారమొనర్చినది. నిర్గుణ బ్రహ్మమునుండి ప్రథమపరిణామదశలో బ్రహ్మ జనించెనని యందుఁజెప్పఁబడెను. ప్రకృతినుండి మొట్టమొదట

---

(౧) "ఆర్. జి. భండార్కరు సాంఖ్యపరిణామ సిద్ధాంతమునకు ఫిక్టే తత్త్వవేత్తవంటి యర్థమునిచ్చియున్నాఁడు. తనమనస్సు నందేమి జరుగుచున్నదో యెఱుఁగు వ్యక్తి, తాను సృజింపని కొన్ని వేదనలు తనకువచ్చి గోచరించుటను జూచును. అందుచే నొక బాహ్యప్రకృతియున్నదని యూహించును. తనవిజ్ఞాన పరిమితివలన బాహ్యప్రకృతి వాస్తవికతను నిశ్చయించును. విజ్ఞానదశలో "నేన"నునది పరిచ్ఛిన్నమని తెలిసినప్పుడు మొట్టమొదటబుద్ధి 'నేను' భావమును స్థిరీకరించి, "నేను" గాని దానిని గ్రహించును. "నేను" యొక్క పరిచ్ఛిన్నత: దానికిఁబూర్వము విచ్ఛిన్నత లక్షణమై యుండెనని సూచించును. ఈవిధముగా మనకుఁ బరిచ్ఛిన్నాహంకారము, తద్వ్యతిరేకము, పరిచ్ఛిన్నత; పరమాత్మభావములు లభించును. సూక్ష్మస్థూలభూతములును, వానితన్మాత్రలును, నింద్రియములును నహంకారోద్భవములనఁబడినవి నిజముగాఁ బ్రకృతి సంజాతములు. స్వతంత్రమై పరిచ్ఛిన్నమైనపరమాత్మయే పురుషుఁడు; అనాత్మ సంబంధమైన యపరిచ్ఛిన్నతయే బంధము. పరిపూర్ణస్వాతంత్ర్యతగల పురుషుఁడు పరిచ్ఛిన్నతాకారణముగాఁజాలఁడు గావున, సాంఖ్యము దానికి వేరుకారణమున్నదని చెప్పును; ఆకారణము సహజముగా ననంతమైనది; కాని యనంతమగు నహంభావసంబంధముచే జీవుఁడు జ్ఞానహీనుఁడై, తానుపరిచ్ఛిన్నుఁడని తెలఁచుచున్నాఁడు." చూ. ఇండియన్ ఫిలసాఫికల్ రివ్యూ, ౩, పు. ౨౦౦.

జనించినది మహత్తను భావము కఠోపనిషత్తులో నవ్యక్తము నుండి హిరణ్యగర్భుఁ డుదయించెనను భావమునుండి గ్రహింపఁ బడినది.౨. చైతన్యవిలసితమైన ప్రకృతియే మహత్తు. ఉపనిషత్తులలో నిర్గుణావ్యక్త బ్రహ్మమునుండి హిరణ్యగర్భుఁడు లేక బ్రహ్మ జనించెనని చెప్పఁబడెను. వేదాంతముచెప్పిన పద్ధతి నంగీకరించిననే ప్రకృతినుండి మహత్తుజనించెననునది సహేతుకముగా సమర్థింపఁదగును. ద్రష్టృదృశ్యముల కతీతమై పరబ్రహ్మమున్నది. దృశ్యసంబంధము పరబ్రహ్మమునకుఁ జెప్పినవెంటనే పరబ్రహ్మము ద్రష్టయై, తద్భిన్నమగుదృశ్యముగలదియగును.౧ పరబ్రహ్మస్వభావము శుద్ధచైతన్యము; ప్రకృతి యచేతనము. రెండును సంయోగమొందినపుడు, విజ్ఞానాజ్ఞానరూపము లేక ద్రష్టృదృశ్యరూపము కలుగును; అదియే మహత్స్వరూపము. అనాత్మయు మూలమందాత్మయే; అజ్ఞానము బీజాకృతిలోనున్న జ్ఞానమే. ఆత్మ యనాత్మనుండి తాను వేరని భావించినంతనే యహంకార ముదయించును. మొదటబుద్ధియుఁ దరువాత నహంకారమును జనించును. సృష్టికిఁబూర్వమే యహంకృతి యున్నది. "నేననేకము గావలెను; నేనుసృజింతున"నుటయే.౨.

---

(౨) 3, ౧౧.

(౧) పోల్చు. బృ ఆ. ఉ. ౧, ౪, ౨. ఈక్ష్యాంచక్రే; ఛాం. ఉ. ౬, ౨, ౨, తదైక్షత, పోల్చు. భాగవతమ్. "చిత్తమని చెప్పఁబడినది వాసుదేవుఁడు లేక విష్ణువు నదియే మహత్." యదాహుర్వాసుదేవాఖ్యమ్ చిత్తమ్ తన్మహదాత్మకమ్, (3, ౧౬, ౨౧.) చూ. సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౬, ౬౬,

(౨) ఛాం. ఉ. ౬, ౨, 3.

మానసికదశా సమన్వయము తాత్త్వికదశా నిర్ణయములతో మిశ్రమమందుటచేతనే సాంఖ్యసిద్ధాంతమునకు దోషముపట్టినది. మానసికదశా పరిణామము, యథార్థ జగత్పరిణామమును సరిపోవుటకు దృష్ట పరబ్రహ్మమైనఁగాని సాధ్యపడదు. స్వకీయ భావములనన్నిటి నుపనిషద్భావములతోఁ గలుపఁజూచుటకు సాంఖ్యము యత్నించినది.

౮—దేశకాలములు

జగత్పరిణామములోని ప్రతిదృశ్యమునకుఁ గ్రియావికార పరిస్పందములు లక్షణములైయున్నవి.3 సర్వవస్తువులు ననంత సూక్ష్మములైన వృద్ధిక్షీణతలు పొందుచున్నవి. అనుక్షణమును విశ్వమంతయు మార్పునొందుచున్నది. బాహ్యజగత్తులో దేశకాలము లాకాశమునుండి జనించి, పరిమితరూపములను బ్రదర్శించును; దేశమునందు వస్తుసాహచర్యమును, గాలమునందుఁ జలించు వస్తుప్రవృత్తియు నున్నవి.

విజ్ఞానభిక్షువిట్లు చెప్పినాఁడు. "నిత్యములగు దేశకాలములు, ప్రకృతిరూపములు, లేక ఆకాశము యొక్క మూలకారణములు; లేక ప్రకృతి యొక్క విశిష్టరూపములు. అందుచే దేశకాలముల సామాన్యత్వలక్షణము స్థాపింపఁబడినది. .... కాని పరిచ్ఛిన్న దేశకాలము లాకాశసంభూతములు. అవి యాకాశమువలన నేదో యొక యుపాధిసంబంధముచే నుదయించును."౧

(3) వ్యక్తమ్ సక్రియమ్. పరిస్పందవత్. (తత్త్వకౌముది.) చూ. యో. భా. 3, ౧3.)

౧. సాం॥ ప్ర. భా. ౨-౧౨; ౨-౧౦; పోల్చు యో. భా. 3-3౨.

పరిచ్ఛిన్న దేశకాలము లుపాధిపరిచ్ఛిన్నమైన యాకాశస్వరూపములే. కావి యవి యాకాశసముద్భవములని చెప్పఁబడినవి. దేశకాలములు వేఱసంబంధములేనిచో భావమాత్రములే. న్యాయవైశేషికతత్త్వము చెప్పినరీతి నవి ద్రవ్యములు కావు; ప్రకృతి పరిణామములను బంధించు సంబంధములుమాత్రమే. విషయములు దేశకాలసంబంధములలో గోచరించును. అనంతములగు దేశకాలములను మనముదర్శించియుండలేదు. అందుచే నవి బుద్ధికల్పితములని చెప్పెదము. పూర్వోత్తరసంబంధములో నుండు పరిచ్ఛిన్నవస్తుజాలమును మనముజూచి, పరిణామగతి నర్థముచేసికొనుట కనంతకాలక్రమమును గల్పించుకొందుము. వ్యాసుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు; "పదార్థముయొక్క సూక్ష్మరూప మణువైనట్లు, క్షణముకాలముయొక్క సూక్ష్మరూపము. అనగా నొకయణువొక ప్రదేశమునుండి సూక్ష్మతమదూరముననుండు నింకొక ప్రదేశమునకు గమనముచేయుటకగుకాలము క్షణమని చెప్పవచ్చును. కాని యీగతిపరంపరకే క్రమమందురు. క్షణపరంపరలుకలిసి వస్తువుకాఁజాలదు. ఇట్టి స్వభావముగల కాలము యథార్థవస్తువుకాఁజాలదు. అది మనఃకల్పితమును, దర్శనములయొక్కగాని పదములయొక్కగాని ఫలితమునగుచున్నది."[2] కాని క్షణముదృశ్యవిషయము, పరంపరపై నాధారపడియున్నది.[3] క్షణములయొక్క నిరవద్యమైనగతియే క్రమము; దీనినే బుద్ధి

2. సఖల్వయంకాలో వస్తుశూన్యోఽపిబుద్ధి నిర్మాణః శబ్దజ్ఞానానుపాతీ.

3. క్షణస్తుగస్తుపతితః క్రమావలంబీ.

మంతులుకాలమందురు. ఏకకాలమందు క్రమముండఁజాలదు కావున రెండుక్షణములలో కేమారుండవు. ఒకక్షణము తరువాత నింకొకక్షణమువచ్చినచోఁ గ్రమమున్నది. వర్తమాన మేకక్షణము; దీనికిఁబూర్వోత్తరములులేవు. అందుచే వర్తమాన క్షణమున కితరసంబంధములేదు. కానిభూతభావిక్షణములు పరిణామమందుగర్భితములైయున్నవని చెప్పవలెను. ఈవిధముగా నను క్షణము ప్రపంచమంతయు మారుచున్నది.౧. అందుచేబాహ్య జగత్తులోని రూపములన్నియు నీవర్తమానక్షణమునకు సంబంధించియున్నవి. ౨.

జగత్తు యథార్థమునుగా దయథార్థమునుగాదు. అదిమనుష్యవిషాణమువలె నసత్యమునుగాదు; అదిగతించునుగావున నిజమునుగాదు, 3, అదియనిర్వాచ్యమనిచెప్పరాదు; ఏలన నట్టిదానికస్తిత్వముండదు.౪.ప్రపంచ మభావప్రతిబింబమనిగాని, మాయాకల్పనమనిగాని సాంఖ్యమంగీకరించదు. ప్రపంచము నిత్యప్రకృతిరూపమున నున్నది; క్షణికదృశ్యములరూపమున నుండుటలేదు.౭. పరివర్తనములకువశమై ప్రపంచముతాత్కాలి

---

౧. తేస్వైకేనక్షణేన కృత్స్నోలోకః పరిణామమనుభవతి॥

౨. యోగులుఁక్షణములను వానిక్రమములను బ్రత్యక్షముగా దర్శింపఁగలరు. (యో. భా. 3-౫౨)

3, సాం. ప్ర. సూ. ౫ ౫౨-౫3.

౪. సాం. ప్ర. సూ. ౫. ౫౪.

(౫) సాం. ప్ర. సూ. ౫. ౫౫.

(౬) సాం. ప్ర. సూ. ౧-౪౨

(౭) సదసత్ఖ్యాతిరబాధాభాధాత్. (సాం ప్ర, సూ, ౫-౫౬)

కాస్తిత్వమునుగలిగియున్నది.౮ జగత్క్రియము ద్వివిధము;సృష్టి లయాత్మకము.మూలప్రకృతినుండిభిన్నవస్తుక్రమావిష్కృతియే సృష్టి; నానావస్తురూపములుతిరిగి మూలప్రకృతిలోవిలీనము లగుటే లయము.సామ్యావస్థకు భంగముకలుగుటచే వివిధభూత మయమగుప్రపంచముదయించి, యుగాంతమందుఁబరిణామ వ్యతిరేక క్రమమునుననుసరించి, తుదకుఁబ్రకృతియందులీనమగును.ఇంకొక నూతనప్రపంచారంభమగువరకుఁ బ్రకృతి యీవిలయావస్థలో నిలిచియుండును. ఈసృష్టిలయ క్రమచక్రమున కాద్యంతములు లేవు. ఏయొకవ్యక్తియో మోక్షముపొందినను, ప్రకృతి నాటకము సమాప్తముకాదు.౧. కాని ముక్తపురుషులీ ప్రకృతివికారము లంటకుండ నుందురు. ప్రకృతి యేకైకమయ్యును, పురుషులందరకు సామాన్యమయ్యును, దానికి బహురూపములున్నవి. ప్రకృతి స్థూలతమమునుండి సూక్ష్మతమమువఱకుగలఁ నానారూపములను బద్ధజీవులకుఁ జూపును; ముక్తజీవుల కది స్వకీయ మూలప్రకృతియై గోచరించును. ప్రేక్షకులున్నంతకాలము ప్రకృతి తననాటకమును సాగించుచునే యుండును. సర్వజీవులు ముక్తిపొందినపుడు, నాటకాంతమై, నటులందరును నిష్క్రమింతురు. ౨. కాని ప్రకృతిబంధములనుండి వినిర్ముక్తులగుటకెన్నియో జీవులెల్లప్పుడు పెనగులాడుచునే యుండును గావున, ప్రకృతి వ్యాపారపరిభ్రమణము నిత్యమును సాగుచునే

(౮) సాం. ప్ర, భా. ౧-౨౬,
(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ. 3, ౬౬.
(౨) సాం. కా. ౫౮-౫౯; సాం. ప్ర. సూ, 3, ౬3.

యుండును. సంసారమెన్నటికిఁ దుదిగాంచదు.3. ప్రళయము సహజావస్థ కావునఁ, బరిణామదశలో లయావస్థకుఁబోవు లక్షణము నిమిడియుండును. ప్రపంచము తాత్కాలికముగ వికృతి నొందవలెనని పురుషులందరును గోరినయెడలఁ బ్రకృతి సామ్యావస్థ నొందును. గుణములలోనే దానికి నత్యంతప్రాముఖ్యము లేని సాంగత్యమును గలిగియున్నవి. అందుచే నూతనవస్తూత్పత్తి గాని, గుణోత్పత్తిగాని లేదు. ప్రళయావస్థ కూడఁ బురుషుల ప్రయోజనమునే నెరవేర్చుట కేర్పాటు చేయఁబడినది. ప్రళయావస్థలోఁ బ్రకృతి ప్రవృత్తిరహితముగాదు ; అందలి మార్పులుమాత్రము సర్వసామాన్యములై యుండును.

౯ — పురుషుఁడు.

సర్వజీవులలో స్వయం నిర్ణయనియమమున్నది. దీనినే సామాన్యముగా నాత్మ యనునామముతో వ్యవహరించుచున్నారు. సరియగు నర్థములో 'ఆత్మ' యన్నిప్రాణులలోనున్నది; అందుచే భిన్నప్రాణిజాలములన్నియు నీవిషయములో సమానములే. ఈవిభేదములన్నియు నాత్మయొక్కజీవితము నరికట్టి మరుగుపఱచు భౌతికోపాధులచేఁ గలిగినవి. ఈయాత్మలు ధరించిన భిన్నదేహముల స్వరూపస్వభావములననుసరించి, వానియాచ్ఛాదనములలో భేదములున్నవి. ఆత్మలయొక్క జన్మలకు మూలహేతువు, భౌతికదేహసమూహజన్మహేతువు నొకటియనిచెప్ప వీలులేదు. పరిచ్ఛిన్నజీవితానుబంధములు లేనట్టియు దేశకాల

---

(3) యో॥ సూ॥ ౨, ౨౨; సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౨, ౮; సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౫౯; ౧, ౬౭; ౬, ౬౭, ౬౯.

ములనతిక్రమించినట్టియు ముక్తజీవావస్థగలదని సాంఖ్యమువక్కాణించుచున్నది. ఒకవిధముగా మానవుఁడు మర్త్యజీవితమునకనివార్యములైన దోషపరీవృతుఁడైన పరిచ్ఛిన్న వ్యక్తియయ్యు, నాతనిలోనేదోయొకశక్తి వీనినన్నిటి నతిక్రమించునదున్నదనుటకుఁ జైతన్యమేసాక్ష్యమిచ్చుచున్నది. మానవుఁడనగామనస్సుగాని, ప్రాణముగాని, దేహముగాని, కాదు; వీనికన్నిటికధిపతియై సృష్టించి, పోషించునాత్మయే; అదినిత్యము శాంతమునైనది. జగద్విషయములను తత్త్వశాస్త్రదృష్టి ననుసరించి పరికించిన యెడల, మన కొకవైపునద్రష్టలును, వేఱొకవైపున దృశ్యములును లభించును. ద్రష్ట కేదృశ్యమునకుఁగాని యున్నసంబంధమేమన నదిజ్ఞానసంబంధము లేక యనుభవమని చెప్పవలెను. తెలియువాఁడు పురుషుఁడు, తెలియఁబడునది ప్రకృతియు నని సాంఖ్యము చెప్పుచున్నది.

పురుషాస్తిత్వమును స్థాపించుటకు సాంఖ్యము పెక్కుహేతువులను జూపియున్నది.[౧] (౧) వస్తుసముచ్చయ మింకొకనికొఱకై యుండవలెను. భిన్నవస్తుసముదాయమైన యొకపాన్పు, దానిపైఁ బవ్వళించువానికొఱకే యైనట్లు, పంచభూతసమూహ రూపమైన, ప్రపంచము వేఱొకని ప్రయోజనమునకై యున్నదని గ్రహింపవలెననియు, నొకజీవుని సంతుష్టికొఱకై, బుద్ధ్యాదిసహితమైన భోగ్యమగు దేహము సృజింపఁబడినద”నియు గౌడపాదుఁడు చెప్పినాఁడు (౨) జ్ఞేయములగు వస్తువులన్నియు మూడుగుణములను గలిగియున్నవి. గుణవిరహితమై

సాం॥ కా॥ ౧౭; సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౬౬; యో॥ సూ॥ ౪, ౨౪.

సాక్షియైన యాత్మ యున్నదని యవి సూచించును. (౩) సర్వానుభవములను జతపరచి, యాజమాన్యము వహించు నొక శుద్ధ చైతన్యశక్తి యుండవలెను. (౪) ప్రకృతి యచేతనము గావునఁ బ్రకృతివస్తువుల ననుభవించువాఁ డొకఁ డుండవలెను. (౫) కైవల్యసిద్ధికై చేయు ప్రయత్నమున్నది; ప్రకృతిగుణములకు వ్యతిరేకలక్షణములు గల యొక పురుషు నస్తిత్వము నిది సూచించును. వస్తుజీవితబంధములనుండి విముక్తిఁబొందు నపేక్ష బంధవిముక్తిని గాంచు నొక శక్తిని సూచించును.

ఆత్మయొక్క స్వరూప మెట్టిది? అది శరీరముగాదు; చైతన్యము భూతసంభూతము కాదు; ఏలన నీ భూతములలో నట్టి శక్తి యేయొకదానియందు లేదు; అందుచే నవికలిసినప్పుడు నుండదు.౧. ఇంద్రియము లాత్మకాదు; ఏలన నవి దర్శనోపకరణములుకాని, ద్రష్టలుకావు ఇంద్రియములు బుద్ధియందు వికారములను గలిగించును. పురుషుఁడు బుద్ధికాదు; ఏలన బుద్ధి యచేతనము. ఈభిన్న మానసికావస్థల నేకీకృతమొనర్చి, సర్వానుభవముల కైక్యసిద్ధి నిచ్చునదాత్మ; ప్రకృతి౩.తోఁగాని దేహముతోఁగాని సంబంధములేని శుద్ధచైతన్య మాత్మయని చెప్పఁబడెను. ఆత్మకు మార్పులున్నచో జ్ఞానావకాశములేదు. చేతనత్వ మాత్మలక్షణ మగుటచేఁ బరిణామ ప్రవాహములోని సర్వవస్తువులకు నాత్మజ్ఞాన మొసఁగుటలోఁ దోడ్పడును. ఊహా

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౧౨౯.
(౨) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౨, ౨౯; ౩, ౨౦-౨౧.
(౩) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౬, ౧-౨.

ప్రాకరంగముల నన్నిటి నది ప్రకాశింపఁజేయును. పురుషునికిఁ బద్ధస్థితి యున్నచో నాతని కభావముండవచ్చును; అప్పుడు ప్రకృతిసంబంధములైన సుఖదుఃఖాద్యవస్థానుభవము లేకుండఁ బోవచ్చును. పురుషుని స్వాభావమైన నిత్యప్రకాశత్వము మారునదికాదు ౧. ఆ కాంతి సుషుప్త్యవస్థలోను, మిగిలిన జాగ్రత్స్వప్నాద్యవస్థలలోను గూడ నుండును; ఇవన్నియు బుద్ధివికారములే.౩. అంశువలనఁ బురుషుఁ డున్నాఁడు. కాని యాతఁడు కారణముగాని కార్యముగాని కాదు.౪. ప్రకృతియనున దొక యున్నదని మనకుఁజూచు శక్తినిచ్చు జ్యోతియేయది. వస్తువులను ప్రకాశింపఁజేయుట కది దేనిపై నాధారపడదు. ప్రకృతియుఁ దత్సంభవములును స్వయంవ్యక్తములుగావు. వాని యావిష్కారము పురుషుని దివ్యకాంతిపై నాధారపడి జరుగును. చేతనత్వము భౌతికసంబంధమును గలిగియున్నను, భౌతికహేతువులచే దెలియునదికాదు. మనోబుద్ధ్యాదు లుపకరణములు మాత్రమే. తా మెవని విజ్ఞానలక్ష్యమును సాధించుట కుపకరణములో యా రహస్యమును దెలుపఁజాలవు. పురుషుఁడు విజ్ఞానస్వరూపియే కాని యానందస్వరూపిగాఁడు; ఏలన నానందమొక ప్రకృతిగుణము, సుఖదుఃఖానుభవము లన్నిటిలో ద్రష్ట

(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౭౫; యో॥ సూ॥ ౪, ౧౮; సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౪౬.

(౨) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౪౮.

(౩) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౪౮.

(౪) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౬౧.

దృశ్యసంబంధ మున్నది. సుఖదుఃఖములు బుద్ధికిఁజెందును.౫. విజ్ఞానముతో నానందము నున్నచోఁ బురుషుని స్వభావములో ద్వైతమేర్పడును.౬. దుఃఖము పురుషస్వభావములో నున్నచో మోక్షావకాశము లేకుండును. పురుషునకిఁ జలనశక్తి లేదు; మోక్షసిద్ధి ప్రాప్తించినంతనే యెచ్చటకునుబోఁడు.౧. పురుషుని పరిమాణము పరిచ్ఛిన్నముగాదు. పరిచ్ఛిన్నమైనచో భాగపరికల్పితము నాశనముకలదియు నగును ౨. పురుషుఁడణుస్వరూపి గాదు; అయినచో సర్వశరీరావస్థానుభవశక్తి యుండకుండును. పురుషునికిఁ గర్మసంగతియును లేదు. పురుషుఁడు సర్వగుణవిరహితుఁడు; కాకున్నచో మోక్షావకాశ ముండదు. వస్తుస్వభావ మనివార్యము; కావున సుఖదుఃఖము లాత్మ కుండఁజాలవు.

దైహికముగాను, మానసికముగాను, నైతికముగాను మానవులలో భిన్నత్వమున్నది కావున నాత్మ లనేకములున్నవని చెప్పవలెను. ప్రపంచములో విజ్ఞానజీవు లనేకములున్నవి. ప్రతి విజ్ఞానజీవియు లోకము స్వీయదృక్పథముతో వీక్షించి గ్రహించుచు, స్వతంత్రానుభవమును గలిగియున్నది. భిన్నదృక్పథములకుఁ గారణము ప్రకృతిగాదు; అందుచే సాక్షిస్వరూపములగు భిన్నచేతన శక్తులున్నవి. వీనికి భిన్నావయవములు,

---

(౫) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౬, ౧౧.
(౬) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౬౬.
(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౪౯.
(౨) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౫౦.
(౩) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౬, ౪౫; ౧, ౧౪౯, ౧౫౦.

కర్మలు, గలవు. భిన్నకాలములలో జననమరణములునుగలవు౩. ఒకజీవి స్వర్గమునకు వేఱొకటి నరకమునకుఁ బోవును. విజ్ఞాన ప్రవాహములు వేరనియు, నొక్కొక్క ప్రవాహము స్వయముగాఁ బృథక్త్వమును గలిగియున్నదనియు సాంఖ్యము వక్కాణించుచున్నది. పృథగ్విజ్ఞాన ప్రవాహమున కేకత్వమును ఘటించు పురుషుఁడు లేనిచో యెట్లుచేకూరునో చెప్పఁజాలము కాని, భిన్నములైన ప్రత్యేక వ్యక్తిత్వములుండుచోఁ బురుష నానాత్వము సిద్ధించును. ఆత్మ యొక్కటేయైనచో, నేయొకఁడు ముక్తిపొందిన నందరును పొందవలెను.౪. స్వభావములో నాత్మ ప్రకృతికి వ్యతిరేకమైనచో ననేకాత్మలున్నవని చెప్పవలెను. ఏలన నందరకుఁ బ్రకృతి యొకటేయైయున్నది. ఏకాత్మాస్తిత్వమును దెలుపు శాస్త్రవాక్యములు జీవముఖ్యగుణములు సమానముల౧.ని చెప్పినను నర్థమిచ్చు రీతిని వివరింపఁబడినవి. ఈ వాక్యములు జీవములు స్వరూపములో సమానములనియే కాని అన్నియు నొకటే౨. యని చెప్పవని వాదింపఁబడెను. మోక్షమనఁగా బ్రహ్మైక్యముగాదు; ప్రకృతిసంబంధము పోవుటయే. వానికిఁ బ్రకృతివస్తువులతోఁ దాత్కాలికముగానున్న సంబంధమునలనఁ బ్రకృతివస్తు వ్యాపారముల నసంగదృష్టితోఁ దిలకించు సర్వసామాన్యలక్షణ మందరలోనున్న జీవులకుఁగలదు.

---

(౪) సాం॥ కా॥ ౧౯.

(౧) సాం॥ ప్ర, సూ, ౫, ౬౧; సాం,ప్ర,భా, ౧. ౧౫౪.

(౨) వైధర్మ్యవిరహమే కాని అఖండత కాదు.

ఉపనిషదాత్మభావము ననుసరించి, సాంఖ్య పురుష భావము గైకొనఁబడినది.౩. దాని కాద్యంతములుకాని, గుణములుకాని లేవు. అది సూక్ష్మము, సర్వవ్యాపి, నిత్యసాక్షి, మనోబుద్ధీంద్రియాతీతము, దేశకాలనిమిత్త తంతుపరికల్పిత జగత్స్వరూపమున కతీతమునైనది. దానికిఁ బుట్టుక లేదు; అది దేనినిఁ బుట్టింపదు. దాని నిత్యత యనఁగా నెల్లప్పుడుండుటయే కాదు; అది అవ్యయపరిపూర్ణత గలదనియర్థము. అది చిద్రూపమేకాని, వ్యావహారికముగా నది సర్వవస్తు విజ్ఞానమునుగలిగి యుండదు; ఏలన వ్యావహారికజ్ఞాన ముపాధి పరిచ్ఛిన్నమైనది. అది వివిధబంధములనుండి విడువఁబడినచో నప్పుడు దానికి వికారముల జ్ఞానముండదు. తన సహజావస్థలో నుండును.౪. పురుషునికిఁ బ్రకృతితో సంబంధము లేదు.౫. పురుషుఁడు నిర్వికారుఁడు, నుదాసీనుఁడు, నిష్క్రియుఁడునైన సాక్షిమాత్రుఁడు౬ ప్రకృతిలక్షణములు, పురుషలక్షణములును వ్యతిరేకములైనవి. ప్రకృతి యచేతనము, పురుషుఁడు చేతనుఁడు, పురుషుఁడు నిత్య నిర్వికారుఁడు, ప్రకృతి సవికార నిత్యతగలది. గుణత్రయాన్వితము, ప్రకృతి; పురుషుఁడు నిర్గుణుఁడు, ప్రకృతి దృశ్యము. పురుషుఁడు ద్రష్ట.

---

(౩) బృ. ఆ. ఉ. ౪, ౩, ౧౬; శ్వే. అ. ఉ. ౬, ౧౧, ౧౯; అమృతబిందూపనిషత్తు ౫, ౧౦. (౪) సాం, ప్ర, సూ, వృత్తి, ౬, ౫౯;

(౫) బృహ. ఆ. ఉ. ౪, ౩, ౧౫.

(౬) సాం, కా, ౧౯. పోల్చు, హరిభద్రుని షడ్దర్శనసముచ్చయముపై మణిభద్రుని వాక్యములు:-"అమృతశ్చేతనో భోగీ, నిత్యస్సర్వగతోఽక్రియః। అకర్తానిర్గుణస్సూక్ష్మ ఆత్మా కాపిలదర్శనే॥

౧౦—జీవాత్మ

దేహేంద్రియోపాధి సంబంధముచేఁ బరమాత్మ జీవాత్మ యని వ్యవహరింపఁబడును. ౧. అహంకారసహితుఁడగు పురుషుఁడే జీవాత్మయనియు సంగరహితుఁడైన పురుషుఁడు కాఁడనియు విజ్ఞానభిక్షువు చెప్పినాఁడు. ౨. శుద్ధపురుషుఁడు బుద్ధ్యతీతుఁడు; కాని యాతఁడు బుద్ధిలో నహంకారరూపముఁనఁ బ్రతిఫలించి, సర్వదుఃఖావ్యవస్థానుభూతిఁ గాంచును. మనకుఁ బుద్ధియందాత్మభ్రాంతి కలుఁగుచున్నది. నిజముగా సహజ జ్ఞానలక్షణములచేఁ బురుషుఁడు బుద్ధికతీతుఁ డనుసంగతిని మన మెఱుఁగకుంటిమి. ౩. ఇంద్రియాద్యుపాధిబద్ధమగు ప్రతిబుద్ధియుఁ బూర్వకర్మానుగుణమైన ౪ పృథగ్రూపమును గలిగియున్నది; ప్రతిబుద్ధికి నొకవిశిష్టమగు నజ్ఞాన మావరించియున్నది. జీవాత్మలో నేది వివిధవిషయావస్థల ననుభవించుచు, (బ్రి)వాహరూపమై యున్నదో యట్టి మానసికవ్యక్తిత్వమే అహంకారము. ఇట్టి వ్యక్తిత్వము నిత్యపరివర్తనము గలిగి తాత్కాలికమైనదేకాని, దీని కాధారభూతమై నిత్యమైన పురుషస్వరూపము కాదు. పురుషుఁడు మార్పులేని యవ్యయస్వరూపుఁడు; జీవుఁడు ప్రకృతిప్రపంచగతుఁడు. వస్తుప్రపంచములో నహంకారములును వస్తువులే; వస్తువులతోఁ బాటవియుఁ బారమార్థిక సత్యములుగావు. ఇతరవస్తువులెట్లు మనకుఁ దెలి

(౧) సాం ప్ర సూ వృత్తి ౬; ౬౩.
(౨) సాం ప్ర భా ౬ ౬౩.
(౩) యో సూ ౨-౬
(౪) సాం ప్ర భా ౨, ౪౬

యునో, యట్లే యవియును మనకనుభవగోచరములే. ప్రతిజీవియు మరణవశమగు స్థూలదేహమందుఁజిత్తేంద్రియాదులతోఁగూడిన సూక్ష్మశరీరమును గలిగియున్నది. ఈ సూక్ష్మశరీరమే పునర్జన్మమున కాధారమును, ౧. భిన్నజన్మములలో జీవైకత్వమును బోధించునదియు నైయున్నది. సర్వానుభవసంస్కారనిలయమైన యీ సూక్ష్మశరీరమునే లింగశరీరమందురు;లింగ మనగాఁ బురుషుని గుర్తుచెప్పునది. ఈ లింగదేహములు వ్యవహార జగత్సంబంధ సూచనలు; ఇవి లేనిదే పురుషనానాత్వమున కాధారము నశించును, లింగదేహములన్నియుఁ బ్రకృతిసంభవములు గావున గుణత్రయాన్వితములే. ఒక లింగముయొక్క రూప మాయా గుణము లెట్టి పరిమాణములో మిశ్రమములైనవో దానినిఁబట్టి యుండును. ప్రతిజన్మశీలమొకలింగాకృతినొందును. లింగదేహ మున్నంతకాలము జన్మము స్థూలదేహధారిత్వమును దప్పవు. అజ్ఞాన మౌర్ఖ్యములు లక్షణములుగా నుండుటచే నికృష్టతమమగు పశుజన్మము తామసగరిష్ఠమై యుండును. ఊహాస్మరణశక్తులు వికసింపని కారణముచేఁ బశువుల సుఖదుఃఖానుభవములు విశేషకాలముండవు,నిశితములునుగావు. పశువులందలి సాత్త్వికాంశ మత్యల్పమగుటచే వానికి వర్తమానప్రవృత్తి కవసరమైన స్వల్పజ్ఞానమే యుండును. రజోగుణ మధికమైనపుడు పురుషుఁడు మానవదేహమందుఁ బ్రవేశించును. మానవులు విశ్రాంతిలేనివారై దుఃఖవినిర్ముక్తికై నిత్యకృషి చేయుచుందురు. సత్త్వగుణ

౧) సాం. ప్ర. సూ. 3,౧౬.

మఱివిశయవికాసమందినపుడు జీవికి మోక్షజ్ఞానము లభించును: అప్పుడిఁకఁ బ్రకృతి జీవుని దుఃఖమయజీవితమునకు బాధించి యుంచలేదు. ముక్తపురుషుఁడు జగన్నాటకము నసంగదృష్టితో విలోకించు సాక్షిమాత్రుఁడై యుండును. మరణకాలమునఁ బురుషుని ప్రకృతికి బంధించినపాశములు తెగిపోయి, ముక్తపురుషుఁడు సర్వస్వాతంత్రతను గాంచును. ఈ మార్పులనఁగా బంధమోక్షములు పురుషుని కనుబంధములైయున్న సూక్ష్మదేహమునకుఁ జెందినవేకాని, శుద్ధచైతన్యస్వరూపియగు పురుషునకుఁ జెందవు. కాని పురుషుఁడు రజస్తమోగుణము లతిశయించియున్నంతకాలము తన సహజరూపమునుమఱచిపోవును. లింగదేహాంతర్గతము లైయున్న పురుషులంద రేకరూపులే; లింగదేహ భేదములన్నియుఁ బ్రకృతిపరిణామ ప్రవాహమునకుఁ జెందినవే. పరిణామసిద్ధాంతమునను సరించి మానవునకుఁ బశు పక్షి వృక్ష లతాది సర్వజీవులతోడను రక్తసంబంధమున్నది.

జీవాత్మ పురుషప్రకృతిమిశ్రమరూపము. పురుషప్రకృతిసాంగత్యముచే, సూక్ష్మశరీరము ప్రకృతిసంభూతమగు జడపదార్థకల్పితమైనను చేతనలక్షణయుక్తమగుచున్నది. దానికి సుఖదుఃఖములు కర్మలు కర్మఫలములు, జన్మాంతరానేకసంచారమును గలుగుచున్నవి. ఆత్మ లేక పురుషుఁడు ప్రపంచప్రవృత్తియెడ నుదాసీనుఁడు. ప్రకృతివస్తువులలో నొకటియగు బుద్ధికే ప్రవృత్తి లక్షణ మైయున్నది. కాని బుద్ధిసంబంధముచే నుదాసీనుఁడగు పురుషుఁడే కర్తగా గోచరించును.

నిజమగుకర్తృత్వ మంతఃకరణమునకుఁ జెందినది. పురుషుఁ డంతఃకరణమునకుఁ బ్రకాశమిచ్చును. ౧. అచేతనమగు నంతఃకరణము స్వయముగాఁ గర్త కాఁజాలదు; దానికిఁ జైతన్యమును బురుషుఁడే యిచ్చెను. శుద్ధచైతన్యముతో నొకవ్రత్యేక సంబంధమును గలిగియుండుటచే నంతఃకరణమును బ్రకాశించుచున్నది. చైతన్య మంతఃకరణములోఁ బ్రవేశించదు; అందుఁ బ్రతిఫలించును. ఈ పురుషప్రకృతి సంబంధము నిత్యముగాదు. ప్రకృతిసంపర్కమువలనఁ బురుషుఁడు తన సహజస్వరూపమును దెలిసికొని ప్రకృతిబంధములనుండి విముక్తిగాంచును. మానసిక భౌతికజగత్తులకు రెంటికిఁ బ్రకృతియే యాధారము. ఒకటి ద్రష్టగాను రెండవది దృశ్యముగాను వ్యవహరించును. రెండును భిన్నపరిణామక్రమములను గలిగియున్నవి.౧ ప్రకృతికిఁ గర్మయుఁ గర్మఫలానుభవమును గలదు. సుఖదుఃఖములు ప్రకృతివికారములు. అజ్ఞానవశమునఁ బురుషుఁడు వానిననుభవించును.౨. ప్రకృతివ్యాపారములకుఁ జైతన్యప్రకాశమున్నదని భావించి, పురుషుఁడు ప్రకృతికర్మల నన్నిటిని నిష్క్రియుఁడై యవలోకించుచుండియు, తనస్వభావమును

(౧) సాం. ప్ర. సూ. ౧, ౯౯.

(౧) పోల్చు, వాచస్పతి. "గుణానామ్ ద్వైరూప్యమ్ వ్యవసేయాత్మకత్వమ్, వ్యవసాయాత్మకత్వంచ, తత్ర వ్యవసేయాత్మకతామ్ గ్రాహ్యత్వమ్. ఆస్థాయ పంచతన్మాత్రాణి భూతభౌతికాని ... ... వ్యవసాయాత్మకత్వంతు గ్రహణస్వరూపమాస్థాయ సాహంకారాణీంద్రియాణి." (తత్త్వవైశారది, 3, ౪౭)

(౨) తత్త్వకౌముది, పు. ౫.

మఱచి, తానే యాలోచించుచుండెననియు, (గర్మచేయు చుండెననియు నమ్మును. ఇట్టి యజ్ఞానవిశ్వాసముచేఁ బురుషుఁ డొక దేహమునబద్ధుఁడై, తన యథార్థజీవితమును గోల్పోవును; శాశ్వతశాంతిని బోఁగొట్టుకొని, కాలగర్భమునఁబడి యశాంతి ననుభవించుటతటస్థించెను. పురుషుఁడుచలింపఁడు; కాని దేహము స్థలాంతరములకుఁ బోవుచుండును. నిష్క్రియుఁడై, అంగీకారా నంగీకారముల సూచించు పురుషుఁడనగాఁ బ్రకృతిలోజరుగు చలనమునకు నామాంతరమే. ప్రకృతి చేతనముగాకున్నను, బురుషసాన్నిధ్యవశమునఁ దానొక సచేతనమని తలఁచునట్లే, పురుషుఁడు కర్తగాకున్నను, ప్రకృతికర్తృత్వమును దనదిగా నజ్ఞానవశమున భావించును. దుఃఖానుభవ ముపాధివృత్తిరూప మగు భావమే. • బంధము నిజముగాఁ జిత్తమునకే కలదు; దానిఛాయయే పురుషునిపైఁబడును.

సాంఖ్యము చెప్పు పురుషజీవస్వభావ మద్వైత వేదాంతము ప్రకటించిన జీవాత్మ పరమాత్మ స్వభావముతో సాదృశ్యము కలిగియున్నది. అద్వైత వేదాంతము ననుసరించి, వృత్తియు, దానికాధారమైన మనోదేహాదులు నాత్మకులేవు. ఉపాధివశ మున నాత్మ కర్తయను భ్రాంతిజనించును. ఉపాధివశంగతుఁ డగుటచే జీవుఁడే నిరుపాధికుఁడగు పురుషుఁడను భ్రాంతి కలుగు చున్నది. అద్వైతమునందు వ్యక్తిత్వము సూక్ష్మశరీరమునకును,

(3) సాం. కా. ౨౦, ౨౨; సాం. ప్ర. సూ. ౧, ౧౬౨-3; యో. సూ. ౨, ౧౭; భ. గీ. ౪, ౨౧. (కఠ. ఉ. 3,౪.)

(౪) సాం. ప్ర. భా. ౧, ౨౭.

సాంఖ్యమునందు లింగశరీరమునకును నిజము గాఁగలదు. విజ్ఞాన భిక్షు వద్వైత ప్రతిబింబవాద సదృశభావములను వెల్లడించి నాఁడు. అంతఃకరణ మందాత్మ ప్రతిబింబించెననునదే యీ వాదము. ఈచిదాభాసమే జీవాత్మ.

జీవుని సంకుచితము పరిచ్ఛిన్నమునగు స్థితికిఁ గారణము పురుషుని సహజస్వభావముగాదు. పురుషుఁడు తనసహజస్థితి నుండి పతనముచెందినాఁడు. పురుషుని యనుభవమనఁగా వస్తువుల ప్రతిబింబములు పురుషుఁడు గ్రహించుటే.౧ ప్రకృతి పని చేయునపుడు, పురుషుఁడు తత్కర్మఫల మనుభవించును; ఏలన ప్రకృతి వ్యాపారమంతయుఁ బురుషుని నిమిత్తముద్దేశింపఁబడి నదే ౨. సరిగాఁజెప్పుచో, నవివేకజాతమైన యభిమానము చేతనే పురుషున కిట్టియనుభవము కలుగును.3, నిజము తెలియుట తోడనే, సుఖదుఃఖములును లేవు; కర్తృత్వమును భోక్తృత్వమును లేదు.౪

మోక్షముకొఱకై యత్నించుచున్న జీవాత్మభావమునకును, ననంతము నిర్వికారమునైన యాత్మకెట్టిబంధములు నుండవను నద్వైతభావమునకును సామరస్యరూపమే సాంఖ్య సిద్ధాంతము. కావుననే, పురుషుఁడు శాశ్వతముగా నిర్వికారుఁడై

(౧) పురుషస్య విషయభోగః ప్రతిబింబాదానమాత్రమ్ (సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౦౪.

(౨) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౦౫.

(3) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౦౬.

(౪) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౦౭.

యున్నను, నాతఁడు దుఃఖాభాసము ననుభవించును. స్ఫటిక శిల సమీపముననున్న రక్తవర్ణముగల పుష్పమును దనయందుఁ బ్రతిఫలింపఁజేయునుగాని, యెట్టిసంగదోషము లేకుండ నుండు నట్లే, యజ్ఞానవశమున దుఃఖమనుభవించుచున్నట్లు భ్రాంతి పొడమినను, నిజముగా నాత్మ దుఃఖరహితమై స్వస్థితిలోనే యుండునని చెప్పఁబడెను. సూర్యపురాణమునుండి విజ్ఞానభిక్షు విట్లుదాహరించినాఁడు; "స్ఫటికము సమీపరక్తపదార్థవర్తిత్వముచే రక్తవర్ణమై కన్పట్టినట్లే, నిర్వికారుఁడగు పురుషుఁడు, వికారసహితుఁడుగా గోచరించును."౧ రక్తవర్ణపుష్పములుంచిన స్ఫటికపాత్రను శంకరుఁడుదాహరించెను.౨ పురుషుఁడు చలితుఁడైనట్లు కన్పట్టినచోఁ దాత్కాలికముగా సంబంధముగలిగిన మనశ్చాంచల్యముచేనట్లు కన్పట్టునేగాని నిజముగాఁగాదు. మనస్సంబంధము పురుషునిపై నెట్టి నిత్యానిత్యసాంగత్య చిహ్నమును గలిగింపఁజాలదు. కారణము సాంగత్యము యథార్థముకాదు కావున, సంస్కారములు నేమియునుండవు.

---

(౧) "యథాహి కేవలో రక్తస్ఫటికో లక్ష్యతే జనైః
రంజకాద్యుపధానేన తద్వత్పరమపూరుషః॥ (సాం॥ ప్ర భా॥ ౧,౧౯)
పురుషుఁడు నిష్క్రియుఁడు నుదాసీనుఁడునైనను, గుణత్రయ పరిభావసంగతిచేఁ గర్తవలె గోచరించును: పోల్చు.
ప్రకృతేః కార్యం నిత్యైకాప్రకృతిర్జడా
ప్రకృతే త్రిగుణావశేషాదుదాసీనోఽపి కర్తృవత్. (స॥ ద॥ సాం॥ సం॥ ౯, ౧౫.

(౨) ఆత్మబోధ

౧౧—ప్రకృతి పురుషులు.

పురుష ప్రకృతిసంబంధ సమస్యయే సాంఖ్యతత్త్వములో నత్యంతక్లిష్టమైన సమస్య. ప్రకృతిపరిణామ సిద్ధాంతములో నొకగొప్పయాకర్షణ ముండుటయేకాక, తత్త్వలక్ష్యసిద్ధి కనుగుణముగా నది రూపింపఁబడినది.3 ఆత్మ నజ్ఞాననిద్రనుండి మేల్కొల్పుటకే ప్రకృతి దురంతదుఃఖమయమైన ప్రపంచ మును బరిణమింపఁజేయును. జగన్నాటకమునంతను విలోకించు చున్నను, నిర్వికారమైయున్న యాత్మకు విషాదగాథాపరిప్లుత మైన జగత్పరిణామ మవసరమైయున్నది. ప్రకృతివ్యాపారమున కంతకును బురుషునిప్రయోజనముల సాధించుటేపరమలక్ష్యము; కాని యీసంగతి ప్రకృతికిఁదెలియదు.४. పురాణ కల్పిత వైచిత్ర్యప్రదర్శనమునకు సాంఖ్యమిష్టపడదు కాని, జగదంతర్గ తమైన ప్రయోజన మొకటియున్నదని నిర్ణయించినది. జడా త్మకమైనను నత్యంతశేముషీ వైభవవిలాసమును సూచించు ప్రకృతివ్యాపారఫలితమైన యత్యద్భుత జగన్నిర్మాణవిధానము యొక్కయు, విశ్వసౌందర్యముయొక్కయు, భావగాంభీర్యము వర్ణనాతీతమే, కాని ప్రకృతివ్యాపారము విజ్ఞానవిలసితముకాదని సాంఖ్యముస్పష్టముగాఁ జెప్పుచున్నది. ౧. సాంఖ్యమిచ్చిన

---

(3) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౨, ౧; 3, ౫౦.

(४) సాం. కా. ४౯.

౧. సాం. ప్ర. సూ. 3-౬౧.

యుపమానములు మనకు మార్గమును సుగమ మొనర్చుట లేదు. విజ్ఞానహీనములయ్యు వృక్షములు ఫలముల నెట్లిచ్చుచున్నవో, యట్లే విజ్ఞానము లేకున్నను బ్రకృతి, కర్మ చేయుచున్నదని చెప్పఁబడెను. ౨. మఱియు వత్ససంరక్షణనిమిత్తము గోవు పాలనిచ్చుచున్నది. జడపదార్థము హేతునిర్ణయము చేయఁజాలదు. ప్రకృతి వస్తువులు కేవలజడపదార్థకల్పితములునుగావు. ప్రకృతిస్వయముగాఁ గ్రియాసమర్థమైనచో మోక్షమున కవకాశము లేదు ; ఏలనఁబట్టి క్రియాశక్తి పెంపొందుచుండును. కాక, ప్రకృతిసహజముగా నిష్క్రియాత్మకమైనచో, వాస్తవికజగద్వ్యాపారమంతయు నొక్కసారి యాగిపోవును. ప్రకృతి వ్యాపారము, తాను జలింపకున్నను, చలింపఁజేయుశక్తిగల యొకకర్తను సూచించును. ప్రకృతి పరిణామమునకొక చేతనశక్తి యాధారమైయుండవలెను. కానిసాంఖ్యమంగీకరించిన చేతనవ్యక్తులు ప్రకృతిపైఁ బ్రత్యక్ష ప్రభావమును గలిగియుండ లేదు. కేవల పురుషసాన్నిధ్యవశముననే, ప్రకృతి క్రియాపరతంత్రమగునని సాంఖ్యము చెప్పుచున్నది. సృజనసామర్థ్యము పురుషునికి లేకున్నను, నానావస్తుజాలసమన్వితమైన జగత్తునుదయింపఁజేయు ప్రకృతి, పురుష సాంగత్యవశముననట్లు చేయునని చెప్పఁబడెను. ప్రకృతి యంధురాలు; కానిపురుషుని యాజమాన్యముచే నదిజగత్తునుదయింపఁజేయుచున్నది. ప్రకృతిపురుష సాంగత్యమెట్టిదనినచో, స్వచ్ఛదృష్టిగలయొకకుంటివాఁడు దృఢపాదుఁడైన యొక గ్రుడ్డివాని

౨ సాం. ప్ర. సూ. వృత్తి. ౨-౧.

భుజములపై నధిరోహించుట వంటిది. ౧. అనంతసంఖ్యాకములగు జీవుల చలనముచేఁ బ్రకృతి పరిణామము నడచుచున్నది. ప్రకృతిపైఁ బురుషప్రభావముచే గుణత్రయసామ్యస్థితికి భంగము వాటిల్లి, ప్రకృతిపరిణామము కలుగును. ౨. పరస్పరము సామరస్యములో నున్నగుణముల సామ్యస్థితి పురుష సాన్నిధ్య

---

(౧) సాం. కా. ౨౧. గౌడపాదుఁడిట్లుచెప్పెను; "ఒక కుంటివాఁడు నొక గుడ్డివాఁడు యాత్రచేయుచు నట్టడవిలో నితర యాత్రికులు తమ్ము విడిచిపోఁగా, మార్గముగానక వెదకికొనుచు దొంగలచేఁ దరుమబడి, యిరువురు కలిసి, కుశలప్రశ్నానంతర ముభయులు చూపు నడక పంచుకొన నిశ్చయించిరి. చూపుగల కుంటివాఁడు గుడ్డివాని భుజములపైనెక్కి, వాఁడు నడచుచుండగాఁ దానుమార్గము చూపుచుండెను. అదేవిధముగాఁ గదలుశక్తి గాకున్నను, జూచుశక్తి ఆత్మయందుఁగలదు. అది కుంటివానివలెనున్నది, చూచుశక్తి లేదు కాని కదలుశక్తి ప్రకృతి యందున్నది, ఇదియే అంధుఁడు. మఱియు నీపంగ్వంధు లిరువురు తమపనియైన వెనుక విడిపోవునట్లే, పురుషునికి ముక్తిలభించినవెనుక ప్రకృతికిఁబనిలేదు. ప్రకృతి సహకారమునఁ బురుషుఁడు మోక్షప్రాప్తిఁ జెందును. ఉభయుల కార్యములు నెరవేరినంతనే, వారిసంబంధపాశమును దెగిపోవును." (కారికాభాష్యము, పు. ౨౧.)

(౨) నిర్మాణాత్మకమగు పరిణామతత్త్వమునకొక మూలసూత్రమవసరమైయున్నది. ఒకవిధమగు మూలతత్త్వముగా దేశకాలభావమును గైకొని అలెగ్జాండరు పండితుఁడు కాలమును క్రియాశక్తిగాఁ బ్రకటించినాఁడు. "పరిణామము–మనస్సు"ను గ్రంథమున కుపోద్ఘాతములో హాబ్‌హౌస్ సర్వపరిణామమును నడపుశక్తి యేదోయొకరూపమున మనస్సేయనినిర్ణయించెను. తన "ఎమర్జంటు ఇవల్యూషన్" గ్రంథములోఁ బరిణామక్రియాశక్తి దేవునిదే యని లాయడ్ మోర్గన్ చెప్పినాఁడు.

ముచేఁ జెడును. పరిణామ మారంభించుటకుఁ బూర్వము ప్రకృతి సామ్యావస్థలో నున్నది; గణనాతీత సంఖ్యగల పురుషులు నట్లే యుండిరి కాని, ప్రకృతిపై నొకజడాత్మక శక్తి ప్రభావమును జూపిరి. దీనిచే ప్రకృతిసామ్యావస్థ చెడి, మొదటఁ బరిణామము నావెనుక, జీర్ణనాశనదశలు సంభవించును. ప్రకృతి తిరిగి సామ్యావస్థనొందఁగా మఱలఁ బురుష ప్రభావముచే నొత్తిడికలిగి, పరిణామదశ ప్రారంభమగును. సర్వజీవులు ముక్తి పొందువఱకు నీ విధానము జరుగుచుండును. కావున జగత్పరిణామమున కాద్యంతకారణము పురుషుఁడే. కాని పురుషుఁడు నిమిత్తమాత్రుఁడే; అతనికెట్టి సంకల్పమును లేదు; కేవల మాతని సాన్నిధ్యప్రభావమే జగత్పరిణామ హేతువు. పురుషుఁడు ప్రకృతిపైఁజూపు ప్రభావము సూదంటు రాయి సూదిపైఁ జూపునట్టిదే. (౧). సాంఖ్యపురుషుఁ డారిస్టోటల్ దేవునితో సాదృశ్యమును గలిగియున్నట్లుతోఁచును. జగత్పరిణామము తదతీతుఁడైయున్న దేవునిప్రభావమువలన జరుగుచున్నదనియుఁ గాని యాతఁడు జగదంతర్యామియై పనిచేయుఁడనియు నారిస్టోటల్ మతము. ఆరిస్టోటల్ చెప్పిన యీశ్వరుఁడు కేవల స్వగతజ్ఞాన నిశ్చలుఁడై, పైనుండికాని లోనుండికాని లోకము నేరీతిని నడిపింపఁడు. ఈశ్వరుఁడు ప్రథమకర్తయై, జగచ్చలన హేతువగును; కాని యీజగచ్చలనమున కాతని సంకల్ప చోదితమైన కర్తృత్వమేమియును లేదు. జగద్వ్యాపార సంబంధ మీశ్వరుని పరిపూర్ణతకు లోపమగును. అందుచే శుద్ధచిత్స్వ

(౧) సాం॥ కా॥ ౫౭; సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౯౬.

రూపుఁడు నచలుఁడునగు నీశ్వరుఁడు తన యస్తిత్వమాత్రము చేతనే జగత్ప్రవృత్తిహేతుభూతుఁడగుచున్నాఁడు. అనంతర జగద్వస్తు వికాసము వస్తుస్వభావముచేతనే జరుగును. పురుషుఁడు ప్రకృతికి వేరైయుండెననియు, (బ్రకృతిపై నాతనిప్రభావము సత్యమైనదైనను నది యెట్లుసమంజసమో చెప్పఁజాలము. రెంటికి సంబంధమున్నమాట సత్యమే; కాని దానిరహస్యము మాత్రము మనవివేకమున కతీతమైయున్నది. ౧. పురుషార్థసిద్ధి

---

(౧) పోల్చు. శంకరభాష్యము, ౨. ౨. ౬, ప్రకృతి వ్యాపారము పురుషభోగము నిమిత్తమా, జీవమోక్షసిద్ధిని జేకూర్చుటకొఱకా యను విషయము జర్చించుచు శంకరుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు; "సుఖదుఃఖసంగతి యేమియును లేనియాత్మకు భోగమెట్లు చెప్పనగును? అది సాధ్యమగుచో మోక్షావకాశము లేకుండును. ఏలన నాత్మ నిష్క్రియాత్మకము గావున మోక్షయత్నము చేయఁజాలదు; ప్రధానము ఆత్మకనేక విధానుభవ ప్రాప్తికొఱకే పనిచేయును. మోక్షమే లక్ష్యమైనచోఁ బ్రధానముయొక్క వ్యాపారముద్దేశశూన్యమగును; ఏలనఁ బ్రధానమునకు బూర్వమందే యాత్మ మోక్షావస్థగలదై యుండును. లేక ప్రకృతివ్యాపారమాత్మకు భోగమోక్షములు రెంటికొఱకునైనచోఁ బ్రధానమునందుఁగల భోగవస్తువుల సంఖ్య యనంతమైనదగుటచే మోక్షావకాశముండదు. ప్రధానముయొక్క ప్రవృత్తికి వాంఛాసిద్ధియే లక్ష్యమనుటకును వీలులేదు; ఏలన నిత్యశుద్ధమగు నాత్మకుఁ గాని, యచేతనమగు ప్రధానమునకుఁగాని యెట్టికామమును నుండఁజాలదు. చిత్స్వరూపమైన ఆత్మయొక్క దర్శనశక్తి వ్యర్థమగును గావునఁ బ్రధానము క్రియాపరతంత్రమై యున్నదందువేనియుఁ, బ్రధానముయొక్క వ్యాపారమును నిరర్థకమగు నందువేనియు, నప్పుడు రెండునుగూడ నెన్నడును బ్రవృత్తినుండి విరమింపవు గావునఁ దుద నాత్మకు మోక్షావకాశము లేకుండఁబోవును."

కాఁబట్టిఁ బ్రకృతి వర్తించునని చెప్పరాదు; ఏలన, పురుషులు నిత్యముక్తస్వభావులు, ప్రకృతికర్మఫలములతో నిమిత్తము లేనివారు. జీవుల ప్రయోజనార్థమే ప్రకృతిప్రవృత్తి; అవిద్యావశులై జీవులు తాము లింగశరీరములతోఁ దాదాత్మ్యము నొంది, కామ్యములుగలిగి, భేదజ్ఞానావసరమును గలిగి యున్నారు. కావునఁ బ్రకృతి జీవుల నుత్పత్తిచేయును; జీవులు తమ బంధములనుండి విముక్తిగాంచుటకై, దుఃఖానుభవ మవకాశమును గల్పించును.౨. పురుషప్రకృతిసంబంధ మూహింపఁ బడెను కావున, యథార్థపురుషునికి యథార్థజగత్తుతో సంబంధమున్నది. ఈయూహ యున్నంతకాలము ప్రకృతి పురుషుని కనుగుణముగాఁ బ్రవర్తించును. వృద్ధిక్షయశీలమగు ప్రకృతిప్రపంచము వేరు, తాను వేరను సత్యమును పురుషుఁడు గ్రహించుటతోడనే ప్రకృతి పురుషుని సంబంధవృత్తిని గోల్పోవును. ౧. ప్రకృతిపరిణామ ప్రధానకారణము కేవల పురుష సాన్నిధ్యము కాదు; ఏలనఁ బురుషులెల్లప్పుడు నున్నారు. నిజమగు కారణము పురుషు లవిద్యావశులగుటయే.

ప్రకృతి మహదాదితత్త్వములుగా మారుటకుఁబూర్వము భిన్నత్వము లేదు. అదృష్టమింకనుజనించలేదు; ఏలన నదృష్టము మహాజ్ఞాతమును, ప్రకృతిప్రవృత్తిప్రారంభమునకుఁ బూర్వమందుండునదియునైయున్నది. పూర్వసృష్టిలోనియదృష్టము నిరర్థ

---

౨. సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ వృత్తి, ౨, ౧.

౧. సాం. కా. ౬౧; సాం. ప్ర. సూ. 3-౭౦.

కము; ఏలన నదిభిన్నవ్యక్తులకు భిన్నమగుటేకాక, సృష్ట్యారంభమున భిన్నజీవులకది విభాగింపఁబడియుండలేదు. పర్యవసానమే మనగా, సజ్ఞానమే ప్రకృతిపరిణామకారణము, ౨. ఏలన ధర్మసంబంధమజ్ఞానకార్యమే. 3. అజ్ఞానము ప్రకృతిపురుషుల తాత్కాలికసంబంధమునుగలిగించును; ఈసంబంధమునిజముకాదేలన, జ్ఞానోదయముతోనది నశించిపోవుచున్నది.

ప్రకృతియెట్లోపురుషులను స్వవశమొనర్చుకొన్నది. తమయిచ్ఛకువ్యతిరేకముగాఁ బురుషులెట్లోప్రకృతిబంధములలోఁ జిక్కుకొనిరి. నిత్యముక్తస్వభావులగు పురుషులెట్లు నిత్యప్రకృతివలలో మొట్టమొదటఁజిక్కుకొనిరో కారణము చెప్పఁబడలేదు దానికిఁ గారణమూదిలేనియవిద్యయే. అవిద్యకాది యున్నచో, దానికిఁబూర్వము జీవులుముక్తాత్ములైయుండి, తరువాతబద్ధులు కావలసియుందురు. అనగా ముక్తపురుషబంధము స్వఘాతవచనమగును.

అవిద్యయెట్లువచ్చెనో మనమెఱుఁగము. అందుచేదానికాదిలేదనియు నంతమున్నదనియుఁ జెప్పబడెను. ౧. అవివేకమే పురుషప్రకృతి సంయోగకారణము. ౨. ఈయవివేకము ప్రళయవేళఁగూడనుండును ; ప్రకృతి పురుషసంయోగ ముండదు. ఈసంయోగముయథార్థపరిణామముకాదు;ఏలనఁబురుషు నిలోఁ

---

౨. యో. సూ. ౨,౨౪.
3. సాం. ప్ర. సూ. 3,౬౭.
౧. చూ. సాం. ప్ర. సూ. ౬,౧౨-౧౫.
౨. సాం. ప్ర. భా. ౧,౧౯; యో. సూ. ౨-౨3,౨౪.

క్షేత్రలక్షణములేమియుఁ నుదయింపలేదు. పురుష ప్రకృతి సంయోగము భోగిభోగ్యసంబంధమని కొందరుచెప్పిరి. 3.

౧౭—పురుషుఁడు; బుద్ధి.

ప్రకృతి సంతానసామగ్రిలో నత్యంతప్రధానమైనదిబుద్ధియే. వస్తువుల నింద్రియములు బుద్ధికిసమర్పింపఁగా బుద్ధివానినిఁ బురుషునకుఁ బ్రదర్శించును. పురుషప్రకృతి భేదమును బుద్ధియే వివేకించి, పురుషునియనుభవమునకవసరమైన సర్వకార్యఫలిత ములనుజేకూర్చును. ౪. తనసాన్నిధ్యముననున్న పురుషుఁడు తనలోఁ బ్రతిఫలించుటచే బుద్ధిపురుషస్వభావ స్వరూపముల బొంది సర్వవస్త్వనుభవమును బొందుచున్నది. బుద్ధిప్రకృతి భవమైనను, నందుచే నచేతనమైనను; జేతనమువలెఁ గన్పట్టు చున్నది.౫;పురుషుఁడు తనచేతనత్వమును బుద్ధికిసంప్రదానమొన ర్చుటలేదు; "ఏలన బ్రకృతియొక్క సాత్త్వికాంశము స్వచ్ఛ మైన దగుటచే నందుఁ బురుషుఁడు ప్రతిఫలించును; దానితో నహంకారాభిమానములుగలిగి, యట్టిశక్తి తనదేయని ప్రకృ తికి భ్రాంతి జనించుచున్నది. ఈభ్రాంతి పురుషునికిఁ గలుగు చున్నది; ఎట్లన చంద్రునికి గదలికలేకున్నను, జలప్రవాహచల

3. సాం. ప్ర. భా. ౧,౧౯. ఇట్టిసంబంధమును విజ్ఞానభిక్షువంగీక రించలేదు; ఏలన, నీసంబంధము నిత్యమైనదైనచో, జ్ఞానముచేనది నిర్మూలము కాదు; అనిత్యమైనచో దీనినిసంయోగమే యనవచ్చును.

౪. సాం. కా. 32: చూ. సాం. ప్ర. భా, ౧,౧౬,౧.

౫. చేతనవదివ (సాం. కా. ౨౦) చూ. సాం. కా. ౬౦

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ వృత్తి. ౬, ౫౯.

నమునందుఁ బ్రతిఫలించు చంద్రుఁడును జలించుచున్నాఁడు."౧ బుద్ధ్యవస్థకును, బురుషునికిని సంయోగముండఁజాలదని వాచస్పతి నిశ్చయించినాఁడు; ఏలన, నీరెండును సంబంధములేని భిన్న రూపములు. అందుచేతనే బుద్ధియందుఁ బురుషుఁడు ప్రతిఫలించుటచే బుద్ధిచైతన్యవంతమగుచున్నదని చెప్పఁబడెను. బుద్ధి పురుష సంయోగాభాసమే యహంకారము. పురుషుఁడు చూచినంతనే బుద్ధిలో మార్పుజనించును; అట్టిమార్పు కలిగినపుడు బుద్ధి పురుష సంజ్ఞామాత్రమును గ్రహించును; ఇట్టిబుద్ధివికార పురుషసంయోగముతోడనే పురుషప్రకృతిసంయోగము సంభవించును. పురుషప్రకృతిసంయోగమెట్టిదనిన, మనస్సులో నుద్భవించు రూపములన్నియుఁ బురుషుఁడు తనవేయని భ్రమించును.బుద్ధిలక్షణమైన యవివేకమును, బద్ధపురుషునిలోఁ బ్రతిబింబించును,౨.

తనతో సన్నిహితసంపర్కముగల బుద్ధితోఁబురుషునికి మొదటసంయోగముగలిగి, తరువాత మిగిలినవానితో నేర్పడును. పురుషుఁడు బుద్ధికి సాక్షియనియు. బుద్ధిసాహాయ్యమున నితరవస్తువుల విషయములో ద్రష్టయనియు విజ్ఞానభిక్షువు చెప్పినాఁడు.ముక్తుఁడునుదాసీనుఁడునగు పురుషుఁడు బుద్ధిసంపర్కముచే సాక్షి యగుచున్నాఁడు.3. ఆత్మకును దేహమునకును సంబంధము

---

(౨) సాం॥ (ప్ర.సూ॥౧, ౧౯.) "జన్మమనగా నొకబుద్ధితో సంయోగము; బుద్ధ్యుపాధి సంయోగముచే పురుషునకు దుఃఖానుభవము కలుగుచున్నది."

(3) సాం. ప్రి॥ ౯, ౫౦.

నిజమైనచో దేహలోపములన్నియు నాత్మకు సంక్రమించును. ఆత్మనిత్యశుద్ధమను సాంఖ్యసిద్ధాంతమునకు భంగమువాటిల్లును. బుద్ధిదోషములన్నియుఁ బురుషునియందుఁ బ్రతిఫలించుటచే బంధము సంభవించినది. బుద్ధికి దాని సహజస్వచ్ఛత లభించి నప్పుడు ప్రతిఫలావకాశము నశించి, మోక్షములభించును; అనగా బుద్ధి ప్రకృతియందు లీనమగును. ప్రకృతివ్యాపారము పురుషుని యర్థసిద్ధికొరకేయని చెప్పుటలో నర్థమేమనఁగా, బుద్ధియొక్క శుద్ధిసంపాదనమునిమిత్తమే. బుద్ధి సహజముగా సాత్త్వికమేయైనను, పూర్వవాసనా సంబంధదోషములవశ మున వ్యక్తులలో నది రాజసమో, తామసమో యై యుండును. మనమనుభవించు సుఖదుఃఖానుభవము, బాహ్య ప్రపంచముతో బుద్ధిసంయోగముచే లభించును; పురుషుఁడు సాక్షిమాత్రుఁడై యుండును. బుద్ధి సుఖమునే కలుగఁజేయ వలసియున్నను, నూతనముగావచ్చిన దోషములవలన దుఃఖ మును. గలిగించును. ఈ కారణముచేతనే, భిన్నవస్తువుల కొకే వస్తువు భిన్నానుభవముల నిచ్చుచున్నది. గ్రహింపవలసిన ప్రతివిషయమును మనము వ్యక్తిగతములగు భావముల ననుస రించి దర్శింతుము. అందుచే నొకనికి సుఖమైతోఁచున దింకొక నికి దుఃఖమగుచున్నది; అంతేకాక మొదటివ్యక్తికే తరువాత దుఃఖహేతువు గావచ్చును. మనము సామాన్యముగా మనము కల్పించుకొనిన ప్రపంచములలో జీవించుచున్నాము; ఇందు మనకు నచ్చినవిషయములకెక్కుడు ప్రాధాన్యమునిత్తుము. మన సామాన్యజీవితములు వాంఛాపూరితములగుటచే, దుఃఖ

మును, సంశయాస్పదమగు సుఖలేశమునుగలిపి మనకు లభించు చున్నవి. మనము బుద్ధిని పవిత్రమొనర్చి, పూర్వసంస్కార ములను విదళించినచో, మనకుఁగల భావములను విసర్జించి వస్తుసహజసంబంధములను దెలిసికొందుము. బుద్ధి సత్త్వసంశుద్ధ మైనచో, యథార్థజ్ఞానము లభించును; బుద్ధి రాజసగుణావృత మైనచోఁ గామమును, దామసగుణోపేతమైనచో విపరీతజ్ఞానా దికమునుసంభవించును. ౧.

౮—జ్ఞానసామగ్రి.

సకలవిధ జ్ఞానమందును మూడు విషయములుండును; తెలియఁబడువిషయము లేక జ్ఞేయము, తెలియునాతఁడు లేక జ్ఞాత; తెలియుసాధనము లేకజ్ఞానము, సాంఖ్యతత్త్వమునందు శుద్ధ చిత్స్వరూపమే ప్రమాత;వృత్తియే ప్రమాణము;వస్తురూపమగు వృత్తివికారము చిత్స్వరూపమునఁ బ్రతిబింబించుటయే ప్రమా లేక జ్ఞానము. జ్ఞేయమువృత్తిప్రతిబింబవిషయమే."౨.అనుభవము పురుషునకుఁ జెందును.3 బుద్ధ్యహంకార మానసేంద్రియములు ప్రమాతయొక్క సాధనసామగ్రి. ఒకవిషయ మింద్రియము

---

(౧) సత్త్వమ్ యథార్థజ్ఞానహేతోః, రజో రాగహేతుః, తమోవిప రీతజ్ఞానాది హేతుః.

(౨) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౮౭.

(3) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧, ౪3.

బాహ్య వేదన కలిగించునపుడు మనస్సింద్రియవేదనల కొకరూపము నొసఁ గల్పించి అహంకారమునకు సమర్పింపఁగా. నహంకారము దానినాత్మకుఁ బ్రదర్శించును; బుద్ధి దానినొకభావముగా మార్చును. ౪ బుద్ధి దేహమంతయును నిండియుండి, గతజన్మసంస్కారములను వాసనలను గలిగియుండును; అవి తదనుగుణపరిస్థితులు సంభవించునపుడావిష్కృతములగును. "ఇంద్రియములను ప్రవాహములద్వారమున వస్తుసంయోగముగలిగికాని, లేక, అనుమానసంజ్ఞాదికమువలనఁగాని, తెలియఁదగిన వస్తురూపమైనవృత్తి మొదటబుద్ధియందు జనించును. ఈవృత్తి వస్తుసంజ్ఞతో నొకప్రతిబింబాకృతిని పురుషునియందుఁ బ్రవేశించి, ప్రకాశించును; పురుషుఁడు మార్పులేనివాఁడు గావున వస్తుప్రతిబింబరూపముగాఁ బరివర్తనముచెందఁజాలఁడు." వస్తుజ్ఞాన మనఁగా వస్తురూపముగా మారుటేయైనచోఁ బురుషునకట్టిమార్పులేదు; అందుచే బుద్ధికట్టి పరివర్తనముకలుగునని చెప్పఁబడెను. వస్తువృత్త్యాకృతి

(౪) పెక్కు కారణములచే మనస్సు పదునొకండవ యింద్రియమని గుర్తింపఁబడెను. నిత్యుఁడగు పురుషునికే సుఖదుఃఖాత్మకములగు వస్తువులతో ప్రత్యక్షసంబంధమున్నచో మోక్షావకాశమేలేదు. ఈసంబంధము ప్రకృతిద్వారమునననున్నదన్నచోఁ బ్రకృతియు నిత్యమైనదే కావున మోక్షావకాశమసలేదు. అనిత్యములగు ఘటాదులకుఁ బురుషుని నిత్యమైనబుద్ధితో సంబంధము చెప్పుచో, నప్పుడు దృష్టాదృష్టవస్తుభేదముండదేలన, నేకక్షణముననందే సర్వవస్తువులు దర్శింపఁబడును. ఘటాదులకు బుద్ధిసంబంధము బాహ్యేంద్రియములపై మాత్రమే యాధారపడియున్నదన్నచో; మనదర్శనము లొకేకాలమునందుఁ జెందకుండుటకుఁ గారణమరయఁజాలము.

(౫) తత్త్వకౌముది. పు. ౩౬, సాంఖ్యజ్ఞాన సిద్ధాంతవిమర్శనమునకు చూ, న్యా॥ వా; న్యా॥ వా॥ తా, టీక. ౩, ౨, ౮-౯.

గోచరించుటకుఁ జిత్స్వరూపమున బుద్ధి ప్రతిఫలించవలెను.౧ ఈ ప్రతిబింబము బుద్ధివికాసముచే జనించును. పురుషునిలో నీ ప్రతిబింబము ప్రతిఫలించు వస్తువెంతకాలముండునో అంత కాల ముండును. బుద్ధివికారము పురుషునిలోఁ బ్రతిబింబించుట తరువాతజరుగునదిగాక, బుద్ధివికారము, ప్రతిబింబము నేక కాల మందే జరుగును. ఇంద్రియములద్వారమున బుద్ధి బాహ్యవస్తువులతో సంయోగముపొందినపుడు, బాహ్యవస్తురూపమును బొందును. వికారముచెందిన బుద్ధియందుఁ బ్రతిఫలించిన చేతనశక్తి బుద్ధివికారము ననుకరించును. ఈ యనుకరణమే మనకుపలబ్ధి కారణ మగుచున్నది. పురుషుని ప్రతిబింబము యథార్థసంయోగము కాదు; బుద్ధికిని పురుషునకును గలభేదమును గుర్తింపలేని యవివేకముచే నట్లు చూపట్టుచున్నది. బుద్ధిలోఁ బ్రతిఫలించు పురుషునికి బాహ్యవస్తుసంయోగమే జ్ఞానమనియు, పురుషునికిట్టి జ్ఞానసంబంధమువలన "నేను కర్తన"ను నహంకారము జనించుచున్నదనియుఁ దెలియవలెను. ౧. కాని నిజముగా 'నేను' అను పురుషుఁడు కర్త కాఁజాలఁడు; కర్తయైన బుద్ధి యాలోచింపఁజాలదు. ౨.

---

(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౯౯.

(౧) బుద్ధావారోపిత చైతన్యస్య విషయేణ సంబంధో జ్ఞానమ్; జ్ఞానేన సంబంధశ్చేతనో వాఽహం కరోమీతి ఉపలబ్ధిః (ఉదయనుని కుసుమాంజలి ౧, ౧౪ పై హరిదాస భట్టాచార్యుఁడు వ్రాసినది.) (౨) వస్తుప్రతిబింబ వికారము పొందిన మనస్సుద్వారమున నాత్మకు వస్తుజ్ఞానముకలుగునని వాచస్పతియు, నాత్మ మనస్సునందుఁ బ్రతిఫలింపఁగా నామనస్సు తిరిగి యాత్మయందుఁ బ్రతిబింబించుటవలన వస్తుజ్ఞానము కలుగునని విజ్ఞానభిక్షువును దలఁచిరి.

గుర్తింతుము. చేతనశక్తి కాత్మదర్శనమిట్లు తప్ప వేరొకరీతిని సాధ్యము కాదు. ౧.

రూపరహితమగు పురుషునికిని సరూపమగు బుద్ధికినిగల సంబంధము దురూహ్యమైనది. వాచస్పతిననుసరించి, దేశకాలావధులలో నీ రెంటికి సంయోగమసంబద్ధము. అందుచే నాతఁడు సన్నిధియనఁగా యోగ్యతయని యర్థము చెప్పినాఁడు. పురుషుఁడు బుద్ధిప్రవృత్తినుండి వేఱైయున్నను, బుద్ధితోఁ దాదాత్మ్యమును బొందు విభ్రాంతికి వశుఁడై, తదవస్థలనన్నిటిని తనకాపాదించు కొనుచున్నాఁడు. అట్టి విశిష్టమైన యోగ్యతనంగీకరించినయెడల, మోక్షకాలమునఁ బురుషుఁడు దానినుండి విముక్తిఁ బొందుట, కభ్యంతరముండరాదని విజ్ఞానభిక్షువు వాదించెను. అనఁగాఁ బురుషుఁడు బుద్ధివ్యాపారమును శాశ్వతముగా ననుభవించుచునేయుండును గావున మోక్షావకాశము లేదని చెప్పవలసియుండును. అందుచేనాతఁడు ప్రతిజ్ఞానక్రియయందును బుద్ధితోఁ బురుషునికి యథార్థసంయోగమున్నదని వాదించినాఁడు. అట్టి సంయోగమువలనఁ బురుషునికేమార్పు నుండనవసరములేదు; ఏలన మార్పనగా, (గొత్త గుణము లుత్పన్నములగుటయే. బుద్ధి వికారవశమై, పురుషునిలోఁ బ్రతిఫలించునపుడు, పురుషునిలో, "నేను కర్త" ననుభావ ముదయించును; పురుషుఁడు బుద్ధిలోఁ బ్రతి ఫలించినపుడు, బుద్ధి చేతనమువలెఁ బ్రకాశించును. బుద్ధిపురుషసంబంధము స్ఫటికములో సన్నిధియున్న రక్తపుష్ప ప్రతిబింబమువంటిదని విజ్ఞానభిక్షువు నంగీకరించెను.

(౧) చిచ్ఛాయాపత్తి. (స॥ ద॥ సం॥ ౧౫)

నిజముగాఁ బుద్ధిసంబంధము లేదు గాని, సంబంధమున్నదను భ్రాంతి కలుగుచున్నది. ౧.

అనంతసంఖ్యగల పురుషులు, విశ్వవ్యాప్తి కలిగి, చేతన స్వరూపులైనను,సర్వవస్తువులను సర్వకాలములలోఁ బ్రకాశింపఁ జేయుటలేదు; ఏలన వానిస్వభావము సంగరహితము; అందుచే వస్తురూపమునొందుట కవకాశము లేదు. తమకుఁ జెందిన బుద్ధులందే పురుషులు ప్రతిఫలింతురు కాని, యితరము లందుఁగాదు ఏవస్తువు బుద్ధికి వికారముకల్పించునో యావస్తువు విదితమగును; ఏదికాదో, అది మనకగోచరము. ౨.

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తి మరణావస్థలా భేదము గుర్తింపఁ బడెను. జాగ్రదవస్థలో నింద్రియముల ద్వారమున బాహ్య వస్తువులతో బుద్ధి తాదాత్మ్యము పొందును పూర్వానుభవ సంస్కారముల రూపములతో బుద్ధి స్వప్నదశలోఁ దాదాత్మ్య మందును.సుషుప్తి ద్వివిధము; ఇది బుద్ధిలయము సంపూర్ణము నసంపూర్ణమునగు దశలననుసరించి యుండును. అసమగ్రలయా వస్థలోబుద్ధి వస్తురూపములఁ బొందదు;కాని సుఖదుఃఖ మాంద్య ములను బొందును.మాంద్యము దాని సహజలక్షణమే. అందు చేతనే,మనము నిద్రనుండి మేల్కాంచినప్పుడు, మననిద్రయొక్క స్వరూపానుగుణమైనస్మరణ మనకుఁగలుగును. మరణావస్థలో మనకుబుద్ధియొక్క సంపూర్ణలయము సిద్ధించును,౧.

(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౬, ౨౮; యో॥ సూ॥ ౧, ౪,౭; యో॥ భా॥ ౨, ౨౦; ౪, ౨౨.

(౨) స| ద॥ సం॥ ౧౫.

(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౧౪౮.

౧౪—జ్ఞానాధారములు.

జ్ఞానవ్యాపారము పంచవిధము; ప్రమాణము లేక శుద్ధ జ్ఞానము; విపర్యయము లేక జ్ఞానవిషయమునకు లేని రూపముపై నాధారపడిన అయథార్థజ్ఞానము;౨ వికల్పము లేక రెండు విషయములలో నేదియో తెలియక యూగులాడు సంశయావస్థను దెలుపునది;3 తమస్సుపైన నాధారపడిన నిద్రావస్థ; స్మృతి.

ప్రత్యక్షానుమాన శబ్దప్రమాణత్రయమును సాంఖ్య మంగీకరించును.౫. ఇంద్రియవ్యాపారముచే జనించునది ప్రత్యక్ష జ్ఞానము. ఘటమువంటి యొకవస్తువు దృష్ట్యావరణమున నున్నప్పుడు, బుద్ధి ఘటరూపము నొందును;౬ ఆత్మయప్పుడు ఘటాస్తిత్వమును గ్రహించును.౭. ప్రత్యక్షము నిర్వికల్పకమనియు సవికల్పకమనియు గుర్తింపఁబడెను. వాచస్పతి ననుసరించి, యింద్రియముల ద్వారమున బుద్ధి బాహ్య వస్తుసంయోగము నొందును. ప్రథమసంయోగములో వస్తువిశేషములు తెలియని నిర్వికల్పక జ్ఞానమేయుండును. తరువాత మానసిక వికల్ప సంకల్ప వ్యాపారఫలితముగా వస్తువొక విశిష్టస్వభావముగల దిగా గోచరించి,౮ మనకుసవికల్పక జ్ఞానములభించును. ప్రత్యక్ష

(౨) యో॥ సూ॥ ౧, ౮ (3) యో॥ సూ॥ ౧, ౯.

(౪) యో॥ సూ॥ ౧, ౧౦.

(౫) సాం॥ కా॥ ౪.

(౬) తదాకారోల్లేఖీ.

(౭) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౮౯.

(౮) పోల్చు. వ్యాసుఁడు: "సామాన్య విశేషసముదాయోద్రవ్యమ్." (యో॥ భా॥ 3, ౪౪.)

ప్రత్యభిజ్ఞయుఁ బ్రత్యక్షములోనికిఁ దేఁబడెను. ఇది సాధ్యమే, యేలన బుద్ధి నిత్యమైనది; వ్యక్తులయొక్క క్షణికవీక్షణములకు భిన్నమైనది. ఈనిత్యమైన బుద్ధిమార్పులనొంది, ప్రత్యభిజ్ఞలోఁ గల భిన్నజ్ఞానక్రియలతో సంపర్కముగలిగిన దగును. ఆత్మ మార్పులేనిదగుటచే నిట్టిసంపర్కము దానికుండదు.౧

సాంఖ్యముననుసరించి, ఒకజ్ఞానక్రియ నింకొకటి తెలియఁ జాలదు; కాని యాత్మయే దానిని దర్శించును. జ్ఞానక్రియ బుద్ధివ్యాపారము; బుద్ధి యచేతనము; అందుచేనది దానికే జ్ఞాన విషయము కాఁజాలదు; ఆత్మయే దానినిగ్రహింపఁగలదు.౨.

అభావము ప్రత్యక్షములోని దనియే చెప్పఁబడెను. కేవలాగోచరత్వ మభావమనరాదు. దూరస్థితి, అత్యంతసామీప్యము, అత్యంతసూక్ష్మత, యింద్రియచాంచల్యము, అశ్రద్ధ, వస్తువాచ్ఛాదింపఁబడుట, అన్యవస్తుసంసర్గము,3 మున్నగు కారణములచే నగోచరత్వము సంభవింపనగును.

అనుమానము ద్వివిధము; వీతము; అవీతము. మొదటిది భావాత్మక సాదృశ్యముపై నాధారపడును; రెండవదభావాత్మక సాదృశ్యముపై నిలుచును.౪. పంచావయవ సహిత తర్కవాక్యమంగీకరింపఁబడెను.౫. సాదృశ్యదర్శనము, తల్లోపము

(౧) ఈసిద్ధాంత విమర్శకు, చూ॥ న్యా॥ సూ॥ ౩, ౨, ౧-౯.

(౨) యో॥ భా॥ ౪, ౯.

(3) సాం॥ కా॥ ౭; సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౧౦౮-౯.

(౪) పూర్వవత్, సామాన్యతో దృష్టములను మొదటి దాని క్రిందను, శేషవత్తును రెండవ దాని క్రిందను వాచస్పతి చెప్పెను. చూ. తత్త్వకౌముది. పు. ౫. (౫) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౨౭.

నున్నప్పుడు సామాన్యధర్మము ప్రతిపాద్యమగును. ౬. నిత్య సాదృశ్యమును జూపు వ్యాప్తి ప్రత్యేకనియమము కాదు. ౭ అది యొక వస్తుసంబంధమే కాని వస్తువుకాదు ౧ అర్థాపత్తి సంభవ ములనుమానాంతర్గతములే యని చెప్పఁబడెను.

ఆప్తవచనముకూడ నొక జ్ఞానాధారమే. వస్తుశబ్దముల కభిధాభిధేయత్వసంబంధమున్నది. ఆప్తవచనము, ఆచార ధర్మము, సంప్రదాయనియతి దీనిని ధృవపరచును. ౨. వేద ములు పురుషకల్పితములని చెప్పరాదు; ఏలన వానినిఁగల్పింప సమర్థులెవరును లేరు. 3. ముక్తపురుషులకు వేదములతో నిమి త్తము లేదు. బద్ధజీవులు వేదములను రచింప నసమర్థులు. ౪. వేదములు నిత్యములునుగావు; ఏలన నవి కార్యలక్షణములను గలిగియున్నవి. అక్షరము లుచ్చరించినవెంటనే నశించును. "ఈ యక్షర మదియే"యని మనము చెప్పునపుడది యేక

(౬) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ వృత్తి ౫, ౨౮ సాధ్యసాధనముల నిత్యసాహచర్యముగాని, ఏదో యొకదాని నిత్యసాహచర్యముగాని వ్యాప్తియనఁబడును (సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౨౯.) "ఉత్పత్తిగల సర్వవస్తువులు అనిత్యములు" "ధూమసహితము లన్నియు నగ్నియుతములు" వీని కుదాహరణములు, (౭) తత్త్వాంతరమ్, ౫, 3౦. ఏది పోషింపఁబడునో దానియొక్క శక్తిని గలిగి యుండుట వ్యాప్తియని పంచశిఖు నభిప్రాయము. (ఆధేయ శక్తియోగము, ౫, 3౨)

(౧ ౫, 33-3౫.

(౨) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ వృత్తి ౫, 3౮.

(3) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౪౬.

(౪) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౪౭.

జాతికిఁ జెందునని మనభావము. ౫. పురుషకృతములు కానంత మాత్రమున వేదములు శాశ్వతములని నిర్ణయింపరాదు; ఏలన నొక మొలక పురుషకృతము కాకపోవచ్చును; అది నిత్యమైనది గాదు. ౬. వేదవిషయము లతీంద్రియములు; కాని, "అతీంద్రియ విషయము లంతర్దృష్టిగోచరములే; వానికిఁ బదార్థ లక్షణ నిర్ణయముచేయు సామాన్యరూపములుండవచ్చును; లేక శబ్దముచే వస్తువు తెలియునగును." ౭. వేదములు పురుష కృతములుగాకున్నను, విషయములను దెలియఁజేయు వానిశక్తి నాప్తులు వారిశిష్యులకందఁజేసిరి. ౮. వేద మపౌరుషేయము కావున సంశయవికల్పాది దోషరహితమై, స్వతః ప్రమాణ యుక్తమైనది. వేదముల ప్రామాణ్యము వేదేతరములపై నాధార పడునెడల మనకవి ప్రమాణములు కాఁజాలవు. ౧. కల్పా రంభమునఁ గపిలుఁడు వేదస్మృతిని గలిగియుండెను. ముక్తపురు షులు వేదవాక్యములను దమజీవితములో ననుష్ఠానముచే ఋజువుచేసి, యితరులకందఁజేసిరి. మనకు శాస్త్రోపదేశము చేయువారు ద్రష్టలుకాక, వాని నితరులనుండి గౌరవముచే

---

(౫) సాం। ప్ర। సూ। వృత్తి ౫, ౪౫, ౫, ౫౭ లో స్ఫోటవాదము ఖండింపఁబడినది; శబ్దము కార్యలక్షణముగలది కావున నిత్యముగాదని చెప్పఁ బడెను. (౫, ౫౮)

(౬) సాం। ప్ర। సూ। ౫, ౪౮.

(౭) అతీంద్రియేష్వపి పదార్థతావచ్ఛేదకేన సామాన్యరూపేణ ప్రతీతే ర్వక్ష్యమాణత్వాత్. (సాం। ప్ర। సూ। ౫, ౪౭.)

(౮) సాం। ప్ర। సూ। ౫, ౪౩.

(౧) సాం॥ప్ర॥సూ॥౫,౫౧.

నంగీకరించినయెడల నంధులంధులను నడపినట్లగును. ౨. ఆప్తుల వాక్యములు ప్రమాణములుగా మన మంగీకరించుటకుఁ గారణ మేమన, నాయుర్వేదాద్యన్యశాస్త్రములలో వారి వాక్యము లాచరణలోఁ బరీక్షకు నిలచినవి. 3.

వేదములే కాక యితరదర్శనము లపౌరుషేయములని వాదించుట కవకాశమున్నదని సాంఖ్యమెఱిగి యుండుటచే నేవి నిజముగా నపౌరుషేయములో నిర్ణయించుటకు హేతువాద మవసరమని ప్రకటించెను. వాచస్పతి యిట్లనుడివెను: "ఈదర్శనము లప్రమాణములగుటకుఁ గారణమేమన నివి హేతుయుక్తములుకాని ప్రకటనలు చేయుట, సమర్థించుటకుఁ దగిన యాధారములఁ జూపకుండుట, తర్కప్రమాణ విరుద్ధప్రసంగము లుగ్గడించుట, మ్లేచ్ఛ సంకీర్ణజాతులు వీని నంగీకరించుటయునై యున్నవి".౫. తన వృత్తిలో ననిరుద్ధుఁడీ భావము నుదాహరించెను: "ఒక యాప్తుఁడు పలికెను గదా యని మహాసురులాకసమునుండి భూమిపైఁబడరు. హేతుసంబద్ధములైన వాక్యములనే నేనును, మీవంటివారు నంగీకరింపవలెను "౧.

తానొక క్రొత్తపద్ధతి పట్టెనను నపవాదమునకుఁబాల్పడకుండుటకై సాంఖ్యము వేదప్రామాణ్యము నంగీకరించెను. కాని మనము ముందుఁ జూడఁబోవురీతిగా, నది పెక్కు పూర్వవిశ్వాస

(౨) సాం||ప్రి||సూ||3,౪౧.

(3) సాం||ప్రి||భా||౧,౪.

(౪) తత్త్వకౌముది, పు. ౫.

(౧) "నహ్యాప్త వచనాన్నభసోని పతంతిమహాసురాః।
యుక్తిమద్వచనమ్ గ్రాహ్యమ్ మయాన్యైశ్చభవద్విధైః।(౧, ౨౬)

ములను విసర్జించి, పెక్కింటిని విస్మరించెను. అయిన నది యెన్నఁడును బ్రత్యక్షముగా వేదములను ధిక్కరింపలేదు; కాని వాని మూలాధారముల ననుసరించెను.

బుద్ధివికారము ప్రమాణము; ఈప్రమాణము యొక్క యుక్తతాయుక్తత లనంతర వికారముల వలననే పరీక్షింపఁబడ వలెను; కాని బాహ్యవస్తు ప్రమాణమున కిచటఁ బ్రసక్తియుండ రాదు. భ్రమాజ్ఞానమున కభావము కాక భావాత్మకద్రవ్యమే విషయము. జలభ్రాంతికి జలమే విషయము; రవి కిరణదర్శన జ్ఞానముచే నీభ్రాంతి తొలఁగినపుడు, రవికిరణములే జ్ఞానవిషయములగును. ౨. ప్రమాణతాప్రమాణతలు జ్ఞానక్రియకుఁ జెందినవే. 3. శ్రుతియొక్కటే స్వతః ప్రమాణ మనియు, ప్రత్యక్షానుమానములకు దోషము సంక్రమింపవచ్చును గావున వాని నితరసాక్ష్యములచే ఋజువుచేయవలసియుండు ననియుఁ గొన్నివేళలఁ జెప్పఁబడెను. ౪. అర్థక్రియాకారిత్వమే ప్రమాణసిద్ధిని నిర్ణయింప సమర్థమైనది. మనజ్ఞాన మహంకార కలుషితము; నిరహంకారమైన స్వచ్ఛప్రపంచజ్ఞానముండుట దుస్తరమైనవిషయము. జీవుఁడాత్మనిర్మితమగు నహంకారకారా

---

(౨) యుక్తాయుక్త జ్ఞానభేదమును గ్రహింపదు గావున దీనిని ప్రభా చంద్రుఁడు ఖండించినాఁడు.

(3) నైయాయికుఁ డీభావమును ఖండించెను; ఏలన జ్ఞానక్రియలు సహజముగా నయుక్తములైనచో, మనము ప్రవృత్తిపరులము కాఁజాలము; లేక నవియుక్తములైనచో విస్పష్టముగానున్న దోషములకు మనము కారణములను జెప్పఁజాలము, (౪) సాం॥ప్ర॥సూ॥ ౧,౧౪౭;౧,౩౬,౭౭,౮౩,౧౫౪; ౨,౨౦, ౨౨; 3,౧౫,౮౦; ౪,౨౨.

గారబద్ధుఁడై, యుండుటచేఁ దదతీతదృష్టికలిగి సత్యమును గాంచుట సులభసాధ్యము కాదు. అందుచే మన యింద్రియజ్ఞానమంతయు నిట్టి దోషవిషసిక్తమై యున్నది. పురుషసంబంధమైన ప్రతిజ్ఞానాంశము నంతఃకరణ ప్రవృత్తిగా భ్రమాస్పదమై యున్నది. బుద్ధియొక్క ఛాయ పురుషునిపైఁ బడినపుడే, పురుషుఁడు తనకు జ్ఞానసంబంధముగల కర్తగా భ్రమించును. ౧.

౧౬—సాంఖ్యజ్ఞానసిద్ధాంతము; కొన్ని సామాన్య పరిశీలనములు

సాంఖ్యతత్త్వసమీక్ష నింకొకప్రకరణమునకు విడిచి, సాంఖ్యజ్ఞాన సిద్ధాంతములనిచట సంగ్రహముగాఁ బరిశీలింతము. ౨. వ్యవహారజగత్తులో గోచరించువస్తువులనుగూర్చి వ్యక్తియనుభవమునుండి, సాంఖ్యము వ్యక్తులయొక్కయు వస్తువులయొక్కయు స్వతంత్రాస్తిత్వమును నిరూపింప వాదించినది. న్యాయదర్శనజ్ఞానసిద్ధాంతచర్చలో మనమిదివఱకుఁ జూచియున్న రీతిగా, యథార్థజగత్తులో నర్థకారిత్వము లేని శుద్ధ వ్యక్తులు, వస్తువులు కేవల మూహాజన్యములుమాత్రమే.

---

(౧) తత్త్వకౌముది. పు. ౫.

(౨) కాంటు తత్త్వజ్ఞునియొక్కయు సాంఖ్య మతముయొక్కయు జ్ఞానసిద్ధాంతములకుఁ గొంత సామ్యమున్నది. అతీంద్రియద్రష్టలు, (పురుషులు) విషయములు (ప్రకృతి) గలసి వ్యవహారజగత్తగుచున్నది. వ్యవహారరంగములో రెండును జీవులస్వాతంత్ర్యమును, జడపదార్థాస్తిత్వము నంగీకరించినవి జీవులు కర్తలుగావు కావున, బాహ్యవస్తువులులేనిచో వేదనలు కలుగవు. ఈశ్వరాస్తిత్వమును నిరూపించుట దుస్సాధ్యమని రెండు నంగీకరించును. ఇతర విషయములలో విశిష్టభేదములున్నవి.

సాంఖ్యమనుభవ జగద్దైతత్వమును సంబంధములేని వ్యక్తులు గాను విషయములుగాను విభాగించి, మనయనుభవమెట్లు సాధ్యమో విశదీకరింపలేక పోయెను. సర్వజ్ఞానవిషయములను బ్రకాశింపఁజేయు నిత్యజ్యోతియు శుద్ధచేతనము పురుషుఁడని భావించుట వలనను, బ్రకృతి పురుషునికిఁ బూర్తిగా వ్యతిరేకమైనదని నిర్ణయించుట వలనను, బ్రకృతి పురుషుని కెన్నఁడు విషయము కాఁజాలదు. పురుషప్రకృతుల మధ్యమందు సాంఖ్యము త్రవ్వినగొయ్యనది యెన్నటికినిఁ బూడ్పఁ జాలదయ్యెను. సాన్నిధ్యప్రతిబింబాద్యుపమానము లూహాకల్పిత రోగముల కుచితములైన యౌషధములుగాఁ బనిచేయవయ్యెను. ప్రకృతి పురుషస్వభావము సాంఖ్యము చెప్పినదే నిజమైనచోఁ బురుషుఁడు ప్రకృతి నెన్నఁడెఱుఁగఁ జాలఁడు. తన చైతన్యరాశిలో బుద్ధివికారప్రతిబింబము లనఁబడునవెట్లు తటస్థించునో పురుషుఁడు చెప్పఁజాలఁడు. బుద్ధి వికారము పొందినపుడావికారము పురుషుని చిత్స్వరూపములోఁ బ్రతిఫలించునని సాంఖ్యమతము. వాదము కొఱకీ ప్రతిబింబసిద్ధాంతము యుక్తమైనదని యంగీకరించినను, మనము విజ్ఞానవాదములోనికిఁ బ్రవేశించుట లేదా? ఒక ప్రతిబింబమును గ్రహించుట, కేవల మానసికము కాని యథార్థవస్తువును దర్శించుట కాఁజాలదు. బాహ్యమున నున్న వస్తువునకు నంతరంగభావమునకుఁ గల సంబంధమెట్టిది? వీనికిఁ గార్యకారణసంబంధమున్న దన్నచో వీనికి సంపూర్ణముగా వేరైన లక్షణము లేమైనవి? చూచుట యనఁగా నెన్నఁడైనఁ గేవల చైతన్యపరివర్తన మగునా? చైతన్యమనఁగా నిత్యమైన

విషయవిజ్ఞానము కాదా? జ్ఞానము జ్ఞానవిషయమును రెండు వేరైన స్వతంత్ర సత్యస్వరూపములనుట వలన మనము సువిదితాంశముల నతిక్రమించి పోవుటలేదా? ప్రకృతి పురుషులు లేశమాత్రమైన సంబంధములేని వేరువస్తువులైనచో నప్పుడు మనకు విజ్ఞానవ్యాపారమునకుఁ గాని, భౌతిక ప్రవృత్తికైనఁగాని యవకాశమే యుండదు. ఇది అనవస్థాదోషమగును. కాని సాంఖ్యము తన సిద్ధాంతము నందలి దోషముచేఁ గలుగు నసంతృప్తిని గొన్ని యసంబద్ధములైన యుపమానములచే నాచ్ఛాదింప యత్నించినది. వ్యక్తియువిషయము నొండొరు లెదురైనపుడు, ప్రతిబింబవిధానము వలన వాని గుణములు, లక్షణములును వినిమయమొందును. వ్యక్తివిషయములు కొంత సమాన స్వభావములను గలిగి యుండకున్నచో నొక దాని నింకొకటి యెట్లు ప్రతిబింబింపఁగలదు? అచేతనమైన బుద్ధి పురుషునెట్లు ప్రతిఫలింపఁ జేయఁగలదు? వికారలక్షణ యుక్తమైన బుద్ధిలో నిర్వికారనిరాకారనిత్యసాక్షియైన పురుషుఁడెట్లు ప్రతిఫలించును? కావున నీరెండును బూర్తిగా లేశమాత్రసామ్యములేని విరుద్ధ విషయములు కాఁజాలవు. యోగసూత్ర విభూతిపాదచరమ శ్లోకము బుద్ధి పురుషులంత శుద్ధమైనపుడు మోక్షసిద్ధి నందునని చెప్పుచున్నది.౧. శుద్ధమైన బుద్ధి పురుషుని బంధింపఁజాలదు. బుద్ధి వినాశనమునకుఁ బూర్వము, శుద్ధబుద్ధిలోఁ బురుషుని ప్రతిబింబము కలుగును. ప్రకృతి పురుషుల యొక్కయు, వాని భేదమును గూర్చియుఁ బూర్ణజ్ఞానము బుద్ధివలననే కలుగును. ఎంత

(౧) సత్త్వపురుషయోః శుద్ధిసామ్యే కైవల్యమ్.

కాలము బుద్ధి స్వార్థపరమై, అహంభావకలుషితమై యుండునో యంతకాలము మనకు సత్యస్ఫురణము లభింపదు. దృష్టృదృశ్య సంబంధరూపమైన జ్ఞానకారణమును సాంఖ్యము మనకుఁ జెప్ప లేనిదయ్యెను. జ్ఞానవిషయము జ్ఞానిపైనను, జ్ఞానిజ్ఞానము జ్ఞాన విషయముపైనను నాధారపడి యుండునని సాంఖ్యమంగీక రించును. అనఁగా రెంటి సమన్వయరహితమైన జ్ఞానము లేదు. వస్తువిషయ సంపూర్ణజ్ఞానము లేనిదే, వ్యక్తి తన్నుఁదాఁ బూర్తిగా నెఱుఁగఁజాలఁడు. విషయము వ్యక్తివలన వ్యక్తీకరింపఁ బడినఁగాని వ్యక్తి విషయము నెఱుఁగఁ జాలఁడు. అందుచే రెంటికి సంబంధము ముఖ్యముగాదా? రెండు నొకదాని కొకటి వేరు కాఁజాలవు. వస్తువు వేరనుభావము, మనము మనయను భవమునుండి బాహ్యకారణములను వెదకుటకు యత్నించుటచేఁ గలుగు చున్నది.

చైతన్యముయొక్క సహజరూపమును మనము దర్శించి యుండలేదు. అది జ్ఞానముచే ననుమానింపఁబడిన విషయము. అది శుద్ధచిత్స్వరూపమని చెప్పఁబడెను. సర్వజ్ఞాన సామాన్య లక్షణమును విడఁదీసి, రూపగుణకర్మలులేని పురుషుఁడనియుఁ జిత్స్వరూపమనియు నామకరణము చేయఁబడెను. దానినే శుద్ధ దృష్ట యనిరి. ఈదృష్టయొక్క విజ్ఞానములోని యంశములు నిత్యము మారుచుండును; ఈమార్పునకుఁ గారణము వస్తుప్రపంచ స్వభావమనిరి; ఈస్వభావమెట్టిదన, నిత్యపరివర్తనములో నేక త్వము గలది. మానసికావస్థలు, నింద్రియ విషయములు నన్నియుఁ బరిచ్ఛిన్నస్వభావముగల జడపదార్థములే. ఇవన్నియు

బాహ్యవస్తు ప్రతిబింబములై, వచ్చుచుఁబోవు చుండును; ఇవి సూక్ష్మపదార్థములుగా నున్నవి. బుద్ధివికారరూపము లన్నియు నీబాహ్యప్రపంచ వస్తురూపజాతికిఁ జెందిన వయ్యును, బుద్ధి సూక్ష్మతరమును, నధికసాత్త్విక లక్షణయుక్తము నగుటచేఁ బురుషుఁడు బుద్ధినే ప్రకాశింపఁ జేయును. ప్రకృతిజములైన యితరవస్తువులకంటె బుద్ధి, పురుషుని కాంతి ప్రతిఫలించుట కెక్కుడుస్వచ్ఛతను గలిగి యున్నది.(౧) జ్ఞానము విషయములో, మనము బుద్ధివికారముల వల్లనే యితర వస్తుజాలమును దెలిసి కొందుము. ప్రతి జ్ఞానక్రియ యందును దానినిఁ బ్రకాశింపఁ జేయు చైతన్యమును, నచేతనమయ్యుఁ, బురుషదత్తకాంతిచేఁ జైతన్యమునఁ బ్రతిఫలించు బుద్ధివికారమును గలవు. బుద్ధి సంచలనములు స్వయముగా నచేతనములు; కాని యవిపురుష సంసర్గముచే వ్యక్తియొక్క సమన్వయసిద్ధి నందిన యనుభవ ములగు చున్నవి. ఒకటి మార్పులేనిది, యొకటి మారునదియు నగు రెండంశములు మన యనుభవములో నున్నవి; అవి పర

---

(౧) స్థూలపదార్థమందు, తమోగుణమున కనుగుణముగా ద్రవ్యము రజోగుణమున కనుగుణముగా శక్తియు (Mass and Energy) ప్రధానములుగా నున్నవి బుద్ధియందుఁ దమోగుణమత్యల్పము, సత్త్వమత్యధికమునై యున్నది; అందుచే నది ప్రతిఫలించు స్వచ్ఛతగలది, బుద్ధియందుఁ గేవల సత్త్వగుణము మాత్రమే యున్నచో నేకకాలమందు సర్వవిషయములు ప్రతిఫలింపఁ గావలసి యుండును. తమస్సుగూడ నుండుటచే నట్లు జరుగుట లేదు. తమస్సెచటఁ దొలగింపఁబడునో యచట చైతన్యకాంతి ప్రతిఫలించును, ఈ విధముగా బుద్ధియందు సర్వజ్ఞానము నిహితమై నిగూఢమై యున్నది. జ్ఞానావిష్కృతి తమోగుణనిర్మూలనముపై నాధారపడి యుండును.

స్పరసంబంధములేని పృథగ్వస్తువులనియు ననుభవములో నేకత్వమునందుచున్నవనియుఁ జెప్పవీలులేదు. జ్ఞానభాగములగు వ్యక్తియు విషయమును స్వయంసంపూర్ణములనుట, యేకము నవిభాజ్యమునగు సత్యమను వస్త్రమును ఖండములొనర్చి, యవి వేరు వస్తువులనుట వంటిదే యగును. పురుషుఁడాత్మయు, ప్రకృతియనాత్మయునైనచో వాని నిర్వచనార్థము ననుసరించి యే, యవి యితరేతరవిరోధములు, సంబంధశూన్యములు నగును; వానిసంబంధము కేవల జడాత్మకమని సాంఖ్యము చెప్పుట యుక్తమే. వ్యక్తివిషయములకు జడసంబంధమున్న దనఁగా, నవి భిన్నసంఖ్యారూపములగుటయేకాక, పూర్తిగా వేరైన స్వతంత్రవస్తువులన్నమాట. బుద్ధియొక్క యచేతనవికారములుఁ కడువిచిత్రముగా నింద్రజాలములోవలెఁ జైతన్యముచేఁ బ్రకాశవంతములగుచున్నవి. చేతనాత్మకమైన జ్ఞానకారణము మనకిచట సరిగా నిరూపింపఁబడలేదు.౧. అచేతనవికారము కలిగినపుడు చైతన్య ప్రకాశమెట్లుదయించుననునది క్లిష్టమైన సమస్యయై యున్నది. కాని యీసమస్యను సృజించినది మనమే. అనుభవసీమకు బాహ్యములై యెట్టిసంబంధమును లేని వ్యక్తులను విషయములను మొట్టమొదట మనము కల్పించి, వానికనుభవములో

(౧) పోల్చు. "అచేతనమగు నహంకారము స్వయంజ్యోతియగు నాత్మను వ్యక్తమొనర్చుననుట నుసిరైనబొగ్గు సూర్యునివ్యక్తమొనర్చుననుట వంటిదేయగును."

"శాంతాంగారా, ఇవాదిత్యమ్ అహంకారో జడాత్మకః
స్వయంజ్యోతిషమాత్మానమ్ వ్యనక్తీతి నయుక్తిమత్,
యామునాచార్యులు: ఆత్మసిద్ధి: రామానుజభాష్యము ౧, ౧, ౧.

సంపర్కముచే కూర్పఁబరిశ్రమించుచున్నాము. ద్రష్టయు దృశ్యమును నొకే చైతన్యానాంతర్గతాంశములు లేక జ్ఞానాంశములనునది యథార్థతత్త్వము ప్రకటించు విషయము. ద్రష్టయు దృశ్యమును వేఱైయుండి సమీపించి సంపర్కము పొందుట లేదు; అవి నిజముగా నవినాభావసంబంధముగలవి. అనుభవమే మనకు నిజమగు సాక్ష్యమైపలికినచో, ద్రష్టృదృశ్యము లేకసత్యాంశములేయని చెప్పాను. మనవిజ్ఞానమయ జగత్తులోఁ బదములు పరస్పరాశ్రియ భూతములైకాని, యేదేనొకసామాన్య లక్షణముచే నన్యోన్యాశ్రియ సంబంధబద్ధములై యుండునట్లే ద్రష్టృ దృశ్యము లన్యోన్యము నవినాభావసంబంధములు గలవై యున్నవని గుర్తించిననే కాని, జ్ఞానమున కవకాశమే లేకుండఁ బోవును. సర్వవిజ్ఞానమునకు మూలాధారమైన చైతన్య మున్నదను విషయము ప్రధానమైన సత్యము. సాంఖ్య తత్త్వములోని పురుషుఁడు విశ్వచైతన్య రూపమైన యాత్మస్వరూపమనియు, మనస్తత్త్వమునకు నాధ్యాత్మికతత్త్వమునకుఁగల భేదములను గుర్తింపని కారణముచే నీ విశ్వాత్మయే యేకమయ్యు ననేకముగా గ్రహింపఁబడుచున్నదనియు గమనింపవలసియున్నది. ప్రతిజీవునియం దీవిశ్వాత్మ స్వరూప మంతర్గతమైయుండి పనిచేయుచున్నది. ఒకవిధముగాఁ జెప్పుచో, మనజ్ఞానమంతము నీ యాత్మయొక్క స్వరూప వ్యక్తీకరణమే; కాని యింకొకవిధముగాఁ జూచినచో, బాహ్య వస్తువుల వేదనలచే నింద్రియములద్వారమున నిది యుదయించు నని చెప్పవలసియుండును. అందరిలో వికసించి ప్రకాశించు బుద్ధి

శక్తి యొకచే; అది వ్యక్తిగత పరిమితావధులనుండి విడివడి విముక్తముగాఁ దహతహలాడుచున్నది; ఈపరితాపము వ్యక్తిగతమైన దృక్పథమునుండికాక, యొక శుద్ధద్రష్టయొక్క దృక్పథమునుండియే కొనసాగుచున్నది. ఒకవిధముగా మన జ్ఞానము పూర్తిగావ్యక్తిగతమైయుండఁగా, నింకొకవిధముగా నదివ్యక్తులందర కతీతమై ప్రకాశించుచున్నదని తెలియవలెను.

౧౬— ధర్మశాస్త్రము.

దుఃఖము సర్వప్రాణిలక్షణ ౧. మను భావముతో సాంఖ్య మారంభమగుచున్నది; ఇది మూఁడువిధములు. (౧) ఆధ్యాత్మికము లేక ఆంతరంగికము; (౨) ఆధి భౌతికము లేక బాహ్యప్రపంచజన్యము; (3) ఆధిదైవికము లేక అతి మానుషశక్త్యుద్భవము. దైహిక మానసికాశాంతిచే జనించు క్లేశము మొదటి వర్గములోనిది; మానవపశుపక్ష్యాదుల వలనఁ గలుగునది రెండవరకము; గ్రహమండల భూతాధిదైవతముల వలన నేర్పడునది మూఁడవది.౧. ప్రతివ్యక్తియు దుఃఖము నణచి వేసి వీలైనచో నిర్మూలింపవలెనని యత్నించును. కాని ఆయు ర్వేద ప్రక్రియలవలనఁ౨గాని, శాస్త్రసాధనముల వలనఁగాని, దుఃఖనాశనము గాదు. వైదికకర్మాచరణమాత్రముచే మోక్ష సిద్ధిలేదు. బౌద్ధజైనమతములవలెనే, వైదికకర్మకాండ ధర్మసూత్ర భంగమొనర్చునని సాంఖ్యమతమును బ్రకటించి యున్నది.అగ్ని

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౬,౬-౮; యో॥ సూ॥ ౨, ౧౫.

(౧) తత్త్వకౌముది, పు ౧.

(౨) సాం. కా. ౨.

[illegible] కర్మలలో (బశువధవలననహింసానియమోల్లంఘ [illegible] కలుగుచున్నది. యజ్ఞమందైనను హింస పాపహేతువే [illegible] యజ్ఞకర్మచే లభించు స్వర్గముకూడ ననిత్య [illegible] స్వర్గజీవితమైనను గుణత్రయాతీతము కాదు. ధర్మా [illegible], యోగాచరణములవలనను, మనము దుఃఖ [illegible] ముందుకు నెట్టుచున్నామే కాని నాశనమొనర్చుట [illegible] జన్మదోషములను మరణమైనను దొలగింపఁజాలదు; [illegible] జన్మాంతరములలోనైన నీదోషములు పునరావర్తములగు [illegible]. క్లేశములాత్మ సహజగుణములైనచో వాని వలన [illegible] విముక్తి యెన్నఁడును లేదు. అవి కారణాంతరసంభవ [illegible] త్యములు నైనచో దుఃఖకారణములనుండి మనము [illegible] వలన ముక్తి సాధనము గలదు.

[illegible]ము ప్రకృతిగుణము; కాని పురుషునికారోపింపఁబడి [illegible] "దుఃఖజ్ఞానము, కర్మాచరణరూపమగు వివేకావివేక లక్షణము చిత్తమునకు లేక నంతఃకరణమునకుఁజెందినదే కాని, దాని ప్రతి[illegible] బింబమే పురుషునిసుఖదుఃఖానుభూతి యగుచున్నది." పురుషునిబంధము మిథ్యాకల్పితమే;[2] వలనఁ జిత్తసాన్నిధ్యమట్టి భ్రాంతిఁ గల్పించుచున్నది, అందుచేఁ బురుషుని బంధమౌపాధికము. పురుషునికి దుఃఖసంబంధమునిజమేయైనచో నదియెన్నఁడుఁ బోదు; విజ్ఞానభిక్షువు కూర్మపురాణమునుండి[3] యీశ్లోకార్థము

(౧) సాం. ప్ర. భా. ౧,౫౮.
(౨) వాణ్మాత్రమ్. సాం. ప్ర. సూ. వృత్తి, ౧,౫౮.
(3) ౨, ౨, ౧౨.

నుదాహరించినాఁడు;" స్వభావముచే నాత్మకలుషితము పరివర్తనాత్మకము నైనచో జన్మశతములనైన నాత్మకు మోక్షప్రాప్తి యసంభవము." ౪. బంధమునకుఁగారణములు దేశకాలములు గాని, దేహకర్మలుగానికావు, ౫, ఇవన్నియునవాత్మకుఁజెందినవే. ఒకవస్తువుయొక్క గుణమింకొకవస్తువులో మార్పును గలుగఁ జేయదు; అట్లుకలుగఁజేయు నెడల నందరకు సుఖదుఃఖములు సమానములుగావలెను, ౬. స్వభావముచే నిత్యుఁడు శుద్ధుఁడు సర్వజ్ఞుఁడు ననంతుఁడునగు పురుషునికిఁ బ్రకృతిసంపర్కముచే బంధము కలుగు చున్నది, ౭ ప్రకృతియొక్క సామీప్యమాత్ర మనుభవకారణము కాఁజాలదు; ఏలన ముక్తజీవికిఁ గూడ ననుభవమున్నది. "బంధకారణ మనుభవవిషయాస్తిత్వము; ముక్తావస్థలోనది లేదు."౮. అవివేకమేబంధ హేతువు; అవివేకము బుద్ధికిఁ జెందినది. కాని యవివేక నిర్మూలనముతో మన దుఃఖనిర్మూలనమును సిద్ధించును. జ్ఞానాజ్ఞానములే మోక్షబంధములకుఁ గేవల కారణములు౯. పురు

(౪) యద్యాత్మాశుచిర్నోఽస్వచ్ఛోవికారీస్యాత్ స్వభావతః నహితస్యభవేన్ముక్తి ర్జన్మాంతర శతైరపి. (సాం.ప్ర.భా. ౧,౭.)

పురుషునికి దుఃఖమే సహజమైనచో, దానిని నిర్మూలించుమనుపదేశము నిరర్థకము. (సాం ప్ర. సూ. ౧-౮-౧౧)

(౫) సాం. ప్ర, సూ. ౧,౧౨-౧౬,

(౬) సాం, ప్ర. సూ, వృత్తి, ౧-౧౬. (౭) ౧. ౧౯.

(౮) సాం. ప్ర. సూ. వృత్తి. ౬,౪౪.

(౯) సాం. ప్ర. సూ. ౨-౭. తనసాం. ప్ర. సూ. వృత్తిలో ననిరుద్ధుఁడీభాగమును దాహరించినాఁడు." వస్తుస్వభావముచే బంధమును, వస్తుస్వభావముచే మోక్షమునులేదు. రెండును విపరీతజ్ఞానజన్యములే" (౧-౭)

షుఁడు నిత్యముక్తస్వభావుఁడు. పురుషునకు రాగద్వేషములు, అధికారదాస్యములు, ప్రవృత్తినివృత్తులును లేవు. జన్మాంతరములలోఁ బరిచరించు సూక్ష్మశరీరములోఁ బుణ్యాపాపములు నిలచియుండును. దేహాస్తిత్వమే దుఃఖరూపము.(౧) అసంగమైన యాత్మ పరిశుద్ధమగును. పురుషుని పరిపూర్ణత నందుటయే జీవుని మహాయత్నమునకు లక్ష్యము. మనలో నంతర్వ్యాప్తియైయున్న పురుషుని సమగ్రముగా నెఱుఁగుటకే సర్వధర్మాచరణము తోడ్పడును. సంసారము విశేష క్లేశదూషితము, పరస్పరవిరుద్ధ పరిమితాంశాసంకలితము. దురంత సంసార పరిభ్రమణమునందు జీవుఁడెల్లప్పుడు ముక్తిఁ బొంద యత్నించిన, విఫలుఁడగుచున్నాఁడు; నిత్యము నేకము, సంపూర్ణము, సంగరహితమునగు పురుషావస్థ జీవికి దుర్గమమగుచున్నది. ప్రతిజీవునియం దంతర్వర్తియై యుత్తమపురుష స్వరూపమున్నది; దానినిఁ దెలిసికొనఁగోరు జీవి వేరెచటికిఁ బోనవసరములేదు;తన స్వస్వరూపమును గుర్తించుటయే చేయవలసినపని. ధర్మానుష్ఠానమనఁగా నూతనలక్షణ సంపాదనము కాదు; మఱచిపోయిన స్వస్వరూపమును దిరిగి స్మృతికిఁ దెచ్చుకొను పునరవలోకనమే. మోక్షమనఁగా నాత్మ స్వస్వరూపసంధానము పొందుటే; విభ్రాంతిచేఁ దాను గల్పించుకొనిన శృంఖలములఁ బెఱికివేయుటయే. మనదృష్టికిఁగలిగిన మిథ్యావరోధమును జించివేయుటే మోక్షము. 'నాస్మి' 'అది నేనుగాదు'; 'నమే' 'అది నాదిగాదు'; 'నాఽహమ్'

(౧) సాం. కా. ౫౫.

నేను జీవినిగాదని తెలిసికొనుచే మోక్షసిద్ధి యగును. ౨. మోక్షప్రాప్తి జ్ఞానము వలన లభించును గాని, జ్ఞానమనఁగా శాస్త్రపరిచయము గాదు. జ్ఞానము ధర్మయోగాద్యనుష్ఠాన ఫలితము.౧. విపర్యయము బంధకారణము; అవిద్యయు, నస్మితాభావము, రాగద్వేషాభినివేశములు విపరీతజ్ఞానము లోనివే.౨. దీనికిఁ గారణ మశక్తి; అశక్తి యిరువదెనిమిది తెఱఁగులు గలది; ఇందుఁ బదునొకండింద్రియములకును, దునేడు బుద్ధికిని జెందినవై యున్నవి.3.స్వార్థరహిత ప్రవృత్తి మోక్షమునకుఁ బరోక్ష సాధనము;౪. దానంతటది మోక్షము నీయదు; అది పుణ్యలోకప్రాప్తి నీయవచ్చునుగాని యది ముక్తియని తలఁపరాదు.౫. విచక్షణ జ్ఞానముచే నుదయించు వైరాగ్యము తత్పూర్వవైరాగ్యమున కంటె శ్రేష్ఠమైనది.౬. వైరాగ్యము వలనఁ బ్రకృతిలయము సంభవించును.౭. ఈ ప్రకృతిలయావస్థయే పరమముక్తి కాదు. ప్రకృతిలయమందిన జీవులు, తమ దోషము లింకను జ్ఞానాగ్నిదగ్ధములు కానందున, నీశ్వరులై జన్మింతురు. "పూర్వ సృష్టిలోఁ గారణరూపమైన ప్రకృతిలో లయమందిన జీవి పర

---

(౨) సాం. కా. ౬౪.
(౧) 3, ౭౭-౭౮.
(౨) సా॥ ప్ర॥ సూ॥ సాం॥ ప్ర॥ భా॥ 3, 3౭.
(3) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ 3, 3౮, సాం. కా.౪౦.
(౪) ౧, ౮౨; ౮౫
(౫) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ 3, ౫౨-౫3.
(౬) వైరాగ్యమారువిధములుగాఁ జెప్పఁబడెను.(తత్త్వకౌముదిపు.౨3)
(౭) వైరాగ్యాత్ప్రకృతిలయః (సాం.కా.౪౫; సాం॥ప్ర॥సూ॥3,౫౪)

[illegible] నీశ్వరుఁడై, సర్వజ్ఞుఁడై, సర్వకర్తయై [illegible] నీతివిహితజీవితము నిగూఢజ్ఞానము నిచ్చును; [illegible] జ్ఞానము నాచ్ఛాదించును. అవినీతిపరివర్త [illegible] దేహపాశములచే గట్టువడును. [illegible], సాంఖ్యసూత్రమునందు యోగాభ్యాస [illegible] మొసఁగఁబడినది. మన యూహావిహార [illegible] వృత్తులు పూర్తిగానిగ్రహింపఁ బడినప్పుడే [illegible] జ్ఞానము సాధ్యమగును. ఇంద్రియములు నియ [illegible], [illegible] శాంతినొంది, బుద్ధిస్వచ్ఛమైనప్పుడు పురుషుని [illegible] యందుఁ బ్రతిఫలించును. బుద్ధిసహజముగా సాత్త్విక [illegible]; వివిధవాసనావాసితమైన కారణమున నైజస్వ [illegible] పోయినది. బాహ్యవస్తుసంసర్గముచే చిత్తమునకు [illegible] మాలిన్యము ధ్యానముచే క్షాళితమగును.౧. చిత్తము స్వీయస్వచ్ఛతను సంపాదించి, కామవిదళనమొనర్చి [illegible] బాహ్యవస్తువులు రాగద్వేషములను జేకెత్తింపఁజాలవు. వస్తువులు మనయందు మమకారము నుదయింపఁజేయలేనప్పుడు [illegible] నిజస్వరూపము మనకుఁదెలిసి,యాత్మశాంతి లభించును.

(౧ సాం॥ ప్ర॥ భా॥ 3, ౫౬. వాచస్పతి బంధములు వివిధరూప [illegible]; ప్రాకృతికము, వైకృతికము, దాక్షిణకము. మొదటి [illegible] ప్రకృతి [illegible] శక్తియనియు, రెండవవర్గము ప్రకృతిసంజాతవస్తుజాలము [illegible] నియు, దలఁచును. మూఁడవవర్గము స్వార్థఫలితములకై పరశక్తిని [illegible] (తత్త్వకౌముది పు॥ ౪౪; తత్త్వసమాసము పు. ౧౯.)

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ 3, 30; సాం॥ ప్ర॥ భా॥ 3, 30.

ఇట్టిపరిపూర్ణ నిస్సంగత్వము సామాన్యులకు సులభసాధ్యము కానందున, కళానైపుణ్యముచే నిర్మమదృష్టి నభ్యసింప యత్నింతుము. కాని కళారాధనము ప్రకృతిసంగమును దాత్కాలికముగా మాత్రమే పోఁగొట్టును.

గుణత్రయ(౨) సిద్ధాంతములో విపులధర్మార్థ మిమిడి యున్నది వానిలోఁగల గుణపరిమాణభేదములనుబట్టి లోకము లోని జీవులు వర్గీకరణముచేయఁబడెను. దేవతలలో సత్త్వగుణ, మతిశయమై రజస్తమోగుణములు కృశించియుండును. దేవత లలోఁగంటె మనుజులలోఁ దమోగుణమధికమై యుండును. జంతుజాలములో సత్త్వగుణము చాలహీనమైయుండును. వృక్ష జాతిలోఁదమమితరములలోఁగంటె నిబిడమైయుండును. ఉన్నత జాతికిఁబోవుకొలఁదియుసత్త్వగుణమభివృద్ధిగాంచి,తమోగుణము సన్నగిల్లుచుండును.దుఃఖము రజోగుణముయొక్క-యొకవిధమగు వికారము; (౧). సరిగాఁజెప్పుచో. నీమూఁడుగుణములును మనలో బ్రత్యణువునందును గలిసిమెలసి పనిచేయుచుండును. అవియేపరి మాణములలోఁ గలిసియున్నవో వానినిఁబట్టి, మనశీలస్వరూప మేర్పడును.ఉత్తమతత్త్వసంపదగలవారిని,తీవ్రశక్తిప్రతాపములు గలవారిని, మాంద్యవంకమగ్నులను జూచుచున్నాము. అతి శయముగానున్న తమోగుణమువలన మాంద్యము,నజ్ఞానము, దైన్యము, అలసత. అవిశ్వాసము,క్రియావైముఖ్యము మున్నగు

---

(౨) సాంఖ్యములోని గుణముల చేతనములు; వేదాంతములో నవిప్రజ్ఞా లక్షణములను సూచించును

(౧) దుఃఖమ్ రజఃపరిణామవిశేషః।

జీవితమంతయు దానితో నశించదు. మోక్షానాంతరము పురుషుని వ్యక్తిత్వమవినాశమై నిలుచునని విశ్వసించుటచే సాంఖ్యము నిరాశోపహతమైన మతముగాదు. ప్రకృతి ప్రవృత్తి యాఁగి పోయినపుడది మఱల నవ్యక్తస్థితిలోనికిఁబోవును. అప్పుడు పురుషులు దృశ్యములులేని ద్రష్టలు, ప్రతిఫలించుటకు వస్తువులు లేని యద్దములునై, ప్రకృతి కలుషములనుండి విముక్తినంది, శుద్ధచిత్స్వరూపములై, కాలాతీతములై ప్రకాశించుచుండును. మోక్షసిద్ధికలుఁగగానే, "పురుషుఁడచలుఁడు, స్థితప్రజ్ఞుఁడు, ప్రకృతివ్యాపారములకు సంగరహిత సాక్షీభూతుఁడై విలసిల్లును."౧, సాంఖ్యుల మోక్షలక్ష్యము, బౌద్ధుల జీవనాశనముగాని, శూన్యస్థితిగాని,౨ అద్వైతవాదుల బ్రహ్మైక్యముగాని,౩. యోగుల అతిమానుషశక్తి సంపాదనముకానికాదు.౪. మోక్షమానందరూపమునుగాదు; ఏలనఁ బురుషుఁడు సర్వగుణ విరహితుఁడు.౫ ఆనందమునుగూర్చి పలుకుశ్రుతివాక్యములకర్థమే మనగాఁ, దుఃఖవిమోచనమగుననియే.౬. పురుషుఁ డెంతవరకు సగుణుఁడో యంతవరకు ముక్తుఁడుగాఁడు.౭.

(౧) చూ. సాం. కా. ౫౯.
(౨) సాం. ప్ర. సూ. ౫, ౭౭-౭౯.
(౩) సాం. ప్ర. సూ. ౫-౮౧.
(౪) సాం. ప్ర. సూ. ౫-౮౨
(౫) ౫-౭౪.
(౬) ౫-౭౪.
(౭) నిష్క్రియాత్మకమైన శాశ్వతధ్యానమగ్నతయే పరమకల్యాణమని తలఁచిన ఆరిస్టాటిల్ భావమునకు సాంఖ్యభావముతో సామ్యము లేఃపో లేదు

జ్ఞానోదయమైనవెంటనే, పురుషునికిఁ బ్రకృతిబంధము పోయి మోక్షములభింపదు. కారణమేమనఁ బూర్వకర్మాను భవవాసనాబలమింకనునుండుటచే, గొంతుకాలము కర్మావసర ముండును.౮. కాని శరీరమప్పుడవరోధముగానుండదు. ప్రారబ్ధ కర్మబూర్తియగు వఱకు దేహముండునుగాని, నూతనకర్మ లెవ్వియుబంధింపవు. జీవన్ముక్తుని కట్టియవివేకము లేకున్నను,గత సంస్కారవశమున దేహముండును.౯. బంధవిముక్తియు, దేహా స్తిత్వమును విరోధములుగావు; ఏలన వాని కారణములు వేరు. మరణముతో జీవన్ముక్తుఁడు సంపూర్ణసిద్ధినందును,దీనినే విదేహ కైవల్యమందురు.౧౦జీవన్ముక్తులు మనకుమోక్షస్వరూపసాధన ములనుపదేశింతురు. ౧౧. ప్రకృతినాటకవిరమణముతో నిఁకఁ జూచుటకేమియునుండదు గావునఁ బురుషుఁడుద్రష్టకాఁడు; కాని ముక్తపురుషునికి సర్వలోకజ్ఞాన ముండునని చెప్పఁబడెను. ౧. ముక్తపురుషులకుఁ బరస్పరసంపర్కముండునో లేదో మనకుఁ తెలియదు. లక్ష్యముచూడఁగా వ్యక్తిత్వనాశనమేకాని, వ్యక్తి వికాసమనితోఁచదు. ఇతరపురుషులతో సంబంధములేక,ప్రకృతి సంగము లేశమాత్రమును లేని పురుషుని ముక్తావస్థ రాగక్రియా విరహితమైన స్థాణుస్థితిగాగోచరించును; జడత్వమునకు మోక్ష మునకు భేదమున్నట్లు కన్పట్టదు. స్వభావముచేఁ బ్రకృతి

(౮) సాం. కా. ౬౭,
(౯) సాం. ప్ర. సూ. 3,౮౨-౮3.
(౧౦) ఛాందోగ్యోపనిషత్తు. ౮-౧౨-౧.
(౧౧) 3-౭౯.
(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ వృత్తి ౬, ౫౯.

ప్రవృత్త్యాత్మకమగుటచే నదియెన్నఁడు నిష్క్రియాత్మకము కాఁజాలనందున సాంఖ్యుల మోక్షసిద్ధాంతము యుక్తముగ లేదని ప్రశస్తపాదుఁడధిక్షేపించినాఁడు. ప్రకృతి యచేతనమైనచోఁ బురుషుఁడు సత్యమును దెలిసికొనెనో, లేదో యెట్లు గ్రహింపఁ గలము ?౨. సాంఖ్యులననుసరించి, వస్తువినాశముండదనియు నవ్యక్తరూపమునే పొందుననియు నిశ్చయమైనయెడల, నజ్ఞాన రాగద్వేషాదులు పూర్తిగానశించునవకాశము లేదు. అంతేకాక, ముక్తపురుషునం దీదోషములు తిరిగి తలయెత్తుట కవకాశము విశేషముగా నున్నది.3.

౧౮—మరణానంతర జీవితము.

ఆత్మ అనాద్యనంత స్వభావముగలదని సాంఖ్యమత నిర్ణయము. ఆత్మ కనాదిస్థితిలేనిచో ననంతస్థితి యెట్లుండును. అందుచే నాత్మకాదిలేదు. ఆత్మలయొక్క నిత్యత నధికముగా గుర్తించినకొలఁదియు సృష్టికర్తయగు భగవంతుని యస్తిత్వము నంత తక్కువగా గుర్తింప నవసరముండును.౧. సాంఖ్యము ననుసరించి, ప్రకృతి పురుషభేద జ్ఞానలోపమే సంసార కారణ

(౨) "మనకొక యుదాహరణమున్నది. శబ్దముత్పత్తియై మనకు గోచరించిన వెనుకఁగూడ, మనబుద్ధియా శబ్దసృష్టినే కొంతకాలమువఱకుఁ గలిగి యుండును. అదేవిధముగా, మనకు వివేకజ్ఞాన ముదయించిన వెనుకఁగూడ స్వభావబలముచే నట్టిప్రయత్నమే చేయుచుండును. (ప్ర. పా॥ పు॥ ౭.)

(3) ఉదయనుని పరిశుద్ధి. ౨, ౨, ౧3; శాస్త్రదీపిక. పు. 3౨3).

(౧) మెక్‌టెగార్టువంటి ప్రాజ్ఞులు కొందరు సృజనశక్తిహీనుఁడు దుర్బలుఁడునగు దేవుని యస్తిత్వమును నిరూపింపఁజూచిరి.

మైయున్నది. ఈ యజ్ఞాన మంతఃకరణముపైఁ దనసంస్కార మును ముద్రించుటచే ననంతరజన్మములో నీదోషమే యవి చ్ఛిన్నమై నిలుచును. జన్మాంతర దేహపరంపరలలో నవిచ్ఛి న్నమై యాత్రచేయు లింగదేహము, మనోబుద్ధ్యహంకార ములు, పంచజ్ఞానేంద్రియములు, పంచకర్మేంద్రియములు, పంచతన్మాత్రలు, పంచభూతబీజములు కలిగియున్నది. ఇట్టి పరి కరములతోఁగూడిన లింగదేహము బీజరూపమై స్థూలదేహము నుద్భవింపఁజేయును. చిత్రప్రదర్శనమునకు యవనిక యెట్లవస రమో, మన సత్త్వ నిర్మాణమున కీభూతతన్మాత్రలు, బీజములు నంతయవసరమై యుండును.౨. దృగ్గోచరముకాని యీ లింగ దేహము, వివిధజన్మములలో జీవించేసిన కర్మవాసనలను స్వీక రించును. జన్మాంతరములో నెట్టిదేహము కలుగవలెనో దాని నిదియే నిర్ణయించును. లింగదేహమే సుఖదుఃఖములకు నిల యము.3. లింగదేహము, పురుషుఁడుకాదుకాని, వ్యక్తియొక్క స్వరూపలక్షణముల నిర్ణయించును. అది సర్వసంస్కార నిల

(౨) సాంఖ్యకారిక, ౪౧, కేవలమనోబుద్ధ్యహంకారములు చాలునని చెప్పవీలులేదు ఏలన వీనికాధారమై యొకలింగదేహముండవలెను. స్థూలదేహేతర పరము నీవాక్యములు ప్రతిపాదించునని కొందరు వాదించిరి. ఈవాదములో సారములేదు; ఏలన జన్మాంతర పరివర్తనములో స్థూలదేహముపోయి, లింగ దేహమే యవిచ్ఛిన్నమై పయనించును. అధిష్ఠానశరీర మనిమూడవదేహమొకటి యున్నదనియు, నదిస్థూలభూతముల సూక్ష్మాంశములచేఁ గల్పితమై, లింగ దేహమున కాధారమగుననియు విజ్ఞానభిక్షువు శంకించినాఁడు. (సాం॥ ప్ర॥ భా॥ 3, ౧౨)

(3) సాం। ప్ర॥ సూ॥ 3, ౮.

యము. లింగదేహము భిన్నపాత్రల నటించు నటునివంటిది. ప్రకృతికిఁగల సర్వవ్యాపిత్వలక్షణము దీనికుండుటచే నిట్టిశక్తిని గలిగియున్నది. పురుషునకు లింగదేహసంయోగము దుఃఖకారణము, సూచనముకూడనై యథార్థజ్ఞానము కలుగునందాక నుండును. తల్లిదండ్రు లిచ్చిన దేహము చావుతోఁబోవునుగాని, లింగదేహములు నిత్యములైయుండును.౧. లింగస్థూలదేహ సంయోగము జన్మకారణము; వానివియోగము మరణము. ముక్తపురుషులవిషయములోఁ గాక, లింగదేహ పునర్జన్మములు యుగాంతమువఱకునుండి, యనంతరము లయశాంతుల నొందును; కాని పునస్సృష్టి కాలములో లింగదేహము తిరిగి జన్మాంతరచక్ర భ్రమణమందుచుండును.

స్థూల సూక్ష్మదేహములు లేనిదే, భిన్న జన్మరూప కారణములగు కర్మఫలములిచ్చు భావముల కవకాశముండదు౨ బీజాంకుర న్యాయరూపమైన యీ పరస్పరాధారవిధానమాది లేనిదనుటలో దోషములేదు. 3. బుద్ధ్యహంకార సూక్ష్మ స్థూల

(౧) సాం॥ కా॥ ౩౯.

(౨) సాం। కా। ౪౨. లింగదేహమునకును భావములకును గల విషయమునకుఁ గల సంబంధమున్నదని వాచస్పతియు నారాయణుఁడును భావించియుండఁగా, బుద్ధికిని దానియవస్థలకును గల సంబంధసామ్యమును విజ్ఞానభిక్షువు చెప్పినాఁడు.

(౩) సృష్టి మూఁడువిధములు: (౧) భౌతికసర్గము; ఇందు స్థూలదేహములు నాత్మలు నుండును. ఇందెనిమిది యున్నతజీవవర్గములు, పంచహీన జీవవర్గములు, వీనికి భిన్నమైన మానవవర్గమును గలిసి పదునాలుగువర్గము లున్నవి; ఇవి మూఁడులోకములలో వ్యాపించియున్నవి (౨) తన్మాత్రసర్గము

[illegible] యు భౌతికపరిణామమే; దాని ఫలితమును [illegible] ఇందుం గొన్ని ఫలితము లతిసూక్ష్మము లగు [illegible] గోచరములు. ఈ భౌతికనిర్మాణమునకుం [illegible] కలిగినప్పుడు దేవమానవ పశువర్గములలో [illegible] ంచును.

[illegible] ములు ప్రకృతిజములైన యంతఃకరణలక్షణ [illegible] ణములవలననే పరిణామచక్రములో నున్న [illegible] ములైన జీవుల దేహేంద్రియ నిర్మాణములు [illegible] సూత్రప్రవర్తనము బుద్ధిభావములపై నాధారపడి [illegible] ప్రత్యాత్మకొక దేహసంబంధముండి, పుణ్యావిశే [illegible] చి, నికృష్టోత్కృష్ట జన్మాంతరములు పదునాలు [illegible] యనించును.3. జ్ఞానహీనమైన కేవలేంద్రియ [illegible] పశుజన్మమున కనుకూలమగు దేహముకాని [illegible] ప్రకలతాది జన్మరూపములుగాని మనకుం గలుంగ [illegible] జన్మమును మనకువలయు ననుభవసాధనసీమ

[illegible] సృష్టి జరుగును. (3) ప్రత్యయసర్గము లేక భావసర్గము: [illegible] లైన బుద్ధిప్రవృత్తులుండును. జ్ఞానమున కాటంకములు, [illegible], తృష్టినొసంగునవి, పరిపూర్ణతనిచ్చునవి.

(సాం॥ కా॥ ౫౩; సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ 3, ౪3.)

[illegible] ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౨౫; సాం॥ కా॥ ౪౫.

[illegible] కా॥ ౪౦, ౪3, ౫౫,; భ॥ గీ॥ ౭, ౧౨; ౧౦, ౪, ౫.

[illegible] చూ: ౫, ౧౨౪.

[illegible] సాం॥ కా॥ ౪౪.

గావచ్చును.౪. ఈ ప్రకృతిజములైన దేహములన్నియు సంత స్వరిత్రమైయున్న పురుషు నాచ్ఛాదించునేకాని నశింపఁజేయఁ జాలవు.

౧౯—సాంఖ్యము నాస్తికతత్త్వమా?

ఉపనిషత్తులందును భగవద్గీతయందును సాంఖ్యసిద్ధాంత భావములన్నియు నొక మహనీయమైన యాస్తికతత్త్వమున కనుబంధముగా నెట్లు విరచింపఁబడినవో మనము చూచి యుంటిమి. సాంఖ్యమతములోని సృష్టిక్రమ సిద్ధాంతమును, నిష్క్రియుఁడైన పురుషుని తత్త్వమును పౌరాణిక తత్త్వశాస్త్రము స్వీకరించినదికాని, ప్రకృతి పురుషులు సంబంధములేని పృథక్త్వమును గలిగియుండెనను విషయమును దోసిపుచ్చి, యవి యేకస్వరూపమగు బ్రహ్మపదార్థములోని భిన్నాంశములు మాత్రమే యని ప్రకటించెను. సాంఖ్యము మూలరూపములో 'ఆస్తికత'ను నిరూపించియుండలేదు. సర్వాధారమైన పరమాత్మ విషయములో నౌదాసీన్యమును, సంసారనిమగ్నమైన యాత్మ కవిద్యా సంబంధనిర్ణయము చేయుటలో నుపేక్షాభావమువలనను సాంఖ్యతత్త్వము బౌద్ధతత్త్వమును స్మరింపఁజేయుచున్నది. స్వచ్ఛ తార్కిక పరిశోధనమువలన జీవాస్తిత్వము యథార్థము కాదనుట కవకాశము లేదని నిరూపించుటకే సాంఖ్యశాస్త్రనిర్మాణ ప్రయత్నము జరిగినదని తోఁచును.

సృష్టిసమస్యలోని క్లిష్టత గుర్తింపఁబడెను. స్వార్థమో పరోపకారమో సర్వకార్యములకు మూలోద్దేశమైయుండ

(౪) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౧౨.

షలెను. దేవునికి సర్వకామసిద్ధి యదివరకే గలదు. కావున స్వార్థమేమియు నుండనవసరము లేదు. దేవుని హృదయము స్వార్థలక్ష్యములచేఁగాని కామములచేఁగాని కలుషితమైనచో నాతఁడు బద్ధుఁడేయగును. ఆతఁడు నిత్యముక్తస్వభావుఁడే యైనచోఁ దిరిగి సృష్టిక్రియాపాశబంధములలోఁ దగుల్కొనఁడు[౧] దేవునికి బంధమును లేదు, మోక్షమును లేదనుట సహేతుకచర్చాధారములను మూలవిచ్ఛేద మొనర్చుటే యగును. జగత్సృష్టి దేవునిదయచే జరిగినదనుట పొసఁగదు; ఏలన సృష్టికిఁ బూర్వము జీవులకుఁ బోఁగొట్టుకొనవలసిన దుఃఖము లేదు. దేవుఁడు కల్యాణసంకల్పముకలిగి సృష్టిచేసినచో దుఃఖరహితులైన జీవులనే సృజించియుండును. జీవుల భిన్నప్రవర్తనముల కనుగుణముగాఁ గర్మఫలములనిచ్చుట కీశ్వరుఁడవసరమని చెప్పినచోఁ గర్మసూత్రమే యాపనిచేయఁగలదు గావున దేవుని యవసరము లేదు. ౧. మఱియుఁ జైతన్యవిలసితమగు శక్తి యచేతన వస్తూత్పాదనము చేయఁజాలదు. సృష్టికర్తయు ననంతస్వరూపియునగు నీశ్వరుఁడును, శాశ్వతములైయుండు పురుషులు పరస్పరవిరుద్ధ విషయములు. ఆస్తికత అమృతత్వము నందలి విశ్వాసమును సన్నగిలఁజేయును; ఏలన నాత్మలను సృజించు దేవుఁడున్నచో, నాత్మల కుత్పత్తియున్నది కావున నవి నిత్యములుకాఁజాలవు. విజ్ఞానావధుల కతీతప్రసంగములొనర్చుట కిష్టములేని సాంఖ్యము దైవాస్తిత్వమును ఋజువు

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౯౩-౯౪॥

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౧; తత్త్వకౌముది. పు॥ ౫౭.

చేయుటకువలయు ప్రమాణములు లేవని చెప్పెను. ౨. విశ్వసింపఁదగిన ప్రత్యక్షసాక్ష్యముగాని, అనుమానజ్ఞానముగాని శ్రుతిప్రమాణముగాని యీశ్వరాస్తిత్వమును నిరూపింపఁజాలదు. దేవుఁడు లేఁడని నిరూపించునర్థములో సాంఖ్యము నాస్తికవాదము గాదు, దేవుఁడున్నాఁడనుటకు సరియగు హేతువులేదనిమాత్రమే యది చెప్పెను. 3. ఈశ్వరస్తోత్రపరములగు శ్రుతివాక్యములన్నియు నిజముగా ముక్తపురుష ప్రశంసావాక్యములే. ౪.

ప్రజ్ఞావాదమైన సాంఖ్యమతమందుఁగూడఁ ప్రాచీన వైదిక దేవతలు స్థానమునుసంపాదించుకొనిరి. కాని వారు నిత్యతాలక్షణయుక్తులుగారు. సృష్ట్యారంభమునందే ప్రకృతియొక్క భిన్నపరిణామ దశానిర్ణయమును జేసిన వ్యవస్థాపక రూపుఁడైన యీశ్వరత్వమును సాంఖ్యము కల్పించినది. శివుఁడు, విష్ణువు మున్నగువారు ప్రకృతిస్వరూపులని నిశ్చయింపఁబడిరి. ౧. ప్రకృతియందణఁగియుండి యావిష్కృతినందుచుండు నీశ్వరభావమును సాంఖ్యమంగీకరించును. ౨ మహదాదులతో సంగరాహిత్యము

---

(౨) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౧౨, పోల్చు డార్విన్. సర్వవస్తువులకాదిరూపమైన సృష్టిరూపరహస్యసమస్యకుఁ బరిష్కారము మనకుఁదెలియదు. నామట్టుకు నేను దెలియదని చెప్పుకొందును." (లైఫ్ అండు లెటర్సు ఆఫ్ ఛార్లెస్ డార్విన్.) (3) అది "ఈశ్వరాభావాత్" అని చెప్పక, "ఈశ్వరాసిద్ధేః" అనియే చెప్పెను.

(౪) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౫, ౯౫; 3, ౫౪-౫౬.

(౧) సాం. ప్ర. సూ. 3, ౫౭.

(౨) ప్రకృతిలీనస్య జన్యేశ్వరస్యసిద్ధిః (సాం॥ ప్ర॥ భా॥ 3, ౫౭.

తెలియక ప్రకృతి తాదాత్మ్యమును బురుషుఁడు పొందును. ఈదోషనివారణోపాయము దోషముకంటె నికృష్టమగుచున్నది. దోషము సంపూర్ణదోషానుభవమువలనఁ బోవునని చెప్పఁబడెను. ప్రకృతివ్యాపారములందు జుగుప్సకలిగినప్పుడు పురుషుఁడు ముక్తిఁగాంచునఁట!

పురుషాశయములకును బ్రకృతికర్మలకును సామరస్యమును గూర్చుట సాధ్యముకాదని గుర్తించి యనంతరసాంఖ్యవాదులు ప్రకృతిపరిణామముయొక్క సక్రమచోదనము నీశ్వరుని హస్తములలో నుంచుటకుఁగల యాటంకములను దొలగించిరి.౧ ఈవిధముగా వారు మూల సాంఖ్యతత్త్వము నభివృద్ధిచేసిరి. సాంఖ్యతత్త్వమునకు విశ్వవిశాలజీవిత మవసరము; అందుచే భిన్నపురుషులకు భిన్నకార్యకలాపములను నియమించిరి. ప్రకృతిపరిణామము నొక యఖండశక్తి నడపుచున్నదని వాచస్పతి భావించెను. ఈశ్వరాభావప్రకటనము చేసిన కపిలునిభావమొక జీవితాభ్యాసమున కవసరమగు సూత్రమని విజ్ఞానభిక్షువు తలఁచినాఁడు; దేవునిపై నధికముగా నాధారపడినచో విచక్షణాజ్ఞానసంపాదనమున కాటంకమగును గావున నట్టి యీశ్వరునిపై నాధారభావమును నిరుత్సాహపఱచుటకే కపిలుఁడు నాస్తికభావమును ప్రకటించెనని యాతనియుద్దేశము. సాంఖ్యతత్త్వమున కీశ్వరాస్తిత్వావసరము లేదని చూపుటకు నాస్తికవాదమును బ్రకటించుటలో నధికప్రసంగమున్నదని

(౧) వాచస్పతి, విజ్ఞానభిక్షువు, నాగేశుఁడు. పోల్చు: వాచస్పతి;—
"ఈశ్వరస్యాపి ధర్మాధిష్ఠానార్థమ్ ప్రతిబంధాపనయ ఏవ వ్యాపారః"

యాతఁడు పలికినాఁడు. జనసామాన్యభావమును ౨. దృష్టి పఱచుటకై సాంఖ్యము నాస్తికభావము నుగ్గడించెననియు, దుష్టులగువారు పవిత్రజ్ఞానమును సంపాదించుట కిష్టములేక వారి నపమార్గములోఁ బెట్టు నుద్దేశముకూడఁ గలదనియు నతఁడు కొన్నివేళల సూచించినాఁడు. ౩. దేవునిఁగూర్చిన సాంఖ్య భావమున కాతఁ డర్థాంతరములఁ జెప్పినాఁడు. అనేకస్థలములలో ౧. విజ్ఞానభిక్షువు సాంఖ్యవేదభావములకు సామరస్యమును జూపయత్నించినాఁడు. ౨ సర్వవ్యాపియగు పురుషాస్తిత్వము నాతఁడంగీకరించెను. "ఆ సర్వజ్ఞుఁడైన పరపురుషుఁడు, సర్వపురుషసారమూర్తి, సర్వవేత్తయు, సర్వకర్తయునై, తన సాన్నిధ్యబలమాత్రమున నొక భారశిలవలె (load-stone) ప్రకృతి ప్రవృత్తికారకుఁడుగానున్నాఁడు." ౩. కాని తత్త్వనిర్మాణమునకుఁ బ్రధానమైనసమస్యను సంపూర్ణముగఁ జర్చించియుండలేదు. తన సాంఖ్యమతప్రపంచమునకుఁ దత్త్వవిచార మనవసరమను విపరీతభావమునకది గురియైనది.

---

(౨) అభ్యుపగమవాదము.

(౩) పాపినామ్ జ్ఞానప్రతిబంధార్థమ్. (సాం. ప్ర. భా. ఉపోద్ఘాతం.)

(౧) సా॥ ప్ర॥ భా. ౧, ౧౨౨; ౫, ౯౧, ౬౫; ౬. ౫౨, ౬౬.

(౨) జగత్తునకుపాదానకారణమైన ప్రకృతి బ్రహ్మమునుండి యవిభక్తమని చెప్పఁబడెను. ఆత్మలువేరు. (సాం॥ ప్ర॥భా॥ ౧, ౬౯; ౩, ౫౬.

(౩) సహి పరఃపురుషసామాన్యమ్ సర్వజ్ఞానశక్తిమత్, సర్వకర్తృతాశక్తిమచ్చ. (సాం. ప్ర. భా. ౩, ౫౭; ౫, ౧౨.)

౨౦—సామాన్య పరిశీలనము.

ఎట్టి భిన్నవాక్యములలోఁ జెప్పఁబడినను, వానిరచయితలు దేశకాలములలో నెంతదూరస్థులైనను, ప్రాతిపదిక సమస్యలు పౌనఃపున్యముగా సంభవించుచుండుటను తత్త్వశాస్త్ర చరిత్ర నభ్యసించు జ్ఞానపిపాసి గాంచుచునే యుండును. సమస్యలుగాని, వానిసమాధానములుగాని స్వరూపములలో మార్పునొందవు; మార్పంతయు వానిప్రయోగమునందే కానవగును. అత్యంత ప్రకృతకీటకావస్థనుండి, పూర్ణవికాసమందిన మానవునివఱకుఁగల పరిణామ ప్రవాహములో నొకక్రమపరిణతిగలదని శాస్త్రీయపరిణామసిద్ధాంతమును గనుగొనుటలో, నీసిద్ధాంతములో నూత్నతయేమియును లేదు; ఏలన నీసిద్ధాంతభావముపనిషత్తులందును, గ్రీకుతత్త్వజ్ఞులైన అనాగ్జిమాండర్, హెరాక్లిటస్, ఎంపిడోకిల్సు మున్నగు రచనలలోనుగలదు; కాని నూత్నముగాఁ జేసిన దేమన వివరముల పరిశోధనము పరీక్షయు, నభినవశాస్త్రపద్ధతుల ననుసరించిన ప్రమాణ నిరూపణము నై యున్నవి. మానవమానసమునకొక ఘట్టములోఁ గలిగిన యుపసరమును సంతృప్తిపరచిన సాంఖ్యసిద్ధాంత మొక తత్త్వనిర్ణయము; ఇది నాటితాత్త్వికలక్ష్యముల వాతావరణములోఁ గల్పితమైన దేకాని, యథార్థజగద్విషయ సాక్ష్యములపైనాధారపడిన పరిశీలనాఫలితముగాదు. ప్రకృతిపురుష ద్వంద్వమును, పురుషానేకత్వమును గలిగిన సాంఖ్యసిద్ధాంతము తత్త్వశాస్త్ర ప్రధానసమస్యకుఁ దృప్తికరమైన పరిష్కారము నొసఁగలేకపోయినది; కారణమేమన,ఁ బ్రకృతిపురుషుఁడు ననంతవ్యాప్తి గలి

[illegible] ప్రపంచముతో సంబంధములేనివాఁడై యుండెనని చెప్పఁ [illegible] ప్రకృతిపురుష ద్వైతభావము లోపభూయిష్ఠమైన తత్త్వ [illegible] సిద్ధాంతము. ప్రకృతియుఁ బురుషుఁడును మన యను [illegible] ములు కావు; అనుభవమున కర్థము చెప్పుటకై [illegible] యనుభవాతీత భావకల్పనములేయని మనము [illegible] గ్రహించుకొను టవసరము.

పురుష సిద్ధాంతమువలన సాంఖ్యము వెల్లడించు మూల [illegible] జలనము, వేడిమి, విద్యుత్తులవంటి జడశక్తి, [illegible] ముచేసికొనరాదనియే. కొన్ని నరముల కదలిక [illegible] చేతనప్రవృత్తులకును సంబంధమున్నదని మాత్రమే [illegible] అత్యంత వికాసమందిన భౌతికశాస్త్రము స్థాపించిన విష [illegible] అనుస్యూతమగు జడచేతన ప్రవృత్తి సంబంధమును [illegible] ముక్తము కాదు. మానసికదశా పరంపర కతీతమై, [illegible] చుండునదే పురుషస్వరూపము. అట్టి పురుషుఁడు [illegible] తీతుఁడు; భౌతికతత్త్వభావములోని కాతఁడు [illegible] కవకాశములేదు. పురుషుని మనము సర్వభౌతిక [illegible] వేరుచేసినచో, నప్పుడు పురుషునిఁ దెలియు [illegible] మన కేమియు మిగులదు. మనమప్పుడు పురుషుఁ [illegible], నవిభాజ్యుఁడు మున్నగు వ్యతిరేకపదములతోడనే [illegible] యుండును. "ఎట్టిచలనముకాని పరివర్తనముగాని [illegible] పురుషుఁ డాత్మ స్వస్వరూపవిలసితుఁడని మనము వచింప [illegible] భావాత్మకమైనను మనమా పురుషునిగూర్చి యూహిం [illegible]; శుద్ధచైతన్యమూర్తియని మాత్రమే చెప్పుకొనుట

కవకాశముండవచ్చును. మన భౌతికవ్యవస్థా ఫలితములగు మానసికదశా పరంపరలను బ్రకాశింపఁజేయుచు మనలో నంతర్వ్యాప్తమైయున్న చైతన్యశక్తియే పురుషుఁడని భావింపఁబడెను. తాను దర్శించు ప్రకృతినాటక పాత్రలలో నాతఁ డొకఁడు కాఁడు. ప్రకృతికాంత తన కళావైదగ్ధ్యముతో నెవ్వనియాశయ సంస్ఫూర్తికై పనిచేయుచున్నదో యాతఁడు నాటకరంగముపై గోచరింపఁడు, కాని సర్వ వస్త్వస్తిత్వమున కాతఁడు మూలాధారుఁడని మాత్రము చెప్పఁబడెను. మన మెఱుఁగునది పురుషుఁడు కాదు; జీవుఁడు, అనగా ప్రకృతి పరిచ్ఛిన్నుఁడగు పురుషుఁడు. మనము జూచు ప్రత్యాత్మయు దేహధారియైనయాత్మయే. పురుషుఁడు సంబంధశూన్యుఁడై వేరుగానుండి, ప్రకృతిజన్యములైన వ్యక్తివిషయములతోఁ దాత్కాలిక సాహచర్య సంబంధమునుమాత్రమే కలిగియున్నాఁడని చెప్పుటవలన, జీవైకత్వమును మనము విచ్ఛేదమొనర్చినవార మగుచున్నాము. మనము మన నిత్యానుభవసిద్ధములైన సత్యాంశములను నిరాకరింపకున్నచో, వస్తు వ్యక్తిసంబంధ శూన్యమైన పురుషభావము కేవల భావకల్పితమైన గగనకుసుమ సదృశాస్తిత్వము గలదే యని స్పష్టమగును.

పురుషుల అస్తిత్వమును నిరూపించుటకు సాంఖ్యము చూపిన హేతువులు వ్యావహార జగజ్జీవాస్తిత్వమును నిరూపించుచవేగాని, పరమార్థజీవాస్తిత్వమును దెలుపవు. సాంఖ్య పురుషానేకత్వము దీనిని విశదమొనర్చును; పురుషుఁడొక్కఁడే యైనచో నాతనికిఁ జెందినబుద్ధికి భ్రాంతివిమోచనముకలిగిన

[illegible]క్రమము వ్యాప్తియగుననునది పురుషనానా [illegible] ప్రధానకారణముగాఁ జెప్పఁబడెను. [illegible]గదు. కొన్ని జీవులు ముక్తిఁ బొందినను, [illegible]జీవులకొఱకు సృష్టిక్రియ మవ్యాహతముగా [illegible]గలదు. పురుషు లనేకులుగాక నొకఁడే [illegible]లందరు నొక్కపురుషుని పుట్టుకతోఁ బుట్టి, [illegible] మరణించవలసియుండునను వాదమును [illegible]ము; ఏలన, నిత్యుఁడైన పురుషునకు జనన [illegible] సాంఖ్యము పొరఁబడుచున్నది. జనన [illegible] ఏకముహూర్తమున నందరకు జరుగుట లేదు గావున, [illegible] భిన్నములునని మన మనుమానప్రమాణముచేఁ [illegible]చున్నాము. ఒకవ్యక్తి చూచునొకవస్తువు నితరు [illegible]కాలమునఁ జూచుటలేదు; కారణమేమనఁ బ్రతిజీవికొక [illegible] దేహమును, భిన్నలక్ష్యములు నున్నవి.(౧) వ్యవహార [illegible]నానేకత్వమునుబట్టి, పారమార్థికజీవానేకత్వమునుగూడ [illegible]హించుటవసరము లేదు; కాని సాంఖ్య మట్లు చేసినది. సాంఖ్య [illegible] బ్రకృతితో నెట్టిసంబంధమును లేదు. పురుషునికి [illegible]త్వముగాని, సృష్టిక్రియాసామర్థ్యముకాని మనమాపా[illegible]చుటకు వీలు లేదు. పురుషులకెట్టి గుణములనారోపించుటయు [illegible]క్తమేయగును. పురుషుఁడు గుణరహితుఁడు, అవిభక్తుఁడు, అవినాశి; అచలుఁడు, నిష్క్రియుఁడు, సుఖదుఃఖాదిభావవికార రహితుఁడు. పరివర్తనశీలమంతయుఁ బ్రకృతికేచెందును. పురు

(౧) స. ద. సా. సంగ్రహము. ౧౨, ౬౮-౬౯.

షులలో భేదముండుటకెట్టి యాధారమును లేదు. పురుషులందరకుఁ జేతనత్వము, సర్వవ్యాపిత్వము, సమానమై, భేదము లేశమాత్రమును లేనప్పుడు, పురుషులనేకులనుట హేతువిరుద్ధము. భిన్నతాశూన్యమగు ననేకత్వమర్థరహితము. అందుచేతనే భాష్యకారులైన గౌడపాదాదులేక పురుషత్వ సిద్ధాంతమునందెక్కుడాదరమును సూచించిరి.౧. వస్తుభోక్తయొకఁడుండ వలయునని మనము గుర్తించినచో, నాత్మభోక్తయే కాని క్రియాశూన్యుఁడగు పురుషుఁడు కాఁడని స్పష్టమగును. వేరురూపములు, జననమరణములు గేహభాగ్యాదులు జీవానేకత్వమును జూపును. గుణత్రయావస్థలు ప్రకృతిరూపములే కావున, వానిననుసరించి పురుషానేకత్వము సిద్ధించదు. పురుషుల భోగమోక్షములకొఱకుఁ బ్రకృతి పనిచేయుచున్నది. కావున ననేక పురుషులుండుటవసరమనుటయుఁ బొసఁగదు. పురుషుఁడొక్కఁడేయైనచో బుద్ధియు నొకటేయుండును. కాని శుద్ధపురుషుఁడవ్యయుఁడు నుదాసీనుఁడు నగుటచే నిష్కాముఁడను మాటను మనము మఱువరాదు. నిత్యముక్తులైన శుద్ధపురుషులకొఱకుఁ బ్రకృతి పరిశ్రమించుటలేదు; పురుషుల అహంకారరూప ప్రతిబింబములకొఱకే ప్రకృతి వ్యాపారము. జీవనానాత్వమును గూర్చి వివాదము లేదు. మోక్ష కాంక్షతోఁ బరితపించు లక్షణముగలవి వివేకశూన్యములైన జీవులు. ప్రకృతితో సంబంధము గలిగి యున్నవి జీవులు; జ్ఞానముచేఁ దెలియఁ బురుషుఁడేకైకమాత్రుఁడునని మనముచూచిన

(౧) చూ॥ సాం. కా. ౧౧, ౧౮ ల పై గౌడపాదుఁడు

...త్రులన్నియు విశదీకరించును. నానాత్వము పరిచ్ఛిన్నతా ...ముక్తము; నిత్య ముక్త శుద్ధస్వభావముగల పురుషు ...కాని పెనఁగొనుండఁజాలరు. ప్రకృతిపరిణామము ... పురుషుని యవసరమున్నచో నొకఁడేచాలును.౧ ...సిద్ధాంతమును సమర్థించుటకనుకూలముగా నున్నదని ...త్వము పురుషభావము నంగీకరించిదనువిషయము స్పష్టము. ...ప్రక్రియ నొక సచేతనవ్యక్తికిఁ జెందును. మన ...మంతయు నొకవిధముగా నాత్మానుభవమే. కాని ...యనుభవము నాతని యాత్మనుండి యెట్లు వేరుచేయ ...ము? మనము మనఃప్రవృత్తులను మానసికవ్యక్తి నూహింపకుండ తిలకింపఁజాలము; కాని, యావ్యక్తి వాస్తవిక ...సంబంధములేని యొకసాక్షిమాత్రుఁడనియో, యే జగ ...పరంపరలకుఁ దాను సామరస్యముగూర్చునని చెప్పఁ ...దేవో, యావిషయములతో నెట్టిసంబంధమును లేని విశ్వ నానాత్వసూత్రమనియో యూహించుట నిరర్థకము మన

---

౧. గుణవిరహితములై, చిత్స్వరూపులై, సర్వవ్యాప్తియు వాగతీత ...స్వరూపులైన యాత్మల నానాత్వమునుగూర్చి శంకరుఁ డిట్లు నుడివి ...: "పురుషులందరు చిత్స్వరూపులు, ప్రకృతికి సాన్నిధ్యమున నుండు ... వీరికి భేదములేదు; వీరియౌదాసీన్యమున కర్త నొకపురుషునకు ... మున్నచో నందరకుండితీరును." (శం॥భా॥ ౨,3,౫౦) "...ల ననేకపురుషులున్నారని ఋజువుచేయుట దుస్తరము; ... దానికి సరిపడు నుపమానములులేవు" (శం॥భా॥౨,3,౫3) అన్నియు ... మునుగుచో నాక్షేపలమాక్రమించును.

మానసికానుభవ సామరస్యమునకుఁ గారణము పురుషసాన్నిధ్యవర్తిత్వమనుట పైవిషయమును దిరిగి చెప్పుటయు, ఁగల్పిత కారణము పూర్వమున్నదనుటయు నగును. చేతనానుభవ సామగ్రినంతను దనలోనిముడ్చుకొను ప్రయాణపేటికవంటి వాఁడు కాఁడు పురుషుఁడు. సాంఖ్యతత్త్వమంతటిలోఁగూడఁ బురుషునకు జీవునకుఁగల భేదముగుర్తింపఁబడలేదు. పురుషుఁడవ్యయుఁడు, పరివర్తనశూన్యుఁడు, నిష్క్రియుఁడు, సంబంధహీనుఁడునైనచో, నాతనికి దోషములకు వశమైనకర్తృత్వభోక్తృత్వములుండుట కవకాశము లేదు. ఏలన నొకవిషయమున కతీతమైన విషయముతో సంబంధమిది. ౧. కాని యీ లక్షణములు ప్రకృతికిఁ జెందునవికావు; ఏలన నవి బుద్ధిగల వ్యక్తిలక్షణములు. అధ్యాసయనగా నొకచేతనవ్యక్తి యొక్క వస్తుగుణము లింకొకవస్తువునకున్నవని యారోపించుట. ఇచట జీవభావము వ్యక్తీకరింపఁబడినది. జీవులు పృథగ్వ్యక్తిత్వము గలవైయున్నవి; దేశ కాలాతీతమైన వేఱొకప్రపంచమున ననేకపురుషులున్నారను విషయమును నిరూపింపఁజాలము. పురుషుఁడు పరిపూర్ణచైతన్యము; మానవ చేతనత్వముతో నాతనిఁ బోల్చరాదు. పురుషుఁడు ప్రత్యేకవ్యక్తియైన నాలో మూలాధారభూతుఁడై నిస్సంశయముగా నున్నాఁడు; వ్యక్తిగత రాగద్వేషవశుఁడైన వుఁడు పురుషుఁడనుట శబ్దముల కప ప్రయోగమగును. ప్రతిజీవియుఁ బురుషత్వప్రాప్తికై యత్నించు చున్నదనుట కర్థమేమనఁ బ్రతిజీవియు స్వస్వరూపములోఁ

(౧) సాం. కా. ౨౦-౨౧.

... తెలియవలెను; ప్రతిమానవుడు దైవస్వరూ

... ననుభవమునుండి గ్రహింపబడిన యొక
... జగత్కారణము, నాధారమునైన యొకపదార్థ
... పరిచ్ఛిన్నభావముచే రూపకల్పనము చేసినదే
... యనుభవజగత్తే వాస్తవికమైనచో, మనకెన్నడు
... కాలము లేని శుద్ధవస్తురూపమే ప్రకృతి. ప్రకృతి
... క్తయని చెప్పుటచే నీ లక్షణము విశదమగుచున్నది.
... మూలాధారమైన రూపరహిత శుష్కత్వమే ప్రకృతి.
... వస్తుజాల సామాన్యలక్షణముల కాకృతినొసగి
... రెండు వ్యతిరేకగుణముల పరస్పరసంఘర్షణా
... ప్రతిఘాతిక మానసిక ప్రకృత్యంశమందునుగలదు;
... ప్రకృతి వ్యాపారము జనించును. గర్భితమైన
... పరివర్తనమనదగినచో నొకరూపమా
... వలయు నవరోధములతోఁ గలిగియుండు
... మేయని చెప్పనొప్పును. గుణత్రయమును సర్వవస్తు
... లక్షణమునొసగును; గుణత్రయ సామ్యస్థితి
... చెప్పినప్రకృతి, సర్వవాస్తవిక జగద్రూపమే. మహా
... నుడివినట్లు, ప్రకృతియనగా గుణముల కాధారమగు
...; గుణత్రయస్వరూపమే.౨. గుణములు ప్రకృతిరూప

(౧) ... చూ. మైత్రాయణ్యుపనిషత్తు, ౫, ౨.

(౨) సాంఖ్యసూ॥ వృత్తిసారము, ౧, ౬౧. మఱియుఁజూడు ౬, ... గుణా ఏవ ప్రకృతిశబ్ద వాచ్యానతుతదతిరిక్తప్రకృతిరస్తి, (... ము, ౨, ౧౮.)

ములుగాని, ప్రకృతిధర్మములుగావు; బుద్ధి పరికల్పితమైన భావమే, వ్యావహారికముగాఁ జూచినచో, సర్వవస్తువుల యొక్కయు ననంతబీజనిలయమైన అవ్యక్తమని తెలియఁగలదు.

సాంఖ్యుల ప్రకృతిగుణ వివరణమునుబట్టి, ప్రకృతియుఁ దత్పరిణామమును బారమార్థికదృష్టితోఁ జూచినచో వాస్తవికములుగావని తోఁచును. మూఁడుగుణములును సర్వవస్త్వవస్థారూపములైయున్నవి. ప్రకృతిపరిణామములోఁ బ్రతిఘట్టము నందునొక మహాలక్ష్యము లేక సత్త్వము, దానిని సాధించు యత్నము లేక రజస్సు, జడత్వము లేక తమస్సునున్నవి. విజ్ఞానభిక్షువు దృష్టిలో నివి కేవలభావకల్పనములు కాక, యథార్థలక్షణములే. ఇవిలేని వస్తువేదియునుండదు. సాంఖ్యము ననుసరించి, యివి సహజసంఘర్షణావస్థలోనున్నవి. ప్రకృతి వ్యతిరేక సామర్థ్యములుగలది. దానికిఁగ్రియాశక్తియుండుటేకాక, దానికి వ్యతిరేకమైన క్రియాశక్త్యవరోధక లక్షణమునున్నది. తమస్సు వ్యాపారమాంద్యమునుగలిగించుశక్తి. ప్రకృతిప్రవృత్తికాటంకమై, తమస్సుకూడఁ బ్రవృత్త్యాధారమగుచున్నది. త్రిగుణాత్మకమైన దొకయవస్థయేకాని వాస్తవికపదార్థముకాదు. త్రిగుణాత్మకమైన ప్రతివస్తువు నొకసంఘర్షణ రూపమే. తనకతీతమైనస్థితికిఁబోవ యత్నించుచున్న స్థిరాస్తిత్వములేనిదే యని మనమంగీకరించిన మాత్రమే, సత్త్వరజస్తమోగుణములు పరస్పర సంఘర్షణములోనున్నవనియు నేకకాలమునందే యవివస్తుభాగములనియుఁ జెప్పవీలగును. ప్రకృతిజగత్తులో, నేవస్తువునకు సంపూర్ణతయు, సామరస్యమును లేదు; ఏలన నెల్లప్పుడేదోయొక గుణ

...యించి యితరగుణముల నణఁచియుంచును. సత్త్వమే ...మైనను, దానివశమైయున్నప్పటికిని తమస్సుకూడ ...ంచును. ఒకదానినొకటి యతిక్రమించుటో, యొకదాని ...యణఁచి పుచ్చుటో తప్పఁ బరిణామమనగా వేరేద్ది ...లేదు. కాని అణఁచిపుచ్చుటనగా నతిక్రమించుటకాదు. ...ణముకాని తదన్యగుణముల నాశనమొనర్పఁజాలదు. ...మోగుణములు వ్యతిరేకశక్తుల జయించియున్న ...ముగాని, యవిసామ్యస్థితిలోనున్న స్వరూపముగాని ...చరించు విషయముగాదు. ప్రళయకాలమున నవి పరి...సామరస్యములో నుండునని చెప్పుదురు కాని యది యథా...ముకాదు; ఏలనఁ బ్రళయవేళఁ బ్రకృతి సమ్యక్సంఘర్షణావస్థ...నుండునని చెప్పఁబడెను. ప్రకృతికి మూడుగుణములున్నవి; మూడును సమబలాన్వితములే; అందుచేఁ బరిణామము లేదు. ...గుణమో బలవత్తరమైనపుడు మాత్రమే పరిణామ మారంభమగును. సామ్యస్థితి లేనంతకాలము పరిణామ ...గతిలో నుండును. గుణత్రయపరిపూర్ణ సామ్యావస్థ ...స్థితి సాంఖ్య మూహించియుండలేదు. అది నిజముగా ...సంఘర్షావస్థ; ఈ యవస్థలోఁ బ్రకృతికిఁ బ్రవృత్తియు లేదు. ...వృత్తియును లేదు. సహకారశూన్య శక్తులు పూర్ణవిరోధములై ...యుండును. అది సాధ్యమును సూచించదు; అసాధ్యముయొక్క ...స్థితి సూచించును; ఇందు సాధ్యములు పరస్పరవిరుద్ధము ...భావింపఁబడినవి. ఏవిధముగాఁ జూచినను బ్రకృతిలో ...ముగాని సామరస్యముగాని చూపట్టదు. భిన్నభావముల

కైకత్వమును ఘటించు సర్వసామాన్య లక్షణముకాని, వాని నన్నిటినిఁ దనలోఁ గలుపుకొను నేకస్వరూపముగాని దానికి లేదు. అది గుణత్రయ సంఘర్షణావస్థయే. ప్రకృతిరంగమున కొక యర్థమునిచ్చి, యొక క్రమమును గూర్చుటకుఁ బురుషుని యవసరమున్నది. పురుషుని సాన్నిధ్యప్రభావమువలనఁ బ్రకృతి యొక్క సంఘర్షణావస్థ తొలఁగి, యేదోయొక గుణ మితర గుణముల నణఁచిపుచ్చి యాధిపత్యము వహించును. పరిపూర్ణా వస్థ యెన్నడు నుండదు. గుణముల మధ్యమందు సామరస్యము దుస్సాధ్యము. ప్రకృతి ప్రపంచము స్వయంసంపూర్ణముగాదు. దానిగుణములు దాని స్వవిరుద్ధలక్షణమును సువ్యక్తమొనర్చు చున్నవి. పరిపూర్ణతలేక సత్యస్వరూపమునందు గుణవైరుద్ధ్యము తొలఁగుటయో యతిక్రమింపఁబడుటయో జరుగును గావున, నట్టి లక్షణము ప్రకృతిలో లేనందుచే నది యథార్థమైనదిగాదు ప్రకృతిపరిణామమునకుఁ దుదిలేని లక్షణమువలననే యది పారమార్థికముగా సత్యముగాదని స్పష్టమగుచున్నది. అద్వైత వేదాంత మీ విషయమును గుర్తించియే, ప్రకృతిజగత్తు మాయాస్వరూపమని నిశ్చయించెను.

ప్రకృతిపురుషుల కెట్టిసంబంధమునులేదను సాంఖ్యవాద మును మనమంగీకరించినచో నప్పుడు ప్రకృతి పరిణామమున కవకాశము లేదు. గర్భితశక్తులు, చేతనుని చోదనములేనిదే యెట్లు పరిణతినందఁగలవో మనకుఁదెలియదు. వివేకలక్షణము లేనిచోఁ బ్రవృత్తియుండదని సాంఖ్యమే చెప్పుచున్నది. "సాంఖ్యుల మూఁడుగుణములును సామ్యావస్థలోనున్నప్పుడు

[illegible] ప్రధానముకాక వేరుగాఁ బ్రధానమునకు [illegible] దిగాని. ప్రధానముయొక్క ప్రవృత్తినంచి [illegible] పొందియును లేదు. పురుషుఁ డుదాసీనుఁడు; ప్రవృత్తి [illegible] ంచుటగాని ప్రకృతికిఁగల ప్రవృత్తిని నిగ్రహిం [illegible] గాదు. కావున సంబంధశూన్యమైన ప్రధా [illegible] నెట్లువమత్తుగా మారునో యేఁగొన్ని వేళల [illegible] యుట కాధారమేమియును లేదు"౧. "పచ్చికపాలు [illegible] ప్రధానము మహదాది వికారములనొందుననుట [illegible] ఏలన, (బచ్చిక పాలుగామారుట కితరకారణము [illegible] వృసందే యున్న వికాని వృషభమందు లేవు. ౨. పరి [illegible] ణామును బరిమితిగల కార్యములనుండి యనుమా [illegible] వాదమునను సరించియైనను గుణత్రయకల్పిత [illegible] మును నిశ్చయింపఁజాలము. గుణము లొకదాని [illegible] భిన్నతను గలుగఁజేయును; కావున నవి కార్యము లే. [illegible] భిన్నములైనచో వానికి భేదముండదు కావున, [illegible] యుండదు. 3. సామ్యావస్థలోనున్న గుణ [illegible] ప్రధానమునకు రూపమిచ్చునెడలను, మఱియు [illegible] కల్పానిక భేదసంబంధములో లేకుండునెడలను, [illegible] పాలిత పాలక సంబంధములోఁ బ్రవేశింపఁ...

---

(౧) శాం. భా. ౨, ౨, ౮. చూ॥ శం॥ భా॥ ప్రశ్నోపనిషత్తు ౬, ౩...

(౨) శాం. భా॥ ౨, ౨, ౫.

(౩) రామానుజభాష్యము. ౨, ౨, ౧.

జాలవు; ఏలన నప్పుడవి పరిపూర్ణస్వతంత్రతగల భిన్నలక్షణములుగలవి కాఁజాలవు. గుణములను సామ్యస్థితినుండి చలింపఁజేయు బాహ్యశక్తి వేఱొకటిద్దియును లేదుగావున, ప్రవృత్తికవకాశము లేదు. ౧. జడమగు ప్రకృతి చేతనులగు పురుషుల ప్రయోజనసిద్ధికి సాధనములగు కార్యముల నుదయింపఁజేయఁజాలదు; చేయఁగలదనుట సాంఖ్య ముఖ్యసిద్ధాంతవిరోధము.౨ ప్రపంచపరిణామమునకు వివేకప్రచోదితముకాని ప్రకృతియే కారణమని శ్రుతులెచ్చటను జెప్పలేదు. ప్రకృతిపరిణామమునకుఁ బరమోద్దేశమున్నదనియుఁ బురుషుల పరమార్థసిద్ధిఁ జేకూర్చుటయే ప్రకృతిప్రవృత్తికి లక్ష్యమనియు సాంఖ్యసిద్ధాంతము. ప్రకృతి యచేతనమగుచో వ్యావహారికపారమార్థిక నిమిత్తధర్మములు ప్రకృతికిఁ గలవనుట సహేతుకముగాదు. ప్రకృతిపరిణామము ప్రయత్నపూర్వకముగాదనియు నది దాని సహజలక్షణమనియుఁ గొన్నిసమయములలోఁ జెప్పఁబడెను. అలవాటుచే గుఱ్ఱము బండిని లాగుచుండును. శకటచోదకుఁ

---

(౧) శం. (౧) (౨)రా. రామానుజుఁడు నుడివినాఁడు: భిన్నగుణముల నివాస భేదము ననుసరించి, గుణముల యల్పాధిక భేదము కలుగును. (సాం. కా. ౧౬.) వీనిపైనాధారపడిన అంగాంగి భావమునుండి ప్రపంచోత్పత్తి యగునని సాంఖ్యులువాదించినచో, నప్పుడు ప్రళయకాలములోవలె గుణములకు సామ్యస్థితియున్నప్పుడు వీనికల్పాధిక భేదముండదు; అందుచే జగదుత్పత్తి కలుగదు. ప్రళయకాలమందుఁగూడఁ గొలదిభేదముండు నన్నచో, సృష్టి నిత్యమైనదని స్థిరపడును." (రామానుజభాష్యమ్ ౨, ౨, ౬.)

(౨) శం॥ భా॥ ౨. ౨, ౫.

నిర్గమనమును గమనించుటతప్ప మఱేమియుఁ జేయఁడు. కాని యభ్యాసప్రవృత్తికిఁ బూర్వము ప్రయత్నకపూర్వక శక్తియున్నది. వివేకముగల చోదకు లశ్వమునకు గమనమును నేర్పియున్నారు. కాని సాంఖ్యసిద్ధాంతముననుసరించి, పురుషుని కర్తృత్వ మంగీకృతముకాదు. ఆవుదూడకొఱకు కావు నావులలోఁ బాలుచేపువచ్చునను నుపమానము సరిపోదు; ఏలన సన్నిహిత పరమార్థకారణములకు భేదమును మనము గుర్తింపవలసియున్నది. ౧. ఒకయంశము నుగ్గడించుట దానిని సాధించుట కాఁజాలదు. వస్తుక్రమమును కొన్ని నియమముల ననుసరించును, కాని, యీ నియమములన్నిటికి మూలాధారమగు నొక్కనియమమును మనమూహించినఁగాని, హేతు సంపూర్ణత లభించదు. పంగ్వంధజనసంబంధోపమానము సయుక్తికముగాదేలన, నిరువురుచేతనులు, క్రియాసమర్థులునగుటచేఁ దమకార్యసిద్ధికనుకూలమగు కార్యక్రమమును నిర్ణయించుకొని జరుపఁగలరు. ప్రకృతిపురుషులకట్టి సమానప్రయోజనమేదియును లేదు. జడప్రకృతికి దుఃఖానుభవము లేదు; నిష్క్రియుఁడగు పురుషునికిని దుఃఖము లేదు. వీరిరువురు లోకోద్ధరణమున కెట్లు కలియుదురు? రెంటికి నతీతమైన పరమార్థమును సాంఖ్య

---

(౧) శం॥ భా॥ ౨, ౨, 3. మఱియు, "చేతనమగు గోవు తనవత్సమును ప్రేమించి, దానికొఱకై కోరి తన క్షీరము నుదయింపఁజేయును; గోవత్సము గోస్తనము కుడుచుటవలనఁ గూడ క్షీరములు ప్రవహించును."

మంగీకరించినఁగాని, యీప్రశ్నకు జవాబుచెప్పుట దుష్కరము. ౨.

ద్రష్టయు దృశ్యము నొక యతీతైకత్వములో నంశములు, నొక పూర్ణములో నవయవములు. వ్యావహారికఘట్టములోనైనను, మనవిజ్ఞానమంతయు నొక విషయమునుగూర్చిన విజ్ఞానము; యథార్థజగత్తంతయు నట్టి విజ్ఞానవిషయమే. ఒక వస్తుజగత్తునుండి మనము వేఱై, దానితో సంబంధమును గల్పించుకొనుటవలననే, మన మాత్మస్వరూపమును దెలిసికొన సాధ్యమగును. మన వస్తుజగత్తును గూర్చిన జ్ఞానము విస్తరించినకొలఁదియు, నాత్మజ్ఞానమును వృద్ధిపొందుచుండును. తెలిసికొను వ్యక్తికిని తెలియఁబడు వస్తువునకును సంబంధమే లేదన్నచో నొకదానినుండి రెండవదానికి మార్గమేయుండదు. రెంటికిఁగల యేకత్వము రెంటికిఁగల భేదమున కాధారమైయున్నది. మన అవిద్యచే ననఁగా, మన యనుభవ స్వరూపావస్థాజ్ఞానలోపముచే ద్రష్టకు దృశ్యమునకుఁ గల యేకత్వము గోచరించుట లేదు. మనస్సు వేరు, విషయము వేరు, నను ద్వైతభావము మన మానసిక సహజాలోచనమగుట నిజమేకాని, రెండును పూర్తిగా వేఱైనచో వానికి సంయోగమును కూర్చున దింకొకటేదైన నుండవలెను. అట్టివిధానము తృప్తినొసఁగఁజాలదని మనకుఁ దెలిసి

(౨) ఆస్తికుఁడైన విజ్ఞానభిక్షువు ప్రకృతిపురుషసంయుక్త ప్రవృత్తికి హేతువును జూపినాఁడు. అతఁడిట్లు వ్రాసినాఁడు; "ప్రకృతి స్వాతంత్ర్యవాదిభ్యామ్, సాంఖ్యయోగిభ్యామ్, పురుషార్థయుక్తప్రవృత్తిః స్వయమేవ పురుషేణ ఆద్యజీవేన సంయుజ్యతే...అయస్కాంతలోహవత్...అస్మాభిస్తు ప్రకృతిపురుషసంయోగ ఈశ్వరేణ క్రియతే." (విజ్ఞానామృతమ్॥ ౧, ౧, ౨.)

నప్పుడు, సర్వజ్ఞాన సర్వజగదాధారభూతమైన పరమచైతన్య మొకటున్నదనియు నీరెండు నందలి భాగములనియుఁ దెలియఁ గలదు. ఈ యేకత్వమును గ్రహింపకపోవుటే సాంఖ్యసిద్ధాంత లోపమై యున్నది.

మనకు లభించిన సాక్ష్యమంతయుఁ జూపునదేమన, ద్వైతము పారమార్థికసత్యము గాదనియుఁ, బ్రకృతిపురుషుల సంబంధ మనుద్దిష్టముగాదనియు స్పష్టమైనది. దీనిని సమర్థిచు సాంఖ్యభావములను గొన్నిటి నిటఁ బొందుపరచుచున్నాము. పురుషునిలోఁ దాను నివసించుచున్న లోకముయొక్కయుఁ దన యొక్కయు నిజస్వరూపజ్ఞానమును బ్రకృతి ప్రతిఫలింపఁ జేయును. రెంటికినిగల భేదమున కంతర్గతమై యేకత్వమున్నదని యిది విశదీకరించుట లేదా? పురుషునితో సంబంధము గలిగి నప్పుడే ప్రకృతి పరిణామమందును. సంబంధము లేనప్పు డది యవ్యక్తమైయుండును.(౧). ఏపని నదిచేయునో అదియే ప్రకృతి యైనచో నసదిపురుషప్రభావమును గలిగియున్న దనిసూచించును. అనగాఁ బురుషసంబంధము లేని ప్రకృతి దురూహ్యమనిస్పష్టము. ఆదిలేని స్వతంత్రుఁడైన పురుషునితో సమానమైన నిత్యతయే ప్రకృతికిఁగలదని సాంఖ్యవాదము. కాని మనముసరిగాఁ జెప్పుకొన్నచోఁ బ్రకృతిపురుషు లిరువురునొకే సత్యస్వరూపములోని భిన్నాంశము లని నిశ్చయింపవలెను. సృజనాత్మకమైన పరిణామమునకవి మూలాధారములైన ముఖ్యాంశములు. నిత్యమైన ప్రకృతిగర్భ

(౧) సాం॥ ప్ర॥ సూ॥ ౧, ౭౯.

(౨) ప్రకరోతీతిప్రకృతిః॥

మునకుఁ బురుషుఁడాధానకర్తగాకున్నచో ననుభవ మసాధ్య మగును. ప్రకృతిపదార్థము పురుషమంత్ర ప్రభావములేనిదే వస్తూత్పత్తి నొసఁగఁజాలదు. ప్రకృతి పరిణామములో గర్భితమై యున్న పరమోద్దేశమునకుఁ గారణము పురుషుని ప్రభావమే. ప్రకృతివికాసము పురుషుని మోక్షసిద్ధికి సాధనమగుచున్నది. ఉద్దేశపూర్వకముగా నెట్టికార్యక్రమమును బ్రకృతికొనసాగించు చున్నదని సాంఖ్యమంగీకరించదుగాని, ప్రకృతిపరిణామమంతయుఁ బురుష ప్రయోజనసిద్ధికై యొకమహోద్దేశము ననుసరించి నడచుచున్నదని భావించుచున్నది. పురుషుని యెట్టిప్రయోజ నము దానిపై ముద్రితమగునో యట్టిరూపమును ధరించుటకుఁ బ్రకృతి సిద్ధమై యున్నది. ప్రకృతిసర్వరూపములను ధరింప సమర్థ మైనదే; కాని పురుషులెట్టిరూపముల నిర్ణయింతురో ప్రకృతి యట్టి వస్తురూపముల నుత్పత్తిచేయును. ప్రకృతియను గొలు సులో పురుషుఁడెచ్చటను లేకున్నను, గొలుసులో నన్నిభాగ ములకాతని ప్రభావము సమానముగానున్నది. పురుషుని ప్రభా వము ప్రకృతిపరిణామము నారంభించుటేకాక, అవిచ్ఛిన్న ముగా నది దానిలో నెల్లప్పుడుండును. ఒకజ్ఞానహీనమైన విశ్వా సము పురుషుని ప్రకృతినాటకరంగములోనికిఁ ద్రోయకున్న యెడల, విభ్రాంతివశములైన మనమానసములు ప్రకృతి నాట కమును దిలకింపనున్నయెడలను, బ్రకృతివ్యాపారమే లేకుండెడిది. ప్రకృతి పురుషుల ద్వైతభావము ననుసరించి, సాంఖ్యము ప్రకృతిలోఁగల యితరలక్షణములనుండి విజ్ఞానమును వేఱుపరచి విభజించినది. జ్ఞానము, జీవితము, ధర్మము మానవప్రకృతిలో

డైయుండవలెను;పురుషుఁడు తన స్వచ్ఛతను, సంబంధరాహిత్యమును ప్రకృతిమూలమునఁ దెలిసికొనుట కనుగుణముగా నీ సంబంధము యథార్థముకావలసియున్నది. పురుషుఁడు దేని సాహాయ్యమునఁ గృతార్థుఁడగుచున్నాఁడో, యది పురుషునికి బాహ్యముకాఁజాలదు. శుద్ధద్వైతము సూచించునట్లుగాక, సాంఖ్యము ప్రకృతిపురుషులకు సామీప్యము చేకూర్ప యత్నించినది. ప్రకృతిపురుషుల యన్యోన్యసహకార మత్యద్భుతమైనది. ఒకయుదాహరణము ; మనము చేతనకాంక్షయని చెప్పఁగనొక యొత్తిడిచేఁ బ్రకృతి యచేతనములగు కొన్ని ప్రతిమాస్వరూపములను దయారుచేయును; వీనిద్వారమునఁ బురుషుఁడు జగద్రూపమును గ్రహించును. చేతనాచేతన ప్రకృతులు రెండునొకే పరిణామములోని భిన్నదశలు. మోక్షాసక్తచిత్తుఁడు జీవి; అల్పచేతనుఁ డనంతచేతన స్వరూపుని సూచించును;అనంతచైతన్యము ప్రకృతిభావమునఁ బరిచ్ఛిన్నమైనది. తనలో నంతర్గతమైయున్న యనంతనిజస్వరూపమును జీవి క్రమముగా గ్రహించును.

దృశ్యజగత్తును సాంఖ్యము ప్రకృతి యంత్రమనియు, జీవమోక్షమనియు రెండుగా విభాగించి నపుడీవిభాగములు బుద్ధిపరికల్పితములు గాని, వాస్తవికములు గావు. వ్యావహారిక జగత్తులో విడఁదీయరాని సంబంధము గలిగిన రెండు భిన్నలక్షణములు గోచరించుచున్నవని యవి మనకుఁ దెలియఁజేయును. పురుషుఁడు చేతనుఁడైనచో, వ్యతిరేక లక్షణము కలిగి యుండుటచేఁ బ్రకృతి యచేతనమని చెప్పఁవలెను. ప్రకృతి పురుషులు

సర్వానుభవములో నున్న భిన్నాంశములు. చేతనాచేతనములగు నీ రెండును బరిణామములోని భిన్నాంశములు. కేవల పురుషుఁడు కాని, కేవల ప్రకృతికాని యథార్థమైనది కాదు. అస్తిత్వముగల దెల్ల నామరూపములు గలది కావున నట్టి యస్తిత్వము వీనికి లేదు. పదార్థములేని రూపమును, రూపములేని పదార్థమును వస్తుశ్రేణిలో నాద్యంతఘట్టములు; కాని యివి నిజముగా నున్నవికావు. ప్రథమసంజాతము మహత్తు; మహత్తునుండి యితరములన్నియు వచ్చినవి. ఈమహత్తు శుద్ధపదార్థము కాదు; ఉత్పత్తిమైనపదార్థము. అవ్యక్త ప్రకృతియొక్క వ్యక్తరూపము మహత్తు. ప్రకృతిపురుషుల సహకారము లేనిచో మహత్తు జనించదు. మహత్తు ప్రకృతినుండి పురుషవీక్షణముచే జనించిన ప్రథమ సంతానము. సాంఖ్యతత్త్వ మంగీకరించిన యీశ్వరుఁడు శుద్ధద్రష్ట కాఁడు; దృశ్యబీజమాతని యందంతర్గతమై యున్నది. ప్రపంచములోని సర్వవస్తుజాలమునకు మూలకారణమును మనము చెప్పికొనినచో, సర్వవస్తు బీజసంకలితమైన సర్వాత్మ భావము మనకు లభించును. అనగా ద్రష్టృదృశ్యరూపము. (Subject—object) లోకములోని సర్వవస్తువులును ద్రష్టృదృశ్య రూపములై యున్నవి. దేవుని యందును నతిస్థూలమగు జడ పదార్థమందును మనకుఁ బ్రకృతి పురుషలక్షణములు రెండును గాననగును. పదార్థమధికముగా నున్నవి దిగువశ్రేణిలోను, రూపమధికముగానున్న వున్నతశ్రేణిలోను జేరును. సృష్టిజీవ శ్రేణిలో జీవశక్తికి విజయ మధికమైన కొలఁదియు నాజీవి పైమెట్టు నాక్రమించుచుండును. స్థూలతమజడపదార్థఘట్టములో

వస్తువు లోందురులకు కేవల బాహ్యములై గోచరించును. కాని యీఘట్టమందలి జగత్తు కూడఁ బురుషప్రయోజన సిద్ధి కవసరమే. వృక్షపశుమానవ వర్గములలో మన మాత్మారోహణ క్రమగతిని గమనింతుము. చేతన జగత్తులో వృక్షలతాదులు మొదటి మెట్టులోనున్నవి; జ్ఞానేంద్రియ సమన్వితమగు పశువర్గ మంతకంటె నున్నత పరిణామదశకుఁ జెందును; మానవుఁడు తన వివేకసంకల్పశక్తుల వలన నింకను మహోన్నతపరిణామదశకుఁ జెందును. సర్వవస్తువులు క్రమముగా నున్నతపరిణామము నొంద యత్నించుచున్నవి. పరిణామవాదము ననుసరించి, జీవి యొక స్థిరరూపముగాదు; పరిపూర్ణపురుషరూపము సిద్ధించు నందాఁక నోక్కానిపోవు పరిణామగమనములో నొక తాత్కాలిక స్వరూపము మాత్రమే. ఈవ్యతిరేకద్వంద్వము లన్యోన్యాధారభూతములు; ఒకే వాస్తవికపరిణామములో భిన్నగమనరూపములు. ప్రకృతినుండి పురుషుని వేరుచేసినచోఁ, బురుషుఁడు వాస్తవిక సత్యస్వరూపుఁడు కాఁజాలఁడు; అట్లే పురుషునుండి వేరుచేయఁబడిన ప్రకృతియు నగును. సర్వవస్తువులును ప్రకృతిపురుష మిశ్రమరూపములు; పురుషునధికముగా వ్యక్తీకరింప యత్నించుచున్నవి; ఈప్రయత్నమే జగత్ప్రవృత్తి.

మన యనుభవ ప్రపంచములో నుత్పత్తియైన వస్తువులలో నత్యున్నతమైనది కూడ శ్రేష్ఠతమవస్తువు కాదనియు, నేదోయొకదాని నణఁచివేయవలయునని ప్రయత్నించు రెండు లక్షణములకు మూలాధారమైనది మూడవదేదియో యుండవలయుననియు సాంఖ్యము చెప్పినదాని ననుసరించి, విశదముగ

చున్నది. ఈ భిన్నశక్తి సంఘర్షణావృతమైన ప్రపంచమున శతీతము హేతువునైన దొకవంక పురుషుఁడును వేఱొకవంక ప్రకృతియునై, యొకటి బీజాత్మకద్రష్టయు రెండు బీజాత్మకవిషయమునుగా నున్నవని చెప్పుట మన యనుభవాంశములకు విరుద్ధమును, సాంఖ్యసూత్రభావములకు వ్యతిరేకమునై గోచరించును. మహత్తువలన ననేకాహంకారములును, తన్మాత్రలు నుద్భవించునెడల, మహత్తుకుఁ బూర్వమందే యీ యహంకార తన్మాత్ర నానాత్వ ముండెనని యూహింపనవసరము లేదు. వస్తువులన్నియు నేకప్రకృతి రూపములనినచో, అనేకద్రష్టలందరు నొకే విశ్వద్రష్ట రూపములనియు, వ్యవహారప్రపంచములో ననేకులుగా నున్న జీవులు తమ యేకత్వమును గ్రహించుట కాటంకములుగా నున్న జడపదార్థమును నిగ్రహించవలసియున్నదనియుఁ జెప్పనొప్పును. నిష్క్రియాత్మకమగు పురుషుని చైతన్యమును, నిత్యపరిణామాత్మకమగు ప్రకృతియుఁ బూర్తిగా వేఱని భావించినయెడల నెన్నటికిని తత్త్వశాస్త్ర సమస్య పరిష్కృతముకాదు. కాని సాంఖ్యతత్త్వము సహేతుకమైనదివలె గోచరించును. ఏలన నది యేకము నిత్యమునైన చైతన్యశక్తి యొక్క భిన్నరూపములే యీ భిన్నసంబంధములని తోఁచు రీతిని వర్ణించియున్నది. ప్రకృతిపురుషుల మధ్యమందుఁగల అద్భుత సహకారము, వ్యతిరేకశక్తు లేకశక్తిభిన్నరూపములని చూపును. బాహ్యగోచరమగు ద్వైతము తదతీతమైన యేకత్వము నాధారముగాఁ గలిగియున్నది. సర్వానుభవపూర్వలక్షణ మేదైన నున్నచోఁ, బురుషప్రకృతి లక్షణములు రెండు

సమిడియున్న యేకైకస్వరూపమే; ఏలన, నీప్రకృతిపురుషులు రెండు పరస్పరము నెదురై రణోన్ముఖములై యుండలేదు. పరిణామములో వీని వైషమ్యము తొలఁగిపోయినది. రెండును మూలాధారభూతమగు నొక యేకత్వముపై నిలిచియున్నవి. తాను జీవుఁడను భ్రాంతిలేని పురుషుని లక్షణములను వర్ణించిన సాంఖ్యపద్ధతి చూచినచో, నేకైకమాత్రుఁడు, పరిశుద్ధుఁడు, పరిపూర్ణుఁడు నగు నొక పురుషు నంగీకరించినట్లేయగును; జగత్పరిణామదశలలోఁ దటస్థించు జీవుల పరితాపములు సంఘర్షణములు, భేదములు నట్టి పురుషు నంటవు; మఱియు నట్టి శుద్ధ పురుషుఁడు పరిణామదశ లన్నిటిలో నున్నను వానికన్నిటికి నతీతుఁడై యున్నాఁడని స్పష్టమగును. దేశకాలావృతమైన పరిణామగతి, తనలో నున్నను నిత్యపరిపూర్ణ పురుషుని బంధింపఁజాలదు. ప్రపంచ మూతని కవధి కల్పింపఁజాలదు. మూలములోనే సమన్వయింపరాని ద్వైతముతో నారంభించినచో, జగదైకత్వము దుస్సాధ్యమగును. ఏక్షణమునం దొక వస్తుజ్ఞానము పరమాత్మకుండునో, యాక్షణమందే పరమాత్మ, పరమపురుషుఁడై విషయమైన మహత్తుపై నాధిపత్యము వహించును.౧.

(౧) క్రమముగా సత్త్వరజస్తమోగుణములలో నేది యుత్కృష్టత నందియుండెనో దానిననుసరించి, మహత్పదార్థమునుండి బ్రహ్మ, విష్ణువు, మహేశ్వరుఁడు నుదయింతురని మత్స్యపురాణము చెప్పుచున్నది.

"సవికారాత్ప్రధానాత్తు మహత్తత్త్వమ్ ప్రజాయతే,
మహానితియతః ఖ్యాతిః లోకానామ్ జాయతేసదా,
గుణేభ్యః క్షోభ్యమాణేభ్యః త్రయోదేవా విజజ్ఞిరే,
ఏకమూర్తిస్త్రయోభాగా బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరాః॥ చూడు: ఇండియన్ ఫిలసాఫికల్ రివ్యూ. వాల్యుము-౨పు.౨౦౦ వ పదటీక. చూ: భాగవతము ౩ ఆ.

విజ్ఞానభిక్షువు మహాభారతము౨.నుండి యొక శ్లోకము నుదాహరించెను. ఆ శ్లోకము చెప్పునదేమన, బరిణామముగల ప్రకృతి యనగా నవిద్యయనియు, నెట్టిమార్పునులేని పురుషుఁ డనఁగా విద్యయనియు భావము.3. ప్రకృతియనఁగాఁ గేవల భావకల్పితము గాదని ప్రకటింప సాంఖ్యము తత్తరపాటు చూపినది. కారణమేమన, బ్రకృతి వాస్తవికముగానిచో, నిజముగా నది బంధకారణము కాఁజాలదు.౪. ఏదియెట్లున్నను బ్రకృతి ఆత్మ యొక్క అనాత్మస్వరూపము. అనాత్మకు౫. సాక్షియైన ఆత్మ అనాత్మ లేక ప్రకృత్యస్తిత్వమును సూచించుచున్నది. దృశ్యముయొక్క యుత్పత్తి దానిని దర్శించు ద్రష్టతో మేళవింపఁబడినది. ఈ స్వయంజ్ఞానరూపియైన పరమాత్మ, మహత్తునకు సంబంధించినది; ఇది యేయొక జీవాత్మయుఁగాదు; ఏలన నెన్ని జీవులు మోక్షముపొందినను, నట్టిపరమాత్మ ప్రకృతికిఁ బ్రవృత్తిని గలిగించుచునేయుండును. పరమేశ్వరాధిపత్యమునఁ బ్రకృతి క్రమముగా నానాత్వమును బ్రదర్శించుచుండును. సృష్టి కాదియందు మహత్తే తన యుపాధి గాఁగల పరమపురుషుఁ డొకఁడుదయించెనని విజ్ఞానభిక్షువు సూచించినాఁడు. ౧. ఈ పరమపురుషునియందుఁ బురుషుని శాంత్యానందములు, ప్రకృతి

(౨) ౧౨, ౧౧, ౪౧౯.

(3) సాం॥ప్ర॥భా॥ ౧, ౬౯.

(౪) పోల్చు: నహి స్వప్నరజ్జ్వా బంధనమ్ దృష్టమ్॥ (సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౨౦.)

(౫) ప్రకృతిమ్ పశ్యతిపురుషః॥ (సాం॥ భా॥ ౬౫.)

(౧) సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౫, ౧౨.

[illegible] యనేకత్వమును గలిసియు-
[illegible] దేహములు పరమపురుష గర్భస్థము
[illegible] క్తులందరు రా పరమాత్మసాగరములో
[illegible] మహదీశ్వర సంయుక్తస్వరూపము సృష్ట్యాది
[illegible] ప్రకృతిపురుషరూపద్వయము బీజ
[illegible] యున్నది. అందుచేతనే ప్రకృతి పరమా-
త్మ[illegible] బడియున్నదని వేదాంతము, పురాణములు ప్రక
టించినవి. ౩. ఇట్టిభావము నాశ్రయించిననే సాంఖ్యతత్త్వము
[illegible] ము కాఁగలదు. ఇట్టి యద్వైతసత్యమును సాంఖ్యము
గ్రహింపఁజాలక, కేవల బుద్ధిఘట్టముననమాత్రమే నిలిచి,
ప్రకృతిపురుషభేదము నిజమనియు, వానియేకత్వ మసత్య
మనియు విశ్వసించుటలో సంతృప్తినొందినది. యుగయుగము
లనుండియు నడుగఁబడి, చర్చింపఁబడుచువచ్చిన సమస్యలనే
సాంఖ్యమును తిరిగి ప్రకటించినది కాని, యాసమస్యలలో
నిమిడియున్న భిన్నాంశములను గ్రహించుటకాని, వాని నుచిత
[illegible] పరిష్కరింపయత్నించుటకాని జరుగలేదు. కాని జగ
త్సృష్టి[illegible] రహస్యములనుగూర్చి. యే యంశమును విడ-

---

(౨) వాయుపురాణ చతుర్థాధ్యాయమునందు సాంఖ్యులమహత్తు నీశ్వ-
రునిగాను, బ్రహ్మగాను జెప్పఁబడెను. పోల్చు: "అవిజ్ఞేయమ్ బ్రహ్మాగ్రే
సమవర్తత." ఈశ్వరునిసృష్టి సంకల్పమే జగద్యోని.

(౩) ఇది విష్ణుపురాణమునందు (౧, ౨) కార్యకారణశక్తియుక్తమ్
[illegible] మహేశ్వరుని కార్యమిది; మిగిలిన సృష్టికంతకుఁ గారణ-
మని, మాహేశ్వరతత్త్వ ప్రకృతియనఁగా "వికారజననీమ్ మాయామ్ అష్ట
రూపామ్ అజామ్ ధ్రువామ్." మఱియుఁ జూ॥ సాం॥ ప్ర॥ భా॥ ౧, ౪౦.

నాడుటకాని, భగ్నమొనర్చుటగాని చేయకుండ, సర్వతోముఖ భావమునుసాధింప సాంఖ్యతత్త్వము మహోన్నతకృషి యొన ర్చినది. వస్తువుల భిన్నరూపములకు, సమ్యక్సంబంధనిర్ణయము చేయుటకుఁబూర్వము వాని స్వరూప స్వభావములను సువ్యక్త మొనర్పవలెను; అనుభవప్రపంచమును సాంఖ్యము సమగ్ర ముగా విభాగించి, భావితత్త్వవేత్తలకుఁ బూర్వరంగము ననుకూ లముగా నలంకరించినది.

ఉదాహృతగ్రంథములు

౧. యస్. సి. బెనర్జి: —సాంఖ్యతత్త్వము.
౨. గార్బే: సాంఖ్యప్రవచనభాష్యము.
౩. గార్బే: సాంఖ్యసూత్రవృత్తి.
౪. కీత్: సాంఖ్యసిస్టమ్.
౫. నందలాల్ సింహా: సాంఖ్యతత్త్వము.
౬. సర్వదర్శనసంగ్రహము: అధ్యాయములు ౧౪,౧౫.
౭. సీల్: పాజిటివ్ సైన్సెస్ ఆఫ్ ఏన్షెంట్ హిందూస్.

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

పంచమాధ్యాయము

పతంజలి యోగ తత్త్వము

౧—ఉపక్రమణిక

ఆత్మ సంబంధదృశ్యములను గూర్చి, మనస్తత్త్వపరిశోధన మండలి యొనర్చిన యన్వేషణముల వలన, నిదివఱకు శాస్త్ర సమ్మతములగు సత్యాంశములని తలఁపఁబడిన దృఢతమవిశ్వా సముల పటుత్వము సడలనారంభించినది. బుద్ధియు స్మృతియుఁ గేవల భౌతికమేధస్సుపై నాధారపడిన వనియు, నీభౌతిక మేధస్సు నశించుటతో నవియు నదృశ్యములై పోవుననియుఁ గల్గిన నిశ్చ యములు మారినవి. విజ్ఞానవ్యాపారమునకు మేధస్సవసరము లేదని కొందరు విజ్ఞులు నేఁడు గుర్తింప నారంభించిరి. పంచేంద్రియ సాహాయ్యముపై నాధారపడిన లక్షణములుగాక, యితరలక్ష ణములు గొన్ని మనస్సునకుఁ జెందియున్నవని ప్రస్తుత మనస్తత్త్వ జ్ఞులు కొందరు భావించుచున్నారు. మేధస్సుపై నాధారపడిన స్మృతియుఁ, దర్క శక్తియుఁ గాకుండ నితరమనశ్శక్తులు కొన్ని

యున్నవని నేటితత్త్వశాస్త్రజ్ఞులును నెమ్మదిగా నంగీకరింప నారంభించిరి. ప్రాచీన భారతీయ వైజ్ఞానికులు మానసాతీత తత్త్వ రహస్యములనుగూర్చియు, నిగూఢాత్మ శక్తులనుగూర్చియు నను భవ పూర్వకమగు శాస్త్రీయ జ్ఞానమును గలిగియుండిరి. బాహ్యేంద్రియ సహకారమవసరము లేకుండఁగనే, కనుట, తెలి యుట, సాధ్యమనియును, భౌతికములగు నింద్రియ మేధస్సుల నుండి మనము విడివడి స్వతంత్రత పొందఁగలమనియు వారు చెప్పియున్నారు. మనకింద్రియాదులవలన గోచరించు ప్రపంచ మునకంటె విశాలతరమైన ప్రపంచమున్నదని తెలియుచున్నది. మన నేత్రము లట్టివిశాల జగత్తునుజూడఁ గలిగిననాఁడు, హఠా త్తుగా దృష్టిలభించిన యంధునికెట్టి దృశ్యవైభవముగోచరించునో యట్లే, మనదృష్టియు విశేష విశాలదర్శనశక్తిని గలిగి ప్రకా శించును. ఈవిశాలదృష్టి నార్జించుటకును, గుప్తశక్తులను వ్యక్తీ కరించుటకును నిశ్చితసూత్రములు కల్పితములైయున్నవి. ఏకా గ్రతను బెంపొందించుటయు, సర్వశక్తి కేంద్రమైన యాత్మపై దృష్టిలగ్నమొనర్చి, చిత్తచాంచల్యము నరికట్టుటయు మున్నగు యోగప్రక్రియల నభ్యసించుటవలన, వ్యాయామ దీక్షాపర తంత్రుఁడు తన దేహమును వశమొనర్చుకొనురీతినే, ప్రతి వ్యక్తియు నాత్మనిగ్రహశక్తిని సాధింపఁగలఁడు. మానవుని సామాన్యానుభవ సీమావధుల నతిక్రమించి,మన సత్త్వపరివర్తన ముచే మనకున్నత విజ్ఞానదశను లభింపఁజేయుటకు యోగ ముపకరించును. భౌతిక దేహముపై మనశ్శక్తికిఁగల యాధి పత్యము, ఏకాంతవాసము, చిత్తశాంతి, ధ్యానసమాధులలోని

యానందము, బాహ్యాపరికృత్యావస్థలయెడ నుదాసీనత మున్నగు హిందూవిజ్ఞాన కేంద్రసత్యములు యోగమున సువ్యక్తములై యున్నవి. ఆధునిక మానవుని కీహిందూసంప్రదాయ సిద్ధములగు యోగవిషయములు విచిత్రములుగాఁ గన్పట్టును. కాని బాహ్యవస్తు వ్యామోహము ప్రబలి, ఉదరపోషణాత్మక సంపాదన ప్రవృత్తిలో దురాశోపహతమై యింద్రియ చాపల్యవశమై యున్న నేటిమన మనఃప్రవృత్తిని క్షాళనమొనర్చి శుద్ధిచేయు నిమిత్త మీయోగ సాధనావసరముగలదని దానిప్రయోజనము నరసిన కొందరువిజ్ఞులు భావించుచున్నారు.

యోగశబ్ద మనేకార్థములలో నుపయోగింపఁబడినది.౧. యోగమనఁగా 'విధానము' ని స్థూలార్థము.౨. బంధించుటను నర్థములోఁ గూడఁ దరచుగా వాడఁబడినది. 3. ఉపనిషత్తులలోను భగవద్గీత యందును, సంసారమగ్నమై, కలుషితమైన యాత్మ, పరమాత్మకు దూరమై వర్తించునని చెప్పఁబడెను. వియోగమే సర్వపాపములకును మూలము. పాపదుఃఖవిముక్తి పొందవలె నన్నచో యోగసిద్ధి యనఁగాఁ బరమాత్మానుసంధానమును

౧, చూ. భారతీయతత్త్వశాస్త్రము. ప్రథమభాగము.

౨. భగవద్గీత 3-3.

(3) చూ. ఋగ్వేదము, ౧-3౪-౯; ౭-౬౭-౬౮: 3-౨౭-౧౧; ౧౦-3౦-౧౧; ౧౦-౧౧౪-౭; ౪-౨౪-౪: ౧-౫-3; ౧-3౦-౭ ; శతపథ బ్రాహ్మణము. ౧౪-౭-౧,౧౧ జీవాత్మ పరమాత్మానుసంధానమేయోగమని యాజ్ఞవల్క్య నభిప్రాయము. సంయోగో యోగ ఇత్యుక్తో జీవాత్మ పరమాత్మ నోరితి.

సాధించవలెను. పతంజలి ననుసరించి, యోగమనఁగా సంయో
గము కాదు; ప్రయత్నము; భోజుఁడు పలికిన రీతిని, ప్రకృతి
పురుషుల వియోగము. నోవలిస్ పండితుని మాటలలో, "అతీత
మగు నేను" ను దెలిసికొనుటే. యోగమనఁగాఁ బ్రయత్నము,
పృథప్రయత్నమనియు నర్థము. అందుచేతనే, యోగతత్త్వ
మనఁగాఁ జిత్తేంద్రియ నిరోధమని వచింపఁబడెను.౪. సమాధిలో
లభించు సిద్ధికి యోగమని కూడఁ జెప్పఁబడినను, దానిని సంపా
దించు సాధనవిధానమను నర్థములో నెక్కువగా వాడఁబడినది.
యోగమనఁగాఁ బరమేశ్వరుని దివ్యశక్తియను నర్థమిచ్చు
వాక్యములును లేక పోలేదు.౫. పతంజలిననుసరించి, మానవ
ప్రకృతిలోఁగల భౌతిక మానసిక చాపల్యముల నిగ్రహముచేఁ
బరమార్థమునుసాధించు సక్రమవిధానమని చెప్పవలసియున్నది.
స్థూలదేహము, ప్రవృత్తి పరమగు సంకల్పమును, విషయ
వివేకముగల చిత్తమును నిగ్రహింపఁబడవలెను. దేహకలుష
ములను క్షాళనమొనర్చి, దాని సంక్షోభమును బోఁగొట్టుటకుఁ
గొన్ని యోగాభ్యాసము లవసరములని పతంజలి వక్కాణించి
నాఁడు. ఈ యభ్యాసముల వలన లభించిన పాటవము, పెంపొం
దిన యౌవనము, వృద్ధిపొందిన ఆయుర్దాయము, మోక్షసాధన
కుపయోగింపఁబడవలెను. చిత్తశుద్ధినిరోధముల కితరపద్ధతు
లున్నవి. పతంజలి ముఖ్యోద్దేశము పరమార్థసిద్ధాంతప్రకటనము

---

(౪) యో. సూ. ౧-౧.

(౫) భగవద్గీత. ౬-౫ చూ, బలదేవుని ప్రమేయ రత్నావళి. పు. ౧౪.

కాదు; సుశిక్షిత ప్రవృత్తి వలన మోక్షము నెట్లు సాధించుటను నదే యాతని ప్రధానలక్ష్యము. ౧.

౨—పూర్వచరిత్ర

సామాన్యమానవులకు లేని దేహమనశ్శక్తులను గొన్నిటి నభ్యాసశిక్షణములచే సంపాదింపవచ్చుననియు, దేహ మనో వ్యాపార నిరోధమువలన దుఃఖవిముక్తియగుననియు నిట్టివి ప్రాచీనభారతీయ భావములే. భావసమాధ్యవస్థలనుగూర్చి ఋగ్వేదములో నపరిణతభావములు కొన్ని యున్నవి. 'ముని' ౧.

---

౧ యోగతత్త్వోపనిషత్తు చతుర్విధయోగములను జెప్పినది; మంత్రయోగ, లయయోగ, హఠయోగ, రాజయోగములు. పతంజలిది రాజయోగము, ఏలన, నది చిత్తవృత్తినిరోధమువలన సమాధినిబొందు సాధనములను విపులముగా వివరించినది. దైహికప్రవృత్తులను నిగ్రహింపవచ్చునని హఠయోగము చెప్పును. దేహనిగ్రహము పతంజలియోగములో నొకభాగము. మంత్రయోగము విశ్వాసముచే రోగనివారణముచేయును. ఈపద్ధతి క్రైస్తవభక్తిబోధలపై నాధారపడియున్నదని కొందరు క్రైస్తవపండితులు చెప్పుదురు కాని విశ్వాసముచే బాధానివారణము (Faith-Cure) ఏయొక ప్రత్యేకమతమునకుం జెందినదికాని ప్రబలసాక్ష్యమున్నది. యమ్. కూ. మనకుం బ్రాచీన వైద్యుని స్మృతికిం దెచ్చుచున్నాడు. నమ్మకముచే రోగనివారణమనంగా, బ్రకృతిక్రమములో నీశ్వరుడుజోక్యముకలిగించుకొనుట గాని, లేక వేఱొక యింద్రియాతీతశక్తి ప్రభావము నుపయోగించుటకాని కాదు. రోగము నరములకు సంబంధించినప్పుడు, లేక, మనస్సుచలించి చెడినపుడు, నిశ్చితమైన సంకల్పములేక తీవ్రసంకల్పములేక హఠాన్మానసికక్షోభము కలిగినప్పుడు మంత్రములు పనిచేయును. "విరిగినకాలు విశ్వాసముచే నతుకుకొనిన సందర్భమునొకటియైనం జూపినచో నీపద్ధతులను నమ్ముదున"ని సవాలుచేయంగలిగిన విమర్శకుని వాక్యములు పూర్తిగానర్థరహితములుగావు.

౧. ఋగ్వేదము, ౧౦-౧౩౬.

యను శబ్దమును ఋగ్వేదముపయోగించినది. ఋగ్వేదము ననుసరించి, పరంజ్యోతిని ధ్యానించుట పవిత్రమైనభక్తిమార్గ మగును. ౨. తపోనిష్ఠవలన నతీంద్రియశక్తులు లభించునని చెప్పు వాక్యము లధర్వణవేదమున విశేషముగాఁగలవు. 3. తరువాత నీ ధ్యానము ధర్మయుక్తమైన తపోమార్గముగాఁ జెప్పఁబడెను. నిత్యపదార్థముపై దృష్టినిలుపుటకు మనము సర్వసంసారభోగ ములను విడిచిపెట్టవలెను. సత్యస్వరూపముయొక్క యథార్థ జ్ఞానముఁ గొలుపఁజేయు నాంతరంగికాన్వేషణమే యోగాభ్యాస ముగా నుపనిషత్తులుగ్రహించినవి. ద్రష్టయైన యాత్మ ప్రత్యక్ష గోచరమగునది కాదుకావున ధ్యానైకాగ్రతలు ముఖ్యములని వక్కాణింపఁబడినవి. ౪. తపోబ్రహ్మచర్యము లుత్కృష్ట శక్తులనిచ్చు ధర్మములని యుపనిషత్తులు పేర్కొన్నవి. ౫. సాంఖ్యసిద్ధాంతములను స్మరించిన యుపనిషత్తులు యోగపద్ధ తులను బ్రకటించినవి. కఠ శ్వేతాశ్వతర మైత్రాయణ్యుపని షత్తులు సాంఖ్యతత్త్వసిద్ధాంతములకు భిన్నమైన మతానుష్ఠాన విధానముల నుగ్గడించినవి. యోగము సాంకేతికశబ్దముగా కఠ తైత్తిరీయ మైత్రాయ ౬ ణ్యుపనిషత్తులయందుపయోగింప

---

౨. ఋగ్వేదము; 3, 3, ౯, ౧౦ లలో గాయత్రి పేర్కొనఁబడి నది. ష జెయుఁజూడుడు శుక్లయజుర్వేదము. 3-3౫; సామవేదము, ౨-౮-౧౨

(3) భారతీయతత్త్వశాస్త్రము, (౪) బృ, ఆ, ఉ, ౪-౧౪; 3-౫; ౪౪; తై, ఉ, ౧; కఠ ఉ,3-౧౨; ప్రశ్న, ఉ, ౫-౫)

(౫) ఛాం, ఉ, 3,౧3,౪; బృ, ఆ. ఉ ౧-౨-౬; 3-౮-౧౦ ప్ర,భా.తై, ఉ, ౧. ౯, ౧; 3, 3, ౧; తై. బ్రాహ్మణము ౨-౨-3;3 శతపథబ్రాహ్మణము, ౧౧-౫-౮-౧. (౬) ౬-౧౦,

బడెను. కాని యిందుఁ జెప్పఁబడిన యోగము పతంజలియోగ మనుటకు వీలులేదు. గాఢసుషుప్త్యవస్థతో మోక్షమునిచ్చు సమాధ్యవస్థనుబోల్చిన యుపనిషత్తులనుండియే సమాధిభావము కలిగియుండనగును. ఇంద్రియములు బుద్ధిచిత్తములతో నిర్వృతి నొందుస్థితియే ఉత్తమయోగావస్థయని కఠోపనిషత్తు వర్ణించెను. (౧సహజముగా నిట్టి సమాధ్యవస్థను ప్రయత్నపూర్వకముగా సాధించుమార్గముల నభ్యసించిన జనులుండియుందురు. మైత్రి ఉపనిషత్తు షడంగయోగమునుజెప్పి, పతంజలితత్త్వములోని శాస్త్రపదములను బెక్కింటినుపయోగించియున్నది.౨. ప్రాచీనోపనిషత్తులకాలమునాటికి యోగతత్త్వము పరిణతికిరాలేదనియు నర్వాచీనోపనిషత్కాలమునాటి కిది వికాసమందెననియు విశదమగుచున్నది.

రెండర్థములలోను యోగమును బుద్ధుఁడభ్యసించెను. తపోనియమముల నన్నిటి నాతఁడనుష్ఠించుటయేకాక, మహోత్కృష్టధ్యానము నాతఁడుసల్పెను. లలితవిస్తారము ననుసరించి, బుద్ధునికాలమునందు లెక్కలేనన్ని యోగాభ్యాస పద్ధతులుండె నని తెలియుచున్నది.3. బుద్ధుని గురువులలో అలారుఁడు మున్నగువారు యోగవిద్యలో నిష్ణాతులు. యోగ్యైకాగ్రత నభ్యసించు పద్ధతులన్నియు బౌద్ధసుత్తములలోఁ గాననగును. యోగశాస్త్రమందలి విజ్ఞానమయములైన చతుర్విధధ్యాన

(౧ ఛాం. ఉ. ౬, ౮, ౬.
(౨) ౬, ౧౮.
(3) భారతీయతత్త్వశాస్త్రము, ప్ర॥ భా॥

పద్ధతులను, బౌద్ధమతమందలి చతుర్విధధ్యానపద్ధతులకును సరి పోవును.౪. బౌద్ధతత్త్వము ననుసరించి; భక్తి, శక్తి, విజ్ఞాన, కేంద్రీకరణ జ్ఞానములైదును యోగసిద్ధి నీయఁగలలక్షణములై యున్నవి.౫. యోగశాస్త్ర మీభావముతో నేకీభవించును.౧. బౌద్ధుల యోగాచారశాఖ బౌద్ధపద్ధతులను యోగశాస్త్ర పద్ధతులను బహిరంగముగాఁ గలిపివేసినది. అనంతర బౌద్ధగ్రంథములు విశేషపరిణతినందిన యోగశిక్షణమును ప్రకటించినవి.౨

సిద్ధాంతానుష్ఠానములు, మతతత్త్వములు నొకేసంపూర్ణ తత్త్వములోని భిన్నాంశముల రూపములే, సాంఖ్యయోగము లని మహాభారతము ప్రదర్శించినది. యోగ మీశ్వరు నిరువది యారవ తత్త్వముగా నంగీకరించినదని చెప్పఁబడెను. మఱియు మొదట మోక్షమనఁగా బ్రహ్మైక్యమని తలపఁబడెనుగాని, తరువాత ప్రకృతి పురుషుల వియోగమే మోక్షమని భావింపఁ బడెను. జీవసృష్టికంతకుఁ గారణము పరమాత్మ కాదనియు నీశ్వరుఁడే యనియు నిశ్చయింపఁబడుట దీనికిఁగారణము. ప్రాణాయామ ధారణములు మహాభారతమునఁ బేర్కొనఁబడెను.3. పౌరాణిక యుగమునందలి యోగులు పెక్కుమంది, విచిత్ర

---

(౪) యోగ. సూ. ౧, ౧౭.

(౫) మజ్ఝిమనికాయము, ౧, ౧౬౪.

(౧) యో॥ సూ, ౧. 33

(౨) వివరములకుఁజూడుము. హాప్కిన్సు: మహాభారతయోగపద్ధతి.

(3) మ, భా, ౧౨-౧౧౬౮3-౪.

చెప్పును.౧. మానసప్రయత్నము నీయోగము ముఖ్యమని చెప్పుటచే, సాంఖ్యమునకంటెఁ బూర్వమీమాంసయొక్క కర్మసిద్ధాంతముతోఁ బోలిక కలిగియున్నది. పూర్వమీమాంస సత్కార్యవాదము నంగీకరించి, ఆత్మ నిత్యమనియు, దేహేంద్రియ మనో జడపదార్థలక్షణము లన్నియు నాత్మసంయోగముచేఁ జీవానుభవహేతువు లయ్యెననియు వచించెను. ఆత్మస్వరూపము, కర్మ, కారణధర్మము మున్నగు ప్రధానవిషయములలో సాంఖ్యయోగములకుఁ దీవ్రభేదములున్నవని వాత్స్యాయను నభిప్రాయము. సాంఖ్యతత్త్వమునకుఁ గర్మప్రాధాన్యమును జేర్చినచోఁ బ్రాచీనయోగతత్త్వ మగును.

3—కాలము; సారస్వతము.

యోగశాఖకు సనాతన ప్రామాణ్యగ్రంధము పతంజలియోగసూత్రమే. ఇందు నాలుగుభాగములున్నవి. మొదటిది సమాధిస్వరూప లక్ష్యములను లేక సమాధిలో లీనమగుటను దెల్పును గాన సమాధి పాదమనఁబడెను. రెండవది దీనినార్జించు సాధనములను దెల్పునది గావున సాధనపాదమనఁబడెను. యోగసాధనములచేఁ బొందనగు నతీంద్రియ శక్తులను వివరించునది గావున మూడవది విభూతిపాదము. ముక్తిస్వరూపవివరణము

౧, పురుషకర్మనిమిత్తో భూతసర్గః, కర్మహేతవో దోషాః ప్రవృత్తిశ్చ స్వగుణవిశిష్టాశ్చేతనా, అసదుత్పద్యతే ఉత్పన్నమ్ నిరుధ్యత ఇతి యోగానామ్. (న్యా.భా. ౧-౧-౨౯). ఇంద్రియాదులమలు భూతపరికల్పితములని యోగము చెప్పునని ఉద్ద్యోతకరుఁడు పలికినాఁడు.

చేయును గావున నాల్గవది కైవల్యపాదమైనది.౧. యాజ్ఞవల్క్య స్మృతిననుసరించి, యోగతత్త్వము మూలస్థాపకుఁడు హిరణ్యగర్భుఁడు. కాని యోగసూత్రకర్త పతంజలియనుటకిది ప్రతిబంధకము గాదని మాధవుఁడు వ్రాసినాఁడు; ఏలన, బతంజలి తనగ్రంథమునకు "అనుశాసనము"ని పేరిడినాఁడు. 'అను' శబ్దమూ వలనఁ దనగ్రంథమొక పూర్వశాస్త్రము ననుసరించి రచింపఁబడెనేకాని యిదియే ప్రథమశాస్త్రము కాదని తెలుపును. ౨.

౧. యోగసూత్రచతుర్థభాగములో నితరతత్త్వ విమర్శనయుండుటచేతను, తృతీయభాగాంతమందు గ్రంథాంతమును సూచించు 'ఇతి' శబ్దముండుటవలనను గొందరు నాల్గవభాగము తరువాతఁజేర్చఁబడెనని తలచిరి. (చూ, దాసుగుప్త, హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ ఫిలాసఫీ పు, ౨౩౦) ౨ సర్వదర్శన సంగ్రహము ౧౫౪. 3 పతంజలియోగసూత్రము క్రీ,పూ, ౨-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందినది క్రీ॥ వె॥ ౪-వ శతాబ్దమునకుఁజెందునని కొందరభిప్రాయపడిరి. అణుసిద్ధాంతము (౧-౪౦) సౌత్రాంతిక క్షణిక వాదము ౪-౫౨), స్ఫోటవాదము (చూ,యో,శా, 3॥౧౬ బౌద్ధతత్త్వము (౪-౧౫-౧౬) యోగసూత్రములో చేర్పఁబడెను, వసుబంధునితత్త్వము వై.సూ. నందుఖండింపఁబడినదని నిశ్చయించి, యోగసూత్రము క్రీ వె. నాల్గవ శతాబ్దపూర్వము కాఁజాలదని ప్రొఫెసర్ వుడ్సుతెలపినాఁడు. నాగార్జునుఁడు తనకారికలోయోగమునను స్మరించనికారణము దీనిని సమర్థించుచున్నది. కాని యీవాదము నిజమైనది గాదు. ఏలన నాగార్జునుని ఉపాయకౌశల్యహృదయశాస్త్రముయొక్క చైనాభాషానువాదమష్టవిధతత్త్వములలో యోగమొకటియని పేర్కొనియున్నది బౌద్ధతత్త్వము వసుబంధు, అసంగులకుఁ బూర్వతరమైనది. యోగతత్త్వము క్రీ,పూ, 300 నుండియుఁ బ్రచారములోనున్నదని జాకోబీపండితుఁడు చెప్పినాఁడు. ఉమాస్వాతితత్త్వార్థసూత్రము ౨-౫౨ యోగసూత్రము 3-౨౨ ను స్మరించినది. ఉమాస్వాతి, తనభాష్యకారుఁడైన సిద్ధసేనునికి (క్రీ, వె, ౫-వ శతాబ్దము) పూర్వుఁడు కావలెను కావున క్రీ,వె, 8-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందవలెను. అందుచే పతంజలి క్రీ వె. ౭-వ శతాబ్దానంతరమునకుఁ జెందఁడు.

వ్యాకరణ శాస్త్ర కర్తయైన పతంజలి క్రీ. పూ. రెండవ శతాబ్ది మధ్యమకాలమునకుఁ జెందునని చెప్పఁబడెను. ఇతఁడే యోగ సూత్రకర్తయని నిరూపింపఁబడలేదు. ౧ (క్రీ. వె. ౪-వ శతాబ్దము) యోగసూత్రములకు వ్యాసుని భాష్యము యోగసిద్ధాంతములను వివరించు ప్రమాణగ్రంథము. వ్యాసభాష్యమునకు వాచస్పతి (క్రీ. వె. ౯-వ శతాబ్దము.) తత్త్వవైశారదియను వ్యాఖ్య రచించినాఁడు. భోజవిరచిత రాజమార్తాండముకూడఁ గొంత ప్రాముఖ్యముగల గ్రంథమే. విజ్ఞానభిక్షువిరచిత యోగవార్తికము, యోగసారసంగ్రహము విఖ్యాత రచనలైయున్నవి. ఈతఁడు కొన్నివిషయములలో వాచస్పతి భావములను ఖండించి, యోగతత్త్వము నుపనిషత్తుల తత్త్వము

---

(౧) యోగసూత్రములపైఁ దాను వ్రాసిన రాజమార్తాండ భాష్యమునందు (ఉపోద్ఘాతము, పు. ౫.) తాను వ్యాకరణయోగాయుర్వేదములను గూర్చి గ్రంథములను రచించితిననియుఁ, దానందుచేఁ బతంజలివలెనే, వాఙ్మనశ్శరీరదోషములను క్షాళనము చేసితిననియు భోజుఁడు వచించెను. దీనివలనఁ బతంజలియు వ్యాకరణయోగౌషధ గ్రంథములను రచించెనని సూచనచేయఁబడెను ఇదియే ప్రాచీనతమమైన ప్రశంస. కాని తనగ్రంథమున ఉపోద్ఘాతము భోజుఁడే రచించెనా యనునది సంశయాస్పదము. తనయోగసిస్టమ్ (హార్వర్డు ఓరియంటల్ సీరీస్) న ఉపోద్ఘాతములో వుడ్సు పండితుఁడు మహాభాష్యకర్తయగు పతంజలియు, యోగసూత్రకర్తయగు పతంజలియు నొకఁడు కాఁడని సాక్ష్యము చూపెను. రెంటికిని భాషాసామ్యములుగాని, విషయసామ్యములుగాని లేవు. ఇరువురు పతంజలులొకరేయని సుప్రసిద్ధవైయాకరణులైన భర్తృహరి, కైయటుఁడు, వామనుఁడు, నాగేశుఁడు చెప్పియుండలేదు.

సవి సిద్ధులనన్నిఁ జూపయత్నించినాఁడు.౧. ప్రతితత్త్వమును, యోగప్రక్రియలను దనభావముల కనుగుణముగా మార్చి ప్రకటించెను. మైత్రి, శాండిల్య, యోగతత్త్వ, ధ్యానబిందుమున్నగు కొన్ని యుపనిషత్తులు యోగసూత్రముల కధిక ప్రాముఖ్యము నిచ్చియున్నవి.

౭—సాంఖ్యము - యోగము

కొలఁది భేదములతో సాంఖ్యతత్త్వమునంగీకరించి, దాని నాధారముగాఁ జేసికొని, యోగమునుగూర్చిన భావములను పతంజలి సూత్రీకరించెను. పురాతనగ్రంథములలో యోగనియమములు, సాంఖ్యభావములతోఁ గలిసియే కన్పట్టుచున్నవి. ౨ సాంఖ్యము చెప్పిన యిరువదినాల్గు తత్త్వముల నంగీకరించి, యోగసూత్రము వానినిగూర్చి చర్చింపనైన యత్నింపలేదు. ప్రపంచమున కాదియునంతమును లేదు; అది మారుచుండును. అది సదస్వరూపములో గుణసంయుక్తమైనట్టియు నెల్లప్పుడొకటే యైనట్టియుఁ బ్రకృతి. గణనాతీతములైన యాత్మలున్నవి; ఇవి జీవులకుఁ జైతన్యమిచ్చి, శుద్ధనిత్యస్వరూపములైయుండును. కాని యివి జగత్సంసర్గముచే, పరోక్షముగానివి సుఖదుఃఖానుభవకర్తలై. సంసారయాత్రలో ననేక దేహముల ధరించు

(౧) యోగతత్త్వముఁగూర్చిన యితరగ్రంథములు నాగోజీభట్టు, నాగేశభట్టు, నారాయణభిక్షువు, మహాదేవుఁడు తమవాదముల కనుగుణముగాఁ బతంజలి భావములను మార్చుకొనిరి.

(౨) మా. క. ఉ. యోగసూత్రములకు వ్యాసుఁడు రచించినది సాంఖ్యప్రవచన భాష్యమనఁబడును. సాంఖ్యయోగముల కెంతసన్నిహిత సంబంధమున్నదో దీని వలనఁ దెలియఁగలదు.

మున్నవి. ప్రకృతిపరిణామవిషయములో యోగతత్త్వమునను సరించి, రెండుసమపరిణామక్రమము లున్నవనియు నివి మహత్తు నుండి యారంభించి, యొకవైపున నహంకారము, మనస్సు, పంచజ్ఞానేంద్రియములు, పంచకర్మేంద్రియములును, వేఱొకవైపునఁ బంచభూతములు, పంచతన్మాత్రలుగఁ బరిణమించు ననియుఁ జెప్పఁబడెను. వ్యాసుననుసరించి, పంచస్థూలభూతములు తన్మాత్రలనుండి జనించెను; పదునొకండింద్రియములు నహంకారము లేక అస్మితభావమునుండి యుద్భవించెను. తన్మాత్రలు స్థూలభూతములనుండి జనించలేదు; కాని యివియు నస్మితముతోఁ గలిసి, మహత్కారణముచే నారు ప్రత్యేక తత్త్వములైనవి. బుద్ధివికారములను వ్యాసుఁడు రెండు వర్గములుగా మాత్రము విభజించినాఁడని విజ్ఞానభిక్షువు తలచినాఁడు కాని, యహంకారముతో సంబంధము లేకుండ మహత్తునుండి తన్మాత్రలు జనించెనని యాతఁడును సూచించి యుండలేదు.(౧) సాంఖ్యమునందు సాత్త్వికమైన యహంకార మింద్రియములను, తామసాహంకారము తన్మాత్రలను నుద్భవింపఁ జేసెననియు, రెండును మహద్వశములై యున్నవనియుఁ జెప్పఁబడుటచే, సాంఖ్యయోగ పరిణామక్రమములలో నెన్నఁదగిన భేదమేమియును లేదు. సాంఖ్యము యొక్క అంతరింద్రియత్రయమును యోగము చిత్తము క్రిందఁ జేర్చినది. అహంకారమును మనస్సును బుద్ధి నుండి వేరని యోగమంగీకరింపదు. మఱియు నింద్రియములు

---

(౧) యోగవార్త్తికము, ౧, ౪౫.

న్యాలభావాత్మకములని తలచుటచే, యోగతత్త్వమునకీ సూత్రమునకీరావసరము కన్పట్టలేదు.

వస్తువుల స్వస్వరూపజ్ఞానలోపముచేఁ గామాదు లుదయించి, లోకములోని సర్వదుఃఖములకును క్లేశములకును హేతువులగు చున్నవి. ప్రపంచ మనాది యగుటచే నజ్ఞానమున కాదిలేదు. ఇదియును ప్రశ్నయు నర్థరహితమైనది. ప్రళయకాలమందైనను పురుషుల చిత్తములు ప్రకృతిలోఁ జేరి, కొంతకాలము విశ్రమించి, పునస్సృష్టికాలమునఁ దమతమ అవిద్యలతోఁ దిరిగి సృజింపఁబడును. కొలఁది మార్పులేనైన వ్యక్తిగతావిద్యలవలనఁ గలిగినఁ గలుఁగ వచ్చును. వీని యవిద్యాస్వరూపముల ననుసరించి కర్మాశయ జాత్యాయుర్భోగములు లభించుచుండును. యోగసూత్రము ననుసరించి యీశ్వరుఁడు నవిద్యయు సృష్టికారణములు. అవిద్యాప్రభావము వలన, నిత్యపరిభ్రామ్యమాణమగు ప్రకృతిశక్తి, భౌతికమానసిక ప్రపంచ వికారరూపములుగా మార్పు నొందును; యీశ్వరుఁడు ప్రకృతికి దూరస్థుఁడయ్యు నవరోధముల నను దొలఁగించును. అవిద్య వివేక శూన్యమైన దగుటచే ననంతకోటి పురుషుల కామముల నెఱుఁగఁ జాలదు; పురుషుల కామముల కనుగుణముగాఁ బ్రకృతివికారముల నీశ్వరుఁడు చిత్స్వరూపుఁడు గాన, మార్చుచుండును. జీవి జడపదార్థపంకమగ్నుఁడైనాఁడు; ఇది యాతని సహజపావనత్వకలుషరాహిత్యములనుండి పతనము. సాంఖ్యములో వలె యోగమునందలి జీవి ప్రకృత్యధీనుఁడుగాఁడు. ఆతనికెక్కుడు స్వాతంత్ర్యమున్నది; మఱియు దైవసాహాయ్యముచే ముక్తిని సాధించఁగలడు. సాంఖ్య-

మునందువలెనే యోగమునందును మనము పునర్జన్మదుఃఖా ములనుండియే విముక్తి పొందవలెను. పురుషునకుఁ బ్రధానముతో సంబంధమే సంసారకారణము; ఈసంపర్కనాశనమే ముక్తి; పూర్ణజ్ఞానమే దీనికి సాధనము.౧. ఆత్మ సాక్షి. లేక ద్రష్ట; ప్రధానము జ్ఞానవిషయము; ౨. రెంటి సంయోగము సంసారహేతువు.

ప్రకృతినుండి పురుషుని వేరుచేయుటయే మోక్షోద్దేశము; రెంటికిభేదము తెలియుటే సాధనము. జ్ఞానమే ముక్తిసాధనమని సాంఖ్యముజెప్పగా, నేకాగ్రతయుఁ దీవ్రప్రయత్నము నవసరములని యోగముచెప్పెను.3. మనమిదివఱకుఁ

---

(౧) దుఃఖబహులః సంసారో హేయః ప్రధానపురుషయోః సంయోగో హేయహేతుః సంయోగస్యాత్యంతికీనివృత్తిర్హానమ్ హానోపాయః సమ్యగ్దర్శనమ్, (యో॥ భా॥ ౨, ౧౫.) (౨) ౨, ౧౭.

(3) జ్ఞానము, యోగము మోక్షమునకుభిన్నమార్గములని పలికి, మధుసూదన సరస్వతి తనగీతాభాష్యమునందు (భ॥ గీ॥ ౬-౨౯) యోగవాశిష్ఠము నుండి యిట్లుదాహరించినాఁడు: "అహంకారయుక్తమైన మనస్సు నణఁచి వేయుటకు యోగము, జ్ఞానము రెండుసాధనములు. మనఃప్రవృత్తిని యోగము నిరోధించును; జ్ఞానము సత్యావబోధము. కొందఱకు యోగము సాధ్యముకాదు; కొందరకు జ్ఞానము దుస్తరము."

"ద్వౌ క్రమౌ చిత్తనాశస్య యోగో జ్ఞానంచ రాఘవ ।
యోగోవృత్తి నిరోధోహి జ్ఞానమ్ సమ్యగవేక్షణమ్,
అసాధ్యఃకస్యచిద్యోగః కస్యచిత్తత్త్వనిశ్చయః॥

పోల్చు. భగవద్గీత; "నిర్విణ్ణానామ్ జ్ఞానయోగో న్యాసినామిహకర్మసు". భగవద్గీత ౫.౫. యోగసారసంగ్రహము ౧.౭. ఈభేదము మనమనస్తత్త్వమునుబట్టి యుండునును, అంతర్దృష్టియుఁగలవాఁడు యోగమును, బాహ్యదృష్టి గలవాఁడు సాంఖ్యమును గ్రహించును.

జూచియున్నారు, భగవద్గీతయందును శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తు నందును జ్ఞానమువలన ముక్తికి సాంఖ్యమును నిష్కామకర్మ వలన మోక్షప్రాప్తికి యోగమును జెప్పఁబడెను.౧. అందుచే సాంఖ్యము తర్కప్రమాణ విచారము చేయుచుండఁగా, యోగము భక్తిసాధనములను, చిత్తనిగ్రహోపాయములను జర్చించును. అందువలన యోగమునకు దేవుఁడవసరమగుటచేఁ గపిలుని నిరీశ్వర సాంఖ్యమునకుఁ బ్రతిగా సేశ్వర సాంఖ్యమనిపించుకొన్నది. జీవిని జడపదార్థబంధములనుండి విడిపించుటే యోగలక్ష్యము. ఉత్కృష్టపదార్థరూపము చిత్తము; చిత్తప్రవృత్తిశృంఖలములనుండి విముక్తినిగాంచు నుపాయములను యోగము నిర్వచించినది. చిత్తమును సహజవ్యాపారమునుండి నిగ్రహించి, ప్రకృతి దుఃఖమును బోనాడి సంసారమును దరింతుము.

౫—మనస్తత్త్వసిద్ధాంతము.

దేనిని సాంఖ్యము మహత్తనెనో దానినే యోగము చిత్తమనెను ౨, ఇదిప్రకృతియొక్క ప్రథమసంతానము; బుద్ధ్యహంకారమానసము లీచిత్తములోనివేయని విశాలార్థము చెప్పఁబడెను.౩, ఇది త్రిగుణబద్ధమై, గుణముల పరిమాణభేదము ననుసరించి నానావికారములను బొందుచుండును. ఇదినిశ్చయముగా

(౧) భ. గీ॥ ౧౩-౨౪. మఱియుఁ జూడు. మ॥ భా॥ ౧౨, ౧౧౬౭౯—౧౧౭౦౭. మఱియుఁజూడు. స॥ సి॥ సా॥ సంగ్రహము; ౧౦, ౪-౬. ఇందు యోగమునననుసరించి కేవలజ్ఞానము నిరుపయోగమని వక్కాణింపఁబడెను.

(౨) వేదాంతమునందు బుద్ధిలేక బుద్ధివికారమునకే చిత్తమని చెప్పఁబడెను. చూ వేదాంతసారము.

(3) చిత్తశబ్దేన అంతఃకరణమ్ బుద్ధిమ్ ఉపలక్షయతి. (వాచస్పతి).

నచేతనమేకాని, సన్నిధానవర్తియగు నాత్మప్రతిబింబమువలనఁ జేతనమగుచున్నది. ఇంద్రియముల ద్వారమున వస్తుసంసర్గముచేఁ గలుషితమైనప్పుడది బహువికారముల నందుచున్నది. పురుషచైతన్యమందుఁ బ్రతిఫలించుటచేఁ జిత్తము తానే భోక్తయని తలంచును. చిత్తము నిజముగా నుపకరణమే; ఆత్మయే చిత్తద్వారమునఁ జూచుదగ్రష్ట. కారణమగుటచేఁ జిత్త మాకాశమువలె సర్వవ్యాప్తి కలది; ప్రతిపురుషునకొక చిత్తముతో సంబంధముకలదు కావునఁ బురుషులవలెఁ జిత్తములు ననంతసంఖ్యాకములు. జన్మాంతర పరంపరలోని దేహపరిమాణమునను సరించి, చిత్తముకూడ నల్పాధికపరిమాణములందుచుండును. పురుషుఁడొక పశుదేహమునొందినపుడు చిత్తము సంకోచమంది, మానవదేహప్రాప్తికల్గినపుడు వృద్ధిపొందును. ఈ పరిమాణభేదమందు చిత్తమునకుఁ గార్యచిత్తమని పేరు; ఇవి వివిధచేతనదశారూపములలో గోచరించును. మరణకాలమునందు, (బురుషులతో సంయుక్తమైన కారణచిత్తము, పూర్వపుణ్యపాప ఫలానుగుణముగాఁ బ్రకృతిపూరించు 'అపూర'ము వలననేర్పడిన నూతన శరీరమునందుఁ గార్యచిత్త రూపమంది గోచరించును. చిత్తమును దనలోనిముడ్చుకొను వేరొక సూక్ష్మశరీరావసరము యోగతత్త్వమున కవసరములేకపోయినది. (౧). కారణచిత్తమెల్లప్పుడేకము సర్వవ్యాపియు నైయుండఁగా, (దాను ధరించు దేహమునను సరించి కార్యచిత్తము పరిమాణభేదములనందు

(౧) సూ॥ తత్త్వవైశారది. ౪, ౧౦.

... ౨. రజస్తమోగుణములనణఁచివేసి, కార్యచిత్తమును సహజసర్వవ్యాపిత్వముగల కారణచిత్తస్థితికిఁ దెచ్చుటయే యోగశక్తిలక్ష్యము. చిత్తము సర్వవ్యాపిత్వలక్షణమును సంపాదించి. పిదప యోగి సర్వజ్ఞుఁడగును. చిత్తము పురుషుఁడంత స్వచ్ఛమైనపుడు ముక్తినొందును. చిత్తద్వారముననే పురుషుఁడు విషయజ్ఞానమును కలిగి, లోకముతో సంబంధమును బెట్టుకొనును. ౩. చిత్తము పురుషునినిమిత్తమే యున్నది. పురుషుఁడు చిత్తవిజ్ఞానభావ సంకల్పములకంటె లోపల నున్నవాఁడు పురుషుఁడు జ్ఞానపీఠమనియు చెప్పఁబడెనుగాని, జ్ఞానమువలనఁ బురుషస్వభావము మారదు. చైతన్యము, చిత్తదర్పణమునందుఁ ప్రతిఫలించునపుడు, చిత్తము బాహ్యవిషయరూపము నెంత కలిగియున్నదో యంతవరకుఁ జిత్తరూపమును బొందుటచే

---

(౨) చిత్తము సర్వవ్యాపకత్వముగలదని సాంఖ్యము భావింపదు. యోగ సూ. ౪, ౧౦కి వ్యాస వాచస్పతులవ్యాఖ్యలు చూడుము. పోల్చి చూడుము: సాంఖ్యాః ప్రతిపురుషమ్ సర్వశరీర సాధారణమ్ ఏకైకం మన ఇచ్ఛన్తి. కిన్తు ఘటప్రాసాదరూపమ్, స్వల్పమహదాశ్రయ భేదేన ప్రదీపవత్ స్వల్పమహచ్ఛరీరభేదేన సంకోచవికాస చాలితయా స్వల్పమహత్పరిమాణమ్ చ తదువిభుః (౪-౧౦)

(౩) ౧, ౨; ౨-౬; ౧౭, ౨౦.

(౧) చిత్తము పురుషునితో సంయుక్తముగాదు; సమీపమందున్నది. ఈ సామీప్యము పురుషునితో దేశకాలసంబంధ ఫలితముకాదు. విశేషమేమన చిత్తమునకుఁ బురుషునకు సహజసామరస్య మున్నది. పురుషుఁడు భోక్త చిత్తము భోగ్యము. అనేక వస్తురూపవికారములనొందు చిత్తమనుభవవిషయ మని వర్ణింపఁబడెను. (వాచస్పతి ౧, ౪.)

(౨) ౨, ౨౦॥

జ్ఞానోత్పత్తియగుచున్నది. చిత్త మనేక వికారములనంది, తాను దర్శించు బాహ్యవస్తువుల రూపమునుబొందును. కాని చిత్తము తానుజూచు వానినెఱుంగఁ జాలదు. ఏలన నది యచేతనము3. ఆత్మ ప్రతిబింబ సంయోగముచే వస్తుజ్ఞానము చిత్తమునకుఁ గలుగును. వస్తుజ్ఞాన విషయములోఁ జిత్తము ద్రష్టవలనను, దృశ్యమువలనను గూడ సంచలితమగును. చిత్తము నిత్యము మారుచున్నను, మన జ్ఞానము మార్పులేనిది; ఏలన నాత్మ యెన్నడును మారని నిజమైన ద్రష్ట. మఱియుఁ జిత్త మొకే క్షణమున నొకేవికారము నొందును. గావున నొకే క్షణమున నాత్మ యొకే వస్తువును దెలియఁగలదు. అందుచే మన కేక కాలమునందుఁ జిత్తము వస్తువు రెండును దెలియవు.౪. దృష్టములైన వస్తువులు మన దృష్టిలో సంబంధములేకుండ స్వతంత్రస్థితిగలవే. ఒక వస్తువునుగూర్చిన జ్ఞానకారణము వస్తుకారణము గాదు.౫ రెండు భిన్నభావము లేకకాలమున నుదయింపవు.౬. చిత్తమునం దుదయించిన భావముద్రలు వాసనారూపములను ధరించి, మన లక్ష్యలక్షణములను పునర్జన్మాదికమును గలుఁగఁ జేయును. చిత్తప్రవృత్తులు గొన్ని శక్తుల నుద్భవింపఁజేయును. అవి తిరిగి కొన్ని శక్తులకుఁ గారణములగును; అందుచే సంసార

(3) ౪, ౧౭-౧౯.
(౪) ౪, ౨౦.
(౫) ౪, ౧౬.
(౬) ౪, ౧౯.

చక్రి మెడ తెగక పరిభ్రమించుచుండును.౧. ఈ సంబంధముల వలన రాగద్వేషములును, 'నేను' 'నాది' యను భావములు నుదయించును. కామతృష్ణా సముద్భూతమే సంసారజీవితము. లోకానుభవముపై నాధారపడియున్న అహంకారము దృష్ట కాదు. అహంకారజీవితము తృప్తిలేని యశాంతితో నిండి యుండును. ఏలన నది పంచాకృతిగల యవిద్యావశమై యున్నది. అనిత్యమును నిత్యమనియు, నశుద్ధము శుద్ధమనియు దుఃఖము సుఖమనియు, ననాత్మ నాత్మ౨. యనియు, దానుగాని మన శ్శరీరములు దా ననియు౩, రాగమనఁగా సుఖవస్తుసంగము, ద్వేషమనఁగా దుఃఖమునిచ్చు వస్తుద్వేషము, అభినివేశము లేక బ్రతుకుటయందు సహజమైన తీపి, చావునందు భయము౪. నివి పంచవిధావిద్యలు. ఆత్మకుఁ జిత్తసంబంధమును ఛేదించుటే మోక్షము. చిత్తబంధములనుండి విముక్తమైన యాత్మ తన స్వస్థితినొంది, కామతృష్ణారహితమై, అహంకారశూన్యమగును. నిజస్వరూపములోఁ బురుషుఁడు, చిత్తవ్యాపారములకు సాక్షి మాత్రుఁడే యగును. చిత్తము వృత్తిపరమై యుండఁగా, పురు

(౧) ఏవమ్ వృత్తిసంస్కారచక్రమ్ అనిశమావర్తతే (యో॥భా॥౧, ౫)

(౨) ౨, ౫, పురుషబుద్ధి భేదజ్ఞానలోపమే (అఖ్యాతి) అవిద్య కాదు, కాని దగునని తలఁచుట లేక (అన్యథాఖ్యాతి) దీనివలన బుద్ధియే ఆత్మ యని తలఁచి, అది శుద్ధము, నిత్యము, సుఖనిలయము నని భ్రమింతుము. అవిచ్ఛిన్న మగు సర్వక్లేశమున కవిద్యయే కారణము; కర్మవాసనా కోశహేతువు. (యో॥ భా॥ ౨, ౫.)

(౩) ౨, ౬.

(౪) ౨, ౭, ౯.

షుఁడు భిన్నావస్థల ననుభవించుచున్నట్లు గోచరించును; ధ్యానములోఁ జిత్తము నిశ్చలమై యున్నప్పుడు పురుషుఁడు స్వస్వరూపములో స్థాయినొందును.

జ్ఞానముచే మోక్షమను సాంఖ్యసిద్ధాంతమును యోగమంగీకరించును గాని, మనోనిగ్రహమే మోక్షప్రాప్తికిఁ బ్రధానమని వక్కాణించును. చిత్తవృత్తి నిరోధమనగా సుషుప్త్యవస్థాతుల్యమని యర్థముకాదు. యోగము లేక యేకాగ్రతవలన బాహ్యాకోశముల నతిక్రమించి, నిగూఢాత్మ సీమ కేగుదుము. చిత్తముయొక్క పంచదశలలో నేకాగ్రత దాని లక్షణమే.(౧) రజోగుణ మతిశయించి, వస్తువులచే విక్షేపమందునపుడు చిత్తము క్షిప్తమందురు. మన కామరాగముల ననుసరించి, వస్తువులపై మన మనస్సును కేంద్రీకరింపవచ్చును; కాని యిట్టి యేకాగ్రత మోక్షసాధనము కాఁజాలదు. తమోగుణ మతిశయమై, నిద్రాగ్రస్తమైనపుడు చిత్తము మూఢ మనఁబడును. సహజలోపములచేఁ గాని, తాత్కాలిక క్లేశములచేఁ గాని తరచుగాఁ జకితమై యున్నప్పు డది విక్షిప్త మనఁబడును, సామాన్య మానసమిట్టి స్థితిలో నున్నది; ప్రియవస్తువుల నపేక్షించుచు నప్రియములఁ బరిహరించుచు నుండును. ఈమూఁడవస్థలును గుణత్రయ సంయుక్తములగుటచే, నపరిపూర్ణములే. సత్త్వగుణములతో నిండి, యే దేనొక లక్ష్యముపైఁ గేంద్రీకృతమగు చిత్తమున కేకాగ్రచిత్తమందురు. మహోన్నతప్రయత్నముల కీయేకాగ్రత సాధనమగును. వికారముల నరికట్టి నప్పు

(౧) సచసార్వభౌమశ్చిత్తస్య ధర్మః (యో॥ భా॥ ౧:౧)

డది నిరుద్ధచిత్త మనఁబడును. గత సంస్కారములు[౨] నిలిచి యున్నను, చిత్తవికారము లరికట్టఁబడును. చిత్తముయొక్క సర్వదశలలో నేకాగ్రత యుండునని యోగతత్త్వజ్ఞు లంగీకరించిరి కాని, సమాధియందీ యేకాగ్రత నిరుపమానోన్నత స్థాయినంది యుండును. ప్రతిమానసిక వృత్తియు నొక సంస్కారమును దిగవిడుచును. ఈసంస్కారము చిరకాలమునఁ దిరిగి చైతన్యవంత మగును. సమానవృత్తులు సమానదృశ్యములనిచ్చును. యోగియైనవాఁ డీ చిత్తవృత్తుల నేకాక, గత సంస్కారములను గూడ నున్మూలింపవలెను; లేకున్నచో నవి తిరిగి మొలకెత్తును. చిత్తము వృత్తిరహితమైనపుడు, నిశ్చలమై, దానికి గోచరించు నేరూపమైనను, ననఁగా జ్ఞాని జ్ఞానజ్ఞేయములలో నే రూపమైనను ధరించును. ౧. వస్తుస్వస్వరూపము నది గ్రహించఁగలదు.

ఈ చిత్తనైశ్చల్యములోఁ గొన్ని న్యూనావస్థలున్నవి. శబ్దార్థజ్ఞానసహితమైనది సవితర్కసమాపత్తి యనఁబడును. ౨. స్మృతి శబ్దార్థరహితమైనపుడు, వస్తువు తన సహజరూపములోఁ బ్రత్యక్షమగును. దీనినే నిర్వితర్కసమాపత్తి యందురు. 3.

---

(౨) ఇవి సంప్రజ్ఞాతాఽసంప్రజ్ఞాత సమాధిభేదములకు సరిపడును. మొదటిమూఁడును యోగతత్త్వములోనికిఁ దేఁబడెను. ఏలన, జాగ్రదవస్థ యందైనను నేదోకొంత యేకాగ్రతయుండును. యత్కించిచ్చిత్తవృత్తి నిరోధమ్ (యోగసార సంగ్రహము. ౫.)

(౧) ౧, ౪౧.

(౨) ౧, ౪౨.

(3) ౧, ౪3.

వ్యాసుడు వ్రాసినాడు: "శబ్దములయొక్క వ్యావహారికార్థ స్మరణము స్మృతినుండి తొలగిపోవునపుడు, మఱియు సమాధి ప్రజ్ఞనుండి భావవికల్పములు, పూర్వశ్రుతదృష్టార్థములు నదృశ్యములైనపుడు, లక్ష్యవస్తువు తన నైజస్వరూపములలో నిరాచ్ఛాదితమై విశిష్టలక్షణాయుక్తమై గోచరించును." ౪. దీనిని పరప్రత్యక్ష మందురు. ఇదియే సర్వానుమాన శబ్దజ్ఞానములకు మూలాధారమైనది. దీనివలననే వాని కాకృతికల్గును. ౫. ఈ జ్ఞానము శబ్దానుమాన జ్ఞానసహితము గాదు. ౬.

మఱియు సవిచార నిర్విచారసమాపత్తులును గలవు. సవిచారసమాపత్తిలో దేశకాల నిమిత్తానుభవములతోఁగూడిన సూక్ష్మరూపములు కనిపించును. దీనియందొక భావముచే గ్రహింపనగు సూక్ష్మరూప ముదితమై యంతర్విలోకనవిషయమై ప్రకాశించును. నిర్విచారసమాపత్తియందు సర్వవస్తు సూక్ష్మరూపములు గుణవిరహితములై వస్తుమూలాకృతులలో గోచరించును. దీనియందు లక్ష్యవస్తువు చూపునొకటైపోవును.౧ సవితర్క నిర్వితర్క సమాపత్తులు రెండును సూక్ష్మరూపములకు సంబంధించునవి; సవిచార నిర్విచార సమాపత్తులు స్థూల రూపములకు సంబంధించినవి. ఇవన్నియు సబీజసమాధిలోనివని చెప్పుదురు; ఏలన నవి యేకాగ్రతకు వలయు వస్తువులుగలిగి

(౪) యో॥ భా॥ ౧, ౪౨.

(౫) తచ్చ శ్రుతానుమానయోర్బీజమ్. తతః శ్రుతానుమానే ప్రభావతః

(౬) నచశ్రుతానుమాన జ్ఞానసహభూతమ్ తద్దర్శనమ్. (యో॥ భా॥ ౧, ౪౨)

(౧) యో॥ భా॥ ౧, ౪౪.

యున్నవి. సూక్ష్మరూపియైనను, బురుషుఁ డేకాగ్రచిత్తమునకు దృశ్యవస్తువు కాఁజాలఁడు.

మనచిత్తమనేక వ్యతిరేకశక్తులకు రణభూమియగుటచే వానిని నిగ్రహించి యొకసామరస్యమును జేకూర్చవలసియున్నది. ఆత్మసంరక్షణ సంతానోత్పాదన కాంక్షలు సహజబలోపేతములై నిగ్రహించుటకు దుస్సాధ్యములై బాధించును. ఏకాగ్రతకవరోధములు భిన్నరూపములగు విపరీతభావములు.౨. ఇవి అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశములు. రోగాలసతాసందేహ నిరంకుశత్వములు, మాంద్యము, లోకవ్యామోహము, కలుష దృష్టి, చాంచల్యము, మున్నగునవి యితరదోషములు.3. విపరీత భావములు చిత్తైకాగ్రతకననుకూల జీవితహేతువులగును; అనేకసందర్భములతోఁగూడిన యితరదోషములు చిత్తైకాగ్రతకవరోధములై వర్తించును.

౬—ప్రమాణములు

ప్రత్యక్షానుమాన శబ్దప్రమాణములు మూడును జ్ఞానసాధనములుగా నంగీకరింపఁబడెను.౪. ఇంద్రియద్వారముననొక బాహ్యవస్తువు చిత్తమును స్పృశించినపుడు మనకుఁ బ్రత్యక్షమగుచున్నది. మానసవికారము వస్తువుతో ప్రత్యక్షసంబంధమును గలిగి యున్నది. వస్తువునకు సామాన్య విశేషలక్షణములు రెండు నున్నను, ప్రత్యక్షమందు మనకు విశేషముల

(౨) ౧. ౩౦.

(3) యో॥ భా॥ ౨, ౬; ౧, ౮.

(౪) యో॥ భా॥ ౧, ౭.

తోడనే సంబంధము కలదు. బాహ్యవస్తు యాథార్థ్యమును యోగతత్త్వమంగీకరించినది. జగత్తువలెనే, జగద్వస్తువు లన్నిటికి నిత్యములైన మూలరూపము లున్నవి; స్థూలరూపములు పరివర్తన మందుచుండును గాని, మూలరూపము లెన్నడును బూర్తిగా నశింపవు. ఒకవస్తు వింకొకటిగా మారినప్పుడు, దాని రూపమే మారినది; రూపములన్నియు నశించునపుడు వస్తువు మూలాకృతి నొందును. కాని యీరూపములు కేవల భ్రాంతి కల్పితములు గావు. వస్తువు లిందిరియముల స్పృశించు నపుడే వేదనలు కలుగును. మనకుఁ బ్రేరణకలిగించు వస్తువొకటే యైనను, వేదనలనేకములు గావచ్చును. ఏలన, గుణత్రియ ములో నేదోయొక గుణప్రభావముతోఁ గూడిన వస్తుభావము లను జిత్తము స్వీకరించును.౧.

వస్తువుల సామాన్య స్వభావమును మనము గుర్తించు మానసిక వృత్తియే అనుమానము. సామాన్య లక్షణాస్తిత్వ దర్శనమే అనుమానమున కాధారము. అవినాభావసంబంధము గలిగిన రెండు వస్తువులలో నొకటి ప్రత్యక్షమగుట వలన రెండ వదియు నున్నదని నిశ్చయింప వీలగును.

పత్యక్షానుమానములచే నొక వస్తువును గూర్చిన జ్ఞాన మునొక విశ్వాసపాత్రుఁడగు వ్యక్తి యితరులకు శబ్దముల వలన నందఁజేయవచ్చును. ఇదియే మూడవ జ్ఞానసాధనము.

యుక్తమైన జ్ఞాన మితరములైన చతుర్విధ మానసిక వృత్తులనుండి వేరుగాఁ దెలియవలెను. విపర్యయము వస్తుస్వభా

(౧) ౪, ౧౫-౧౭.

వమునకు వ్యతిరేకమైన అయుక్త జ్ఞానము.౨. వికల్పమనగా నర్థములేని శబ్దముల రూపము.3. జాగ్రత్స్వప్న వృత్తుల యభావముపై నాధారపడిన మానసిక వ్యాపారము నిద్ర.౪. మెలకువ కలిగినపుడు మనకెట్టినిద్ర కలిగినదో యాస్మృతి యున్నది కావున నిద్రమనోవ్యాపారమేయని చెప్పఁబడెను. కావున వ్యాసుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు; "మేల్కొనిన మానవుఁడు, నిద్రాకాలములో నొకకారణానుభవము లేకున్నచో నీసంయోగ స్మృతినెన్నడును గలిగియుండఁజాలఁడు. మెలకువ గాంచినపుడు దానిపై నాధారపడిన స్మృతులను గలిగియుండఁజాలఁడు."౧. అందుచే నిద్రయొక విశిష్టప్రత్యయము. దీనినిఁగూడ సమాధిలో నిగ్రహించవలెను. ఒకవస్తువుయొక్క పూర్వానుభవముచే విడువఁబడిన వాసనలవలన వస్తువునుదిరిగి జ్ఞాపకమునకుఁ దెచ్చుకొనుటయే స్మృతి.

ప్రత్యక్షానుమాన శబ్దప్రమాణములచేఁ గలిగిన జ్ఞానము పూర్తిగా నిర్దుష్టముగాదని యోగము నిశ్చయించును; ఏలన సాంఖ్యతత్త్వమువలెనే యోగమును బురుషునకును బుద్ధికిని భేదము తెలియని విపర్యయ జ్ఞానమే మనయనుభవ జ్ఞానమని చెప్పును. వస్తువుల స్వస్వరూపజ్ఞానము యోగాభ్యాసమువలననే

---

(౨) ౧, ౮. (3) ౧, ౯.

(౪) అభావప్రత్యయాలంబనావృత్తిర్నిద్రా. (౧, ౧౦)

(౧) "ఆగమేనానుమానేన ధ్యానాభ్యాసరసేనచ,
త్రిధాప్రకల్పయన్ప్రజ్ఞామ్ లభతేయోగముత్తమమ్. (యో"భా.౧,౪౮)
ఈమూటికిని శ్రవణమనననిధిధ్యాసలతో సహావాసమున్నదని వాచస్పతి చెప్పినాఁడు.

లభింపఁగలదు. వ్యాసుఁడొక శ్లోకార్థము నిట్లుదాహరించినాఁడు; "శ్రుతులవలన, ననుమానమువలనను, ధ్యానములో నేకాగ్రతను నిలుపవలెనను కాంక్షవలనను, నీమూఁడుమార్గముల వలనను, మానవుఁడు తనయంతర్దృష్టిని వికసింపఁజేసికొని యుత్తమయోగ ప్రాప్తినిబొందును."౨.

౭ — యోగకళ.

మనస్సుయొక్క బాహ్యవినియోగమువలనఁగాక, దాని వృత్తులనణఁచివేసి, మనఃకోశమున కంతర్గతమై, సామాన్యజీవిత వ్యాపారములచే నాచ్ఛాదింపఁబడిన మన దైవత్వస్వభావమును లోనికిఁబోయియే దర్శింప వీలగును. ఆత్మ బీజరూపమునఁ బ్రతిజీవిలోనున్నను, మన శక్తులన్నియు వస్తుసంపాదనాయత్తములై యుండుటచే దానిని సరిగావ్యక్తీకరింపలేక పోవుచుంటిమి. మన విజ్ఞానమును మఱల సవ్యమార్గమునఁబెట్టుటకు మనకు నిశితశిక్షణమవసరము. తృష్ణను ౧ జయించుటవలనను, నిరంతరాభ్యాసబలమువలనను, మన చిత్తవృత్తులనణఁచివేయ వీలగునని యోగముపదేశించుచున్నది. ధర్మజీవనముచేఁ దృష్ణను జయింపవచ్చును; చిత్తవృత్తి నిరోధమునకు మనశ్చాంచల్యమును లేకుండఁజేయవలెను. దీనికిఁ జిత్తశుద్ధినిచ్చు కర్మయు, బ్రహ్మచర్యము, జ్ఞానము, భక్తియు నవసరములైయున్నవి. ౨. దృష్టాదృష్ట వస్తు తృష్ణను విసర్జించి, యాత్మనిగ్రహము సాధించిన జితేంద్రియునకు కలుగుభావమే వైరాగ్యము. ౩.

(౨) ౧, ౧౨.

(౧) ౧, ౧౩-౧౪. (౨) యో॥భా॥ ౧, ౧౪. (౩) ౧, ౧౫.

అట్టి జితేంద్రియుఁ డిహపరలోక సుఖవిముఖుఁడగును. ఉత్తమ వైరాగ్యము సాధించినవాని కాత్మజ్ఞానము కలుగుటచే, వస్తుకాంక్ష గాని, వస్తుగుణలోలతగాని ప్రమాద హేతువులుగావు.౮ దీనివలన ముక్తి సిద్ధించును. రజోలేశ సహితమైన వైరాగ్యము ప్రవృత్తి పరమగునుగావున దానివలనఁ బ్రకృతిలయమే ప్రాప్తించును.

మానవోపాధియందు స్థూలదేహము, ప్రాణకోశము, మనఃకోశము, పురుషుఁడునుండెను౯. మలినమైన మాంసమునకును; చపలమైన చిత్తమునకును, పురుషుఁడు లోపల

---

(౮) ౧,౧౬.

(౯) యోగ మొకవిధమైన శరీరశాస్త్రమును బ్రచురించినది. శరీర మంతయు వ్యాపించియున్న 70 కోట్ల నాడులును; చక్రములును, వెన్నెముక మూలమున నున్న కుండలియను నొక గొప్పశక్తియు నది మేల్కొన్నచో నీ చక్రముల నన్నిటిని చైతన్యవంతముల నొనర్చునని యుఁ జెప్పఁబడెను. మానవ దేహమున నూర్ధ్వాధోభాగము లున్నవి. హస్తశిరోమధ్యమము లూర్ధ్వభాగమును, ఊరువులు పాదములు నధోభాగమునై యున్నవి. ముఖ్యముగా మానవ దేహమునందు దేహమునకుఁ గేంద్రము వెన్నెముక మూలాధారము. ఇది రెండుభాగములకు నాధారభూతమైనది. నాడులు, సూక్ష్మనాడీ గ్రంధులు రెండు తత్త్వములుగా నేర్పాటైయున్నవి. మేధస్సును వెన్నెముకయుఁ గపాలమునందుఁగల కేంద్రములు, వెన్నెముకనే హిందూశరీర శాస్త్రవేత్తలు బ్రహ్మదండము లేక మేరుదండమనిరి. ఇందు సుషుమ్నానాడి యున్నది. ఈ నాడి మూలాధారచక్రమున నారంభమై; శిరస్సునందలి సహస్రారమం దంతమగును. స్వాధిష్ఠాన, మణిపుర, అనాహత, విశుద్ధము లితరచక్రములు. వెన్నెముకలో యోగనాడులు మూడున్నవి. ఇడాపింగళా సుషుమ్నా నాడులివి. ఇందు సుషుమ్నా నాడి ముఖ్యమైనది. దీనికిఁ గుడివైపునఁ బింగళయు, నెడమవైపున నిడయు నున్నవి. ఈనాడి కింద్రియగోచరములు కాని షట్చక్రములు లేక పద్మము లున్నవి. యోగదృష్టి కివి గోచరించును.

నుండుటచే నివి యోగమున కవరోధములగుచున్నవి. దేహ మన స్సంబంధ మత్యంతదృఢమైనది; ఏలన, "దుఃఖము, దైన్యము, దేహముయొక్క అస్వస్థత, ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు నన్నియుం జపలచిత్త ఫలితములు." ౧. దేహారోగ్యమే మానవజీవిత పరమలక్ష్యముకాదు కాని, ముఖ్యావసరములలో నది యొకటై యున్నది. మానవుఁడొక భౌతికయంత్రమనియు దానికి బాహ్యమునుండి యొకయాత్మ జేరియున్నదనియుఁ దలపరాదు. భౌతికాధారమును విడిచిపెట్టుపద్ధతికిఁబోక యోగమందుచే దాని నంగీకరించి, యాత్మసమస్యలో నొకయంశముగా గ్రహించి నది. ఆటంకములను దొలగించుట కుపాయముగా మనకు యోగ మష్టాంగపద్ధతి నిచ్చినది. యమనియమాసనప్రాణాయామములు, ప్రత్యాహారము లేక యింద్రియములను లోనికిఁ దీసికొనుట; ధ్యానము లేక దృష్టి నొకచో నిలుపుట; ధారణ లేక లక్ష్యవస్తువునే తలఁచుట, సమాధి లేక యేకాగ్రతయు నష్టాంగములు. ౨. చివరిమూడును ప్రత్యక్ష లేక అంతరంగసహాయకారులు; మొదటియైదునుపరోక్ష లేక బహిరంగసహాయకారులు. 3.

---

(౧) ౧, ౩౧.   (౨) ౨, ౨౯.

(3) పతంజలి తత్త్వములో నివన్నియు నొకశాఖకే చెందినను, తరువాత గ్రంథములలో భేదము లుదయించెను. కర్మవలన మోక్షము లభించునది కర్మయోగము ఈశ్వరునియందు భక్తిచే ముక్తికలుగుమార్గము భక్తియోగము. జ్ఞానముచే మోక్షము జ్ఞానయోగము. మనశ్శక్తి శిక్షణమునిచ్చునది రాజయోగము. దేహప్రాణముల నిగ్రహించి, మంత్రములతోఁ గూడినది హఠయోగము. దేహనిగ్రహ విధానములవలన నాత్మజ్ఞానఫలితములు లభించునని చెప్పు అతివాదము రసేశ్వరదర్శనమునం దున్నది. (స॥ద॥స॥ ౯ అ.)

౮—ధర్మానుష్ఠాన సిద్ధి

యోగాభ్యాసమునకు వలెయు ధర్మానుష్ఠానసిద్ధిని చేకూర్చునవి యమనియమములు, అహింస, సత్యప్రియత్వము, ఆర్జవము, బ్రహ్మచర్యము, పరిగ్రహము చేయకుండుట మనమభ్యసింపవలెను. అనగా ననృత చౌర్యవ్యభిచారదురాశా పరహింసాదుల నుండి మనము దూరస్థులము కావలెను.౧. వీనిలో ముఖ్యమైన దహింస; మిగిలిన వన్నియు దీనిలో నంతర్గతములై యున్నవి. సర్వథా సర్వకాలముల యందు సర్వజీవుల యెడ ద్వేషము లేకుండ నుండుటే అహింసయని విపులార్థముగాఁ జెప్పఁబడెను.౨. అహింస యనఁగాఁ గేవల హింసాత్యాగమే కాదు, వైరత్యాగము.౩. దయామైత్రి సంతోష స్థైర్యములు, సుఖదుఃఖసదసద్వస్తు సమత్వమును చిత్తప్రసాదనము నిచ్చును. మన మీర్ష్యారహితులమై, యితరుల దుఃఖముల కార్ద్రహృదయులము కావలెను.పాపమును ద్వేషించుచుఁ బాపియెడ మృదుత్వమును జూపవలెను. ఈనియమములు పూర్తిగా నభ్యసింపవలసిన వగుటచే ననుల్లంఘనీయములు. "చంపకుము" అనునది శాసనము, కాని దేశద్రోహులను గాని, సైన్యమునుండి పలాయితులనుగాని, మతద్రోహులను గాని, బ్రాహ్మణ నిందకులను గాని చంపవచ్చునని పైనియమమునకు న్యూనతకల్గించుటకవకాశము లేదు. ఆత్మ సంరక్షణార్థమైనను వధ పనికిరాదు.

(౧) ౨, ౩౦.
(౨) సర్వథాసర్వదాసర్వభూతానామ్ అనభిద్రోహః(యో॥భా॥౨,౩౦.)
(౩) ౨, ౩౫.

యమములు దేశజాతి వయోఽవస్థాభేదములులేని కఠోరశాసనములు.౪. అందరకు నున్నతధ్యానమున కర్హతలేకున్నను, నివి సర్వజనులు నభ్యసింపవలయు నియమములై యున్నవి. బాహ్యాంతశ్శుద్ధియు, తృప్తి, తపస్సు, దైవభక్తియు నియమములు.౧. ఇవి విధులలోఁజేరవు; గాని యోగ మభ్యసింపఁ గోరువారు వీనిని నిత్యము ననుష్ఠింపవలెను. ఈయమనియమానుష్ఠానము వలన నిహపరసుఖ కాంక్ష నశించి శుద్ధ వైరాగ్యము కలుగును.౨.

నీతినియమోల్లంఘనము చేయు నుత్సాహము జనించినపుడు, వానికిఁ బ్రతిపక్షభావనము చేయుట మంచిదని చెప్పఁబడెను.౩ మనస్తత్త్వవిభాగజ్ఞులు మనకు మన చిత్తచాపల్యముల నరికట్టుటకు మూఁడు మార్గములను జెప్పిరి. మొదటి పద్ధతి యేమనఁగా మనకేయుద్రేకము కలిగినదో, దానికిఁ వ్యతిరేకమైన భావము నూహించి దానిని దరిమివేయుట; చిత్తములో సంస్కారరూపముననుండి పైకిరా యత్నించు నుద్రేకమును దానికి విరుద్ధమగు భావముతో నణఁచివేయుట రెండవది; మూఁడవది మనకుఁ గలిగిన యుద్రేకమున కతీతస్థితికిఁ బోవుట; మన జీవితస్వభావమును సంపూర్ణముగా మార్చుటే యోగముయొక్క మహదాశయము.

---

(౪) ౨, ౩౧.

(౧) ౨, ౩౨.

(౨) ౧, ౧౫.

(౩) ౨, ౩౩.

మనఃప్రవాహము రెండు వైపులకుఁ బ్రవహించును. మోక్షజ్ఞానముల వైపుకుఁ బ్రసరించు నపుడది మంచిదనియు, నవివేకముతోఁ గూడిన సంసారకూపములోని కది ప్రవహించు నపుడు చెడ్డదనియుఁ దెలియవలెను.౪.

కర్మలు బాహ్యాభ్యంతరములని రెండు విధములు. ఇవి మరల నాలుగు రకములు: కృష్ణకర్మలు:అనగా బాహ్యాభ్యంతర క్రూరకర్మలు; పరనింద. బాహ్యము; అశ్రద్ధ ఆంతరంగికము; శుక్లకర్మలు: లేక ధర్మవిహితములు, జ్ఞానశ్రద్ధాదులగు నివి మానసికములు. శుక్లకృష్ణకర్మలు, ఇవి బాహ్యకర్మలు; ఎంత మంచివైనను గొంతదోషము కలవి. వైదికకర్మలు కూడఁ గొంత హింసతోఁగూడి యుండును. అశుక్లాకృష్ణకర్మలు; ఇవి సర్వసంగత్యాగులగు జ్ఞానుల కర్మలు.౫. జ్ఞాని చేయునదే సర్వోత్తమ కర్మ యగును.

౯ — శరీరశిక్షణము.

చిత్తమునకెంత ప్రాముఖ్యమున్నదో దేహమునకు నంత ప్రాముఖ్యమున్నదని యోగతత్త్వము గుర్తించినది. ఏకాగ్రత కాసనము భౌతికసాహాయ్యము నిచ్చును.౬. మనము పరుగెత్తుచునో, నిద్రించుచునో దేనిపై మనస్సు లగ్న మొనర్పఁజాలము. మనము ధ్యానమారంభించుటకు ముందు సముచితమగు నొక యాసనములోఁ గూర్చుండవలెను. సులభము, సంతోషకరము,

(౪) యో॥ భా॥ ౧, ౧౨.

(౫) ౪, ౭.

(౬) మా॥భ॥ గీత॥ ౪, ౧౦; ౨. ౪౬–౪౮,

స్థిరమైన యాసనము కావలెననిమాత్రమే పతంజలి చెప్పి నాఁడు; పెక్కు తెఱఁగుల యాసనములఁగూర్చి భాష్యకారులు విపులముగా వర్ణించి చెప్పిరి. ఒకపాదముపై నొకపాదము నడ్డముగాఁబెట్టుకొని కూర్చుండి, నాభీస్థానమున దృష్టిని కేంద్రీకరించుటవలన సృష్టియొక్క మూలస్వరూపమును దెలిసికొనవచ్చునని భారతీయ తత్త్వజ్ఞులూహించిరని భారతీయవిజ్ఞానమును విమర్శించుచు నిటీవల నొకవిమర్శకుఁడు చెప్పాటలో నాతఁడనుకొన్నది యోగాసనములలో నొకటైయుండవచ్చును.

పశుకామ పరివృత్తికి దేహమాధారము కావచ్చును లేక దైవశక్తి కాకరముగా నగును. ఆహారవిషయములో వివేకమవసరమని చెప్పఁబడెను. నరముల కుద్రేకముకలిగించి, తాపాగ్నినిగాని నిద్రామాంద్యమునుగాని జనింపఁజేయు భోజన పానీయములను స్వీకరింపరాదని చెప్పఁబడెను. జీవితముయొక్క శారీరక భోగములవలన నాత్మానందము మందగించును. విజ్ఞానమయ జీవితము, ధార్మికానుష్ఠానము మానవజీవిత లక్ష్యములని యంగీకరించినయెడల శరీరావసరములకు వానిముందు నీచస్థానమునే పొందవలెను. యోగమునందలి యనంతరఘట్టములు విశేష శరీరక్లేశ సహిష్ణుతను గోరును. ఉగ్రములగు తపస్సాధనలుచేసిన కొందఱి శరీరములు, పాటవముతప్పి పడిపోవు ప్రమాదము తటస్థించిన సందర్భములుగలవు. అందుచే శరీరమును ముందుసరియగు నిగ్రహములోనికిఁ దేవలసియున్నది. జరాదోషవశముగాకుండ, కార్శ్యమునొందు నవకాశము లేకుండ,

దేహమును స్వచ్ఛమగు పరిపూర్ణసాధనము చేయుటయే హఠయోగాశయము.

యోగము దేహమును నిగ్రహింపుమనును గాని నిర్మూలింపుమనదు. కామలంపటత్వమును విడిచిపెట్టుట శరీరమును బలవంతముగా దండించిచంపుటకాదు. క్రైస్తవ యూరపుదేశములందును, హిందూదేశమందునుగూడ నీరెంటికిని భేదము తెలియక దురభిప్రాయపడిరి. ౧. దేహమును సుశిక్షణాభ్యాసములచే సంశుద్ధమొనర్చుటవలన సౌందర్య సౌకుమార్యములు, నిరుపమాన బలదార్ఢ్యములు లభించును. ౨.

---

(౧) పోల్బ్చ సూసో తన ఆత్మకథలోఁ దన్నన్యునిఁగా భావించి తన యనుభవముల నిట్లు వ్రాసినాఁడు; "యౌవనములో నీతఁడుతీవ్రములగు నుద్రేకభావములు శక్తిపాటవములనుగల్గియుండి, వానివలన సంభవించిన దోషముల నెఱిగి, దేహనిగ్రహముచేయ నిశ్చయించి యనేకపద్ధతుల ననుసరించెను. చాలకాల మాతఁడొక బొచ్చుచొక్కాయును, నొకయినుపగొలుసును వాడెనుగాని వానివలన దేహము కొట్టుకొనిపోయి రక్తము కాలువలుగట్టుటచే వానిని విసర్జించెను. రహస్యముగా నాతఁడొకలోపలిచొక్కాను దయారుచేయించెను; దానిలో ప్రతివైపున తోలుముక్కల నతికించి, వానికి నూటయేబది కంచుమేకుల నమర్చి, పదునైదు సూదులవంటివాని మొనలను నిత్యము శరీరమాంసములోనికి గ్రుచ్చుకొనునట్లుగాఁ గూర్పించెను. ఈచొక్కా దేహమునకు మిక్కిలి బిగువగునట్లుచేయించి, ముందఱవైపున ముడిబిగించి, దేహమంతయుఁ దిరుగు నట్లేర్పాటు చేయించెను. దీనితోనే యాతఁడురాత్రి నిద్రింపనారంభించెను." (సిద్ధుఁడైన హెన్రీసూసో స్వీయచరిత్రము, అనువాదము, టి. యఫ్. నాక్స్.) ఈగ్రంథమున నింకను నెక్కువవ్యాదయాభేదకములగు వర్ణనలుకలవు. ఇనుపమేకులు గ్రుచ్చిన యేసుక్రీస్తు దుర్భరయాతనల ననుకరించిన క్రైస్తవభక్తుల గాథలనేకములుగలవు బెర్నార్డు, థెరిసా, జానుల కథలట్టివే. రూపలావణ్య బల వజ్రసంహననత్వాని కాయసంపత్, (3-౪౬.)

౧౦—ప్రాణాయామము

ప్రాణాయామమునకుఁ గొంత ప్రాముఖ్యమీయఁబడెను. గాని, పతంజలి దానినిఁ గేవలమిచ్ఛాపూర్వకమని విడిచి పెట్టెను. ౧. చిత్తప్రసన్నత ధర్మానుష్ఠానముచేఁగాని. ప్రాణాయామముచేఁగాని పొందవచ్చును. ౨. అందుచే దానియందు నమ్మకమున్నవారికే ప్రాణాయామ మంగీకరింపఁబడెను. ప్రాణాయామము చిత్తమును ప్రసన్నమొనర్చునని హఠయోగము దీని కున్నతస్థానమిచ్చినది. దీనివలన రహస్యశక్తులు కొన్ని కలుగుననియు నెంచఁబడెను. క్రమవిధానమున నూపిరి పీల్చి విడుచు వ్యాయామము నేటికూడ నారోగ్యప్రదమని తలపఁబడుచున్నది. 3. ఈ వ్యాయామ మధికముగాఁ జేయుట వలనఁ గొన్నిసమయములలో భావపరవశతయుఁ గలుగఁ

---

(౧) ౧, 3౪.

(౨) ౧, 33—3౯.

(3) "ఆయుర్వృద్ధిసాధనము" లను విషయమునుగూర్చి డా. వీబర్ పండితు నుపన్యాసములోని యీక్రిందివాక్యము లీవిషయమునుగూర్చి కొంత ప్రసంగించినవి. "క్రమమైన సుదీర్ఘారోహణమువలన, హృదయముయొక్క బలమును, క్రియాశక్తియు మిక్కిలివిచిత్రముగాఁ బెంపొందినవి. ఈకారణముచే, నూపిరిపీల్చు వ్యాయామమును జేయుటవలన నాకు నితరులకుఁగూడ నందు ముఖ్యముగా దుర్బలహృదయనాడి గలవారికి విశేషలాభములు గలిగినవి. నేను సామాన్యముగా దీర్ఘములైన పూరకరేచక వ్యాయామములను దినమునకు మూడులేక అయిదునిమేషముల కాలముచేయుట కారంభించి, క్రమముగాఁ బది పదునేను నిముషములవరకుఁ బెంచితిని." (బ్రిటిష్ మెడికల్ జర్నల్. డిసెంబరు ౫. ౧౯౦3.)

వచ్చును. దేహదార్ఢ్యము లేనిచో ప్రాణాయామము నధికముగాఁ జేయుటవలనఁ బ్రమాదము కలుగవచ్చును. అందుచే యోగవిద్య రహస్యముగా నుంచవలసినదయ్యెను. ౪.

౧౧—యింద్రియనిగ్రహము.

లోషి యను చైనాతత్త్వవేత్త బురదనీటిని శుభ్రపరచుటెట్లను ప్రశ్న వేసి, దానినట్లే కదపక విడిచిపెట్టినచో నదియే శుభ్రపడునని తానే బదులుచెప్పినాఁడు.౧. ఇంద్రియములను బాహ్యప్రవృత్తినుండి వెనుకకు మరలించి లోనికిఁదీసికొను ప్రత్యాహార మనునది నేటి మనస్తత్త్వశాస్త్రములో నింద్రియముల కంతర్వర్తిత్వము గూర్చుట యను(Introversion)పద్ధతికి సరిపడును.౨. బాహ్యమునుండి వచ్చు సర్వప్రేరణములకు మనస్సును దృఢసంకల్పముతో మూసివేయవలెను. క్రైస్తవగీతమిట్లు పలుకుచున్నది; "నిశ్చలముగానుండి తెలిసికొనుము." చంచలోద్రేకములను, వ్యర్థాలోచనములను, నిశ్చితసంకల్పముతోఁ దరిమివేయుమని యీ శిక్షణము బోధించును. ప్రతి సాధకుఁడును దన హృదయములోనే యొక ధ్యానగుహను నిర్మించుకొని నిత్యమందు నివసింప నేర్చుకొనుచుండవలెను.

---

(౪) చూ॥ చింతామణి హఠప్రదీపిక.

(౧) టావ్ టే ప్రభువు

(౨) "మనస్సు స్వవశమైయున్నప్పుడు దానియాలోచన యుత్కృష్టమైనదగును. అనఁగా దృశ్యములు గాని, ధ్వనులు గాని సుఖదుఃఖములుగాని మనస్సు నంటనప్పుడు, దేహముతో నవసరము కాని, దేహాభిమానము కాని లేక, యాత్మజిజ్ఞాసకలిగినప్పు డుత్కృష్టవిజ్ఞాన ముదయించును." (ప్లేటో)

యమ నియమాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహారములు యోగమునకు సహకార సూత్రములేకాని, యోగాంగములు కావు. 3.

౧౨—ధ్యానము.

భూలోక స్వర్గలోక రహస్యముల నన్నిటిని వెల్లగింప యత్నించు మానవ మానసముయొక్క అవిరతసంచార ప్రవృత్తి నిజూచి, బాహ్యకర్మలనుండియు నాంతరంగిక పరివర్తనముల నుండియు మన చిత్తమును వెనుకకు మరలించుటవలననే సత్యసాక్షాత్కారమగునని యోగతత్త్వ ముపదేశించుచున్నది. ఒకచోఁ జిత్తమును కేంద్రీకరించుటే ధారణ యనఁబడును; అనగాఁ జిత్తస్థాయి. మామూలు జీవితములో భావములువచ్చి పోవుచుండును, కాని నిలకడకలిగియుండవు. సమగ్రమగు నేకాగ్రత యొక క్షణకాలము మాత్రమే నిలుచును. ఇతరభావములచేఁ జలింపక యేకధారగానుండు భావమే ధ్యానమనఁబడును. ధ్యానము సమాధితో నంతమగును. సమాధియందు 'నేన'ను భావము పోవును; దేహమానసములు బాహ్యప్రేరణముల కన్నిటికి మృతిపొందినవగును; ధ్యానవిషయమేదైనను, సదొక్కటియే స్ఫురద్రూపముతోఁ బ్రకాశించును. ఈమూటి నొకే విషయముపైఁ జొప్పించినపుడు దానిని సంయమమందురు.౧. బాహ్యవిషయములపైఁ గాని ఆంతరంగవిషయములపైఁ గాని యీ సంయమశక్తిని ప్రయోగించినపు డతీంద్రియశక్తు లనఁగా

(3) ఇవి పరిశుద్ధిఘట్టమును, ధ్యానధారణములు జ్ఞానఘట్టమును, సమాధిబ్రహ్మైక్యమును దెలియఁజేయును.

(౧) ౩, ౪.

మూసిన తలుపుల వెనుకనున్నది చూచుట, అదృశ్యమగుట, యితరుల భావములను గ్రహించుట, మున్నగునవి కలుగును. సాధకుఁడీ శక్తులచే నాకృష్టుఁడైనచోఁ దన లక్ష్యమును గోల్పోవు ప్రమాదమునకు గురియగును. ఈయాకర్షణముల నిరాకరించి, ముందుకుఁబోవలెను. ౨.

౧౩—సమాధి.

మోక్షముపొందుటకు ముందుఁబోవలసిన యవస్థాంతరము పేరు సమాధియనఁబడును. సమాధిమూలమున మోక్షముఁబొందుటే సరియగువిధానమని చెప్పు యోగము మోక్షమును సమాధియనియే నిర్వచనముచేసెను. యోగస్సమాధిః.౧. అదియొక తన్మయావస్థ; యిందు బాహ్యప్రపంచ సంబంధము తెగిపోవును. యోగశిక్షణమునకిదియే పరమావధి; ఏలన నిందాత్మ కాలవశమై, పరివర్తనాత్మకమైన స్థితినుండి, నిత్యము, పరిపూర్ణమునైనస్థితికి బోవును. ౨. సమాధిద్వార

(౨) ౩, ౪, ౧.

(౧) యో॥ భా॥ ౧, ౧.

(౨) "నేను పెక్కుమారులు జాగ్రత్సమాధిని బొందియున్నాను. చిన్నతనమునుండియు నొంటరిగానుండఁగా నట్లుతటస్థించెను. నావ్యక్తిత్వమునుగూర్చిన దీర్ఘానుభవదృష్టితో నా పేరును నేనే రెండుమూడుసారులుచ్చరించి, యాతన్మయావస్థ లభింపఁగా, నిరవధికశక్తిస్వరూపములో నావ్యక్తిత్వము హరించి యదృశ్యమై పోవుచుండెడిది. ఈయవస్థ సంశయజ్ఞానావస్థ కాదు; అత్యంతస్వచ్ఛము, నత్యంతనిశ్చయము, వాగతీతమునైన యీయవస్థలో నుండఁగా మరణమొక యసత్యమైన హాస్యవిషయమనియు, నహంభావనాశన మాత్మనాశనము కాదనియు నదియే యథార్థజీవితమనియుఁ దెలిసినది." (టెన్నిసన్ జీవితము, వాల్యూము. ౧, పు.౩౨౦) చూ, టెన్నిసన్; ఏన్షెంట్ సేజ్.

మునఁ బురుషుఁడు తన సహజస్థితిని దిరిగిపొందును. సమాధిలో వివిధదశలున్నవి. వీనిని సంప్రజ్ఞాతా సంప్రజ్ఞాత సమాధు లందురు. సంప్రజ్ఞాతసమాధిలో ధ్యానవిషయ జ్ఞానము మనస్సు కలిగియుండును; ఏస్థితియందుఁ జిత్త మేకాగ్రతనొంది, యొక విశిష్టము, యథార్థమునగు విషయమును స్ఫూర్తివంత మొనర్చి, క్లేశములను గర్మబంధములను నిర్మూలించి, సర్వచిత్తవృత్తు లను నిగ్రహించుటే పరమలక్ష్యముగాఁ గలదగునో యాస్థితియే సంప్రజ్ఞాత సమాధియనఁబడును. 3. ఇందు జ్ఞానికి జ్ఞేయము నకు నేకత్వము సిద్ధించును; జ్ఞానికి జ్ఞేయము తెలియును, ఏలన, జ్ఞేయమే జ్ఞానియగును. విజ్ఞానము విజ్ఞానవిషయము నొకటే. ఈ యవస్థలో వితర్కవిచారానందములు, నస్మితాభావము నుండును. ౧. ఈ యేకాగ్రతారూపములకు విశిష్ట విషయ ములుఁగలవు. సంప్రజ్ఞాతసమాధియొక్క వివిధదశారూపము లకు వివిధనామములున్నవి; సవితర్క, సవిచార, సానంద, సాస్మితములు. ఏదిమంచి దేదికాదు; ఏదియున్న దేదిలేదు మున్నగువానినిగూర్చి మనకు, మనసులోఁ దర్కమున్నంత కాలమును, మనకొకవిధమగు నానందము నహంకారము నున్నంతకాలమును మనది సంప్రజ్ఞాతసమాధి. ఈ యానందా నుభవముపోయి. యింకనున్నతస్థాయీభావములో లీనమైన పుడు, ధర్మమేఘమను స్థితివచ్చును; ఇందాత్మకు జడపదార్థ

(3) యో॥ బా॥ ౧, ౧.

(౧) నిద్రలో మనకు యథార్థవస్తువుపై నేకాగ్రతలేదు కావున నిద్రసమాధికాజాలదు. చూ॥ వాచస్పతి ౧, ౧.

సంబంధము పూర్తిగా నశించి, కర్మకిక దావులేకుండఁబోవును. వేదాంతముననుసరించి యీస్థితిలో భావములు పరిపూర్ణ స్వచ్ఛములై ప్రవహించును.

అంతశ్శాంతినార్జించినవానికి వస్తు సత్యస్వరూపమును గూర్చి దివ్యదృష్టికలుగును. వ్యాసుఁడు వచించినవిధమున: "బుద్ధియొక్క సత్త్వము ప్రకాశరూపము; అపవిత్రతాచ్ఛాదనము విచ్ఛేదమైనపుడు, రజస్తమోరహితమై యా తేజః ప్రకాశము స్వచ్ఛమై ప్రసరించును. నిర్విచారసమాధియం దీ స్వచ్ఛత (వైశారద్యము) యుదయించును; యోగి యీ యవస్థలో నొకదివ్యకాంతివలన నధ్యాత్మప్రసాదమును బొందును. ఇచటి జ్ఞానము వ్యావహారికజ్ఞానముననుసరింపదు; వస్తుస్వరూపజ్ఞాన మొక్క మెఱుపువలె మెఱయును." ౨. ఈ సమాధిప్రజ్ఞ సత్యసంభరితమైయుండును. 3. అందు లేశమాత్రదోషము నుండదు. అనుమాన శబ్దప్రమాణమువలన లభించుజ్ఞానము భావమాత్రమనియు, నీ సమాధి ప్రజ్ఞ యథార్థవస్తుస్వరూపమనియు రెంటికిఁగల భేదమును బతంజలి పేర్కొని యున్నాఁడు. ౪. విశేషార్థమే దీనివిషయమైనప్పుడు ప్రత్యక్షముతో దాని కత్యంత సన్నిహిత సంబంధముగలదు. సమాధిప్రజ్ఞకు గోచరించిన విషయములు స్థూలదృష్టికతీతములైన సూక్ష్మరూపములైయుండును. ౧. దీనినే పరమ ప్రత్యక్షమనిరి. ౨.

(౨) యో॥ భా॥ ౧, ౪౭; ౨, ౪౫; ౩, ౫౪.
(3) ఋతంభరాతత్రప్రజ్ఞా, (౧, ౪౦), ౪, ౧, ౪౦.
(౧) యో॥ భా॥ ౧, ౪౯.
(౨) యో। భా॥ ౧, ౪౨.

కావున జ్ఞానవిషయము సూక్ష్మరూపమైనను,నాత్మకుఁజెందినదై నను, నేకాగ్రదృష్టికి మాత్రమే గోచరించును. మనచర్మచక్షువులు మూయఁబడినపు డది యాత్మదృష్టియగును. ఇట్టియాత్మదృష్టి లభించినపు డన్యభావములన్నిటిని దరిమివేసి, తిరిగి యుదయింప కుండఁ జేయును. ౩. కాలత్రయానుభవ సర్వస్వముతోఁగూడిన సర్వోత్తమ దివ్యదృష్టి మనకుఁ గలిగినపుడది మనకుఁబరిపూర్ణ సర్వజ్ఞత్వమును బ్రసాదించును. ౪. సమాధియనఁగా నది యున్నంతకాలమునుండు నేకాకృతిగల యనుభూతి కాదు. అది యనేక మానసికావస్థా పరంపరతోఁగూడి క్రమముగానవి యుక్లిష్టములై, తొలఁగిపోయి, పరవశతను సమకూర్చును. అసంప్రజ్ఞాత సమాధియం దేకాగ్రదృష్టికి విషయము లేదు; గతసంస్కారము లుండవచ్చును. ౫. సంప్రజ్ఞాత సమాధి యందు ద్రష్టయు దృశ్యమును వేరై స్పష్టముగాగుర్తింపఁ బడును. అసంప్రజ్ఞాత సమాధిలో నీభేదము నశించును. ౬.

---

(3) ౧, ౫౦.
(౪) 3, ౫౪.
(౫) ౧, ౧౭.
(౬) "ఇచట నాత్మ దేహమానసముల నతిక్రమించి,తనకుఁగావలసినది లభించెననియు, నచట నెట్టిద్రోహముండదనియు, నచటఁదనకుఁగలిగిన యా నందమున కెన్ని స్వర్గసుఖములైనఁ జాలవనియుఁ దెలిసికొనును. (ప్లొటినస్, ఎన్నీడ్సు, ౬, ౭, 3౪.) షెల్లింగు తనతత్త్వలేఖలలో నిట్లువ్రాసినాఁడు; "మనయందరిలోఁ గాలపరివర్తనముల కతీతమైన యొకయద్భుత దివ్యరహస్య శక్తియున్నది. బాహ్యవస్తువులనుండి మరలి, మార్పులేని యానిత్యశక్తినిమనము కనుగొనవచ్చును. ఈయాత్మనాత్మయెరుగు నీపద్ధతివలననే మనసర్వాతీంద్రియ జ్ఞానము లభించుచున్నది. ఈయాత్మదర్శనమే మనకు సత్యస్వరూపమును

సబీజనిర్బీజసమాధి భేదము చెప్పఁబడినది. వాచస్పతి ననుసరించి బీజమనఁగా, "జన్మాయుర్భోగ వివిధభోగములను నవరోధములకు సరిపోవు కర్మ వాసనాశయము."౧. ఇది గలది సబీజము, లేనిది నిర్బీజ సమాధియు నగును. సర్వప్రకృతి వస్తువుల వలెనే చిత్తమునకును సత్త్వరజస్తమో గుణరూపము లున్నవి. వ్యాసు ననుసరించి, "చిత్తముయొక్క సత్త్వలక్షణము, కాంతి; అది రజస్తమములతోఁ గలిసి నప్పుడు శక్తిని, యింద్రియ విషయములను గోరును; అది కేవల తమోఽవృతమైనపుడు, అధర్మము, నజ్ఞానము, తనప్రభుత్వమును గుర్తించుటకు నలయు నిస్సంగత్వలోపము నుండును; అదియే విపర్యయక్లేశ నిర్ముక్తమైనపుడు సర్వమును గాంతిమయ మొనర్చును; మఱియు నది యీషన్మాత్ర రజోగుణకలిత మగుటచేఁ బుణ్యజ్ఞాన నిస్సంగత్వ ప్రభుత్వములను లభింపఁజేయును. ఆసత్త్వమే లేశమాత్ర రజోగుణమైనను లేనిదైనపుడు, స్వరూప ప్రతిష్ఠితమై, సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతి మాత్రమగుటచే, ధర్మమేఘధ్యాన పరాయణమగును. అది ధర్మమేఘమనుటకుఁ గారణమది మేఘమువలె

జూపును; మిగిలినదెల్ల నసత్యమే. ఇతరజ్ఞానములన్నియు నింద్రియవిషయబద్ధములైయున్నవి; కాని యిదిస్వతంత్రమైనది. మనమంతర్దృష్టిచే ద్రష్టదృశ్యమునకును భేదమును జూచినప్పుడిట్టిస్థితి సంభవించును. అట్టిస్థితిలోఁ గాలభావము నశించి, మనము కాలాతీతస్థితిననుభవింతుము. బాహ్యప్రపంచము మనకొకదృశ్యముకాదు, అది మనలో విలీనమైపోవును." దీనినిఁబట్టి కేవలాశియాఖండవాసుని మానసమునకే యిట్టితన్మయోన్మాదము సంతోషకరమనియు నితరులకు లేదనియు ననుటకు వీలులేదు.

(౧) తత్త్వవైశారది, ౧, ౨.

నధస్సీమలలో శ్రేయస్సంపదనువర్షించును; సర్వకర్మక్లేశముల కతీతుఁడై, యట్టి చిత్తముగల కర్త శాశ్వతసత్యసూర్యకాంతిలో సుఖించుచుండును. ధ్యానము చేయువారు దీని నుత్తమప్రజ్ఞావస్థయందురు. కాని చిచ్ఛక్తి యవినాశియగుటచే వస్తువులతో నైక్యము పొందదు. అది వస్తువులను జూచును, గాని యది నిస్సంగమై నిత్యమై వెలయును. సత్త్వసారమైన వివేకఖ్యాతి దీనికి భిన్నమైనది." మనము పొందఁదగిన యుత్తమజ్ఞాన మిదియే యైనను, దీనిని గూడ మనము విడిచిపోవలెను.౧. "అందుచే దీనితో విసిగి చిత్తము దీనిని గూడ నణఁచివేయును. ఈస్థితిలో సంస్కారశక్తులుండును. గొప్ప ప్రజ్ఞాశక్తుల నిచ్చు సబీజసమాధిని నిర్బీజసమాధికి మెట్టుగా నుపయోగించుకొనవలెను. నిర్బీజసమాధిలో నెట్టి విషయజ్ఞానలేశము నుండదు గావున, దీనినే అసంప్రజ్ఞాతమనిరి." కొన్ని వాసనలున్నను వాని మూలములు నరకివేయఁబడినవి. పరిపూర్ణమైన అసంప్రజ్ఞాత సమాధిలో సర్వసంస్కారములు సంపూర్ణ నాశనమందు నని భోజుఁడు చెప్పినాఁడు.౨. సంస్కారము లుండునని వ్యాసవాచస్పతులు భావించిరి.3. కాని యవి మోక్షసిద్ధితో నశించును. అన్నియు

(౧) వ్యాసుఁడు పంచశిఖునుండి (౧, ౪) యిట్లు దాహరించెను. "జ్ఞానము ఒకటియు నొకటే; అదివివేకమే." "ఏకమేవదర్శనమ్; ఖ్యాతిరేవదర్శనమ్."

(౨) భోజవృత్తి, ౧, ౧౮.

(3) రాజేంద్రలాల్ మైత్రా యిట్లు వ్రాసెను; "ఈయభిప్రాయభేదమునకుఁ గారణము పతంజలి సమాధినుండి మెలకువ యుండుననియు; భోజుఁడు చెప్పిన సమాధినుండి తిరిగి వచ్చుటయుండదనియు నూహింపవచ్చును."

నశించును గావున,నీదివ్యప్రజ్ఞయు నణఁగిపోయినఁ గాని యోగి నిర్బీజసమాధినిఁ బొందఁడు.౪.

మనము సమాధిఘట్టమును జేరువరకు, ప్రకృతినుండి పురుషుని వివేకించు నభావాత్మక ప్రయత్న మేయుండును. రెంటికి భేదమును గుర్తించుట పూర్తియగుటతోఁ, బురుషుని స్వరూపము వ్యక్తమగును. ప్రకృతిసంబంధ భ్రాంతి లేని పురుషుని స్వస్వరూప వ్యక్తీకరణ ముత్తమసమాధి రూపము. ఈ నిర్విచార సమాధి యందు ద్రష్ట స్వస్వరూపములో నివసించును.౫. పురుషునకుఁ జిత్తవృత్తికి సంబంధ మున్నదను భ్రాంతి లేశమాత్రమైనఁ గలుగుట కవకాశము నశించును.౬. చిత్త మొక తిరగలివంటిదని యోగము భావించును. మనమందు గోధుమ లుంచినచో, వానినే పిండిగాఁ జేయును; మన మందేమియు నుంచకున్నచో నది తిరిగి తిరిగి, అరిగిపోయి యదృశ్యమగును. చిత్తముయొక్క వృత్తులను మనము నిర్మూలించినచో దాని వ్యాపార మాగిపోయి, నిష్క్రియమగును. అప్పుడు మన మెడతెరపిలేని బాహ్య జగత్సంరంభ నినాదముల కతీతమైన ప్రశాంతియందుఁ బ్రవేశింతుము. చిత్తము దిక్కులేనిదగును; పురుషుఁడు స్వస్థితిఁ గాంచును. నిశితమగు నేకాగ్రతవలన లభించు యోగావస్థ యిదియే. దీనిని మనము వర్ణింపఁజాలము. ఏలన వ్యాసుఁడు చెప్పినట్లు, "యోగము యోగమువలననే తెలియును; యోగము

(౪) తస్యాఽపినిరోధే సర్వనిరోధమ్ నిర్బీజస్సమాధిః (౧, ౫౧.)
(౫) ౧, ౩.
(౬) ౧, ౩, ౪.

వలననే యోగము వ్యక్తమగును; ఎవఁడు యోగజిజ్ఞాస కలిగి యుండునో యాతఁడే యోగమునం దెల్లప్పుడు విశ్రాంతి గాంచును.౧ కొలఁదిమంది మాత్రమే సమాధ్యవస్థను బొందఁ గలరు; ఆకొలఁది మందిలోఁ జిరసమాధిలో నుండఁగలవారు లేరనియే చెప్పవచ్చును; ఏలన జీవితావసరములు సమాధిభంగ కారణములు. అందువలననే దేహపాత మగువరకు మోక్షము సాధ్యము కాదని చెప్పుదురు.

తన్మయావస్థలు తటస్థించు ననుటలో సంశయములేదు. ఇట్టి "యీశ్వరోన్మాదమే" మానవజాతికిఁ బరమ శ్రేయఃపరంపరలను బ్రసాదింపఁగల దివ్యశక్తి యని ప్లేటో చెప్పినాఁడు. మహోన్నత సత్యస్ఫురణ లట్టి క్షణములలో లభించును. హోరెబ్ కొండమీఁద మోజెస్ పరమేశ్వరుని "నేనున్నాన"ను ప్రణవనాదమును వినెను. "పవిత్రము, పవిత్రము"ను మాటలలో సత్యరహస్యమును ఈశైయ్ గ్రహించెను. ఒకవిధిదృశ్యములో సెయింటు పీటర్ దేవుఁడు సర్వజనులకు సర్వదేశములకుఁ బ్రభువని కనిపెట్టెను. తనకు జ్ఞానపరివర్తనము కలిగిన క్షణములో సెయింట్ పాల్ సమాధిగతుఁడై యుండెనని చెప్పుదురు. మధ్యమయుగ మందలి యోగు లతీంద్రియదృశ్యములను ధ్వనులను వినియుండుట సర్వసామాన్యవిషయమై యున్నది. అభినవకవులలో వర్డ్సువర్తు, టెన్నిసన్ సమాధ్యవస్థలను

---

(౧) "యోగేనయోగోజ్ఞాతవ్యో యోగోయోగాత్ ప్రవర్తతే ।
యో౽ప్రమత్తస్తుయోగేన సయోగేరమతేచిరమ్."
(యో॥ భా॥ 3, ౬)

వర్ణించిరి. ఈ యతీంద్రియ దృశ్యములు, నాదములు, సత్యపరాయణుఁడైయున్న జిజ్ఞాసువున కవసర ముహూర్తములలో ధైర్యమిచ్చి సాయపడుటకు భగవంతుఁ డిచ్చునవేయని తలఁపవలెను. అందువలన ఆస్తికులకుఁ దన్మయావస్థ దైవాస్తిత్వమును నిరూపించును. యోగ మిట్టిభావము నంగీకరింపదు. ప్రతిజీవియు మూలమునందు దైవస్వరూపమే. బాహ్యాభ్యంతర ప్రకృతినిరోధమువలన నీదైవత్వ మావిష్కృతమగును.౧. అతీంద్రియదృశ్యనినాదము లాత్మశక్తి వ్యక్తీకరణములని యోగభావము. అవి యెంతవరకుఁ బ్రమాణము లను విషయము హేతుజ్ఞానము నిర్ణయించును.

౧౪ — మోక్షము

యోగమునసనుసరించి మోక్షమనఁగాఁ గైవల్యము లేక సంపూర్ణస్వాతంత్ర్యము. అదియొక శూన్యత కాదు; ప్రకృతిబంధములనుండి స్వేచ్ఛగన్న పురుషుని నిత్యజీవితము. అది నిర్గుణావస్థయని చెప్పఁబడెను; ఏలన నట్టి స్థితిలోఁ బురుషునకెట్టి ప్రయోజనమును లేదు. ౨. పురుషుఁడు స్వస్వరూపమునొందినాఁడు. ఇతరహిందూతత్త్వములలోవలెనే, యోగమునందును, వస్తురూపజ్ఞానశూన్యతయే తృష్ణకుఁ గారణము. అజ్ఞానఫలితమే దేహము; చిత్తము దానికిఁ బ్రాపు; భోగానుభవమే

(౧) 'సెయింట్ జోన్' ను బెర్నార్డుషా వ్రాసిన సముజ్జ్వలమైనయుపోద్ఘాతమును జూడుఁడు.

(౨) పురుషార్థశూన్యానామ్ గుణానామ్ ప్రతిప్రసవః కైవల్యమ్ స్వరూపప్రతిష్ఠావాచిచ్ఛక్తేరితి. (యో॥సూ॥ ౪, 33.)

హానివిషయము. అవిద్యయున్నంతకాలము సంసారభారము పోదు. అవిద్య వివేకఖ్యాతివలననే పోవును. ౪. జ్ఞానసిద్ధిలో నజ్ఞానభావములన్నియు నదృశ్యమగును. పురుషుఁడు శుద్ధుఁడై, చిత్తవృత్తుల కసంగుఁడై నిలచును. గుణములు విరతినొంది, యాత్మ నిజస్థితిగాంచును. ౧.

సంగరాహిత్యము, స్వాతంత్ర్యము జీవలక్ష్యములు. అందుచే మానవబంధుత్వములు, సాంఘికకుటుంబసంబంధములు దానికి వ్యతిరేకమగుటచే, యోగము ధర్మరహితమని విమర్శింపఁబడెను. వ్యక్తిని లోకమునకుసంబంధించు సర్వబంధములను విచ్ఛేదమొనర్పఁజూచు యోగతత్త్వమునందు నీతిధర్మములకుఁ దావులేదు. ౨. ఇట్టివిమర్శనముల కిదివఱకుఁ

---

(౩) ఇదిసప్తదశాన్వితము: (౧) దేనినుండి విముక్తిపొందవలెనో యది తెలియునుగానఁ దిరిగి దానినెఱుఁగనవసరములేదు (౨) దేనినుండి విముక్తి పొందవలెనో తత్కారణములు హరించినవి కావున మరల నవి హరించనవసరము లేదు. (౩) నిరోధసమాధికి విముక్తి ప్రత్యక్షగోచరము. (౪) మోక్షోపాయమగు వివేకదర్శన మభ్యసింపఁబడినది. ఈనాలుగును బాహ్యకార్యవిముక్తిని దెలియఁజేయును, మిగిలినమూడును చిత్తముక్తిని వ్యక్తపరచును. (౧ బుద్ధి ప్రయాణము విడిచిపెట్టఁబడెను. (౨) గుణములు విరతిఁబొందును.

(౧) ౩, ౨౪, ౩౩.

(౨) సహేతుకముగాఁజెప్పుచో యోగలక్ష్యమునకు నీతినియమానుష్టానమవసరములేదు. సంగరాహిత్యమునేకాంతజీవనమును గోరువానికి బుజువర్తనము, మైత్రియున్నగునవసంగతములు. వ్యక్తిత్వనాశనమును గోరులక్ష్యమునకును, ధర్మఫలితాసక్తికిని సంబంధమునుగూర్చుట యోగతత్త్వములో సమన్వయహీనమగు లక్షణము. ఇదిబుద్ధిజాడ్యమును బ్రదర్శించుచున్నది. (జర్నల్ ఆఫ్ ఫిలాసఫీ. (నెంబరు, ౮, పు. ౨౦౦)

పెక్కుసార్లు జవాబుచెప్పియున్నాము. ధర్మమార్గమొక్కటే మనలను బరిపూర్ణతకుఁ దోడ్కొనిపోవచ్చునుగాని, యోగము మనలను ధర్మాధర్మముల కతీతమైనస్థితికిఁ దీసికొనిపోవును. అనేకకలుషములచే నాచ్ఛాదింపఁబడిన ఆత్మయొక్క స్వస్వరూపము నెఱుఁగుటే మోక్షము. ఆకలుషములను మనము సుశిక్షితప్రయత్నముచేఁ దొలగింపఁగలము. తత్త్వజ్ఞానము మనల రక్షింపలేదని యితర హిందూతత్త్వములకంటె యోగతత్త్వమధికముగా నుగ్గడించినది. మనకు నిజముగావలయునది తత్త్వజ్ఞాన నిశితవాదములు గావు; సంకల్పనిగ్రహము. మన మాంతరంగిక కామోద్రేకములను జయించవలెను. ఆత్మరోగము నిర్మూలనముచేయు వైద్యుఁడే నిజమైన తత్త్వవేత్త; కామదాస్యములనుండి మనలనాతఁడు విడిపించును. మానవులందరు యోగాభ్యాసమున కర్హులుకారని యోగతత్త్వము గ్రహించినది. అభినవమన స్తత్త్వశాస్త్రములో 'బాహ్యదృక్కులు' (Extroverts.) అనువారు కొందరున్నారు. వీరికిఁ గర్మయోగము చెప్పఁబడెను. తపస్సు, స్వాధ్యాయము, నీశ్వరప్రణిధానమును వారభ్యసింపవచ్చును. ౧. చిత్తమందుఁ గల పూర్వకర్మఫలితములైన వాసనలతోఁగూడిన కాలుష్యములను భస్మమొనర్చునదే తపస్సు. యోగము మనప్రవృత్తిగల

(3) గుణములతో సంపర్కమును విడిచిన యాత్మ, స్వస్వరూప జ్ఞానమును గాంచినదగుటచే నిర్ముక్తము శుద్ధమునైనది. (గుణసంబంధాతీతః స్వరూపమాత్రజ్యోతిరమలః కేవలీపురుష ఇతి.) (యో॥ భా॥ ౨, ౨౭.)

(౧) ౨, ౧.

మనఃకోశములోపల నవ్యక్తరూపమున నింకొకకోశమున్న దనియు దానియందుఁ గర్మసంస్కారరూపమున నుండుననియు, తపస్సు వానిని నశింపఁజేయుననియుఁ జెప్పెను. ౨.

సమాధివలన శక్తివంతుఁడైన యోగి త్రివిధమగు కర్మ నున్మూలించును. (౧) ప్రారబ్ధము; గతములోఁ జేయఁబడిన కర్మఫలము లారంభమగుట, (౨) సంచితము; గతకర్మల ఫలితములు భవిష్యత్తులో నెపుడో యనుభవించుటకై నిలువచేయఁబడి యున్నవి. (3) ఆగామి; ఈజన్మములోఁ జేయఁబడి ఆ జన్మములోఁగాని, యింకొక భవిష్యజ్జన్మములోఁగాని ఫలితమునకువచ్చునవి. మూడవది దైవసేవచేఁగాని మానవసేవచేఁగాని పోవును. పక్వమైన కర్మ లీదేహములోనే యనుభవించి యోగి ముందుజన్మలవరకుఁ బక్వముకాని కర్మలను రాఁబోవు జన్మాంతర దేహముల నన్నిటి నిపుడే సృజించుకొని యనుభవము పూర్తిచేసికొనఁగలఁడు. అట్టి ప్రతిదేహమున కొక చిత్తముండును. దానికి నిర్మాణచిత్తమని పేరు. నిర్మాణచిత్తసంయుక్తములైన నిర్మాణ దేహములు సహజదేహములనుండి భిన్నములైయుండు టెఱుఁగనగును. నిర్మాణచిత్త దేహక్రియలు పరి

(౨) మనస్సుయొక్క బహిఃప్రాంగణమున జరుగునదంతయు లోపల నున్న అంతర్మనఃప్రవృత్తుల వలననే యేర్పడును. నరముల రోగములు, గ్రహావేశము మున్నగువానిచే బాధపడు రోగుల విషయములో రోగు లభ్యంతర మనోమందిరములో నున్న భావములను బహిర్ముఖ మొనర్చుటకుఁ దన్మయావ్యవస్థలను గల్పింతురు. అభినవ మనస్తత్త్వ విభాగవిధానమును (Psycho-Analysis) జ్ఞాపకమునకుదెచ్చు నీరోగవిమోచన విశ్వాసము భారతదేశములో విశేషవ్యాప్తినందియున్నది.

పూర్ణ క్రమవిధానము ననుసరించును. యోగియొక్క పరీక్ష వీనిని నిగ్రహించి నడపును. నిర్మాణమైన కృత్రిమ దేహమున కొక గమ్యమున్నది. నియమిత సంచితకర్మభాగమును నాశన మొనర్పవలెను. ఆపని యైనంతనే, యోగి యా దేహాధిపత్య మును విడిచిపెట్టఁగా నావ్యక్తి హఠాన్మరణ మొందును. సహజ దేహపద్ధతిలోవలెఁ గాక, నిర్మాణ చిత్తానుభవములకు వాస నలు మిగులవు.౧.

౧౫—కర్మ.

ఎంతకాల మవిద్యయుండునో జననమరణాత్మకమైన సంసార మంతకాలముండును. కర్మసూత్రము యథార్థమనియు, మన జీవితము, దాని పరిమితము మున్నగున వన్నియుఁ గర్మ సూత్రమువలన నిర్ణయింపఁబడును.౨. మన పూర్వజన్మములు మనకు జ్ఞాపకముండవు గాని, వర్తమాన జన్మములోని లక్షణ ముల ననుసరించి, కొన్ని పూర్వజన్మ విశేషములను మన మూహింపవచ్చును.౩. ఈలక్షణములన్నియు వానియొక్క హేతుఫలాశయాలంబనములు పోయినచో నదృశ్యములగును. వీనికి మూలకారణ మవిద్య; యితరానుబంధ కారణము లుండ వచ్చును. వర్తమానములోఁ బరిపక్వమునకువచ్చు సంకల్పము యొక్క రూపము ననుసరించియే ఫలస్వరూపముండును; సంస్కారముల కన్నిటి కాధారము చిత్తము; ఆ సంస్కారము లను బహిర్ముఖము లొనర్చునవే విషయములు.౪.

(౧) ౪-౪-౯. (౨) ౨, ౧౨-౧౪.
(3) ౪-౯. (౪) ౪. ౧౧.

౧౬—అతీంద్రియశక్తులు.

జనసామాన్య పరిచారములోనున్న వైచిత్ర్యపరిదర్శన విద్యయు మోక్షసాధనవిధానమును యోగములో సమ్మిశ్రిత ములైనవి. యోగసాధనాకాలములోఁ గొన్నియద్భుతశక్తులు కలుగునని పూర్వబౌద్ధగ్రంథములు గుర్తించినవి; కాని బుద్ధుఁడాశక్తులయందు భ్రాంతిపెట్టుకొనుటవలన మోక్షసాధనమున కవరోధము కలుగునని చెప్పియున్నాఁడు. ఉగ్రతపస్సుచేసి అత్యద్భుతశక్తులను సంపాదించినవారి చరిత్రలను హిందూమత గ్రంథములు వర్ణించియున్నవి. సమాధిప్రాప్తికొఱకే యీ శక్తులనన్నిటిని వినియోగించుట యోగపద్ధతి. తుదిమెట్టు జేర కున్నను, క్రిందిసోపానములును విలువలేనివిగావు. ఏమెట్టుకామెట్టే ఫలితమునిచ్చును. ఆసనములవలన లభించు దేహనిగ్రహమువలన శీతోష్ణములయెడ నుదాసీనభావమేర్పడును.౧. మనము దేనిపై నేకాగ్రతను నిలిపినను దానినిగూర్చి మనకు సమగ్రమగు నంతర్విజ్ఞానము లభించును. అతీంద్రియ విషయ జ్ఞానమునకు సంయమము సాధనము. సంయమమువలన మనము వస్తుమూలతత్త్వము నెఱిఁగి, జ్ఞానకాంతిని దర్శింతుము. మైత్రి దయానందముల నిగ్రహముచే నీశక్తులు వృద్ధిపొందును.౨ అతీంద్రియశక్తులగు దూరశ్రవణ దూరదర్శనములు సంయమ ఫలితములే.౩. మన అవయములపై మన కేకాగ్రతను నిలిపినచోఁ

(౧) ౨, ౪౮.
(౨) 3, ౨3.
(3) 3, ౨౮.

పైశాచికబలము చేకూరును.౮. అవ్యక్తసంస్కారములుకూడ మనకుఁ బ్రత్యక్షములై పూర్వజన్మజ్ఞానము లభించును.౯. ఒక భావము ననుసరించి సంయమముచేఁ బరచిత్తజ్ఞానముకూడఁ గలుగును.౬. ప్రకృతిలోవలె నింద్రియ సాధనసంపత్తితో నిమిత్తములేకుండ నొకనిభావమును వేఱొకని కందఁజేయవచ్చును. సర్వవస్తువులయొక్క త్రివిధపరిణామముపై దృష్టి కేంద్రీకరించి, కాలత్రయ జ్ఞానమును మనమార్జింపవచ్చును.౧. యోగి తన దేహము నదృశ్య మొనర్పఁగలఁడు౨, ద్వివిధకర్మనుగూర్చి, (ప్రారబ్ధము, ఆగామి) సంయమమువలన యోగి తనమరణ కాలమును దెలిసికొనఁగలఁడు. తత్తదుచిత సంయమమువలన యోగి, సూక్ష్మము, రహస్యము, నస్పష్టములగు విషయములను, సర్వజగత్ప్రదేశములను, ఖగోళమును, ధ్రువతారను, శరీరనిర్మాణ రహస్యమును, గ్రహించఁగలఁడు. పతంజలి ననుసరించి, యాత్మకును బ్రకృతికిని భేదము నెఱిగినవాఁడు సర్వవస్త్వ

---

(౮) 3, ౨౯.
(౯) 3, ౧౯.
(౬) 3, ౧౯.
(౧) 3. ౧3.
(౨) గోరెస్ రచించిన యుద్గ్రంథ మైహుభాగములు; దైవ, ప్రాకృత, పైశాచిక యోగములుగా విభజింపఁబడెను. దైవప్రకరణమునందు దూరశ్రవణ దర్శనాఘ్రాణ శక్తు లుగ్రతపఃఫలితముగా సంభవించి నట్టియు, నొక యోగి యదృశ్యుఁడగు శక్తిని, వేరొకఁడు మూయఁబడిన ద్వారములనుండి ప్రవేశించు శక్తి మఱొకఁడు వియత్తలమున నెగిరిన శక్తి యెట్లు గాంచిరో యాకథలను వర్ణించెను." (డీన్ ఇంజ్, క్రిస్టియన్ మిస్టిసిజమ్, పు. ౨౬౮-౯.)

వస్థాజ్ఞానమును, సర్వజ్ఞత్వమును బొందును.౩. పూర్ణజ్ఞానము లభించుటకుఁ బూర్వము, మనకు సత్యస్వరూపముయొక్క ఛాయలు గోచరించును. దీనినే ప్రతిభయందురు.౪.

ఈయతీంద్రియశక్తులు లభించినపు డవి పరిపూర్ణతా స్వరూపములే యని తోఁచినను, సమాధి కవరోధకములే.౫. ఇవి యాత్మజీవితములో ననుబంధఫలితములు. మన మోక్ష యాత్రలో నీశక్తులు మార్గమందు గోచరించు పుష్పముల వంటివి; కాని యాత్రకు లక్ష్యమీ పుష్పసంగ్రహము కాదని సత్యాన్వేషకుఁడు గ్రహించును. ఈశక్తులను నిరసించుట వలననే మోక్షము ప్రాప్తించును.౬. బనియన్ వ్రాసిన గాథలో యాత్రికులు స్వర్గధామమునకై బయలుదేరి స్వర్గద్వారము నొద్దనే నరకమార్గమునకుఁ దోడ్కొనిపోవు వేరొక చిన్నిగుమ్మ మును జూతురు. యోగశక్తులచే విమోహితుఁడగు నాతఁడు వెనువెంటనే యధఃపతితుఁడగును.

యోగతత్త్వమునను సరించి, యీ యతీంద్రియశక్తులు ప్రకృతినియమ విరోధములుగావు. ఇంద్రియగోచరమగు ప్రపం చమే సర్వప్రకృతియుఁ గాదు. భౌతికప్రపంచ నియమములకు వ్యతిరేకములుగా గోచరించునవి బ్రహ్మాండములో నింకొ కకోశములోని సూత్రములే.

---

(3) 3, ౪౯.
(౪) 3, 3౭.
(౫) 3, 3౭.
(౬) 3, ౫౦-౫౧.

ఇవి యన్యోన్యసహకారములై వర్తించును. భౌతికభిన్నమగు ప్రపంచమునకొక శాస్త్రము నియమములునుగలవు; అఖండ ములైన యీ భౌతిక మానసికశక్తులనుజూపి, లోకసంగచిత్తుల నున్నతజీవితాసక్తుల నొనర్పఁ బ్రోత్సహించుట కుపయోగించి యుండవచ్చును. అల్పబుద్ధులు మారుట కద్భుతసూచన లవసరములు.

"జన్మముచేతనేకాని, యోషధులవలనఁగాని, మంత్రి ములవలనగాని, తపస్సమాధులవలనఁగాని యీ సిద్ధులు లభిం చును." ౧. గతజన్మములలో యోగమభ్యసించినవారీజన్మ మునఁ బుట్టుకతోడనే యట్టిసిద్ధులను గలిగియుందురు. కొలఁది శిక్షణమువలన నీ యాజన్మసిద్ధులు యోగులగుదురు. ఓషధుల వలనను, మత్తుకలిగించు పదార్థమువలననుగూడ నొకప్పుడీ యోగశక్తులు గలుగును. మత్తుమందులవలనఁగలుగు నున్మా దావస్థకును సమాధ్యవస్థకును భేదము సామాన్యజనులకుఁ దెలియదు. సిద్ధులఁబొందు మార్గములలో నోషధీప్రక్రియకూడ నొకటియని చెప్పెను గాని పతంజనియోగము దీనినంగీకరించి యుండలేదు. ౨. అనాగరికజాతులలో నభ్యాసములోనున్న యీ యోషధీకృతోన్మాదములతో స్వచ్ఛయోగవిధానములు కలిసిపోయినవి. మంత్రములు, జపతపాదులుకూడ నీసిద్ధులను

(౧) ౪, ౧.

(౨) "నైట్రిస్ ఆక్సైడ్ తన్మయావస్థను బ్రేరేపించును. విల్లియమ్ జేమ్సు ననుసరించి, సురాపానముచేసినవ్యక్తి వస్తువులనుగూర్చిన స్థూలదృష్టి నుండి మారి యుజ్వలదృష్టిగలవాడగును. ఆక్షణములో నాతనికి సత్యస్ఫుర ణము కలుగును." (వెరైటీస్ ఆఫ్ రెలిజియస్ ఎక్స్పిరియన్సు. పు. ౩౮౭.)

సాధించుటలో సాయపడును. ౧. కాని సంయమమునకే ప్రాధాన్యమీయఁబడెను. ఓషధులవలనను మందులవలనను గలుగు దృశ్యములును, నరముల బలహీనతవలన లభించు విలక్షణవైచిత్ర్యములును నిరసింపఁబడినవి. కాని జనసామాన్య భావవిశ్వాసములతో సంపర్కమును బూర్తిగాఁ గోల్పోవ నిష్టములేని కారణముచే, దనతత్త్వమునకు నిజముగాఁ జెందని యీ విధానములను యోగసూత్రము స్వీకరించి స్థానమొసఁగినది. ఈ జనాభిప్రాయాదరభావమువలననే నికృష్ట విధానములకును మహోన్నత యోగలక్ష్యములకును నీతత్త్వమునందు స్థానము గల్గెను. వాతావరణ మప్రయత్నముగాఁ దన ప్రభావమును జూపును; అందుచే, యోగము తానుద్భవించిన కాలమునందుఁ బ్రాచుర్యమందియున్న భావములనుగూడ బ్రదర్శించియున్నది. కాని యీయప్రధానములు, కాలికములునగు విషయములను, ముఖ్యములు, తత్త్వసమన్వితములునగు యోగాంగములనుండి విడఁదీయుట సులభము. ఈ మందులను మంత్రముల నొకసారిమాత్రమే పేర్కొని, తిరిగి వానిని యోగసూత్రము స్మరింపలేదు; అనగాఁ బ్రాకృత జనవిశ్వాసముల కవసరములగు నీయద్భుత ప్రదర్శనములకుఁ దాత్త్వికదృష్టిలో నెట్టివిలువయు లేదని యోగసూత్రనిశ్చయభావము.

(౧) అమెరికా నూతనవిజ్ఞానము సునిశ్చితపదములపైఁగాని లేక క్రమముగల సూత్రములపైఁగాని యేకాగ్రతను నిలుపవలెనని చేయుచున్న ప్రబోధము మన మంత్రజపమునకు సరిపోవును.

౧౨—భగవంతుఁడు.

యోగమునకు సహకరించు వానిలో దైవభక్తి యొకటని పతంజలి చెప్పినాఁడు.౧. దేవుఁడు ధ్యానవిషయమే కాకుండ, మోక్షమునకుఁగల యవరోధములను దొలఁగించి సాయపడు ననియుఁ జెప్పఁబడెను. ఆస్తిక్యము పతంజలితత్త్వమున కవినాభావమైన యంగము కాదు. ఆస్తిక్యమున కనసరములగుజ్ఞాన విషయములను గూర్చి పరిశ్రమింపక, యోగాభ్యాసమునకు దేవుఁడుపకరించును గావునఁ బతంజలి దేవునంగీకరించెను. దైవాస్తిత్వమును గూర్చి వ్యాసుఁడొక శాస్త్రవాదమును జూపినాఁడు.౨. దేవుఁడు ప్రకృష్ట సత్త్వుఁడు. "పరమేశ్వరుని మహిమకుఁ దుల్యమైనట్టిగాని, యతిశయమైనట్టిగాని శక్తి వేఱొకటి లేదు. ఏలన, నేది దైవమహిమ నతిశయించునదిగాఁ గన్పట్టునో యది దైవమహిమనే నిరూపించును. మహిమయొక్క పరిపూర్ణ స్వరూపియే యీశ్వరుఁడు."౨. లేక యీశ్వరమహిమతో సమానమైన దున్నదా? "ఏలన సమానులగు నిరువురొకే వస్తువును గోరి, యందొకఁడు" ఇది నూత్నమైనదనియు ఇంకొకడు ఇది పురాతనమైనదనియుఁ బలికినవు డందొకఁడు జయించి, రెండవవాఁడు పరాభూతుఁడై మొదటివానియొద్ద నల్పుఁడగును. ఇరువురు సమానులొకే వస్తువు నేకకాలమందుఁ బొందఁ జాలరు; ఏలన నది స్వీయవిరుద్ధ విషయము. అందువలన నెవనియందున్న ప్రకృష్ట మహిమతో సమానముగాని

(౧) ౧, ౨౩.

(౨) యో. భా. ౧, ౨౪.

యధికముగాని యగునది వేరెచ్చటను లేదో, యట్టివాఁడే యీశ్వరుఁడని మేము సమర్థించుచున్నాము."3. క్రమోన్నత దశానుగతమున నుత్కృష్ట తమ స్థితి యొకటి యుండవలెను; ఈ సూత్రముననుసరించి పతంజలి దేవునిసర్వజ్ఞతను నిరూపించి నాఁడు. అధికాధికతరము లున్నప్పు డధికతమమైనదియు నుండ వలెను, మహిమలో భిన్నసోపానముల కవకాశ మున్నపుడు తుది మెట్టునుండవలెను. సర్వజ్ఞత్వములో నిట్టి సోపానశ్రేణి గలదు. శుద్ధసత్త్వరూపము నాచ్ఛాదించు జడపదార్థరూపమైన తమఃపరి మాణమునుబట్టి యీసోపానక్రమముండును. సర్వజ్ఞతాబీజము పరిపూర్ణముగా నిరాచ్ఛాదితమై సత్త్వసిద్ధిని గాంచినపు డీశ్వర సర్వజ్ఞత్వము ఫలితమగును. "ఆతనిలో సర్వజ్ఞతాబీజము పరి పూర్ణతఁగాంచును."౧. అంధప్రాయమైన జడప్రకృతి, మాన వులు స్వస్వకర్మానుగుణఫలితముల ననుభవించు ప్రపంచ క్రమ సామరస్యములకు హేతువుకాఁజాలదు. ప్రకృతిపరిణామ మును నడపువాఁడు పరమేశ్వరుఁడు. పురుషార్థప్రయోజనముల కనుగుణముగాఁ బ్రకృతివికాస ముండవలెనని యాతని మహా దాశమైయుండును. కాని దేవుఁడు ప్రపంచమును సృజించలేదు; ఏలన ననంతదయాసముద్రుఁ డగు దేవుఁడు దుఃఖనిలయమగు నీ లోకకర్త కాఁజాలఁడు. శ్రుతి యీశ్వరాస్తిత్వమును సాధింప యత్నించును గాని, యీప్రయత్నము శాఖాచంక్రమణ

---

(3) యో. భా. ౧, ౨౪.

(౧) తత్రనిరతిశయమ్, సర్వజ్ఞత్వబీజమ్ (౧-౨౫) చూడుము దీనిపై యో॥ భా; యో॥ వార్తికమునుజూడుఁడు.

వాదము; ఏలన నది వేదములు ప్రమాణములగుట కీశ్వరకల్పిత ములగుటయేయని వాదించును. అవి చెప్పు విషయములు సత్యాంశములకు సరిపడును, గావున వేదములు ప్రమాణములని చెప్పఁబడెను. వేదప్రామాణ్యమును సాంఖ్య మంగీకరించెను గాని దానిని సమర్థింప యత్నింపలేదు. వేద మూలహేతు వీశ్వరుఁడని చెప్పి యోగము సమర్థింప యత్నించినది.

పతంజలి భావములో నీశ్వరుఁడెట్టివాఁడో చెప్పుట సులభ సాధ్యముకాదు. కర్మసూత్రమున కతీతుఁడును,3 లోకకాలు ష్యములంటనివాఁడును, నగు విశిష్టపురుషుఁడీశ్వరుఁడు. ప్రపంచ సంబంధ బంధరహితుఁడై, లోకజీవు లనుభవించుచున్న దుఃఖ భారమువలన సంగము లేనివాఁడై, పుణ్యాపాపాతీతుఁడై యప్రమే యానందము ననుభవించును. ఆతఁడు సర్వజ్ఞుఁడు, సనాతన మహర్షి గురువరేణ్యుఁడును. జ్ఞానమోక్షములకొఱకుఁ బరిత పించుజీవులకు దేవుఁడుసాయపడవలసినయెడల నాతఁడునుగొంత వరకు సంసారగతుఁడు కావలసివచ్చును. అందుచేఁ బతంజలి దేవునొక జ్ఞానోపదేశికునిఁజేసెను. ప్లేటో మొదలు నేటివరకుఁ గల జ్ఞానులలో దేవుఁడొక జ్ఞానాచార్యునిగాఁ బ్రతిఫలించి యున్నాఁడు. అతఁడు కాలాతీతుఁడు,౧ దయాస్వరూపుఁడు; ఆతనికెట్టి కామములునులేవుగాని, సంసారతప్తులగు జీవులయెడ వ్యాజప్రేమతోఁ బ్రతియుగారంభమునందును శ్రుతిప్రవచ

(౨) తత్త్వవైశారది॥ ౧-౨౪.

(3) ౧-౨౪.

(౧) ౧, ౨౫, ౨౬.

నము చేయుచుండును. రజస్తమోగుణవిరహితమై, పరిశుద్ధమైన యాతని సత్త్వగుణము స్వవశమై యాత్మావిష్కృతికిఁ దోడ్పడును. ౨. దేవుఁడు నిత్యముక్తస్వభావుఁడగుటచే, నొకప్పుడు బద్ధులై యిపుడు ముక్తినొందిన జీవులుకాని, భావిదశలోఁ దిరిగి బద్ధులుకావలయు ప్రకృతిలయులుగాని యాతనితో సములుగారు. ముక్తజీవులకుఁ బ్రపంచముతో నెట్టిసంబంధము నుండదు; దేవునికెల్ల కాలములందు లోకసంబంధమున్నది. పదార్థము యొక్క అతిశుద్ధమగు స్వరూపమగు సత్త్వగుణముతో దేవునికెన్నడు విచ్ఛేదముకాని నిత్యసంబంధమున్నదనియు నందుచే నాతని కఖండశక్తిజ్ఞాన శ్రేయస్సంపద నిత్యమై యుండుననియు నూహింపఁబడెను. ఆతఁడు కృపాపరతంత్రుఁడై, సత్త్వగుణము నాశ్రయించి, జగద్రంగమునఁ బ్రవేశించును. ఆతఁడుకోరి క్లేశవశులైన జీవులనిమిత్తమట్లు చేయునుగాన నాతనిఁగర్మసూత్రము బంధించదు. ప్రళయకాలమునందుఁ బ్రకృతి అవ్యక్తరూపములోనికిఁ బోయినపుడు, భగవంతుఁడు తానుధరించిన రూపమునుగూడ విడిచిపెట్టి, పునస్సృష్టియైనవెనుక మరలధరించును. రాత్రివేళ నొకవ్యక్తి మఱునాడుదయమున నిన్ని గంటలకు మేల్కొనవలెనని నిశ్చయించి, తనసంకల్ప సంస్కారబలముచే నట్లే నియతకాలమున మేల్కొనునట్లు ప్రకృతి నూత్నపరిణామమారంభమై, నూత్నజీవులుదయించునపు డీశ్వరుఁడు తానుదిరిగి తనపూర్వదేశిక రూపమును ధరింపవలయునని నిశ్చయించి యట్లే చేయును, ప్రణవశబ్దమగు 'ఓం' యీశ్వరునిచిహ్నము.

---

(౨) యో॥ భా, ౧, ౨౫.

ప్రణవమును ధ్యానించు నాతఁడు దైవసాక్షాత్కారసిద్ధి నొందును.౧.

యోగతత్త్వములోని సగుణదైవభావమితరభావములతో పృథమగు సామరస్యమును గలిగి యుండలేదు. మానవుఁడు పొందవలసిన పరమావధి పరమేశ్వరునితో నైక్యానుసంధానము కాదు; ప్రకృతినుండి పురుషుఁడు పూర్తిగా విడివడుటయే. భగవంతుఁ డొక పురుష విశేషమూర్తియే కాని, సృష్టికర్తయుఁ బోషకుఁడును గాఁడు. మనుజుల కర్మల కాతఁడు శిక్షించుటకాని కటాక్షించుటగాని చేయఁడు. ఆతఁడు రంగములోని కేతెంచినపుడాతని కేదోయొక కార్యక్రమముండవలెను ఆతఁడు తనకు భక్తులైన వారి యభ్యుదయమున కవరోధములను దొలగించి సాయపడును. ప్రణిధానముచే మనకీశ్వరకృప లభించును. మోక్షసిద్ధి కీశ్వరుఁడు సహాయభూతుఁడగును గాని, యాతఁడే మోక్షము నొసఁగఁడు. అట్టి యీశ్వరభావము నిజముగా సంతృప్తి నొసఁగఁజాలదు.౨. ప్రజాభిప్రాయమున కనుకూలముగా నుండునుద్దేశముతో నీశ్వరునికల్పించి, యోగతత్త్వము పోషించినది.౧. జగ

(౧) ౧, ౨౭-౨౮. (౨) చూ॥ శంకరభాష్యము, ౨.౨.౩౭, ౪౧.

(౧)పోల్బ్.గార్బే: "యోగతత్త్వముయొక్క స్వరూపమును నిస్సంశయముగా నిర్ణయించినది సగుణదైవభావమునందుఁ దరువాతఁ జేర్చుటయే; పతంజలివిరచితమైన యోగసూత్రమున నీవిషయము సమన్వయసిద్ధిలేకుండఁ జేర్పఁబడెను. యో॥ సూ॥ ౧, ౨౩-౨౭; ౨, ౧, ౪౫ సగుణదైవమును జెప్పును. ఇవి గ్రంథమునందలి యితరభాగములతో నన్వయింపవు సరికదా, వానిమూలాధారములను ఖండించునవిగానున్నవి."

(ఫిలాసఫీ ఆఫ్ ఏన్షెంట్ ఇండియా. పు.౧౫)

త్తును గూర్చిన సాంఖ్యసిద్ధాంతమును, యోగశిక్షణవిధానమును జనబాహుళ్యమునకు బోధించుటకుద్దేశించి, ప్రజలలో వ్యాపించి యున్న యాస్తికభావమును తృప్తిచేయకూడదను ప్రచారము చేయుట కష్టసాధ్యమని తలఁచియుండవచ్చును. అనంతర యోగతత్త్వమునందు మానవహృదయసామాన్యములగు నాశ యములకుఁ బ్రాధాన్యమధికమై, యీశ్వరునికిఁ దత్త్వములో నగ్రిమముగాఁ గేంద్రస్థాన మీయఁబడెను. ఈశ్వరాస్తిత్వ యాథార్థ్యము మానవుని విశుద్ధహృదయమునఁ బ్రకాశించినది. మానవునాత్మానుభవమే యీశ్వరుఁడున్నాడనుటకు సాక్షి. ఆత్మతోఁ బరమాత్మ సంభాషించును; సత్యమునన్వేషించు వారు తమహృదయములలో నీశ్వరవాణీనినాదమును విందురు. కఠోరములగు శరీరక్లేశములతోడను, నైతికప్రమాదముల తోడను గూడియున్న కఠినమగు యోగశిక్షణమునకు, సహ కారియు మార్గదర్శకుఁడు, అజ్ఞానదుఃఖములనుండి రక్షకుఁడు, జ్ఞానోపదేష్టయు, నుత్సాహప్రదాతయునగు నీశ్వరుఁడవసరము. అనతికాలములోనే, మానవలక్ష్యమున కీశ్వరుఁడు కేంద్రస్థా నమునాక్రమించెను. యోగమునందలి యిట్టి దైవాస్తిత్వ మునువిడిచి, భగవద్గీతలో స్వచ్ఛమైనదైవభక్తి బోధింపఁ బడెను. సమాధియందాత్మ యీశ్వరుని దర్శించి స్వవశ మొన ర్చుకొనును. ఇంద్రియ మానసికవిషయయములన్నిటినుండి యాత్మను వేరుచేసి, కామతృష్ణాదుల నరికట్టి, యహంకార మును నిర్జించి, మనము పరమేశ్వరునితోఁ బునస్సంధానమును

బొందుదుము, విజ్ఞానభిక్షువు చెప్పినాఁడు; "మనముచేయు సర్వ విధధ్యానములలో ఈశ్వరజ్ఞాన ముత్తమమైనది." ౧.

౧౮-ఉపసంహారము.

ప్రాక్పశ్చిమ ఖండములలో నభినవమానవుని దృష్టికీయోగ ముపదేశించు మోక్షసాధన విధానమంతయు నాత్మవశీకరణతంత్రమువలె గోచరించును. తీవ్రములగు నేకాంత ధ్యానములు, ఆసన ప్రాణాయామాది శరీరవ్యాయామములు, మానవ మానసముల నొకవిశిష్టమార్గమును బట్టునట్లుచేయును. ఇట్టిపద్ధతులే యోగమార్గమను నజ్ఞానము, తరువాత వ్యాపించిన తాంత్రిక కుత్సితాచారముల వలనను, పతంజలియోగమున కపార్థములను గల్పించిన కొందరున్మాదయోగుల మూఢాభ్యాసముల వలనను సంభవించినది. పతంజలియోగము మూలరూపములో నిట్టిదోషములు లేనిదే, మనము స్వప్నమందైన నూహింపని యనంతశక్తులు మనలో నిమిడియున్నవని పతంజలియోగము చెప్పును. మనలో నిగూఢముగా నిద్రాణములైయున్న యీ శక్తుల నావిష్కరించుటకు సాధనోపాయముల నది చూపును. దేహ చిత్తాత్మసంశుద్ధివలనఁ బరంజ్యోతిని దర్శించుట కవకాశమును గల్పించునదే యోగశిక్షణము.౨.

---

(౧) యోగసారసంగ్రహము॥ ౧.

(౨) "ప్రియురాలు తన ప్రియునికి స్వాగతమిచ్చుటకు సంసిద్ధురాలగునట్లు నీవును సిద్ధపడుము" జ్ఞానియగు మార్కస్ చెప్పినాఁడు.

(ఇరెనాయిస్. ౧, ౧3, 3.)

చిత్తస్వభావముపై మానవజీవిత మాధారపడియున్నది గావునఁ జిత్తనిగ్రహముచే మన స్వభావమును మార్చుకొను మార్గము మన హస్తగతమై యున్నది. భక్తి సంయమములచే, మనము సర్వదోష విముక్తులము కాఁగలము.౧. మానవదృష్టి పరిమితి, జగత్పరిమాణ పరిమితి కాదు. మన యింద్రియముల కగోచర ములగు ప్రపంచము లున్నవి; పశువర్గముతోఁ బాటు మనకును గల వానికంటె వే రింద్రియములు నున్నవి; జడశక్తులే కాక యితరశక్తులును గలవు. మన కాత్మయందు విశ్వాసమున్నచోఁ బ్రకృత్యతీత ప్రపంచము ప్రకృతిసిద్ధ ప్రపంచమే యగును. మనలో నధికసంఖ్యాకులు సగము నేత్రములు విప్పకయే, మందమతులై, తాపత్రయ భారహృదయులై జీవితమును గడపు చున్నారు; వివేకదృష్టిగల కొలఁదిమందియైనను, మేల్కాంచిన వెంటనే తిరిగి నిద్రావశులగుచున్నారు. ఏకాంతవాసములలోఁ బ్రశాంతమనస్కులమై, మనలో నంతర్నిహితములై యున్న యాత్మశక్తులను దర్శించి, క్షణికములైన మనకు గోచరించు జ్ఞానకిరణములను నిలుపుకొని, సుస్థిరకాంతి పుంజమై, మన యంధకార జీవితమునంతను బ్రకాశింపఁజేయునట్లు చేసికొను మని సనాతనులగు సుజ్ఞానులు మన కుపదేశించినారని తెలిసి కొనుట మంచిది.

---

(౧) సెల్ఫుమాస్టరీ యను తన చిన్నగ్రంథములో యమ్. కూయే యిట్లు వ్రాసెను: "నీవు కోరినదానిని నీవు పొందఁగలవని దృఢముగా విశ్వసింపుము; అది సహేతుకమైనచోఁ దప్పకలభించితీరును." సంశయమున్నచోఁ ఫలితము నాస్తి.

ఉదాహృత గ్రంథములు.

౧. దాసుగుప్త: యోగా ఏజ్ ఫిలాసఫీ అండ్ రెలిజియన్

౨. వ్యాసభాష్య, వాచస్పతి టీకాసహిత పతంజలి యోగసూత్రము.

3. రాజేంద్రలాల్ మైత్రా; భోజభాష్యసహిత యోగ సూత్రములు.

౪. వుడ్సు; పతంజలియోగ తత్త్వము. హార్వర్డ్ ఓరియంటల్ సీరీస్ ౧౭.

ఓం

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

షష్ఠాధ్యాయము

పూర్వమీమాంస

౧—ఉపోద్ఘాతము.

చారిత్రికముగా నైనను గాకున్నను, వైజ్ఞానికముగా నుత్తరమీమాంసకుఁ బూర్వతరమైనది గావున దీనికిఁ బూర్వమీమాంస యనిపేరు కలిగినది. వస్తుసత్యజ్ఞాన ముత్తరమీమాంసా విషయమైనట్లే, కర్మ పూర్వమీమాంసా ప్రధాన విషయము. ఉపనిషత్తులు గాక, వేదమంతయు ధర్మము లేక విధివత్కర్మను గూర్చి చెప్పును. అట్టి కర్మలలో ముఖ్యము లైనవి యజ్ఞములు. సామాన్యముగా వేదోక్త కర్మాచరణము జ్ఞానసంపాదనమునకుఁ బూర్వాంగము. జ్ఞాన కర్మలు పరస్పర విరోధములని చాటిన శంకరుఁడును, నీజన్మములోఁగాని గత జన్మములోఁగాని చేసిన సత్కర్మవలననే, సత్యాన్వేషణాసక్తి కలుగునని చెప్పియున్నాఁడు.

మీమాంసకారంభ బీజములు వేదములలో నేగలవు. కర్మను గూర్చియు సిద్ధాంతములగూర్చియు నియమములనుగూర్చియు జర్చించుట, సంశయించుట యనునర్థములో మీమాంసశబ్దము వేదములలోనుపయోగింపఁబడినది. సక్రమయజ్ఞ కర్మాచరణము వేదవాక్యార్థనిర్ణయములపై నాధారపడినది సంశయవిషయము లనువిశదపరచుటకై విపులీకరణ మవసరమైనది. ఈనియమ వైపుల్యమువలనయజ్ఞమెట్లు చేయవలెనో సుబోధమైనది. తటస్థించిన సమస్యలకాయాసందర్భములలో నిశ్చితార్థములనుచర్చించినిర్ణయించిరి. ఈనిర్ణయములు బ్రాహ్మణములలో విరివిగా గోచరించును. బ్రాహ్మణము లిచ్చిన యీనిర్ణయ వివరములకుఁబొందిక లేక, యితరసాహాయ్యము లేనిదే యవిచ్ఛిన్నములు నసంపూర్ణములునై బోధపడవు. నాఁడీ యితర సాహాయ్యము వాఙ్మూలపమున నున్న సంప్రదాయమే, కర్మ నిర్వాహణమునకు వేదోక్త వాక్యములు, శిష్టాచారమును గలిసి చిరకాల ముపయోగించినవి. భిన్నవైదిక శాఖ లేర్పడినప్పుడు, చిరకాలమునుండి యవిచ్ఛిన్నముగా వచ్చుచున్న సంప్రదాయగ్రంథములే ప్రమాణములుగా గౌరవింపఁబడు చుండెడివి. బౌద్ధమతోదయముతో వైదిక ధర్మానుయాయులు తమ మతమునంతను బునఃపరిశీలన మొనర్చి, దాని సత్యమును సహేతుకమని పునఃప్రతిష్ఠాపన మొనర్చుటకై సూత్రీకరింపవలసి వచ్చినది. మీమాంసా నియమముల నొక పద్ధతిలోనికిఁ దెచ్చి, సూత్రరచనముచే వానిని సమర్థించుటకు జైమిని యత్నించెను.

పూర్వమీమాంసకు ధర్మజిజ్ఞాసయే ప్రధానకర్తవ్యము. దీనిలక్ష్యము సిద్ధాంతమునందుకంటె ననుష్ఠానమునందే విశేషముగాఁగలదు. ఇందుఁగాననగు తాత్త్వికప్రసంగములు కర్మకాండ కనుబంధములైయున్నవి. ధర్మసమగ్రితకొఱకు, దేహముకలిగి కర్మఫలితముల ననుభవించు నొక నిత్యమగు నాత్మయున్నదని నిశ్చయింపఁబడెను. విధిచోదిత కర్మలు, వానివలనఁగలుగు ఫలితములు వేదములు ప్రకటించియున్నవి. ఈధర్మరూపమైన కర్మానుష్ఠానమునకును, వైదికకర్మలకు శుభప్రదములైనఫలితములనిచ్చు సామర్థ్యమునకును సనాతనవేదమే ప్రమాణము; వేఱొకప్రమాణ మవసరము లేదు. కాని, వేదప్రామాణ్యము నితరులు న్యూనపరచునపుడు, మనకు ముఖ్యముగా వేదోక్తకర్మఫలము ప్రత్యక్షవిషయముకానప్పుడు, కేవల వేదప్రామాణ్యమే మాకు శరణ్యమను పిడివాదము తృప్తికరముకాఁజాలదు. అందుచే దైవసంబంధములు, తాత్త్వికములునగు విపులవాదములు చర్చలు బయల్వెడలినవి. ఉత్కృష్టధర్మమంతయుఁ గర్మపరముగానున్నదను కేంద్రసత్య మంగీకరింపఁబడినపుడు, మీమాంస, యితరులెట్టి తాత్త్వికభావములను బ్రకటించినను వానికి స్వాగతమిచ్చును. ఇట్టి తాత్త్వికభావసమన్వయులోపముండుటచేతనే, భిన్నశాఖలవారందరును ధర్మమే యుత్తమలక్ష్యమని యంగీకరించియు, భిన్నార్థనిర్ణయములను బ్రకటించిరి. వేదప్రామాణ్యమును నిరసించు బౌద్ధులకును, గర్మకంటె జ్ఞానమే శ్రేష్ఠతరమని వాదించు జ్ఞానవాదులకును సమాధానముగా, వేద

మనమోఘ ప్రమాణమని వక్కాణించి దానియౌచిత్యమును మీమాంస సుస్థాపితమొనర్చెను. మీమాంస ప్రత్యక్షముగా బహుదేవతారాధనపరమును, పరోక్షముగా నాస్తికమునై యున్నది. బౌద్ధులకు వ్యతిరేకముగా నది ప్రపంచవాస్తవికత నంగీకరించును.

హిందూమతమునకీ పూర్వమీమాంస చాలముఖ్యమైనది. హిందువుల నిత్యజీవిత నియమములను వ్యక్తపఱచు, మతగ్రంథములకు మీమాంసాసూత్రములననుసరించి యర్థనిర్ణయముచేయవలసియుండును. ప్రస్తుత హిందూన్యాయము కొంతవరకు మీమాంసాతత్త్వముపై నాధారపడియున్నది.

౨-కాలము - సారస్వతము

సర్వసామాన్యనియమముల నది సూత్రీకరించెను గావున జైమిని మీమాంసాసూత్రమునకుఁ బూర్వ వేదార్థవివరణచరిత్రముగలదని స్పష్టమగుచున్నది. వివిధయజ్ఞములు, వాని ప్రయోజనములు, అపూర్వసిద్ధాంతము, కొన్ని యితర తాత్త్వికవిషయములు నందుఁ వర్ణింపఁబడెను. ఇది ద్వాదశాధ్యాయసమన్వితము. ఇందు మొదటిది జ్ఞానప్రమాణములను గూర్చియు వేదప్రామాణ్యములనుగూర్చియుఁ జర్చించుటచే నది తాత్త్వికముగా విలువగలదై యున్నది. జైమిని వేదముల ప్రత్యంశమును సమర్థింపయత్నించెను. ఆతనిచే రచింపఁబడిన దేవతాకాండ లేక సంకర్షణకాండ పూర్వమీమాంసకుఁ జెందినది; ఏలన, నది వేదప్రోక్తమైన యుపాసననుగూర్చి ప్రసంగించును.

న్యాయయోగసూత్ర పరిచయముగల జైమినిగ్రంథము క్రీ. పూ. ౪-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందుననియు నదియే దీని యత్యంత ప్రాచీనకాలమనియుఁ జెప్పఁగును.౧. దీనికి శబరవిరచితమైనదే ముఖ్యమగు భాష్యము. శబరునికాల మించుమించుగా క్రీ. పూ. ౧-వ శతాబ్దము ౨. శబరునికిఁ బూర్వమే

(౧) మీ. సూ పెక్కుబౌద్ధసిద్ధాంతములను ఖండించుననుకుమారిలుని భావమును మనమంగీకరించుచో (చూ.శ్లో॥వా. ౧, ౧౩, ౫, ౬) బౌద్ధమతారంభమైనవెనువెంటనే మీ.సూ. రచన జరిగెనని చెప్పవలెను. మ. భా. న జైమినీయకృతికెట్టి ప్రశంసయునులేనికారణమున నేదియునిశ్చయింపఁజాలము. జైమినిగ్రంథ మైదుస్థానములలో బాదరాయణునిఁ బేర్కొనుటచే (౧,౧,౫, ౨,౨,౧౯; ౬,౧,౮; ౧౦,౮,౪౪; ౧౧,౧,౬౪.) నిదియు బా॥సూ॥ కాలమునకే చెందవలెను. బా॥ సూ॥ వేదాంతవిషయమున నధికారపాండిత్యముగలవాఁడని పదిసూత్రములలోఁ బేర్కొనెను. (౧,౨,౨౮; ౧,౨,౩౧; ౧,౩,౩౧; ౧,౪,౧౮;౩,౨,౪౦;౩,౪,౨;౩,౪,౧౮ ౩,౪,౪౦;౪,౩,౧౨;౪,౪,౫)ఇందుఁ దొమ్మిదిమీమాంస. సూ॥ లో దొరకనందున, భా. సూ. పేర్కొన్న జైమిని మీ॥ సూ॥ కర్త కాఁడని కొందరందురు. కొన్ని జైమినిగ్రంథములు నశించినవని కొందరుతలఁచిరి. కొన్నితావులందు జైమిని బా.సూ. జ్ఞానమునుజూపినాఁడు. ఆత్మ అశరీరియను బాదరాయణుని సిద్ధాంతము నాతఁడంగీకరించెనుగాని దాని సమర్థించుహేతువులెవ్వియుఁజెప్పలేదు. భాష్యకారులీతఁడు బాదరాయణుని హేతువుల నంగీకరించెనని చెప్పుదురు; (౧౧, ౧,౬౪; బా॥సూ॥ ౩,౩,౫౩; చూ. మీ.సూ. ౯,౧; బా॥సూ॥ ౩,౨,౪౦). అందుచేనాతఁడు తిరిగి వానినిఁ జూపలేదు.

(౨) చూ: ప్రభాకరశాఖ. పుటలు ౬,౭. శబరునివిజ్ఞానవాదశూన్యవాద ఖండనము కాలమునునిర్ణయింపదు శబరుఁడు పేర్కొన్నవృత్తి (క్రీ. వె. ౨౦౦—౫౦౦) కాలమునాటిదగుటచే శబరుఁడు నాకాలమువాఁడేయని జాకొబి తలచెను. శబరునిది క్రీ॥ వె॥ ౪౩౦ లకు బూర్వముకాఁజాలదని కీత్ పలికినాఁడు.

భాష్యములను రచించినవారు భర్తృమిత్రుఁడు,[3] భవదాసుఁడు,[౪] హరి,[౫] ఉపవర్షుఁడు.[౬] మున్నగువారు, కాని వారి గ్రంథములు మన కలభ్యములై యున్నవి. శబరుని భాష్యమే తరువాతవచ్చిన మీమాంసా రచయితల కందరకాధారము. బ్రాహ్మణముల సంప్రదాయమతము నతిచాకచక్యముతో సమర్థించిన కుమారిలుఁడు[౧]. వేదముల ప్రామాణ్యమును, పురోహితు నాధిపత్యమును నాతఁ డంగీకరించి, సూత్ర, భాష్యముల రెంటికి వ్యాఖ్య మూఁడుభాగములుగా రచించెను. ప్రథమా

---

(3) న్యాయరత్నాకరము. పు. ౧౦; కాశికా. పు॥ ౧౦.

(౪) శ్లో॥ వా॥ ౧, ౬౩.

(౫) శాస్త్రదీపిక, ౧౦, ౨, ౫౯-౬౦)

(౬) శబరుఁడు తనభాష్యములో ౧, ౧, ౫. ఒకవృత్తినుండి దీర్ఘవాక్యము నుదాహరించెను. (చూ. ౨, 3, ౧, ౬; పైశబరుఁడు) కుమారిలుఁడీ వృత్తికర్త వృత్తికారుఁడని పేర్కొనెను. డా॥ ఝా॥ యితఁడే భవదాసుఁడనెను. పార్థసారథి యీతని నామమును స్మరింపలేదు. ఆతనిపూర్వుఁడగు నుపవర్షునివలెనే, బోధాయనుఁడు రెండుమీమాంసలపై, వృత్తులను రచించెనని జాకొబీ భావించెను. (జె.ఏ.బి.యస్. ౧౯౧౧)

(౧) హిందూమత సంరక్షుఁడని ప్రసిద్ధిగన్న కుమారిలుఁడు బౌద్ధమతమునుండి హిందూమతమునకు మారిన బీహారు బ్రాహ్మణుఁడు. చూ. ఎలియట్. హిందూమతము; బౌద్ధమతము, వాల్యూము ౨, పుటలు ౧౧౦, ౨౦౭. ఆతఁడు దాక్షిణాత్యుఁడని తారనాథునభిప్రాయము. తానుజేసిన రెండుపాపములకై, అగ్నిగుండమున నాత్మహత్యచేసికొనవలెనని కుమారిలుఁడు తలచినాఁడు. తన బౌద్ధగురువును నాశనమొనర్చుట, వేదములు నిత్యములనిచూపుట కొఱకును, వేదోక్తకర్మాచరణమే మోక్షసాధనమనియు ఋజువుచేయు నిమిత్తమును దేవుఁడులేఁడని వాదించుటయు నీపాపములైయున్నవి. (చూ. మాధవశంకర దిగ్విజయము).

ధ్యాయ ప్రథమభాగము శ్లోకవార్తికము. రెండవది తంత్రవార్తికము తృతీయాధ్యాయాంతము వఱకు నున్నది. మిగిలినది టుప్టీక. కుమారిలుఁడు శంకరునకుఁ బూర్వుఁడు; క్రీ. వె. ౭-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందనగును.౨. విధివివేకమును, మీమాంసానుక్రమణియును రచించిన మండనమిశ్రుఁడు కుమారిలానుచరుఁడు. విధివివేకములోని భావములను న్యాయకణిక యను గ్రంథరూపమున వ్రాసిన వాచస్పతి (క్రీ॥ వె॥ ౮౫౦) కంటె నీతఁడు పూర్వుఁడు, కుమారిలుని కృతికి భాష్యకారు లనేకులున్నారు. సుచరితమిశ్రుఁడు కాశిక యను శ్లోకవార్తికభాష్య రచయిత; సోమేశ్వరభట్టు న్యాయసుధ లేక రాణక యను తంత్రవార్తికమునకు భాష్యమును రచించెను; పార్థసారధిమిశ్రుఁడు (క్రీ॥ వె॥ ౧౩౦౦) న్యాయరత్నాకరమను శ్లోకవార్తికభాష్యమును కుమారిల కృతివంటి స్వతంత్ర మీమాంసాగ్రంథమగు శాస్త్రదీపికను, తంత్రరత్నమును రచించెను; వెంకటదీక్షితుఁడు టుప్టీకా భాష్యముగా వార్తికాభరణమును రచించెను.౧.

---

(౨) పండితుననుసరించి, కుమారిలుఁడు భవభూతిగురువు. (క్రీ. వె. ౬౨౦-౬౮౦) అందుచే నీతఁడు క్రీ.వె. ౫౦౦-౬౫౦) కాలమునకుఁజెందును. ఈతనికీర్తి హర్షునిపరార్ధకాలమునాటికి సుప్రతిష్ఠితమై యుండెనని చెప్పఁబడిన భావమునకిది సరిపోవును.

(౧) యుక్తిసుధాపరిపూరణి గ్రంథకర్తయైన రామకృష్ణభట్టును, మయూరమాలికాకర్తయైన సోమనాథుఁడును, భట్టశంకర, భట్టదినకర, కమలాకరులీశాఖకుఁ జెందినవారు.

శబరభాష్యము ననుసరించి, దానికి బృహతియను వ్యాఖ్యను ప్రభాకరుఁడు రచించెను.౨. అచ్చటచట శబరుని భావములను కుమారిలుఁడు నిరసించెను. ప్రభాకరుఁడు కుమారిలుని భావములను గణింపకుండుటయు, బృహతిలోఁ జెప్పిన సమాన భావములు కుమారిలుఁడును రచించుటయు,౩. నీకారణములచేఁ గుమారిలుని కంటెఁ బ్రభాకరుఁడు పూర్వుఁడని కొందరందురు, బృహతి యందలి శైలినిబట్టి యది పూర్వతరమని కొందరభిప్రాయబడిరి.౪. ఆతఁడు రచించిన ప్రకరణపంచిక

(౨) సంప్రదాయమునను సరించి, ప్రభాకరుఁడు, మండనుఁడు కుమారిలుని శిష్యులనియుఁ ప్రభాకరుని ప్రతిభావిశేషమునుజూచి 'గురు' పదవి నిచ్చెననియుఁ జెప్పుదురు.

(3) ౧,౨,౩౧; ౧,౩,౨; ౧,౪,౧.

(౪) ఝు; ప్రభాకరశాఖ, కీత్; కర్మమీమాంస, కుప్పుస్వామిశాస్త్రి సంప్రదాయభావమును స్వీకరించి, ఝాకీత్తులవాదమును విపులముగా ఖండించెను. (చూ. ఆయనవ్యాసము, పూర్వమీమాంస: ప్రభాకరశాఖ; ౨-వ ఓరియంటల్ కాన్ఫరెన్సుప్రచురణములు, కలకత్తా). ఐకప్రాచీనదాక్షిణాత్య సంప్రదాయము ఉమ్వేకుఁడు కుమారిలుని శిష్యుఁడని చెప్పెను.

"ఉమ్వేకః కారికామ్ వేత్తి చంపూమ్ వేత్తి ప్రభాకరః।
మండనస్తూభయం వేత్తి నోభయం వేత్తి రేవణః॥

శ్రీపండితుఁడు గౌడవహోపోద్ఘాతములో నీశ్లోకము నేచంపుకుబదులు తంత్రమును, మండనకుబదులు వామనశబ్దములనుమార్చి యుదాహరించెను. చూ. గుణరత్నుని షడ్దర్శనసముచ్చయవృత్తి (౧౪౦౦). ఉమ్వేకుఁడనగా భవభూతియనియుఁ గుమారిలుని శిష్యుఁడనియుఁ జెప్పఁబడెను. మఱియుఁ జూడుము చిత్సుఖుని అద్వైతప్రదీపిక, పు. ౨౬౫.

ప్రభాకరశాఖా గ్రంథములలో ముఖ్యమైనది. అతఁడే రచించిన పరిశిష్టము శబరభాష్యమునకు లఘుటీక. భవనాథుని న్యాయ వివేకము ప్రభాకరుని భావములను విపులముగా వివరించును.౧. ప్రభాకరుని శిష్యుఁడైన శాలికనాథుఁడు ధర్మకీర్తిని బేర్కొనెను. వాచస్పతి తన న్యాయకణికయందుఁ బ్రభాకరానుచరులలో రెండు శాఖలున్నట్లు చెప్పెను.౨. మూడవ మీమాంస శాఖ మురారి శాఖయని3 హిందూమత గ్రంథములలోఁ జెప్పఁబడెను. కాని యీశాఖకుఁ జెందిన గ్రంథములు మనకు లభింప లేదు. మాధవ విరచితమైన జైమినీయ న్యాయమాలా విస్తారము మీమాంసా దర్శనమును బద్యరూపమునను గద్యములో నొక భాష్యమును గలిసి యున్నది, అప్పయ్య దీక్షితుఁడు (౧౫౫౨-౧౬౨౪) తన విధిరసాయనములోఁ గుమారిలుని ఖండించినాఁడు. ఆపదేవుఁడు మీమాంసా న్యాయ ప్రకాశము లేక ఆపదేవీయను ప్రాథమిక పాఠ్యగ్రంథమును రచించెను. (౧౭-వ శతాబ్దము.) సుప్రసిద్ధమగు లౌగాక్షి భాస్కరుని అర్థసంగ్రహమాపదేవుని గ్రంథముపై నాధారపడి రచింపఁబడెను. ఖండదేవుఁడు (౧౭-వ శతాబ్దము) భాట్టదీపిక యను నొక గ్రంథమును వ్రాసెను. ఇందలి తర్కశాస్త్రము

(౧) చూ. ప్రకరణసంచిక ౧.

(౨) జరత్ప్రాభాకరాః నవ్యప్రాభాకరాః॥

(3) మురారేస్తృతీయః పంథాః॥

వలన నిది విఖ్యాతి గన్నది. ఇతని మీమాంసా కౌస్తుభము సూత్రములను గూర్చి ప్రసంగించును.౪.

3—ప్రమాణములు

జైమిని ప్రత్యక్షానుమాన శబ్దప్రమాణత్రయము నంగీకరించెను. ప్రభాకరుఁ డుపమానార్థాపత్తులనుగూడ నంగీకరించెను. కుమారిలుఁ డనుపలబ్ధినిఁగూడఁ జేర్చెను. ఐతిహ్యము తిరస్కరింపఁబడెను; ఏలన, జనప్రవాదము (Rumour) నిజముగునో కాదో, దాని కుదయస్థాన స్వరూపస్వభావములు తెలియుట కవకాశములేదు గావున, నిశ్చయించుట కవకాశము లేదు. స్మృతినిప్రమాణములలోఁ జేర్చలేదు; ఏలన నది యిదివరకు దెలిసినదానినే తిరిగి చెప్పును.

మనస్సు నింద్రియములు నున్నవని యెట్లనుమానింప వచ్చునో ప్రభాకరుఁడు వర్ణించియున్నాఁడు. మనజ్ఞానక్రియలు తాత్కాలికములైన లక్షణములుగలవి; అవి సమవాయి కారణములు, నసమవాయి కారణములుగూడ నైయున్నవి. ౧. జ్ఞానక్రియల సమవాయికారణ మాత్మ; అసమవాయి కారణ

(౪) రాఘవానందుని మీమాంసాసూత్రదీధితి, రామేశ్వరుని సుబోధిని, విశ్వేశ్వరుఁడులేక గాగాభట్టునిభట్టచింతామణియుఁ జెప్పఁదగినగ్రంథములు. వేదాంతదేశికుని సేశ్వరమీమాంస మీమాంసావేదాంతభావసమన్వయము చేయుటకై చేసినయత్నము. ఇతఁడు రామానుజానుచరుఁడు; రెండుమీమాంసలొకే దర్శనములోని భాగములే యని యాతనిభావము.

(౧) పాల్చు: ప్రకరణపంచిక: "విషయజ్ఞానము క్షణికము; ఆత్మ ప్రధానకారణము; ఆత్మకు మనస్సుతో సంయోగము సహాయసంబంధము."

(పు. ౧౫౨)

మాత్మ కాఁజాల దేలన నాత్మ కారణశూన్యమైనది. కాని యది యాత్మయందే యుండవలెను. ఒకద్రవ్యమునందుండునది గుణము; అందుచే నసమవాయి కారణమొక గుణముకావలెను. నిత్యమగు నొకద్రవ్యములో ననిత్యములగు గుణములుదయించినచో, నది యితరద్రవ్య సంయోగముచేఁ గావచ్చును. ఇతరద్రవ్యములిట్లే తిరిగి యితరద్రవ్యములందుండుటకు సాక్ష్యములేదు గావున నవి నిత్యములేగావలయును. ప్రత్యక్షము భావాత్మక జ్ఞానక్రియగావున నాత్మయొక్క విశేషలక్షణమైయుండవలెను. అట్టిగుణము నిత్యద్రవ్యములకుఁ జెందవలెనన్నచో, నసమవాయికారణ మితరద్రవ్య సంయోగరూపముగా నుండవలెను. అట్టిద్రవ్యములు దేశకాలములవలె సర్వవ్యాపకములైనఁ గావలయును లేదా, అణుపరిమాణమునైన గలిగియుండవలెను. సర్వవ్యాప్తిగల ద్రవ్యములతో సంయోగము మనజ్ఞానక్రియల వైవిధ్యస్వరూపమున కనుగుణములు కావు. అందువలన జ్ఞానక్రియలఅసమవాయి కారణ మణుద్రవ్యసంయోగమే; ఈ సంయోగ మణుచలనముల వలననే సంభవించును. ద్రష్టయగు నాత్మకుఁజెందిన దేహములోని మనస్సే యీయణుద్రవ్యము. జ్ఞానక్రియల అసమవాయి కారణాధారము మఱేదియుఁ గాఁజాలదు. దాని సమవాయికారణ మాత్మయే. దేహములోని యీ యణుద్రవ్యము, ప్రతి జ్ఞానక్రియయందు నాత్మతో సంపర్కముపొంద యత్నించును; ఇట్టి సంయోగ ఫలితముగా నసమవాయి కారణసంయోగ మేర్పడుచున్నది. కాని, మనస్సు సుఖదుఃఖాది కార్యముల నుద్భవింపఁజేయును

15

గాని, వర్ణ పరిమళాది గుణములను జనింపఁజేయలేదు. వీని నెఱుఁగుటకు మనస్సితరేంద్రియ సాహాయ్యము నపేక్షించును.౧ బాహ్యవస్తువులతో మనస్సహితేంద్రియ సంయోగమువలన నాత్మ బాహ్యప్రపంచ జ్ఞానమును బొందుచున్నది. మనస్సున కాత్మతో సంయోగము పుణ్యపాపములపై నాధారపడును; కాని, మనస్సునెడనాత్మ కేవల ముదాసీనత వహించునదికాదు. సుఖదుఃఖ రాగద్వేషాది రూపములగు మానసికావస్థల దర్శించునది గనుక మనస్సు నింద్రియవర్గములోఁ జేర్పఁబడెను. మానసేంద్రియములపై మన మాధారపడ నవసరము లేనిచో నేకకాలమం దన్నివస్తువుల నెఱుఁగు శక్తి మనకుఁ గల్గునని చెప్పఁబడెను.

మనస్సుతోఁ గలిసినపు డాత్మ జ్ఞానక్రియా హేతువగుచున్నది. జీవియొక్క పూర్వకర్మ ఫలానుగుణమైన యదృష్ట శక్తిచేఁ గాని, ఆత్మచే నిశ్చితమైన మానసిక వ్యాపారమువలన గాని యిట్టిసంయోగ మేర్పడును. ఆత్మయే యనుభవకర్త లేక భోక్త, దేహము భోగాశ్రయము; ఇంద్రియములు భోగసాధనములు, భోగ్యవిషయములు రెండువిధములు; సుఖదుఃఖాదు లాంతరంగికములు; ఘటాదులు బాహ్యములు. ఒకేముహూర్తమున మన సంవిత్తొక వస్తువుతోడనే కాని రెంటితో సంయోగము నొందదని ప్రభాకరుని మతము.

---

(౧) శాస్త్రదీపిక, పు. ౧౦౦.
(౨) శాస్త్రదీపిక, పు. ౯౮.

౪—ప్రత్యక్షము.

ప్రత్యక్షము సాక్షాత్ప్రతీతి. ఇది యింద్రియ సంయోగము వలనఁ గలుగును. ప్రత్యక్షమునందు, విషయముతో నింద్రియమునకు, విషయ విశేషగుణములతో నింద్రియమునకు, నింద్రియముతో మనస్సునకు, మనస్సుతో నాత్మకును సంయోగము కలుగును. విషయముతో నింద్రియసంయోగము, ఫలితమువలన మన మనుమానించు విషయమును బ్రకాశింపఁజేయు శక్తి యని కుమారిలుఁడు వివరించినాఁడు. నిజముగా నున్న వస్తువులు లేక నింద్రియగోచరములగు వస్తువులకు సంబంధించినదే ప్రత్యక్షము. అతీంద్రియ విషయములతో దానికి సంబంధము లేదు. విషయములు ద్రవ్యములుకాని, జాతులుకాని, గుణములుకాని కావచ్చునని ప్రభాకరుని భావము.

ఒక శ్రోత్రేంద్రియము తప్ప తక్కినయింద్రియములను గూర్చి న్యాయసిద్ధాంతమునే మీమాంసకుఁ డంగీకరించును. దేశదూరసామీప్యములు స్పర్శారూపములచేతనే కాక, శబ్దమువలనఁగూడఁ బ్రత్యక్షముగాఁ దెలియును. దేశమనఁగ స్థానము, దిక్కులు గలవు ఇవి రెండును శబ్దవిశేషములుగాఁ బ్రత్యక్షవిషయములే. శ్రవణేంద్రియము విషయమైన శబ్దముతో సంయోగమునొందును. శ్రవణముదూరస్థమగు శబ్దమునొద్దకుఁ బోదు; వాయుతరంగ సంచాలితమై శబ్దము శ్రవణేంద్రియద్వారమును జేరును. అందువలననే,దగ్గరనున్న వారికి

---

(౧) శ్లో. వా. ప్రత్యక్షసూత్రము పుటలు ౪౨-౪౩.

వినఁబడునది దూరముననున్నవారికి వినఁబడకుండుటకుఁ గారణము శబ్దమునకు భిన్నపరిమాణములున్నవనియు దీనివలనఁ దెలియును. ౧. బౌద్ధులూహించినట్లు, ప్రత్యక్ష సంయోగము లేనిదే శబ్దములను శ్రవణము వినఁగలిగినయెడల, సర్వదూరసమీపశబ్దములు నొకేకాలమున శ్రవణము వినవలెను. కాని యట్లుజరుగుటలేదు. చెవిలో నొకగాలితెరయున్నది. మాటాడువానినుండి వాయుతరంగ మొకటివచ్చి యీతెరను దాకును. దానివలన శబ్దము వినఁబడును. శ్రవణము శబ్దస్థానమునకుఁ బోయి కాక, చెవిలోనికిఁ బ్రసరించిన శబ్దముతో సంయోగమొందును. కాని శబ్దములెల్లప్పుడు వివిధప్రదేశములలో నుండునుగాని, చెవిలోనిగాలి తెరయందుండవు. అవి కేవల శబ్దములుగాఁ గాక, తాముదయించిన దిక్కులసహితముగా శ్రవణమును దాకును. అందుచే శబ్దములు వానిదిక్కులుకూడఁ బ్రత్యక్షముగా దర్శింపఁబడును. శబ్దదూరమును బ్రత్యక్ష శ్రవణవిషయమే, యేలన, సమీపశబ్దములు దూరశబ్దములకంటెఁ దీవ్రతరములై యుండును.

ప్రభాకరుఁడును కుమారిలుఁడునుగూడ సవికల్పక నిర్వికల్పక భేదములతోఁ బ్రత్యక్షము సిద్ధమని యంగీకరించిరి. కుమారిలుననుసరించి, నిర్వికల్పకదర్శనము పృథగ్వస్తువును దర్శించును. వస్తువునకు సామాన్యవిశేషలక్షణములున్నవని తెలియదు. ౨.

---

(౧) తీవ్రమందాదివ్యవస్థా.
(౨) శ్లో॥ వా॥ ప్రత్యక్షసూత్రము॥ పు. ౧౧౩.

నిర్వికల్పక దర్శనమునకు వస్తువే కారణమని చెప్పఁబడెను. 3. సవికల్పక దర్శనమునందు వస్తుసామాన్యవిశేష లక్షణములు స్పష్టముగా గోచరించును. ౪. పార్థసారథి దీనినింకను విశేషముగా సమర్థించెను. ఇంద్రియవస్తు సంయోగమువలన, సంబంధరహితమైన వస్తుజ్ఞానముకలుగును. అప్పుడు మనము వస్తు గుణభేదమునుగాని, సామాన్యవిశేష లక్షణములను గాని వివేకింపము. నిర్వికల్పక ప్రత్యక్షము లేనిచో సవికల్పకముండదు; ౧. ఏలన, వస్తువునకును వస్తుగుణములకునుగల సంబంధజ్ఞానమును సవికల్పక ప్రత్యక్షమిచ్చును. అనగా సంబంధించువిషయము లదివరకే తెలిసియుండవలెను. ఈవివరములు నిర్వికల్పకదర్శనములో స్థూలముగాఁ దెలియకున్నచో సవికల్పకదర్శనములో స్పష్టముగాఁ దెలియవు సవికల్పకదర్శనములో వస్తుజాతిని, నామమును జ్ఞాపకముంచుకొని, దర్శింపఁబడిన వస్తువునకన్వయింతుము. జాతినామములు తెలియనిచో, నవి జ్ఞాపకమునకు రావు. అందుచే జాతి నామ గుణములు స్థూలముగాఁ దెలిసిన నిర్వికల్పకదర్శనము పూర్వమున్నదని యంగీకరింపవలెను.

వస్తుజ్ఞానమునకు వాక్సంబంధము లేదని కుమారిలు నభిప్రాయము.౨. గోజాతి తెలియుటకు గోశబ్దరూప మవసరము

(3) శుద్ధవస్తుజమ్.
(౪) శ్లో॥ వా॥ ప్రత్యక్షసూత్రము॥ పు. ౧౨౦.
(౧) శాస్త్రదీపిక॥ పుటలు. ౧౦౯-౧౧౦. దీనిపై విమర్శకు, చూ॥ జయంతుని న్యాయమంజరి। పు.౯౭.
(౨) శ్లో॥ వా॥ ప్రత్యక్షసూత్రము. పు. ౧౭౬.

లేదు; తెలిసిన వస్తువును గోవని మనము వర్ణింతుము.3. నిర్వికల్పక దర్శనమనగా, నస్పష్టదర్శనమని కుమారిలుఁడు తలఁచెను; అనగాఁ జంటిబిడ్డయొక్క ఆలోచన వంటిది. ఇందు సామాన్య విశేషలక్షణములు తెలియని వస్తుదర్శనమేయుండును. నిర్వికల్పక దర్శనములో జాతిలక్షణములు, విశేషలక్షణములును గూడఁ దెలియునని ప్రభాకరుఁడు తలఁచెను. కాని యితరవస్తువులింకను దెలియవుగావున జాతిలక్షణములు సుస్పష్టముగా విదితములు గావు. మొదట నొకవస్తు వితరవస్తువులతో భేదముకలదని గుర్తింపఁబడును. ఒక జాతిలోని యితరవస్తువులతో సామ్యలక్షణములను గలిగియుండుటవలన నది యొకజాతికిఁ జెందినదని తెలియును. ఇది యొకజాతికిఁజెందిన వస్తువని తెలియును గాని, యాజాతికిఁ జెందిన యితరవస్తువులతోఁ బోల్చి చూచినఁగాని దాని నిజస్వరూపము బోధపడదు.౧. నిర్వికల్పక దర్శనమునందు జాతివిశేషలక్షణము లున్నను, నవి యట్లున్నవని గుర్తింపఁబడవు. సవికల్పక దర్శనమునం దాత్మ జాతిలోని యితరవస్తువులను స్మృతికిఁదెచ్చుకొని, సామ్యభేదములను గమనించును. సవికల్పకదర్శనము మిశ్రమదర్శనమనియు, నందుఁ బూర్వస్మరణ యున్నదనియు, జాతిలోని యితరవస్తువులు తమ వాసనలచే నాత్మకు గోచరించుననియుఁ బ్రభాకరుఁడు చెప్పినాఁడు. పూర్వస్మృతి యిప్పటి వస్తువునకు సంబంధించినదికాదు; దీనితోఁ

(3) శ్లో॥ వా॥ పుటలు. ౧౮౦, ౧౮౩.

(౧) వస్త్వంతరానుసంధాన శూన్యతయా సామాన్యవిశేషరూపతా న ప్రతీయతే। చూ॥ ప్రకరణపంచిక॥ పు. ౪౮-౪౪.

బోలికగల యితరవస్తువులకు సంబంధించినది; అందుచే నిప్పటి వస్తుజ్ఞానము దానివలన నుపహతముకాదు.

కుమారిల ప్రభాకరు లిరువురు సామాన్యలక్షణములు యథార్థములైనవనియు, నవి ప్రత్యక్షవిషయము లనియు నంగీకరింతురు. విశేష వ్యక్తిత్వ మొక్కటే యథార్థమనియు, సామాన్యము లూహాకల్పితములనియు బౌద్ధుల భావము.(౨) కుమారిలుఁడును పార్థసారథియు నీ బౌద్ధభావమును ఖండించిరి. మన మెప్పు డొకవస్తువును జూచినను, నదియొక జాతికిఁజెందిన దానినిఁగాఁ జూతుము; అందుచే సామాన్యము ప్రత్యక్షవిషయమే. ప్రత్యక్షవ్యాపారమునందు సమన్వయభేద విజ్ఞానములు రెండు నున్నవి. అం దనువృత్తి వ్యావృత్తులు రెండు నున్నవి. సామాన్యలక్షణయాథార్థ్యముపై ననువృత్తి యాధారపడి యున్నది. అనుమానవృత్తియు దానిపై నాధారపడును. సామాన్యము విశేషమునుండి వేరుగా దర్శింపఁబడలేదు గావున సామాన్యము వాస్తవముగాదనియు బౌద్ధుఁడు చెప్పుటకు వీలు లేదు. ఏదియున్నదో యది వేరైనను గావలెను, గాకుండవలెం.(౧) నను వాదము వస్తుత్వము నంగీకరించును. సామాన్యము ప్రతి వ్యక్తియందును సంపూర్ణముగా నున్నదా లేక అన్నిటియందుఁ గలిసియైనఁ బూర్తిగానున్నదాయని ప్రశ్నించుటయు సముచితముగాదు; ఏలన, నట్టిభేదము వ్యక్తులవిషయములో వర్తించును గాని, సామాన్యమునకు వర్తించదు; సామాన్యము భాగములు

(౨) వికల్పాకారమాత్రమ్ సామాన్యమ్॥

(౧) యద్వస్తు తద్భిన్నమ్ అభిన్నం వా భవతి.

లేనిది. సామాన్యమునుగూర్చి జైనుల భావముగూడఁ దిరస్క-రింపఁబడెను.౨. సామాన్యము సామ్యమేయైనచో, "ఇది గోవు వలె నున్నద"ని చెప్పవలెను, గాని, "ఇది గోవ"ని చెప్పరాదు. మఱియు సామాన్యములేని సామ్యమును లేదు. సమానలక్షణ ములుగల వస్తువులకు సామ్యముండును. సామాన్యలక్షణము వ్యక్తినుండి వేఱైనదికాదని కుమారిలు నభిప్రాయము. 3. రెంటికిఁగల సంబంధము భిన్నతలో నేకత్వము. మనము సామా న్యమునుగాని విశేషమునుగాని మన యవసరమునుబట్టి చూతుము. సామాన్యమునే ఆకృతియందురు; ఆకృతియనఁగా నాకారముకాదు; సమానలక్షణమని భావము; ఏలనఁ జేతన పదార్థమైన 'ఆత్మ'కుఁ గూడ నాకృతియున్నదని చెప్పఁబడెను. వస్తువులరూపము నశించునది; కాని వస్తువుల జాతిస్వభావము నశించునదికాదు.౧. "జాతి యనగా నాకృతియనియుఁ జెప్ప నగును; అనగా నది యేలక్షణమువలన నొకవస్తు వొక జాతికిఁ జెందునో యాలక్షణము. అది సర్వపృథగ్వస్తువులకును సమాన మైన లక్షణమును, నివన్నియుఁ గలిసి యొక సముచ్చయరూప

(౨) నచసాదృశ్యమేవ సామాన్యమ్॥

(3) శ్లో॥ వా॥ ప్రత్యక్షసూత్రము॥ పు. ౧౪౧. దీనిపై వ్యాఖ్య వ్రాయుచు వ్యాయరత్నాకర మిట్లువ్రాసెను: "జాత్యాదులు విశేషమునుండి పూర్తిగా వేరుకావు. ఒకవిశిష్టమగు గోవొక గోజాతికిఁజెందిన గోవుతో సామ్యమును గలిగియుండనిచో గోవుగా గుర్తింపఁబడదు. వస్తు వొకజాతి నుండి పూర్తిగా వేఱైనదైనచో నిట్టిది సాధ్యముకాదు. జాతి వస్తువులకు గల సామ్యమువలననే జాతినిఁ దెలియఁగలము. అందుచే వస్తువునకు నాజాతికి సామ్యముండితీరవలెను." చూ: ఆకృతివాదము, ౫, ౧౦, ౧౫, ౨౬.

మును బొందుననెడి భావము నిచ్చునదియునై యున్నది". సామాన్యవిశేషములు పూర్తిగా వేరుకాదని పార్థసారథి యభిప్రాయము. అయినచో నొక వ్యక్తిలో సామాన్యమును మనమెన్నఁడును దర్శింపఁజాలము. "ఇదియొకగోవ"ను దర్శనములో 'ఇయంబుద్ధి'యు 'గోబుద్ధి'యుఁ గూడనున్నవి మొదటిది విశేషము, రెండవది సామాన్యమునై యున్నవి. "ఇది" "గోవు"ల రెంటియొక్క జ్ఞానమును భిన్నమైనది; కాని యీరెండు నొకే వస్తువులో నున్నవి. ప్రత్యక్షముయొక్క యిట్టి లక్షణద్వయము వస్తువునకు సామాన్యవిశేష లక్షణములు రెండు నున్నవని చూపును. ఈ భేదసామ్యములు పరస్పరవిరోధములు కావు. "ఇదివెండి" "ఇదివెండికాద"ను వానిలో నీవిరోధమున్నది.3. ఈ భేదసామ్యములొకేవస్తువుయొక్క భిన్నరూపములు.

ప్రభాకరానుచరు లీభావము నంగీకరించరు. ఒకే జ్ఞానక్రియ, సామాన్యవిశేషముల మధ్యమందుఁగల భేదసామ్యముల గుర్తింపఁజాలదు. విశేషసామాన్యముల భేదమును మనము దర్శించునపుడవి వేరుగానున్నవని గ్రహింపవలెను. మనము వానిసామ్యమునే దర్శించునపుడు మనమొక విశేషమునేగాని సామాన్యమునేగాని దర్శింపవలెను. ఈవిషయ

---

(౧) తంత్రవార్తికము. ౧,3,30.

(౨) "జాతిమేవాకృతిమ్ ప్రాహుః వ్యక్తిరాక్రియతే యయా
సామాన్యమ్ తచ్చపిండానామ్ ఏకబుద్ధినిబంధనమ్॥
(శ్లో. వా॥ ఆకృతివాదము.)

(3) శాస్త్రదీపిక॥ పు. ౨౮౯.

ములో నొకేవిషయ మనఁగా, విశేషముగాని, సామాన్యము గాని, విశేష సామాన్యముల రెంటిని, వానియేకత్వమును గూడ దర్శింపఁజేయును. కాని, సామాన్యము విశేషముతో నేకత్వజ్ఞానముగాని,విశేషము సామాన్యముతో నేకత్వజ్ఞానమును గాని జనింపఁజేయుట సాధ్యముకాదు. అందు నేకజ్ఞానక్రియ భేదసామ్యముల రెంటి నేకకాలమందు గుర్తించుట సాధ్యపడదు. ఈవాదమయుక్తమని పార్థసారథి వాదించును. రెండువస్తువుల జ్ఞానము తప్పనిసరిగా వానిభేదజ్ఞానము నీయనవసరము లేదు. మన మొకజాతికిఁజెందిన యొకవస్తువును మొట్టమొదటిసారి దర్శించినపుడు విశేషసామాన్యములు రెండును దర్శింపఁబడును గాని వానిభేదము తెలియదు. ఈజాతికేచెందిన యింకొక వస్తువును మనముచూచినపుడు, మొదటివస్తువునకు దీనికిసంబంధ మును గలిపి, రెండు నొకేజాతికిఁ జెందునని గ్రహించి వాని భేదములను గమనింతుము. అందుచే రెండువస్తువుల జ్ఞానము వానిభేదజ్ఞానము నొసఁగనవసరము లేదు. ఒకవస్తువుయొక్క జ్ఞానము దాని సమానత్వజ్ఞానము నీయనవసరము లేదు; మనము దూరమున నొకవస్తువును దర్శించి, యది యొక స్తంభమా? మనుజుఁడా? యని సంశయింపవచ్చును. (1).

సామాన్యము నిత్యమైనదియు, ననేకవస్తుసమానలక్షణము నగుటచేతను, విశేష మనిత్యము, విశిష్టము నగుటవలనను, సామాన్యవిశేషములు సమానములుగావని ప్రభాకర

(1) న వస్తుద్వయ ప్రతీతిరేవ భేదప్రతీతిః; నాప్యేకవస్తుప్రతీతిరేవా భేదప్రతీతిః (శాస్త్రదీపిక॥ పు ౨౮౭.)

శాఖవారు భావింతురు. సామాన్యము విశేషము నొకటే యైనచో నప్పుడు సామాన్య మనిత్యమై, భిన్నవ్యక్తులలో భిన్నమై, విశేషములునిత్యములై, యనేకత్వములకు సమానములు గావలసియుండును. అనేకరూపములుగల వస్తువు కొన్ని విషయములలో నిత్యము, కొన్నిట ననిత్యమును గావచ్చునని యు, గొన్నిలక్షణములలో సమానముఁ గొన్నిట భిన్నముగావచ్చు ననియుఁ బార్థసారథి బదులుచెప్పును. ౧.

అవయవి ప్రత్యక్షవిషయమని ప్రభాకరుని భావము. వస్తువులు సావయవములై యున్నవి. ఒకవస్తువును మనము చూచుట కన్నియవయవములఁ జూడనవసరము లేదు. ఒకభౌతిక వస్తువును దీసికొని చూచినచో, నణువులు దానికుపాదాన కారణములు; దానికి విశిష్టతనొసఁగు సంయోగము సూక్ష్మ కారణము. అవయవి (whole) "అవయవములు" రెండునొకే వస్తురూపములనియు, మనదృక్పథమునను సరించి యొకవస్తువు నేకముగానో భిన్నాంశసముచ్చయముగానో చూతుమని కుమారిలు నభిప్రాయమైయున్నది. ౨.

ప్రత్యభిజ్ఞ ప్రత్యక్షజ్ఞానక్రియా స్వరూపమేయని నైయాయికునితోఁ గుమారిలుఁ డేకీభవించును; ఏలన, నింద్రియ వ్యాపారమున్నచోట నది యుండునుగాని లేనిచోటనుండదు. ప్రత్యభిజ్ఞ పూర్వస్మరణముపై నాధారపడినమాత్రమున నది

---

(౧) శాస్త్రదీపిక॥ పు. ౨౮౮.

(౨) శ్లో॥వా॥ వనవాదము.

్రత్యక్షమని భావింపరాదు. ఒక ప్రత్యక్షవస్తువుతో
యసంయోగ మెప్పుడున్నను నది ప్రత్యక్షదర్శనమే
ను. 3. దూరస్థములు, నగోచరములు, భూతభావికాలము
న్నట్టియు వస్తువులను యోగులు దర్శించు దివ్యదృష్టిసిద్ధాం
ప మీమాంసకు లంగీకరింపరు. ఈయోగిదృష్టియింద్రియ
ననుగావలెను, లేదా యింద్రియాతీతమైనను గావలెను.
ట్టిదైనచో, నింద్రియములు భూతభావిదశలతోఁగాని,
వస్తువులతోఁగాని సంయోగము బొందఁజాలవు; అందుచే
మెఱుక కలుగదు. ఆంతరంగి కేంద్రియమైన మనస్సైనను
ఃఖాది మానసికదశల జ్ఞానమునే జనింపఁజేయును.
దశావికాసమునందినచో నింద్రియములు వస్తుసంయోగ
ము లేకుండ వస్తుజ్ఞానమును బొందఁగలవని వాదించుట
ము; ఏలన నెంత యున్నతవికాసమైనను నింద్రియస్వభా
మార్చ లేదు. యోగదృష్టిలో భూతకాలవిషయములు
ుచుటకు స్మృతియే కారణమని చెప్పవలెను. పూర్వజ్ఞా
ని వస్తువులను స్మరింపఁగలదన్నచో నది సంశయాస్పదము.
విష్యద్దూరస్థ వస్తుజ్ఞానమునకు వేదము లే యాధా
. ౧.

సుఖదుఃఖాద్యనుభవరూపకమైన మానసిక దర్శనము
ంస కంగీకారమే. జ్ఞానక్రియ అంతర్విలోకన విషయము

3) శ్లో॥వా॥ ప్రత్యక్షసూత్రము. పు॥ ౨౩౪-౨౩౭.

౧) చూ: శాస్త్రదీపిక. పు. ౫౨; చూ: యామునాచార్యుని సిద్ధ
త్రయము. పు. ౭౧.

కాదు. మానసిక దర్శనము జ్ఞానేతరవ్యాపారములకు మాత్రమే సంబంధించినది. స్వప్నములందైనను, మన జ్ఞానమొక బాహ్యా ప్రపంచ వస్తువునకు సంబంధించినదే.౨. స్వప్నకాలమందా వస్తువు సస్వరూపములో నున్నను లేకున్నను, నది పూర్వదృష్ట వస్తు వాసనారూపమున నుండును. కొన్ని పూర్వవాసనలఁ బెకుబికించు స్మృతిస్వభావముగలదే స్వప్నవస్తు జ్ఞానము. పూర్వానుభవ వాసనాసమూహములో నేభాగమిపుడు సుఖ దుఃఖాద్యనుభవమునకుఁ బరిపక్వదశ నందియున్నదో యా భాగమే స్మరింపఁబడును. ఇంద్రియములతో మనస్సంబంధము లేకున్నను, మనస్సుతో నాత్మకు సంపర్కముగలుగునట్టి నిద్ర యందే స్వప్నము లుదయించును. స్వప్నములేగాని గాఢసుషు ప్తిలో, నాత్మతో మనస్సంయోగము విరతినొందును. ఇది ప్రభాకరుని భావము; సుషుప్తిలో నాత్మ తన శుద్ధచిత్స్వ రూపమును దిరిగిపొందుటచే స్వప్నములుండ నవకాశము లేదని కుమారిలుఁడు తలఁచినాఁడు. ౧.

౫—అనుమానము.

రెండువస్తువుల కొక స్థిరసంబంధమున్నప్పుడు, వానిలో నొక వస్తువును మనము దర్శించునపుడు రెండవవస్తువును గూర్చిన కొంతభావము మనకు లభించునదే అనుమానజ్ఞాన

---

(౨) శ్లో॥వా. నిరాలంబనవాదము పు. ౧౦౭-౧౦౮; శాస్త్రదీపిక. పు. ౧౬౨-౧౬౩.

(౧) ఝా; ప్రభాకరశాఖ. ౭౦.

మనని శబరుఁడు తలఁచినాఁడు. శబరుఁ డనుమానము ద్వివిధ మని చెప్పెను. (౧) ప్రత్యక్షతోదృష్టము; ధూమాగ్నులవంటి గోచరించు వస్తువుల స్థిరసంబంధముగలది; (౨) సామాన్యతోదృష్టము: ఇంద్రియగోచరముకాని, రవిగతి, వియత్తలమున రవిస్థానచలనమువంటి చిత్తగోచరమగు సంబంధముగలది. ౩. కారణకార్యములకును, పూర్ణాంశములకును, ద్రవ్యగుణములకును, జాతివ్యక్తులకును నుండునట్టి యథార్థము, నిత్యము, నమోఘమునైన సంబంధమువంటి దుండవలెను. వర్తమానమునమాత్రమే యింద్రియములతో సంయోగముకలిగినదే ప్రత్యక్షమగుటచే సామాన్యధర్మము ప్రత్యక్షమునుండి జనింపదు. అది యనుమానమునుండికాని, యర్థాపత్తినుండికాని ప్రాప్తించునదియుఁ గాదేలన నివి యాసంబంధమునే యాశ్రయించి యుండును. సామాన్యధర్మ మనుభవముపై నాధారపడి స్థాపితమగును. ధూమాగ్నులుకలిసి యుండుట లేకుండుట యునుగల సందర్భములను మనము పరికించి, యన్ని సందర్భములకనువర్తించు సామాన్యనియమమును నిర్మింతుము. నిత్యమగు సాహచర్యసంబంధముకాని, సామ్యసంబంధముకాని, కారణకార్యములనుగలుపు సూత్రబీజమై మన మనఃఫలకమున

(౨) జాతసంబంధస్యైకదేశ దర్శనాత్ ఏకదేశాంతరే సన్నికృష్టేఽర్థే బుద్ధిః॥ (చూ: ప్రకరణ పంచిక. పు ౬౪.)

(౩) శబరుని సామాన్యతోదృష్టము, వాత్స్యాయనుని మొదటి వివరణమునకును, వాత్స్యాయనుని పూర్వవత్ శేషవత్తులు శబరుని ప్రత్యక్షతోదృష్టమునకును సరిపోవును.

ముద్రితమైనపుడు తత్సంబంధములో నొకవిషయమును గమ
నించి, రెండవదానిని స్మరింతుము.

కుమారిల ప్రభాకరుల ననుసరించి, యనుమాన వాద
మునకు మూడంగములు కలవు; (౧) ప్రతిజ్ఞ లేక విషయ
ప్రతిపాదనము; ఇది ముఖ్యావయవము; ఇది సోపపత్తికమగు
నుపమానము నిచ్చును; మూడవది హీనావయవము. ఈయంగ
త్రయ మేక్రమములోనైన నుండవచ్చును. ఒక వ్యక్తిగతమగు
ననుమానము, యితరులకుఁ గలుగు ననుమానము, వేరని
మీమాంసకు లంగీకరింతురు. అనుమాన జ్ఞానవిషయము ద్వివి
ధము: (౧) దృష్ట స్వల్పలక్షణము; అనగా విశేషలక్షణముగల
వస్తురూపకదర్శనము;ధూమమునుండి యగ్ని ననుమానించుట;
(౨) అదృష్ట స్వలక్షణము; అనగా వస్తుస్వలక్షణము గోచరింప
కుండుట: అగ్నియొక్క దహనశక్తిని గూర్చిన యనుమానము.
ఇదివరకే తెలిసిన వస్తువులకు సంబంధించినదియు,వస్తుసామాన్య
సంబంధ పూర్వజ్ఞానము గలదియు ననుమానమని ప్రభాకరుఁడు
భావించెను. అనుమానమునకు నవ్యతయొక ముఖ్యలక్షణమని
కుమారిలుఁడు తలఁచెను.ధూమమును జూచుట,ధూమమెల్లప్పు
డగ్నితో సంబంధించి యుండు ననుభావము వలన నగ్ని నను
మానించుటయును నిజమే కాని, యనుమిత విషయ మిదివఱకు
మనకుఁ దెలియనిదే;అనగా పర్వతమగ్నితోఁగూడి యున్నదను
నుపమానములోని యర్థము.౧

౬ — శ్రుతిప్రమాణము

ధర్మస్వరూపమును నిర్ణయించుటే మీమాంసాలక్ష్యము. ధర్మమొక భౌతికపదార్థముకాదు కావున నది యింద్రియ గోచరమగు విషయముకాదు. ఇతర ప్రమాణములు కూడఁ బ్రత్యక్షముపై నాధారపడిన వగుటచే నవియు ధర్మనిర్ణయమునకుఁ బనికిరావు. అగ్నిష్టోమమును జేయు నాతఁడు స్వర్గమునకుఁ బోవును మున్నగు విషయములను గూర్చి యనుమానాది ప్రమాణము లేమియుఁ జెప్పఁజాలవు. ఇట్టి జ్ఞానమును వేదములే చెప్పఁగలవు, ధర్మజ్ఞానమునకు వేదమే ప్రమాణమైనను, దాని నితర ప్రమాణము లీయఁజాలవని చూపుటకు వానిని గూడఁ బరిశీలింప వలసి వచ్చినది. ఇతర ప్రమాణములు దురభిప్రాయములను నిరసించుటకును బనికి వచ్చును.

ఏకర్మలు శ్రేయఃప్రదములో యట్టి కర్మములందభిలాష కలిగించు బోధనాత్మక వాక్యములే వేదసారము. వేదములలోఁ గర్మయే ప్రధానమని యెంచి, జైమిని, ప్రత్యక్షముగాఁ గర్మప్రతిపాదకములు కాని వేదభాగములు వ్యర్థములగును గావున, వానిని కర్మపరముగ నర్థమును జెప్పవలెనని వాదించెను.౧. ఇతర గ్రంథములు మానవునికిఁ గర్మప్రచోదకము లైనంత వరకుఁ బ్రమాణములు.౨. వేదములలోని ప్రతివాక్యమును,

(౧) శ్లో॥వా॥ అనుమానపరిచ్ఛేదము పు. ౫౦. అసాధారణ, బాధిత సాధారణ, అసిద్ధదోషములను నాలుగింటిని ప్రభాకరుఁ డంగీకరించును. అనైకాంతిక, అసిద్ధములుగా విభాగించిన కుమారిలునిపద్ధతి న్యాయపద్ధతికి సరిపోవును.

(౨) సృష్టియొక్క మూలసమస్యను గూర్చి చెప్పు వేదవాక్యముల కీ భావము విరుద్ధము.

కర్మనే బోధించుననని చూపుటకు మీమాంసకులు యత్నించిరి. సామాన్యముగా వేదములు మాత్రము బ్రాహ్మణములుగా విభాగింపఁబడినవి. ఇంకొకవిభాగము ననుసరించి, (౧) విధి (౨) మంత్రములు (౩) నామధేయములు (౪) నిషేధములు (౫) అర్థవాదములు నని చెప్పఁబడెను. ౧.

శబ్దజ్ఞానమనఁగా నింద్రియగోచరముకాని జ్ఞానమనియు నది శబ్దార్థజ్ఞానముచే నుదయించుననియు నిర్వచింపఁబడెను. ఈశబ్దములు మనుజు లుచ్చరించినవి కాని, వేదములలోనివిగాని కావచ్చును. ౨. ఆప్తులైనవా రుచ్చరించినవి ప్రమాణములే. వేదవాక్యములు స్వతఃప్రమాణములు. ఏజ్ఞానము తరువాత సిద్ధముకానిదని యింకొకజ్ఞానముచేఁ జూపఁబడునో యదియుఁ బ్రమాణము గాదు. కాని వేదవాక్యము లిచ్చుజ్ఞానము దేశ

---

(౧) ౧, ౨, ౧. వేదాంతము వేదములలోని విధికర్మోపదేశములనే కాక, యితరములనుగూడఁ బ్రమాణములుగా నంగీకరించును.

(౨) "స్వర్గమునుగోరువాఁడు యజ్ఞమును జేయవలెను" మున్నగుఫలితములనిచ్చు కర్మచోదనముచేయు వేదవిధులే ప్రధానములైనవి. యజ్ఞవివరములనగా, యజ్ఞములోని వివిధాంగక్రమమును యజ్ఞముచేయువారి యర్హతలను మున్నగువానిని జెప్పు నల్పవిధులును గలవు. ఏయేదేవతలకు హోమములు చేయవలెనో మున్నగు వివిధవిషయములను యజ్ఞకర్తకు జ్ఞాపకము కలుగఁ జేయుటకు మంత్రము లుద్దేశింపఁబడినవి. కొన్ని మంత్రముల కతీంద్రియఫలితములను వెంటనేయిచ్చు 'అపూర్వ'మను శక్తిగలదని చెప్పుదురు. నామములు యజ్ఞఫలితములను జెప్పును. నిషేధములు విధులకు రూపాంతరములే. విధి విహిత విషయ నిందాప్రశంసలను దెల్పునవే అర్థవాదములు. మఱియు నవి యితరులు చేసిన కర్మలను, చరిత్రలోనుండి యుదాహరణములను గూడఁదెల్పును. (అర్థ సంగ్రహము)

కాలావస్థాభంగము లేనిది. 3. వేదచోదిత మయథార్థమనుట స్వవచోవిరుద్ధము. వేదములు తమ ప్రామాణ్యమునకుఁ దామే యాధారము.మన ముపయోగించు శబ్దము లితరప్రమాణగోచరములగు వస్తువులను గూర్చి చెప్పును; అట్లితర ప్రమాణములకు దెలియని శబ్దములున్నచో నవియమోఘముగా విశ్వసింపఁదగినవారుచెప్పినవైయుండవలెను.అందుచే వేదోక్తములు కానివాక్యములకు స్వతఃప్రామాణ్యములేదు.౧. అవైదికజ్ఞాన మనుమాన జ్ఞానతుల్యమని ప్రభాకరుఁడుచెప్పెను. వేదప్రోక్తమగు శబ్దములకే శబ్దప్రామాణ్యమున్నది;౨.కాని జ్ఞానమంతయు సిద్ధిగలదే యను సిద్ధాంతమున కిది విరోధమగుచున్నది. వేదములకుఁ గర్త లేఁడు కావున, లోపముల కవకాశము లేదు; అందుచే వేదముల కప్రమాణ దోషమెన్నఁడును సంభవించదు.3. మానవుల వాక్యము లట్టివారాప్తులైననే సిద్ధము లగుట వలన, నట్టివియు శబ్దప్రమాణములే యని కుమారిలుఁ డభిప్రాయపడినాఁడు.

అందలి శబ్దములు శాశ్వతములైనవి గావున వేదములు శాశ్వతములైనవే. శబ్దార్థసంబంధము సహజమైనదే కాని కృత్రిమము గాదు. శబ్దార్థముల కట్టి సంబంధము గలదని ప్రత్యక్షముగాఁ దెలియునదే. ఒకఁడొక శబ్దమును మొదటిసారి విని నప్పుడట్టి శబ్దమును గుర్తింపనిచో, గుర్తించుటకు వలయు

(3) అపౌరుషేయం వాక్యమ్ వేదః॥ (అర్థసంగ్రహము) పు.3.

౧. ౧,౧,౨ పై శబరుఁడు.

౨. శాస్త్రదీపిక, పు. ౫3.

3. ప్రకరణ సంచిక, ౫, 3. పోల్చు. కుసుమాంజలి, 3, ౧౬.

నితర సాధన సంపత్తి లోపించెననియే యర్థము కాని సంబంధ లోపమున్నదని చెప్పరాదు. కాంతిలేనిదే కన్నుచూడ లేద న్నచో,నసలేచూడఁ జాలదని యర్థముకాదు.ఇట్టి శబ్దమున కిది విషయ మను జ్ఞానము సాధనము.ఇది యనుభవముచే లభించు నది.శబ్దమునకు భావమును వ్యక్తీకరించు శక్తి సహజముగానే యున్నది. సామాన్య నామములగు ఘటాదులలో నిది పరమ సత్యము. ఇందు శబ్దార్థ సంబంధ మెట్టి కుత్రిమ నియమము తోడను సంబంధము లేనిది.(౧) శబ్దములు, నవి చెప్పు వస్తువు లును గూడ నిత్యములైనవి. అనాదికాలము నుండియు మానవు లాయావస్తువుల కుపయోగించు నాయానామములు సమానములే.

ప్రభాకరు ననుసరించి కేవల ధ్వనియనునది లేదు.అన్ని ధ్వనులు నక్షరరూపమున వినఁబడును శబ్దము నేయక్షర ములు గూర్చునో యాయక్షరములకు శబ్దము వేరుకాదు. శ్రోత్రి మక్షరములను దర్శించును;అ వేక్రమములో వినఁబడునో దానిని బట్టి శబ్దములు నిర్ణయింపఁబడును. శబ్దములో నెన్ని యక్షరములున్నవో యన్నిదర్శనము లుండును; కాని వాని సన్నిహిత సాహచర్యము వలన నొకే దర్శనమని యూహింం తుము. ప్రత్యక్షరము యొక్క దర్శనము వెంటనే యదృశ్యమై యొక సంస్కారమును దిగవిడుచును. వివిధాక్షరముల దర్శన సంస్కారములు చివరియక్షర దర్శనముతోఁ గలిసి శబ్దభావ

---

(౧) శ్లో॥ వా. ౨. చూ. ౨, ౬౨-౬౮.

మును గలిగించును; దానికి శబ్దార్థము నిచ్చుశక్తి గలదు.౨ శబ్దశక్తి యందలి వివిధాక్షరముల శక్తినుండి వచ్చినదే కావున నక్షరములే శబ్దజ్ఞానకారణములని చెప్పఁబడెను. శబ్దార్థజ్ఞాన మింద్రియ గోచరమగునది కాదు. ఇంద్రియము లక్షరముల నిచ్చును; అక్షరము లాశబ్దమును సూచించు వస్తువును దెలుపఁ గలవు. అందుచేఁ బ్రభాకరుఁడు శబ్దజ్ఞానమూలము లక్షరములే యని చెప్పియున్నాడు. శబ్దములకు సూచనశక్తులు గలవు. వాని వలన మనకర్థము తెలిసినను, దెలియకున్నను, వస్తువులే వ్యక్తము లగును.౧.

అక్షరములకే శక్తియున్నదనియు, స్ఫోటమునకుఁ గాద నియుఁ గుమారిల ప్రభాకరులు వాదించినారు. ఒక శబ్దమును గల్పించు నక్షరముల యొక్క క్షణికములైన ధ్వనులకు వేరై, వానిచే నుదయించునది కాని సంపూర్ణమగు శబ్దరూపము లేక స్ఫోటమున్నదను సిద్ధాంతమును వారు నిరసింతురు.

సామాన్యముగా శబ్దములయొక్క నిత్యతాలక్షణమును గూర్చియు, నందు ముఖ్యముగా వేదముల శాశ్వతత్వమును గూర్చియుఁ జెప్పఁబడిన యాక్షేపణములు సమీక్షింపఁబడినవి. (౧) శబ్దోచ్చారణ మంతయు మానవ యత్నకల్పితమని మన కందరకు విశదమైనవిషయము కావున, నది యారంభము కల

(౨) వ్యక్తులు వస్తువులు నుదయించిన వెనుక వానికిఁగల్పింపఁబడిన నామముల విషయములో శబ్దార్థసంబంధము మానవకల్పితమని ప్రభాకరుఁ డంగీకరించును.

(౧) పోల్చు. శాస్త్రదీపిక.

యగుటచే నిత్యమైనది కాఁజాలదు. శబ్దోచ్చారణ మిదివరకే యున్న శబ్దమును వ్యక్తీకరించును గాని, అదియే దానిని మొదటిసారి కల్పించుట లేదని జైమిని జవాబు చెప్పినాఁడు. (౨) శబ్దము క్షణకాలమే యుండును; ఏలన నది యుచ్చరింపఁబడిన వెంటనే నశించును. శబ్దమట్లు నశించదనియు, నది తిరిగి పూర్వావ్యక్తరూపము నొందుననియు జైమినిసమాధానము. మన ...గోచరములగు వస్తువులు లోకమునఁ జాలగలవు. శబ్ద'కల్పన' మనగా శబ్దమును వ్యక్తీకరించు ధ్వనులకట్టి కల్పనము వర్తించు నని జైమిని యభిప్రాయము. (3)ఒకే శబ్దము నొకే కాలమున ననేకు లనేకస్థలములలో నుచ్చరింతురు. శబ్దము సర్వవ్యాప్తియు నిత్యము నైనచో నిది సాధ్యముకాదు. అనేకు లనేక స్థలముల నుండి యేకకాలము నందొకే సూర్యుని దర్శించునట్లే, యనేకు లొకే శబ్దము నుచ్చరింతురు. (౪) శబ్దములు మార్పుల నొందుచున్నవి. అవి నిత్యములైనచో మారుట కవకాశముండరాదు. శబ్దములు మారుట లేదనియు, వాని స్థానమున వేరుశబ్దములు వాడఁబడుచున్న వనియు జైమిని సమాధానము. (౫) దాని

---

(౨) ప్రభాకరు ననుసరించి, యాతఁడంగీకరించు అన్వితాభిధాన వాదమునుబట్టి, శబ్దార్థములు వాక్యములలోఁ గర్మనుపదేశించునపుడే తెలియునవి. గావున. శబ్దములు వాక్యములలోని యితరాంశములతోఁగలిసి వస్తువులనే తెల్పును. అవియొక విధికి సంబంధించు, కేవలమర్థములనే దెల్పుచో, నట్టి జ్ఞానము స్మృతివంటిదగుటచేఁ బ్రమాణము గాఁజాలదు. కుమారిలానుచరు లంగీకరించిన అభిహితాన్వయవాదము ననుసరించి, అర్థములు శబ్దములకే చెందును కాని యీజ్ఞానము స్మరణమునఁగాని, తెలివివలనఁగాని కాక, శబ్దశక్తివలననే కలుగును. శబ్దము లర్థములనిచ్చును. అర్థములుకలిసి వాక్యజ్ఞానమునిచ్చును.

నుపయోగించు వారిసంఖ్యను బట్టి శబ్దముయొక్క పరిమాణము పెరుగుటయుఁ దరుగుటయు నుండును గావున నది నిత్యము గాదు. శబ్దపరిణామ మెన్నడును బెరుగుటయుఁ దరుగుటయును లేదనియు, శబ్దములధ్వనియే దాని నుచ్చరించు వారి ననుసరించి యట్లు మారునని జైమిని బదులు చెప్పెను.౧.

జైమిని తనసిద్ధాంతమును స్థిరపరచుట కనేక హేతువులను జూపెను. శబ్ద మెల్లప్పుడుండును; దాని యుచ్చారణ మితరులకు దానిని వ్యక్తీకరించుటకొఱకే. లేనిదానిని వ్యక్తీకరించుట కెట్టి ప్రయత్నము నుండఁజాలదు. మఱియు "గోవు"శబ్దముచ్చరించినపుడు దాని నెల్లప్పుడు సమాన శబ్దముగానే చూతుము. గోశబ్దమునే మూడు నాలుగుమారు లుచ్చరించుట కలదుగాని, మూడునాలుగు శబ్దములు గోశబ్ద స్థానమున నుచ్చరించుట జరుగదు. ఇది శబ్ద నిత్యత్వమును జూపుచున్నది. అనిత్యవస్తువుల నాశనమునకుఁ గారణములు మనకుఁ గన్పట్టుచున్నవి గాని, శబ్దముల నాశనకారణము లెవ్వియు మనకుఁ గన్పట్టవు. వాయువునుండి పుట్టు ధ్వని శబ్దముకాదు. ధ్వని శబ్దమును వ్యక్తీకరించుట కుపయోగించును. మఱియు శబ్దములు శాశ్వతములని చెప్పు వేదవాక్యము లనేకములుగలవు.౧.

శబ్దములు జాతులను జెప్పునుగాని వ్యక్తులను జెప్పవు. మనమొక గోవును దెమ్మని చెప్పునపు డొక విశిష్టమైన గోవని

---

(౧) ౧, ౧, ౬-౧౭.

(౨)

(౧) ౧, ౧౮-౨౩.

యభిప్రాయముకాక, గోసామాన్య లక్షణములుగల జంతు వనియే యభిప్రాయము. శబ్దము జాతినో రూపమునో చెప్పు నేలన, దాని ప్రయోజనము వ్యావహారికము.౨. శబ్దము వ్యక్తు లనే చెప్పుచో, గోజాతి భావము కలుగుట కవకాశములేదు. మఱియు నొకశబ్దము జాతిలోని సర్వవ్యక్తులను వ్యక్తముచేయఁ జాలదు; ఏలన నట్లుచేసినచో సర్వవ్యక్తుల సర్వశక్తులు దాని కుండవలసి వచ్చును. అది వ్యక్తిసముచ్చయమునకును జెందదు; ఏలన నా సమూహములోఁ గొన్నివ్యక్తులు మరణించి, కొన్ని నూత్నముగా రావచ్చును. శబ్దమొక వ్యక్తినే చెప్పునదైనచో శబ్దార్థములకు నిత్యసంబంధముండదు; అందుచే వ్యవహారసిద్ధి యుండదు; ఏలన నప్పు డేవ్యక్తికా శబ్దము చెందునో నిర్ణ యించుట కష్టమగును. వ్యక్తులనఁగా సూచింపఁబడిన వస్తువు లైనచోనవి సర్వవ్యాప్తిలేనివి గావున,శబ్దార్థ సంబంధావకాశము పోవును. ఆకృతి శాశ్వతమైనదగుటచే, శాశ్వత శబ్దముతో సంబంధము నొందఁగలదు.శబ్దములు వానియర్థములు శాశ్వతము లగుటచే, రెంటెనిగూర్చియు మన కపార్థములు గలుగవచ్చును. మానవుల యుచ్చారణములకు దోషముండవచ్చును; వేదము లుచ్చరించినవాని కట్టిదోషములులేవు.

వేదము లీశ్వరకృతము లను భావమును మీమాంస కులు నిరసింతురు. వేదములు వానిస్వశక్తిచే శాశ్వతములైన వని వారియభిప్రాయము. ఈశ్వరుఁడు సశరీరుఁడుకాఁడు కావున నాతనికి వాగింద్రియముకాని త్వగింద్రియముగాని లేదు;అందుచే

---

(౨) ఆకృతిస్తు క్రియార్థత్వాత్॥ (౧, 3, 33.)

నాతఁడు వేదవాక్యముల నుచ్చరింపఁజాలఁడు. వేదములను వ్యక్తీకరించుట కాతఁడొక మానవస్వరూపమును దాల్చునేని, యాతఁడు భౌతిక జీవితావస్థకుఁగల దోషములన్నిటికిని బాధ్యుఁడగును; అట్టి వాఁ డుచ్చరించువాక్యములు ప్రమాణములు గాఁజాలవు. మఱియు వేదములీశ్వరకల్పితములనికాని, మానవకల్పితములనికాని చెప్పు సంప్రదాయమును లేదు. సృష్టిసిద్ధాంతము ననుసరించియైనను, సృష్టికర్త, ప్రతికల్పారంభమునందును పూర్వస్మరణశక్తిచే వేదములను దిరిగి వ్యక్తీకరించుచుండునని చెప్పవచ్చును. ౧. వేదవాక్యముల కామంత్రకర్తలైన ఋషుల నామము లనుసంధింపఁబడినవి కనుక వేదములు మానవకల్పితములని చెప్పఁబడెను. ఋషులు వేదముల నధ్యయనముచేసి యితరులకు బోధించిరని సమాధాన మీయఁ

---

౧. ఏవమ్ సృష్టౌ వేదపూర్వత్వమ్ సాధయతామ్ నకించిదుత్తరం భవతి, తేన సత్యపి సర్గే. సుప్తప్రబుద్ధన్యాయేన అనాదిరేవ వేదవ్యవహారః। (న్యాయరత్నాకరము). మీమాంసావాదమును నైయాయికులు ఖండింతురు. (౧) వేదమెట్టిపురుష విరచితమైనను, గతప్రళయములో నదిచెడియుండవలెను. (౨) అట్టి వేదకర్త యెవ్వఁడైనదును స్మరింపఁజాలకుండె ననుట సమంజసము కాదు. (౩) వేదవాక్యము లితరవాక్యసమానలక్షణములుగలవే. (౪) వేదములను గురువు శిష్యపరంపరగా బోధించిన పద్ధతిఁజూచి అనాదిగా నిట్లే జరుగుచుండెనను వాదము నిలువదేలన, నేగ్రంథమునుగూర్చియైన నిట్లే చెప్పవచ్చును. (౫) నిజమునకు వేదమునకుఁ గర్తగలఁడు. (౬) ధ్వనినిత్యము గాదు; పూర్వము వినిన యక్షరములనే మఱల వినుచుంటిమనుటవలన, వాయక్షరములేయని కాని యవినిత్యములని కాని సిద్ధింపదు; అవి పూర్వము మనము వినిన యక్షరముల వర్గమునకే చెందునని మాత్రమే తెలియును. (చూ. స. ద. సంగ్రహము. ౧౨ అ.)

బడెను. వేదములు మహార్షులకుఁగాని, యీశ్వరునకుఁగాని వశ ములై లేవను నర్థములో నవి యస్పష్టములని చెప్పఁబడెను. వారు వేదములనెఱిఁగి యితరుల కందఁజేసిరి.౧. చారిత్రిక నామములు పేర్కొనఁబడియుండుటచే వేదముల ప్రామా ణ్యము సిద్ధముకాదని చెప్పుదురు. మంత్రములు ప్రపంచము యొక్క శాశ్వతరూపములనుగూర్చి మాత్రమే వర్ణించునని జవాబుచెప్పఁబడెను. ఇందుఁ బేర్కొనఁబడిన నామములు విశ్వసామాన్యధర్మములనే చెప్పునుగాని చారిత్రికనామములు గావు. విశ్వామిత్రుఁడనగా సర్వజీవ మిత్రుఁడని యేకాని, చరి త్రాత్మకవ్యక్తి గాఁడు.

౭ — ఉపమానము.

సామ్యముగల నిర్ణయముల కుపమానమే కారణము. మన మొకవస్తువును జూచి, వేరొకవస్తువును స్మృతికిఁదెచ్చుకొను నప్పుడు రెంటికిఁగల సామ్యజ్ఞానమున కుపమానమే కారణమని చెప్పఁబడెను. పట్టణమున నేనుజూచిన గోవు నేనిప్పుడుచూచు చున్న గవయముతో సామ్యముగలిగియున్నది. ౧. ఉపమాన మునఁ గలుగు జ్ఞానము వేరు; ప్రత్యక్షజ్ఞానము వేరు నని గ్రహింపవలెను. ఏలన నింద్రియములతో నిప్పుడు సంపర్కము

(౧) చూ. మీ. సూ. ౧, ౧, ౨౪–౩౪. వేదముల అపౌరుషేయ త్వమునుగూర్చిన భావములు, పూర్వమీమాంసకును వేదాంతమునకును సమాన ములే. పోల్చు. భామతి; పురుషాస్వాతంత్ర్యమాత్రమ్ అపౌరుషేయత్వమ్ రోచ యంతే జైమినీయా ఒపితచ్చాఽస్మాకమపి సమానమ్." (౧, ౧, ౩).

(౨) శాస్త్రదీపిక, పు. ౨౦౮.

లేని వస్తువును మనము జ్ఞాపకముచేఁ దెలియుదుము; గోవును జూచిన కాలమున గవయము చూడఁబడియుండలేదు; అనుమానమున కవసరములగు సంశయము లెవ్వియును లేవు.

౮—అర్థాపత్తి

ఒకప్రత్యక్షవిషయ మవగతమగుట కింకొక విషయభావన యవసరము; ఈవిషయభావనయే అర్థాపత్తి, అనుమానమునకును దీనికిని భేదమున్నది. ఇందు దర్శింపఁబడిన యంశములలో నుదయించుసందేహము వేఱొక విషయభావనచేతనే నివృత్తమగును;అర్థాంతరభావన చేయువరకు దృష్టవిషయాంశములు సంశయాస్పదములై యుండును. అనుమానజ్ఞానములో సంశయమునకుఁ దావులేదు. ఇది ప్రభాకరుని భావము. పరస్పరవిరుద్ధములుగా గోచరించు విషయములకు సమన్వయము కూర్చున దర్థాపత్తియని కుమారిలునిమతము; సునిశ్చితాంశములుగల యనుమానమునం దట్టి వైరుధ్యము లేదు. కుమారిలునిభావము శ్రేష్ఠతరము. ఏలన, దృష్టవిషయమును గూర్చిన యెట్టిసంశయమైనను నర్థాపత్తి వాదమునకు దోషము గలిగించును. ఒకవ్యక్తి యింటలేఁడనియు, సజీవుఁడై యున్నాఁడనియుఁ దెలియనిదే, ఆతఁ డెచ్చోటనో యున్నాఁడని చెప్పఁజాలము.

౯—అనుపలబ్ధి

వృత్తికారునివలెనే కుమారిలుఁ డనుపలబ్ధి నొకస్వతంత్ర జ్ఞానప్రమాణముగా నంగీకరించినాఁడు.౧. భేదమనగా సాదృశ్య

(౧) చూ. ౧, ౧, ౪ పై శబరుఁడు.

లోపమే; అనుపలబ్ధి దీనిని పూరించును. "ఈస్థలములో ఘటము లేదని మనము చెప్పునప్పుడు మనము ఘటాభావమును గుర్తించి నాము. ఎదుటనున్న వస్తువుతో నింద్రియసంపర్కమునుగోరు ప్రత్యక్ష మభావమును దర్శింపఁజాలదు.౨. అభావము నితర ప్రమాణములును గ్రహింపఁజాలవు. ఏవస్తువు లేదని చెప్పు దుమో దానిమానమును గూర్చిన జ్ఞానసాధన మనుపలబ్ధి. మన మొక రిక్తప్రదేశమును, ఘటాభావమును దర్శింతుము. రిక్తస్థలముతో సమానముగా ఘటాభావమును దర్శింపఁబడినదని చెప్పవచ్చునుగాని, ఇంద్రియవస్తుసంయోగమునుగోరు ప్రత్యక్ష మనుపలబ్ధి కాఁజాలదు, రిక్తస్థలమును జూచి, యచట లేని ఘట మును స్మరించి, ప్రత్యక్షక్రియతో సంబంధములేని ఘటాభావ జ్ఞానమును సంపాదించుచున్నాము. అనుపలబ్ధివలననే అభావ జ్ఞానములభించును.౧. అభావ మొక భావాత్మక విషయమని చెప్పఁ బడెను.౨. రిక్తస్థలమనగా నేవస్తువు నాక్రమింపనిస్థానమని యర్థము౩..

అనుపలబ్ధి స్వతంత్రప్రమాణమని ప్రభాకరుఁ డంగీక రింపఁడు. ఏవస్తువున్నచో దర్శింతుమో యావస్తువచట లేకుండు టను జూచి తదభావము ననుమానముచేఁ దెలియుచున్నాము. రిక్తస్థలమేకాని ఘటములేదని చూచి, లేదనిచెప్పుచున్నాము. వస్తువున కాధారమైన దానినిజూచుటే యభావమును జూచుట

(౨) శ్లో॥ వా॥ అభావపరిచ్ఛేదమ్.

(౧) శాస్త్రదీపిక. పు. ౨౩౮.

(౨) వస్త్వంతరైక సంసృష్టః పదార్థాఃసామ్యతాధియః (౧౧౨).

(3) శ్లో॥ వా॥ నిరాలంబనవాదము, పు. ౮౦.

[illegible] న్నాము.౪. కుమారిలుఁడీభావమునుఖండించెను. [illegible] స్థలమునే కాక, పుస్తకములు కాగితములు మున్నగు [illegible] స్థలమును జూచి, ఘటాభావజ్ఞానమును [illegible] ఘటమను గుణవిశిష్టముకాని ప్రదేశమును [illegible] చెప్పినచో సభావజ్ఞానము సంగీకరించిన [illegible] కేవల ప్రదేశదర్శనము ఘటాభావజ్ఞానము [illegible] వలన ఘటమున్నను ప్రదేశము దర్శింపఁబడును. [illegible] గుణరహితమై దర్శింపఁబడవలెను; అనగా సభావ [illegible]

౧౨—ప్రభాకరుని జ్ఞానసిద్ధాంతము

[illegible] త్రిపుటీసంవిద్వాది. ప్రతిజ్ఞానక్రియయందు [illegible] తెలియువాఁడు, తెలియఁబడునది, తెలివియు [illegible] చెప్పును. "అహమిదంజానామి" "నేను [illegible] తెలియుచున్నాను" వాక్యమందు "నేన"ను సహాంవిత్తి [illegible] విషయవిత్తి, 'తెలియుచున్నాన'ను స్వసంవిత్తియు [illegible] జ్ఞానమంతయు నొకేకాలమున విషయు

[illegible] ఖండనఖండఖాద్యమున, [illegible] దర్శింపఁబడినది.

[illegible] నిట్లే భావించినారు. హామిల్టన్ [illegible] "[illegible] జ్ఞానవృత్తిని నే నెఱుఁగుచున్న"నియు, నాత్మజ్ఞానవృత్తిని, [illegible] "నియుఁ జెప్పవచ్చును. కాని, మన మెఱుగుదుమని [illegible] సాధ్యము కాదు. కావున మనము నిజముగా [illegible] సాధ్యముకాదు." హోల్బ్రూక్ [illegible] నాచిత్తమును నే నెఱుఁగవలెను; అనగా [illegible] వలెను. దీని శుద్ధమేమన వాత్మవృత్తి కాత్మయుఁ జిత్తమును [illegible]." (సౌమైసెల్ఫ్ పు. ౫)

జ్ఞానము స్వీయజ్ఞానముకూడ నైయున్నది.౨. సకలజ్ఞానరూపము లందు ననగా శబ్దానుమానాదికములో నేనను నాత్మ మన స్సంయోగద్వారమునఁదెలియును. ప్రతిజ్ఞానవృత్తియందునాత్మను గూర్చి ప్రత్యక్షసద్యోజ్ఞానముండునుగాని, యట్టిజ్ఞానము ప్రతి వృత్తియందనాత్మలేక విషయమునుగూర్చి యుండకపోవచ్చును. స్మరణానుమానములందు విషయముతోఁ బ్రత్యక్షసంపర్క ముండదు. పరోక్షజ్ఞానమునందు విషయము ప్రత్యక్షగోచరము కాదు, కాని పరోక్షజ్ఞానమే ప్రత్యక్షగోచరమగును. జ్ఞానము ప్రత్యక్షదర్శనముచే నాత్మజ్ఞానమగుచున్నది. జ్ఞానము జ్యోతి స్స్వరూపము, ప్రకాశవంతమునగుటచే దానివ్యక్తీకరణమున కేయితరసహాసంపత్తియు నవసరములేదు. అందుచే జ్ఞానము స్వయంగ్రాహకమైనదని చెప్పఁబడెను. గ్రహించు చిత్తమును, గ్రహింపఁబడు విషయమును స్వయంప్రకాశకములుగావు; అందుచే నవి వ్యక్తీకరింపఁబడుటకు వేరొక స్వయంప్రకాశ త్వము గల దాని నపేక్షించును. జ్ఞానవృత్తులు స్వయంప్రకా శకములు; అవి వస్తువులవలె దర్శింపఁబడవు.౧. అవి యితర జ్ఞానవృత్తులకును దెలియవు. అవి యెన్నఁడును దృశ్యములు

---

(౨) సుషుప్తిలో వస్తుజ్ఞానములేదు గావున నాత్మయున్నను నాత్మ జ్ఞానములేదు. సుషుప్తిలోనాత్మలేకున్నచో, మేల్కొన్న వెనుక నేనునిద్రించితి ననుప్రత్యభిజ్ఞకవకాశముండదు. (ప్రకరణసంచిక, పు. ౪౯.)

(౧) పోల్చు: దీనితో నలెగ్జాండరుచెప్పిన అనుభూతిధ్యానములకుఁ గల భేదమును, (దేశము, కాలము, దేవుఁడు, వాల్యుము. ౧, పుటలు ౧౨-౧౩.)

గావు; అందుచే సుఖదుఃఖాదులవలె నవి గోచరింపవు. అవి జ్ఞానరూపములలోనే కాని విషయములుగా నెన్నఁడును దెలియవు.౨. జ్ఞానవృత్తులును విషయములైనచోఁ బ్రతిజ్ఞానక్రియ కింకొకటి కారణమై, యనవస్థాదోషము పట్టును. మన మనశ్శక్తిచే, విషయములను దెలియుదుమే కాని జ్ఞానక్రియలను గాదను శబరుని భావముతోఁ దన సిద్ధాంతమునకు సామ్యము లేదని ప్రభాకరుఁడు భావించి, జ్ఞానరూపములు స్వీయజ్ఞానము కలవైనను, వాని ననుమానముచే నెఱుఁగఁదగునని వాదించినాఁడు. మనకు విషయగ్రహణ శక్తివలన జ్ఞానము కలుగుచున్నదని యనుమానము చెప్పుచున్నది. ఈజ్ఞానము ప్రమేయజ్ఞానమే కాని సంపూర్ణజ్ఞానములేక సంవేద్యముకాదు. ప్రభాకరు ననుసరించి, విషయాకృతి గోచరించినపుడే సంవేద్యజ్ఞానము లభించును. ఇంద్రియగోచరములగు విషయముల కిది చెల్లును. జ్ఞానరూపముల కాకృతి లేనందున నవి విషయములు కాఁజాలవు. అవి యనుమానముచేఁ దెలియఁగలవు. అనుమానము వలన నొక విషయరూపముగాని విషయలక్షణముగాని తెలియదు; విషయాస్తిత్వము మాత్రమే తెలియును.౧. జ్ఞానరూపము లాత్మపరిణామ ప్రవృత్తులగుటచే ననుమాన విషయములని ప్రభాకర కుమారిలు లిరువురు తలఁచిరి.

జ్ఞానము యుక్తమైనదగునా కాదా యనున దేబాహ్య విషయమును నిర్ణయింపఁజాలదు. బాహ్యవిషయముల

(౨) సంవిత్తయైవహి సంవిత్సంవేద్యా నసంవేద్యతయా.
(౧) నాప్యనుమానాత్ రూపగ్రహణమ్ సన్మాత్రగ్రాహ్యనుమానమ్ భవతి.

రూపాంతరసృష్టియుండదు. బాహ్యప్రపంచమున వ్యవహారసామర్థ్యము నొసఁగు ప్రత్యక్ష జ్ఞానశక్తియే జ్ఞానము సయుక్తమైనదని నిరూపించును. సర్వజ్ఞానరూపము లిట్టివే; అనంతర మనుభవము గలిగి మన కుపదేశించువరకు నవి వేచియుండవు. ఒక విషయమును దెలియు జ్ఞాన మయుక్త మెన్నడునుగాదు. జ్ఞానవృత్తు లయుక్తములైనచో, నవి మనకు విశ్వాసపాత్రములు గావు. జ్ఞానము స్వసంవేద్యమైనను, దాని సంసిద్ధి జ్ఞానసాధనములచే స్థాపితమగును. జ్ఞానలక్షణముందే జ్ఞానసంసిద్ధి లక్షణమునున్నది. ౨.

జ్ఞానమును ప్రామాణికమనియు నప్రామాణికమనియుఁ బ్రభాకరుఁడు విభాగించును. ప్రత్యక్షానుభూతి ప్రామాణికము; స్మృతి కాదు. "ప్రామాణిక జ్ఞానమునకును స్మృతిజ్ఞానమునకును భేదమున్నది. స్మృతిజ్ఞానమునకుఁ బూర్వజ్ఞాన మవసరము."౩. విషయమునకుఁ బరోక్షసంబంధముగల జ్ఞాన మయుక్తము. పూర్వము తెలియకుండుట, ప్రామాణిక జ్ఞానలక్షణముగాఁ బ్రభాకరుఁడును కుమారిలుఁడును జెప్పిరికాని, కుమారిలుఁడితర

(౨) తనతత్త్వచింతామణిలో గంగేశుఁడీ భావమును ఖండించినాఁడు. జ్ఞానహేతువులే జ్ఞానప్రామాణ్యమును నిరూపించుచో, నయుక్తజ్ఞానము యుక్తజ్ఞానము నొకటే యగును; ఏలన, రెంటికి నాధారములు సమానములే మఱియు జ్ఞానము స్వప్రకాశమైనచో, సంశయజ్ఞానహేతు వేమో చెప్పుటకు మార్గములేదు.

(3) ప్రమాణమనుభూతిః సా స్మృతేరన్యా న ప్రమాణమ్ స్మృతిః పూర్వప్రతిపత్తివ్యపేక్షణాత్. (ప్రకరణపంచిక. పు. ౪౨.)

దోషములుకూడ లేకుండవలెనని నిర్ణయించినాఁడు. జ్ఞాన మంతయు యుక్తమైనదై, ప్రవృత్తి చోదకమగును.

విపర్యయమనునది సత్ జ్ఞానము కాదు. జ్ఞానమంతయు స్వప్రకాశము, యథార్థమునైనచో "ఇది వెండి" యనుభావము విపర్యయము కాఁజాలదు. ముత్తెపు చిప్పను వెండియని మనము పొరపడినపుడు, రెంటికిఁ గల భేదమును వివేకించుశక్తి లోపించుట చేతనే విపర్యయ మేర్పడినది. దృష్టస్మృతాంశముల రెంటి నొక భావములోఁ గలిపి వేసితిమి. మనచిత్తమునకుఁ బ్రదర్శింపఁ బడునదే జ్ఞానవిషయము. 'ఇది రజితమ'ను దానిలో మన చిత్తమునకుఁ బ్రదర్శితమైనది 'రజితము' కాని 'శుక్తి'కాదు. ఇచట మనము శుక్తిని రజితమని భ్రమించుటలేదు; ఏలన శుక్తి మన చిత్తమునఁ బ్రవేశించలేదు. స్మరింపఁబడిన విషయము గోచరించిన విషయము నొకటి కాలేదు. "ఇది రజితము"ను నిశ్చయము "ఇదియొక శుక్తి మాత్రమే"యను నిశ్చయముచేఁ దొలగింపఁ బడినది. ఇచట విపర్యయహేతువు 'అఖ్యాతి' యనగా దృష్ట స్మృతవిషయభేద వివేకలోపము. దృష్టమైన'ఇది', స్మరింపఁబడిన "రజితము" రెండును యథార్థములే, రెండును వేరను భేదవివేకము లోపించినది. దీని నఖ్యాతియందురు. ఈయవివేక హేతువు లింద్రియ దోషములు, శుక్తి రజితసామ్యభావ స్ఫురణమునై యున్నది. పూర్వదృష్టమైన రజితమును గూర్చిన మనస్సంస్కారము స్మృతమగును. రెంటికిఁగల భేదమునుగుర్తించు వివేకలోపము ప్రవృత్తి హేతువగును. ప్రత్యక్షాను భూతిలో జ్ఞానము నకు.

యుక్తాయుక్త భేదము లేదు ఏలన, రెండును గర్తకు సమాన కర్మచోదకములే.౧.

అన్యశాఖ లీసిద్ధాంతమును విమర్శించినవి. "స్మృతి జ్ఞానము, ప్రత్యక్షజ్ఞానము, రెండును మనస్సునందు గోచరము లగునా కాదా? చూపట్టకున్నచో నవి లేనివే.....చూపట్టినచో వాని భేదమగ్రాహ్యమగుట దురూహ్యము..."౨. విపర్యాయ మున్నంతకాలము, విషయము మనస్సునకుఁ బ్రత్యక్ష విషయమే కాని క్షణికదృశ్యము కాదను విషయము నీసిద్ధాంతము గ్రహించి యుండలేదు. స్మృతి భ్రంశమున కవకాశ మెట్లున్నదో చెప్పుట కష్టము. ఇది విషయము ప్రత్యక్షమను భ్రాంతిని కల్పించుచున్నది.౩. ఈవిషయభేద జ్ఞానలోపమున్నచో వ్యక్తి ప్రవృత్తి పరుఁడగు టెట్లగు చున్నాఁడో చెప్పుటయు దుస్తరము. తానెన్నడును గోరని ప్రత్యక్షవిషయమగు శుక్తి జ్ఞానము నివృత్తిచోదకమగును; స్మరింపఁబడిన రజితజ్ఞానము ప్రవృత్తి చోదకమగును; రెంటికి భేదము తెలియని అజ్ఞత క్రియా పరతంత్రమెట్లగునో దురూహ్యమగు చున్నది.౪.

ప్రతిజ్ఞానరూపమునందును జ్ఞాతృజ్ఞాన జ్ఞేయములున్న వను ప్రభాకరునివాదమును మనస్తత్త్వశాస్త్రము సమర్థించుట

---

(౧) "శుక్తి పసుపురంగుగానున్నద"ని మనము పలుకునపుడు దీనిలో స్మృత్యంశ మేమియును లేదు. నేత్రదోషముచేనైనను, శుక్తిలోఁ బసుపురంగును జూచినచో, నదికాదని తెలియువఱకు నిదియుక్తమే.

(౨) చూ। పండిట్. న్యా, సూ. వాల్యుమ. ౧౨, పు. ౧౧౯.

(3) వివరణ ప్రమేయసంగ్రహము. ౧,౧.

(౪) తత్త్వచింతామణి.

లేదు. మనమొక వస్తువునెఱుఁగునప్పుడు, మనకుఁ గలుగుజ్ఞాన
మునందు మనవ్యక్తిగతాంశ మేలయుండవలెనో తెలియదు.
తెలియువ్యక్తి దురహంకార దూషితుఁడు కాకున్నచో నట్టి
జ్ఞానములో నావ్యక్తిగతభావ ముండనవసరములేదు. తరువాతఁ
జేసిన యాలోచనము ప్రత్యక్షవిషయమని ప్రభాకరుఁడు పొర
పడినాఁడు. ఒకఁ డొకవిషయమునుగూర్చిన తనజ్ఞానమునఁ
గూర్చి తలఁచునప్పుడు, వానిభావములో విషయావిషయ
ములు రెండునున్నవి. జ్ఞాతృసంబంధములేని యొకవిషయము
తెలిసినదని మనమూహింపఁజాలము కాని, తెలిసినవని తలఁప
కుండ వస్తువులనుగూర్చి యొకఁడేల తలపఁజాలఁడో తెలియుట
లేదు. జ్ఞానగతములైయున్న నిగూఢాంశములనుగూర్చి, విజ్ఞా
నములో నున్నతదశారూపమైన యంతర్విచారణ మనకుఁ
దెలియఁజేయును. మన మెఱుఁగుదుమని యెఱుఁగకుండ దేని
నెఱుఁగఁజాలమని ప్రభాకరుఁడు నమ్మినాఁడు; ౧. "నే నెఱుఁగు
దును," "నే నెఱిఁగితినని యెఱుఁగుదున"ను రెండుభాగములకును
భేదమును ప్రభాకరుఁ డెఱుఁగనట్లు తోఁచుచున్నది. యటులైయు
జ్ఞానము స్వప్రకాశమైనచో వస్తువులు జ్ఞానరూపములై గోచ
రించును; కాని వాస్తవికరూపములలోఁ గన్పట్టవు; అందుచే
నీవాదము విజ్ఞానవాదమగుచున్నది. ౨. ఈవిజ్ఞానదోషము
నుండి తప్పించుకొనుటకై స్వప్రకాశ జ్ఞానరూపములుకూడ

(౧) ఏవిషయజ్ఞానమందైనను, విషయజ్ఞానమును జ్ఞానవిషయమును
గలిసియేయుండునని ఇటలీపండితుఁడైన జోనపెల్లి భావించినాఁడు.

(౨) శ్లో. వా. శూన్యవాదము, పు. 333.

ననుమానమువలననే తెలియునని ప్రభాకరుఁడు ప్రకటించెను. విషయములు దర్శింపఁబడునుగాని జ్ఞానరూపములుగావని శబరుఁడు చెప్పిన వాక్యమును విమర్శించుచు నీతఁడు జ్ఞానరూపములనుమానమువలననే తెలియునని చెప్పినాఁడు. 3. కాని యిది జ్ఞానరూపములు స్వప్రకాశములను భావమునకు వ్యతిరేకమగుచున్నది. అనుమితజ్ఞానమాత్మ మనస్సంయోగమనియు నీసంయోగము జ్ఞానహేతువగుచున్నదనియు శాలికానాథుఁడు సూచించినాఁడు. ౧. అనుమితజ్ఞానమంతయు నిదియే యైనచో జ్ఞానరూపము లనుమితములని చెప్పుట తప్పగును. జ్ఞానము స్వప్రకాశకమనినచో విజ్ఞానప్రమాదమున్నది;జ్ఞానము స్వయంప్రకాశముగలదనియే కాని దాని స్వభావశీలములెట్టివో ప్రభాకరుఁడు మనకుఁ జెప్పలేదు. జ్ఞానము పారమార్థికసంపూర్ణత గలదని వక్కాణించి, విషయావిషయార్థమెట్లు జ్ఞానగర్భితమై యున్నదో చూప యత్నించినాఁడు. ఆతఁడీ సిద్ధాంతములో నితరవిషయముల నన్నిటినింకను, విశేషముగాఁ బరిశీలించినచో ద్వైతభావవిశ్వాసములను దిగనాడియుండెడివాఁడే.

౧౧—కుమారిలుని జ్ఞానసిద్ధాంతము

ఆత్మప్రవృత్తిచేఁ గలుగు సంచలనము జ్ఞానము; తత్ఫలితముగా బాహ్యవస్తువివేకము సిద్ధించును. ఒకవస్తుజ్ఞానము దీనినిగూర్చిన మఱియొకజ్ఞానముగాఁ బరిణమించదు; అది

(3) అతస్సిద్ధమానుమానికత్వమ్బుద్ధేః.
(౧) ప్రకరణపంచిక, పు. ౬3.

వస్తువ్యక్తీకరణమునే చేయును. ౨. ఒకజ్ఞానక్రియలో నాలుగంశములున్నవి (౧) జ్ఞాత, (౨) జ్ఞేయము, (3) జ్ఞానకరణము. (౪) జ్ఞాతత. కుమారిలు ననుసరించి, జ్ఞానము ప్రత్యక్ష విషయముగాదు; అది జ్ఞానముచే ప్రకటితమైన వస్తురూపమున ననుమానముచేతనే తెలియునది. 3. ప్రతిజ్ఞానకర్మయందు నొకవిధమగు ద్రష్టృదృశ్యసంబంధమున్నది; ఇందు ద్రష్టయొక్క ప్రవృత్తి కొంత యున్నది. ఇట్టి సంబంధముండుట వలన ద్రష్టయొక్క కర్మ ననుమానించుట కవకాశమున్నది. ఈకర్మయే జ్ఞానరూపము. జ్ఞాతృజ్ఞేయ సంబంధము వలన జ్ఞానము లభించును; ఇది మానస ప్రత్యక్షమగును. జ్ఞాతృజ్ఞేయముల మధ్యఁ బ్రవేశించు నీమానసదర్శనము లేనిదే, నాత్మకు విషయసంపర్కమే లభింపదు. జ్ఞాతృజ్ఞేయములకుఁగల యిట్టి విశిష్ట సంబంధము వలననే, జ్ఞానాస్తిత్వ మనుమానింపఁబడును. చిత్తమిచట నాత్మానాత్మలకు సంబంధమును గలుపునది. జ్ఞానరూపములు స్వప్రకాశకములను వారు గూడ, జ్ఞాతృజ్ఞేయ సంబంధములో నిమిడియున్న జ్ఞానమంతర్దర్శన విషయమని యంగీకరింతురు. గ్రహించు నాత్మకును గ్రహింపఁబడు విషయమునకును గల సంబంధమును జ్ఞానమునకును, జ్ఞానజ్ఞేయమునకును గలసంబంధ

---

(౨) పోల్చు; ఇటలీవిద్వాంసుఁడైన కోస్మిని యిట్లుచెప్పెను; ప్రతి జ్ఞానవృత్తియు విషయమును మనకుఁదెలియఁజేయును; కాని యేజ్ఞానవృత్తియు దానినే మనకుఁదెలియఁజేయదు. చూ. ఫిలసాఫికల్ రివ్యూ. జూలై ౧౯౨౨; పు. ౪౦౦.

(3) జ్ఞాతతానుమేయమ్ జ్ఞానమ్. మఱియుఁజూడు. ౧. ౧, ౧ పై కబడుఁడు.

మును తెలిసిననేగాని, "ఘటము నాచేఁ దెలియఁ బడినద"ని చెప్పుటకు సాధ్యముకాదు.౧. జ్ఞానము స్వప్రకాశమైనచో, విషయము జ్ఞానము వలనఁ బ్రకటితమైన యెడల, జ్ఞానమునకును జ్ఞానవిషయమునకును గల సంబంధము దేనివలనఁ బ్రకటితమగును? రెంటికిఁగల సంబంధము నాజ్ఞానమే ప్రదర్శింపఁజాలదు; ఏలన నది యుదయించిన కాలమునకుఁ బూర్వము లేదు. ఒకజ్ఞాన ముదయించినప్పుడు, దాని విషయము నది ప్రదర్శించును; అందుచే రెంటికిఁగల సంబంధము నాజ్ఞానవృత్తియే ప్రదర్శింపఁజాలదు. జ్ఞానక్రియ క్షణికమగుటచే, నది మొదట విషయమును బ్రదర్శించి, తరువాత విషయమునకుఁ దనతో సంబంధమును గూడఁ బ్రదర్శించునని చెప్పఁజాలము. జ్ఞానమునకును జ్ఞానవిషయమునకును గల సంబంధము స్వప్రకాశకమనియుఁ జెప్ప జాలము; ఏలన దానికెట్టి సాక్ష్యమును లేదు, అందుచే నాత్మకును విషయమునకునుగల సంబంధమంత ర్బుద్ధి విషయమనియు, దానివలన జ్ఞానాస్తిత్వము ననుమానించుచున్నామనియుఁ గుమారి లానుచరులు వాదింతురు.౧.

ఒక జ్ఞానవృత్తి గలదని జ్ఞానవిషయమున నుత్పత్తియైన అతిశయ లక్షణముచే ఋజువగుచున్నది.౨. జ్ఞాతృ జ్ఞాన జ్ఞేయములు మూడును చిత్తముచేఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవని వాదించు

---

(౧) అన్యథా జ్ఞాతో మయాఘటా ఇతి జ్ఞానజ్ఞేయసంబంధో, జ్ఞాతృజ్ఞేయసంబంధో వానవ్యవహర్తుమ్ శక్యతే.

(౧) శాస్త్రదీపిక. పు ౧౫౭-౧౫౯.

(౨) అర్థగతో వా జ్ఞానజన్యోఽతిశయః కల్పయతిజ్ఞానమ్. శాస్త్రదీపిక పు. ౧౫౯.

రైనను (త్రిగయ ప్రతిభాసవాదులు) నీ యాతిశయలక్ష ము నంగీకరింతురు. బాహ్యవస్తు యాథార్థ్యమును సాధించు ద్దేశముతో జ్ఞానవృత్తి స్వప్రకాశకమను సిద్ధాంతమును వారిలుఁడు తిరస్కరించినాఁడు. విషయమునందుత్పత్తియగు శయలక్షణముచే జ్ఞానవృత్తి గలదని యనుమానించు నీ వ్యమును న్యాయవైశేషికులు నిరసించిరి. జ్ఞానవృత్తి జ్ఞాన యములో వికారము నుత్పత్తిచేయునని తలఁపరాదు. ఒక యము తాను గ్రహింపఁబడుట దానిగుణముకాదు; అది న జ్ఞానవిషయ సంబంధమునుమాత్రమే సూచించును.3.

---

(3) జ్ఞాతయనగా జ్ఞానవిషయముగానుండు లక్షణమే. వాస్తవికతా వనిర్వచనము సులభముకాదు. ఒకవిషయమువలన జ్ఞానవృత్తి యుద మఱయే వాస్తవికత యైనచో, జ్ఞానవృత్తిహేతువులగు నింద్రియాదికము విషయములే కావలెను. ఒకవస్తువులేనికాలమున దానియందొకగుణము నింపఁజేయుట సాధ్యముకాదు జ్ఞాతతాలక్షణము వస్తుగుణమే; కాని ంపఁబడు భూతభావివస్తువులలో నదికలుగుట కవకాశములేదు. వచన బియ్యములో నుడుకుటనుత్పత్తిచేయునట్లే, జ్ఞానవృత్తి జనించిన వెనుక వువకు జ్ఞాతతాలక్షణ ముదయించునను యుక్తముకాఁదు; ఏలనఁ, లము లోదనముగా మారుటను మనము స్పష్టముగాఁజూడఁగలము; వస్తు లో జ్ఞాతతాలక్షణమట్లు గోచరించునది కాదు. మఱియు నొకవస్తువు నపుడు, దానిలో నొకయతిశయలక్షణము (జ్ఞాతత) జనించునని చెప్పి , నీజ్ఞాతతాలక్షణము తెలిసినపుడింకొక జ్ఞాతతాలక్షణమిందు మఱల వలసియుండుటచే ననవస్థాదోషము సంభవించును. ఈయనవస్థాపరి ర్థము, జ్ఞాతతాలక్షణము స్వప్రకాశకమన్నచో, జ్ఞానవృత్తియు స్వప్రకా యనవచ్చును. ఒకవస్తువు కాలత్రయమందుండును. అదిగ్రహింపఁ పు డది వర్తమానవస్తువుగా గ్రహింపఁబడును. అందుచే వర్తమానకాల మైన విషయావస్థయే జ్ఞాతయగుటచే దీనివలన మనముజ్ఞానవృత్తి నను

దీనికి సమాధానముగాఁ గుమారిలానుచరు లిట్లు చెప్పుదురు. జ్ఞానవృత్తి దృశ్యమేయగుచో, నదియొక విషయమగును. దానిని గ్రహించుటకింకొక జ్ఞానవృత్తి కావలెను. దీనిచే ననవస్థా

మూనించి తెలిసికొందుమని వాదింపవచ్చును, కాని, యీవాదమును నిలువదు. ఏలన, వర్తమానకాలనిర్ణయము వస్తువునకుఁజెందినది; అదిజ్ఞానవృత్తి జన్యము కాదు; జ్ఞానవృత్తిచే గ్రహింపఁబడునదే. వస్తుజ్ఞానముచే జ్ఞానవృత్తి యనుమానింపఁబడినదన్నచో, జ్ఞానవృత్తి ఆత్మగతమా వస్తుగతమాయను ప్రశ్న జనించును. వస్తు వచేతనమగుటచే నందుండఁ జాలదు; అది యాత్మగతమైనచో, వస్తుజ్ఞానముచే ననుమానింపఁబడిన వృత్తియేది? అది జ్ఞాతృవ్యాపారరూపమన్నచో, నీకారణము నిత్యమా ఆనిత్యమా? అనిత్యమైనచో దాని కారణమేది? అదియాత్మ మనస్సంయోగజాతమన్నచో, నది వస్తువుతో నింద్రియసంయోగ సహకారియగునుగావున, నివన్నియు జ్ఞానవృత్తికారణములే యనవచ్చును. ఆత్మపరివృత్తిరూపమగు నొకమధ్యవర్తిత్వకారణమూహింప నవసరములేదు. అది నిత్యమనియు,ననుబంధకారణములచేఁ దాత్కాలిక జ్ఞానరూపములుగ గోచరించుననియు వాదించుచో, జ్ఞానవృత్తిహేతువులుగా నివిసరిపోవును. గావున. నాత్మపరివృత్తికారణము నూహింపనవసరములేదు. (శ్రీధరుఁడు,న్యాయకందళి, పు. ౯౬-౯౭.) ఈజ్ఞాతతాలక్షణము అర్థధర్మమా జ్ఞానధర్మమాయని పరిభాచంద్రుఁడు పరిశీలించినాఁడు. అది నిగ్రహింపఁబడినప్పుడే కాని యింకెప్పుడు నదివస్తువులో నుండదు కావున నది యర్థధర్మము కాదు;మఱియు నదిగ్రహించునాత్మయొక్క ప్రత్యేకధనమై గోచరించును.అది జ్ఞానవృత్తులకుఁజెందదు; ఏలన,జ్ఞానవృత్తికుమారిలునను సరించి యదృశ్యము;ఇది జ్ఞానవృత్తిలక్షణమని చెప్పఁబడెను; అగోచరమగునది జ్ఞాతతాధారము కాఁజాలదు. లేక జ్ఞానస్వభావమైన యీజ్ఞాతతాలక్షణము దృశ్యమందుమా, జ్ఞానవృత్తియు నట్టిదేయని చెప్పవచ్చును. జ్ఞాతతాలక్షణ మర్థస్వభావమన్నచో దానికర్థప్రాకట్యమనియే తాత్పర్యము కావలెను. జ్ఞానవృత్తియే యగోచరమైనచో, దానివలన గ్రహింపఁబడు వస్తువు నగోచరమేయగును (ప్రమేయకమలమార్తాండము,పు. ౩౧-౩౨.) కుమారిలునను సరించి,ఘటజ్ఞానము, ఘటము

దోషము సంభవించును. అందుచే జ్ఞానవృత్తు లదృశ్యము లనియు. నవి జ్ఞానవిషయములను మాత్రమే ప్రదర్శించుశక్తి గలవనియు వారు వాదించిరి. ౧. అనుమానముచే జ్ఞానవృత్తియు జ్ఞానవృత్తిచే విషయములును విదితములగును. జ్ఞానము స్వతః

నందు జ్ఞాతతాలక్షణము నుదయింపఁజేయును: ఇది, "ఈఘటము నాచేఁదెలియఁబడినద"ను ప్రత్యక్షవిషయమగును. దీనివలన జ్ఞానవృత్తియున్నదనియు, నది సప్రమాణమనియు ననుమానింతుము. జ్ఞానము, జ్ఞానజ్ఞానము, ప్రామాణ్యజ్ఞానము నొకటి వెనుక నొకటివచ్చునవని న్యాయసిద్ధాంతము; చివరిరెంటు నేకకాలికములని కుమారిలు నభిప్రాయము.

(౧) తన ప్రమేయకమలమార్తాండమునందు (పు. ౩౧) ప్రభాచంద్రుఁడీ భావమును విమర్శించెను. ప్రమాతృప్రమితీ ప్రమాణములు ప్రమేయము వలెనే, జ్ఞానవిషయములే. భిన్నజ్ఞానాంశములను మనము నిత్యానుభవములో స్పష్టముగాఁ జూచుచున్నాము. దర్శింపఁబడిన ప్రతివిషయ మొక ప్రత్యక్షవిషయముగాఁ జూడనవసరములేదు. ఆత్మయొక జ్ఞానవృత్తిగా దర్శింపఁబడునే కాని జ్ఞానవిషయముగాఁ గాదు. జ్ఞానవృత్తియు నొక ప్రత్యక్షదర్శనోపకరణముగా గ్రహింపనగును. ఆత్మ దర్శనవిషయమని కుమారిలానుయాయు లంగీకరించు నపుడాత్మ దృష్టయైనను, వస్తుప్రదర్శన సాధనము కు జ్ఞానవృత్తియు దర్శనవిషయమే యనికూడ నంగీకరింపవచ్చును. ఆత్మ దృశ్యమేయైనచో, నదృశ్యమగు జ్ఞానవృత్తితో నిమిత్తములేకుండ స్వయముగానే యొక బాహ్యవస్తువును గ్రహింపఁగలదు. ఒక యుపకరణావసరము లేనిదే, ప్రమాత ప్రవృత్తి నుదయింపఁజేయ లేదనినచో, బాహ్యాభ్యంతరేంద్రియములు జ్ఞానోపకరణములు గావచ్చును. ఉపకరణములేనిదే, ప్రవృత్తి సాధ్యము కానిచో, ఆత్మ తన్నెఱుఁగు వృత్తిలో నాత్మ కుపకరణమేది? ఆత్మ కాత్మయే యుపకరణమైనచో, వస్తుజ్ఞానమున కదేయుపకరణము గావచ్చును. ఆత్మయుఁ దత్ఫలజ్ఞానమును దృశ్యములని యొప్పుకొన్నచో, జ్ఞానోపకరణము కూడజ్ఞానవిషయముగాఁ గాక, జ్ఞానోపకరణముగా దృశ్యమే యని యంగీకరింపవచ్చును.

ప్రమాణమనువాదమును మీమాంసకులంగీకరింతురు.౧.సమ్యక్ జ్ఞానకారణములకన్నిటికి స్వతః ప్రామాణ్య మున్నద”ని కుమారిలుఁడు నుడివినాఁడు;ఏలన, నేశక్తి స్థితిలేనిదో,దాని నెద్దియు నుదయింపఁజేయజాలదు.” ౧. జ్ఞానమున కింద్రియములు, ననుమానచిహ్నములు సాధనములుగావచ్చును;కాని,జ్ఞానముస్వయ

మఱియుఁ గరణజ్ఞానము కర్తనుండియుఁ దత్ఫలజ్ఞానము నుండియుఁ బూర్తిగా వేరు కావు; ఈరెండును దృశ్యములైనచోఁ గరణ జ్ఞానమొక్కటియు నదృశ్య మెట్లగును? అదియుఁ గాక, ఆత్మయు, నొక వస్తువును దానెఱుఁగు జ్ఞానవృత్తియు మన యనుభూతిలోఁ బ్రత్యక్షముగా గోచరించు విషయము లగుటచే నవి బుద్ధివిషయములని చెప్పవలయును. (ప్రతీయమానత్వం హి గ్రాహ్యత్వమ్, తదేవకర్మత్వమ్) బుద్ధి కేదిగోచరించన నది దాని విషయమే. “నేను ఘటము నెఱుఁగుదున”ను దానిలోఁ గర్త ఘటజ్ఞానగుణోపేతుఁడైన దన్నుఁ దానెఱుఁగును. ఆత్మయు ఘటమును వలెనే, కర్తయొక్క ఘటజ్ఞానమును ప్రత్యక్షదర్శన విషయమే. మఱియు జ్ఞానవృత్తి యదృశ్యమైనచో నది యథార్థమని యేప్రమాణమును చూపలేదు.

(౧) తత్ర గురూణాం మతే జ్ఞానస్య స్వప్రకాశరూపత్వాత్,తత్ జ్ఞానప్రామాణ్యమ్ తేనైవగృహ్యతే, భాట్టానామ్ మతే జ్ఞానమతీంద్రియం, జ్ఞానజన్యజ్ఞానతా ప్రత్యక్షా, తథాచజ్ఞాన మనుమీయతే, మురారి మిశ్రాణాం మతే, అనువ్యవసాయేన జ్ఞానమ్ గృహ్యతే, సర్వేషామపిమతే, తత్ జ్ఞానవిషయక జ్ఞానేనతత్ జ్ఞానప్రామాణ్యమ్ గృహ్యతే.(సిద్ధాంత ముక్తావళి పు.౧౩౫)

(౧) మఱియుఁజూడు న్యాయరత్నాకరము, ౨, ౮౭.

యము ౨ గానే, వస్తువులను బ్రకాశింపఁజేసి, స్వతః ప్రమాణ శక్తినిఁ బ్రదర్శించును. కారణముల స్వచ్ఛత నిశ్చితమగువఱకు మనము వేచియున్న యెడల నితరకారణములచే నింకొకజ్ఞాన వృత్తి జనించువఱకును నిట్లే యనంతముగా వేఁచియుండవలసి వచ్చుచో ననవస్థాదోషము సంభవించును. ౩. స్వతః ప్రామాణ్యవాదమునను సరించి, జ్ఞానవృత్తులన్నియుఁ బ్రామాణికములే. వాని ప్రామాణ్యము జ్ఞానవిషయస్వభావములో విరోధమున్నఁగాని, వాని కారణములకు దోషములు సంభవించి నఁగాని తొలఁగిపోవును. ౪. మన మొక రజ్జువును సర్పముగా భ్రమించి తరువాత నది రజ్జువే కాని సర్పము కాదని తెలిసికొని నప్పుడు మన మొదటిజ్ఞానవృత్తి ప్రమాణయుక్తము కాదని త్రోసివేయఁబడెను. జ్ఞానోపకరణములలో దోషములున్నవని మనము గ్రహించినపుడు జ్ఞానముయొక్క ప్రామాణ్యమును

(౨) "భావాత్మకద్రవ్యోత్పత్తికిఁ గారణమవసరము. అవియొక మారుత్పత్తియైనపుడు వాని కార్యముల విషయములోనవి స్వయముగానే చైతన్య మొసఁగును." (౨, ౪౭). ఘటోత్పత్తికి మృత్తికాదు లవసరము కావచ్చును గాని, జలధారణక్రియను ఘటమే స్వయముగాఁజేయును. ఒక జ్ఞానముత్పత్తి యగుటకొక కారణమవసరము గావచ్చును, వస్తునిజస్వభావగ్రహణ వ్యాపారమున కది యితరకారణములపై నాధారపడదు. ఈవిధముగా స్వతఃప్రామాణ్యమునకును నింద్రియ సంయోగకారణాదులపై నాధారపడుటకును విరోధములేదని మీమాంసకుఁడు వాదించును. జ్ఞానోదయానంతరమే యింద్రియ సంయోగాదు లనుమానముచేఁదెలియును. ఒక్క స్మృతివిషయములోఁ బూర్వానుభవముపై నాధారమవసరమున్నదని స్పష్టము.

(౩) శ్లో. వా. ౨. ౪౯–౫౧.

(౪) శ్లో. వా. ౨, ౫౩,

మనము శంకింతుము. కండ్లకుఁ గామెర్లజబ్బుగలవాఁడు ముత్తెపుచిప్ప పచ్చగానున్నదనును. దోషము తన కంటిదని గుర్తించినపుడు, ముత్తెపుచిప్ప తెల్లగానున్నదని యంగీకరించును. మన ముపకరణదోషములను గ్రహించునంతకాలము సంశయమునకుఁ దావులేదు. ఇతరసాధనములవలన బాహ్యవస్తుసహజస్వరూపము నెఱుఁగుటవలనఁగాని, జ్ఞానోపకరణదోషములను గుర్తించుటవలనఁగాని జ్ఞానవృత్తులప్రామాణ్యము పరిహరింపఁబడును. ప్రతిజ్ఞానవృత్తియు సాధారణముగా నంగీకరింపఁబడిన జ్ఞానరూపముగావున సప్రామాణికమని, సందేహకారణము లేనంతవరకు నంగీకరింపవలసినదే. ఒకభావముయొక్క అప్రమాణత స్వతస్సిద్ధముకాక, విషయాంతరములచే సంభవించునదే. ౧. మనము సంశయములో నున్నను, ననగా నొకదూరపు వస్తువులను జూచియో, అస్పష్టకాంతిలోఁ జూచియో వస్తుస్వరూపమును సంశయించినపుడు, వస్తుదర్శనమునకువలయు పరిస్థితులు సవ్యమైనవైనపు డుదయించు జ్ఞానవృత్తిచే సంశయనిర్మూలనమగును. కొన్నిసందర్భములలో రెండవ జ్ఞానవృత్తిదోషమును దొలగించుటకు మూఁడవ దవసరముకావచ్చును; అట్లే నాల్గవదియుఁ గావలసివచ్చును; కాని పెక్కుసందర్భములలో స్వల్పజ్ఞానరూపసంఖ్యలతో శంకానివారణ మగును. ౨. కుమారిలుననుసరించి, జ్ఞానవృత్తి పరంపర

(౧) శ్లో. వా. ౨, ౫౩, ౫౪, యత్రకారణ దోషజ్ఞానమ్ బాధకజ్ఞానమ్ వా తత్రమిథ్యాత్వమ్, (శాస్త్రదీపిక, పు. ౧౫౫.) జ్ఞానస్య ప్రామాణ్యమ్ సత్వఃఅప్రామాణ్యమ్ పరతః. (౨) శ్లో. వా. ౨,౬౧.

నాలుగైదుదశలలోనికిఁ బోవునప్పటికి లభించుజ్ఞాన మనిద్య సత్యమగును. 3. శుక్తిరజితభ్రాంతి జ్ఞానమును ప్రామాణిక మేయని కుమారిలుఁడు విశ్వసించును. కర్త కాలమున నా జ్ఞాన మున్నది. అనంత రానుభవము దానినిఁ ద్రోసివేయుట వేరొక విషయము. పసుపుపచ్చగానున్న శుక్తిజ్ఞానములోనైనను, పసుపుపచ్చదనము నిజమైనదే. అది కంటిలోని కాలేయ సం సంబంధమైన పచ్చదనము. ఒకయున్నత దృశ్యము మనుజుఁడా స్తంభమాయను సంశయజ్ఞానము కూడఁ బ్రామాణికమే; ఏలన మనమొక యున్నతమైనదానినిఁ జూచి, రెండు పొడుగైన వస్తువులను స్మరింతుము. విపర్యయజ్ఞానమునకుఁ గారణ మసంపూర్ణజ్ఞానముగాని, అజ్ఞానముగాని, కావచ్చును. కాని

---

(3) పార్థసారధి చెప్పినాఁడు "జ్ఞానదోషమునకు సువిదితములైన కారణములు దేశకాలపరిస్థితులకు నింద్రియములకు, జ్ఞానవిషయమునకు సంబంధించిన లోపములైయున్నవి. అట్టిదోషములేకుండినప్పుడు అనగా వ్యక్తి పూర్ణజాగృతిలోనుండి, స్వాధీన సకలేంద్రియుఁడై, పట్టపగలు సముజ్వలకాంతిలోఁ దనకు సమీపములోనుంచిన యొకఘటమును జూచినప్పుడెట్టి సంశయమును గలుగనవసరములేదు; అందుచే నాతనిదర్శనము లోపము గలదగు నవకాశమును లేదు. ఇతరసందర్భములలో లోపమున కవకాశమున్నది. విషయమగు ఘటము దూరముననుండవచ్చును; అప్పుడప్రామాణ్యశంక యుదయించును. కాని సామాన్యముగా నింకొకప్రయత్నముతో నదియుఁ దొలగును. అతఁడా ఘటమునొద్దకు నడచిపోయి, యేదినిజమో నిశ్చయింపవచ్చును. శంక కవకాశములేదని ధ్రువపడగానే, మనజ్ఞానప్రామాణ్యము నిశ్చితమగును." (శ్లో॥ వా॥ ౨. ౫౮.)

కేవలము దోషమైన జ్ఞానము కాదు. ౧. దోషరహితమై, అవిదితపూర్వములైన విషయముల జ్ఞానమే ప్రామాణికజ్ఞానమని పార్థసారథి నిర్వచించెను. ౨. జ్ఞానము స్వప్రకాశకమను విషయమిందుఁ బోషింపఁబడినది. ౧. స్వతః ప్రామాణ్యస్వభావముగల జ్ఞానలక్షణము దీనఁ దిరిగి చెప్పఁబడినది. ప్రామాణ్యము జ్ఞానలక్షణము; కాని యితరజ్ఞానములతో నిది సరిపడి, విరోధములేనిదగునా యను సమీక్షచేయవచ్చును. ఇదంతయు బాహ్యపరీక్షయే; ఈపరీక్ష జ్ఞానముయొక్క యాంతరంగికస్వభావమును జెప్పదు.

సత్యస్వభావము సామరస్యమేయై, దానికి వేరొక పరీక్ష యవసరములేనిచో, సత్యమును దెలియుటే కష్టమైనదగును; వలన నిది మనము బయల్పడుటకు వీలులేని సుడిగుండమునకుఁ జేర్చును. నాలుగైదు జ్ఞానవృత్తులతో సంశయవిచ్ఛేద మగునని

(౧) జ్ఞానముయొక్క అప్రామాణికతలు మూడువిధములు: దుర్జ్ఞానము అజ్ఞానము; సంశయము. దుర్జ్ఞానసంశయములకుఁ గొన్ని స్పష్టములగు లోపములే కారణములు. అజ్ఞానములో నేకారణములునులేవు. (శ్లో. వా. ౨-౫౪, ౫౫)

(౨) కారణదోషబాధక జ్ఞానరహితమ్ అగృహీతగ్రాహిజ్ఞానమ్ ప్రమాణమ్. (శాస్త్రదీపిక. పు. ౧౨౩.)

(౧) కాని చూ. ఝా; ప్రభాకరమీమాంస౨, ఈకిమ్మస్థితిలోఁ బ్రమాణశబ్దము రెండర్థములలో వాడఁబడెనని సూచింపఁబడెను. ప్రతిజ్ఞానక్రియయు నొకజ్ఞానక్రియగాఁ బ్రమాణమైనదే. ఈయర్థములో విపర్యయము, స్మృతి మున్నగునవియుఁ బ్రమాణములే. కాని వ్యవహారసిద్ధి ననుసరించి, యేజ్ఞానము క్రియాదక్షమో యది ప్రమాణమనియు, గానిదిగాదనియు విభాగముచేయఁబడెను. చూ. పి. శాస్త్రి: పూర్వమీమాంస ౨ అ.

కుమారిలుఁడును పార్థసారథియుఁ జెప్పవచ్చునుగాని, విషయాంతర జ్ఞానముచే జ్ఞానపరిశీలన మవసరమైనచో, నప్పుడే జ్ఞానమును సంపూర్ణప్రమాణమని చెప్పఁజాలము.౧.

జ్ఞానవృత్తులకు రూపములు లేకున్నచో వాని భేదములను గుర్తించుట సాధ్యముకాదని మీమాంసాసిద్ధాంత విమర్శకులు చెప్పుదురు. రెండుజ్ఞానములకు భేదమును దెల్పునది జ్ఞానవిషయమే కావున, జ్ఞానము విషయరూపమును ధరించునని చెప్పఁబడెను. జ్ఞాన జ్ఞానవిషయములకు సమానత్వ మున్నదని చెప్పఁబడెను. తెలియు నాత్మకును, తెలియఁబడు వస్తువునకును సమతయున్నచో, నొకవస్తువు నాత్మ తెలిసికొనుననుట చెప్ప వలను పడదని మీమాంసకుని వాదము. జ్ఞానభేదమున కాధారము రూపమే కాదు. ఒక విశిష్టధర్మమువలన వ్యక్తమగు సంవేదన లేక నొక వ్యక్తియొక్క జ్ఞానమున్నది; ఆ వ్యక్తిచే నా జ్ఞానము విషయసంబంధ ప్రవృత్తిని గలిగించును. ఏవస్తువుపై నీప్రవృత్తి ప్రసరించునో యావస్తువే గ్రహింపఁబడును. అట్టిజ్ఞాన మొక విశిష్టవస్తు సంబంధ వ్యాపారమును గల్గించునుగావున, భేదమున కాధారమగుచున్నది.

---

(౧) ఈక్రిందఁజెప్పినదాని ననుసరించి యిది స్టౌట్ పండితుని భావముగాఁదోఁచును; తుదకు సత్యము నింకొక సత్యాంశముతో సామరస్యమున్నంతమాత్రమున నిజమేయని నిర్ణయింపఁజాలము. సద్యోజ్ఞానములేని కారణముచే సామరస్యమాత్రము నిశ్చయాత్మకము కాదు... జ్ఞానమంతయు నితర జ్ఞానముపై నాధారపడియుండు ననువాదము శాఖాచంక్రమణమగును. గోడ కట్టుటకొక యిటుక నింకొక యిటుకపైఁ బెట్టుటయే కాని యొక యిటుకయు భూమిపైఁ బెట్టుటయుండనిరీతిదగును. (మైండ్. ౧౯౦౮. పు. 33.)

జ్ఞాన స్వప్రకాశకత్వ సిద్ధాంతమును నైయాయికుఁ డంగీకరింపఁడు. జ్ఞానము స్వతః ప్రమాణవిలసితముకాదు. మన జ్ఞానరీతులన్నియు సత్యసంగతములని చెప్పఁజాలము. మనము మనభావముల ననుసరించి పనిచేయునపుడు కొన్ని ఫలించుటయుఁ గొన్ని వ్యర్థములగుటయు జరుగుచున్నది. ఫలించినవానికిఁ బ్రామాణ్యమును, విఫలములైనవాని కప్రామాణ్యమును మన మనుమానముచేఁ దెలియుచున్నాము.౧.

జ్ఞాన స్వప్రకాశకత్వము సర్వజ్ఞానముయొక్క విడఁదీయరాని గుణమే. సామ్య, సామరస్యములు ప్రామాణ్యమును బరీక్షించునుగాని జనింపఁజేయలేవు. అవి మనకుఁ బ్రామాణిక జ్ఞానస్వభావమును వర్ణింపఁజాలవు. జ్ఞానప్రవృత్తి గ్రహించు వేవస్తువులను దెలిసికొనుటయే. ఇందు మనస్సునకు యథార్థ ప్రపంచసంబంధ మిమిడియున్నది. ఒకవిధముగా మనస్సని వార్యములగు విజ్ఞానసూత్రముల ననుసరించి పనిచేయును "ఇది రొట్టె" యని మనము చెప్పినప్పుడు, మనము రొట్టె యనునది నిజముగా రొట్టె కాకుండవచ్చును. కాని యాక్షణ మునకు మాత్రమది రొట్టెయని గ్రహింపఁబడెను; ఆక్షణమున కాభావ మనివార్యమైనది. అప్పటి కెట్టిసంశయమును మన మనస్సును క్షోభింపఁజేయదు. మననిర్ణయ మప్పటికి సంపూర్ణ సత్యమే. అవి సత్యములైన నసత్యములైనను మన నిర్ణయము లన్నిటికి నిట్టి యనివార్యతా లక్షణమున్నది. భావనిర్ణయ మనగా నూహావిహారమని యర్థముకాదు. మన మనస్సునకు

(౧) న్యాయమంజరి: పు. ౧౭౦-౧౭౩.

గోచరించు నద్దానిని మన మంగీకరింపకతప్పదు. యథార్థజగత్తు మన మానసికవృత్తులను నియమించును. ప్రతినిర్ణయము నందును, మనకు గోచరించునది మనకప్పటి కగోచరమైన దింకను విశేషముగా నున్నదని సూచించును. ప్రతినిర్ణయమునందును గోచరించినదానిని విస్తరించు మానసికవ్యాపారము నుండును. మనఃప్రవృత్తి దృశ్యవిషయమున కర్థము చెప్పఁబూని, యది యింకను సంపూర్ణమగు లోకములోని యొక భాగమేయని నిశ్చయించును. మీమాంసకులు యథార్థవస్తు ప్రపంచాస్తిత్వ పోషకులే; కాని యొక నిర్ణయముయొక్క ప్రామాణ్య మితర నిర్ణయములపై నాధారపడి యుండునని చెప్పిన కుమారిలుని వాదమువలన, వీరి సిద్ధాంతము సామరస్యమేకాని సామ్యము కాదని తోఁచును. వివిధనిర్ణయములకు సమన్వయముండవలెను. కాని యీ యాంతరంగిక సమన్వయము చాలదు. యథార్థ జగత్తు సమన్వయము కలిగినదిగావున మననిర్ణయసమన్వయము ప్రామాణ్యస్థాపన మొనర్చుచున్నదని చెప్పుదురు.

మన కనుభూతమగుచున్న యథార్థజగత్తునకును మన మనస్సునకును గల సంబంధమునుగూర్చిన మూలసమస్యను మీమాంసకులెత్తుకొనలేదు. మన మనస్సునకు బాహ్యమున నిజమగు జగత్తొకటి యున్నదను ప్రాకృతభావమును వారంగీక రించిరి. మనభావములకును, యథార్థవస్తువులకును సామ్య మునుగూర్చిన క్లిష్టసమస్యలను బరిష్కరించుట కవసరము లేకుండ సర్వజ్ఞానరూపములు స్వతః ప్రమాణయుక్తములను సిద్ధాంతమును మీమాంసకులు ప్రతిపాదించి తృప్తినొందిరి.

౧. ౨.—జీవాత్మ.

వేదవిధుల ననుసరించి, కర్మల కింకొక లోకమున శుభ ఫలితములుండునని చెప్పఁబడెను. దేహపాతానంతరము జీవించు నొక యాత్మ లేనిచో నీ వేదవిధులు నిరర్థకములగును. సోమయాజి స్వర్గమునకుఁ బోవుననియున్నది; స్వర్గమునకుఁబోవునది రక్తమాంసకల్పిత దేహముకాదు; అది యశరీరమైన యాత్మ కావలెను.౧. ఆత్మాస్తిత్వమునుగూర్చి జైమిని యెట్టిప్రమాణ వివరణములను జూపక, దీనివిషయమై వేదాంతము చూపిన హేతువులనే యంగీకరించినట్లు తోఁచును.౨. ఆత్మ లేక పురుషుఁడు బుద్ధీంద్రియములనుండి వేరైనవాఁడు.3. నిత్యద్రష్ట యొకఁ డున్నాఁడనియు నాతఁ డాత్మవిదితుఁడనియు, నాతఁ డితరులు చూపుటకుఁగాని చూచుటకుఁగాని, లభింపఁడ"నియు శబరుఁడు పలికినాఁడు.౪. ఆత్మ, జ్ఞానస్వరూప మను భావము శబ

---

(౧) ౧. ౧. ౫

(౨) రెండుమీమాంసలకును వృత్తికారుఁడైన ఉపవర్షుఁ డాత్మవిషయము త్తరమీమాంసలో విచారింపఁబడునని వ్రాసెను. (౧-౧-3) శబరుఁడు నిట్టిభావము నే కలిగియుండువనితోఁచును;ఏలనఁ దనఆత్మవాదమునఁ దుదిశ్లోకమున కుమారిలుఁడిట్లు చెప్పెను; (శ్లో. వా.):—

ఇత్యాహ నాస్తిక్య నిరాకరిష్ణురాత్మాస్తితామ్ భాష్యకృదత్రయుక్త్యా. దృఢత్వమేతద్విషయశ్చబోధః ప్రయాతి వేదాంతనిషేవణేన; "ఈవిధముగా భాష్యకారుఁడగు శబరుఁడు నాస్తికవాదనిరసనార్థమై యుక్తిసామర్థ్యమున నాత్మాస్తిత్వమును నిరూపించినాఁడు; ఈభావము వేదాంతజ్ఞానముచే సునిశ్చితము కాఁగలదు." చూ. శబరభాష్యము. 3-3-౫3.

(3) ౧-౧-౪. (౪) స్వసంవేద్యస్సభవతి. నాసౌ అన్యేనశక్యతే ద్రష్టుమ్ దర్శయితుమ్వా.

మని భావమునకు సరిపోవును. విజ్ఞానవాద నిరసనార్థ మాతఁడు జ్ఞానము నెఱుఁగు కర్తయొకఁ డున్నాఁడనియు, నాతని నాతఁడే యెఱుఁగుననియుఁ జెప్పెను.౫.

బుద్ధీంద్రియములకు విలక్షణమైనదాత్మయని మీమాంస కులు భావింతురు. నిద్రలోవలె బుద్ధివిరతి నొందినపుడాత్మ యుండును. రెండు నేకకాలములో నున్నను రెండు నొకటే యని చెప్పరాదు. ఇంద్రియములు నశించినను, శిథిలమైనను, నాత్మ చెడునది కాదు. కావున నాత్మ యింద్రియములు కాదు. వివిధేంద్రియ వ్యాపారములను సమన్వయించు శక్తి యొకటున్నది. దేహము భౌతికము; సర్వజ్ఞానరూపముల యందును ద్రష్ట దేహమునకు భిన్నుఁడై యున్నాఁడని యెఱుఁగుదుము, దేహాంగములు జడములు; వాని కలయికచేఁ జైతన్య ముద్భవింపదు, దేహము దాని కతీతమగు నొకలక్ష్యసిద్ధికి సాధనము; అందుచే దానిని సడపు నాత్మ కుపకరణమని చెప్పుదురు. పూర్వ స్మరణశక్తులచే నాత్మ యుండుట సత్యమని తెలియుచున్నది. ఆత్మకుఁ బరివర్తనమున్నదని యంగీకరింపఁబడెను గాని, యెన్ని పరివర్తనము లున్నను నది స్థిరమై నిలుచుచున్నది. ఆత్మయను ద్రవ్యమునకు జ్ఞానమను నదొక గుణము.౧.ఆత్మ మారుచుండు ననులక్షణము దాని శాశ్వతత్వమునకు హానికరము గాదు.౨. మనము కర్మఫల మనుభవించునపుడు చేసిన కర్మలను మఱతు మనుటయు నాక్షేపణ కాఁజాలదు.ఆత్మ యనగా భావపరంపరా

(౫) జ్ఞానాత్మకః స్థాయీజ్ఞాతావర్తతే.
(౧) శ్లో. వా. ఆత్మవాదమ్. పు. ౧౦౦.
(౨) శ్లో. వా. ఆత్మవాదమ్. పు. ౨౨–౨౩.

రూపమే యనియు, (బూర్వభాగమునుండి జనించిన సంస్కారమే తరువాత భావము నుదయింపఁ జేయుననియుఁ జెప్పిన బౌద్ధవాదఖండనార్థము, కర్మసూత్ర మర్థసహితమైనచో, భిన్న భావాంతరగతమైన యాధార మొకటి యుండవలెనని కుమారిలుఁడు ప్రకటించినాఁడు. కర్మ ఫలానుభవ నియమమునకును, పునర్జన్మావకాశమునకును గారణములను బౌద్ధులు చూపఁజాలరైరి. ఇచట లింగదేహాస్తిత్వసిద్ధాంత ముపకరింపదు. ఏలన దానికిని భావమునకును గల సంబంధరహస్యము తెలియునది కాదు. బౌద్ధభావపరంపరావాదము ననుసరించి, స్వీయజ్ఞానము, కామము, స్మృతి, సుఖదుఃఖాదులకుఁ గారణము లేదు. అందుచే, భావసామర్థ్యము గలిగి, నిత్యమై, పునర్జన్మావకాశముగల దొకటుండవలెను. ఆత్మ అణుపరిమాణము గలది కాదు; ఏలన దేహములోని భిన్నభాగములందలి మార్పులనది గమనించును; అది సర్వవ్యాపిత్వము గలిగి, జన్మాంతరములందు వివిధదేహములతో సంబంధము నొందఁగలదు. తనతో సంబంధముగల దేహము నాత్మ ముక్తి లభించువరకు నడపును. సర్వవ్యాపియైన యాత్మ కర్మచేయఁగలదు; ఏలనఁ గర్మయనఁగా నణుసంచలనమే కాదు, ఆత్మ శక్తిచే దేహము చలించును.

అనుభవవైవిధ్యమునకుఁ గారణముండవలెను, గావున నాత్మనానాత్వసిద్ధాంతమును మీమాంసకు లంగీకరించినారు.

---

(౧) బుద్ధీంద్రియ శరీరేభ్యోభిన్నాఽత్మావిభుః ధ్రువః, నానాభూతః ప్రతిక్షేత్ర మర్థజ్ఞానేషు భాసతే.

(స.ద.సా. సం. ౬-౨౦౭) చూ. శ్లో. వా. ఆత్మవాదము. పు ౭౦-౭

శరీరప్రవృత్తులాత్మలు లేనిదే జరుగవు గావున నాత్మాస్తిత్వ మనుమానింపఁబడుచున్నది. నాప్రవృత్తులకుఁ గారణమునా యాత్మయైనట్లే, యితరుల ప్రవృత్తుల కితరుల యాత్మలే కారణములు. ఆత్మగుణములైన ధర్మాధర్మముల భేదమునకుఁ గారణముగా ననేకాత్మలుండవలెను. ఒకేసూర్యుఁడు భిన్నవస్తువులలోఁ బ్రతిఫలించి, భిన్నగుణములను గలవాఁడైనట్లే; ఒకేయాత్మ భిన్నదేహములలోఁ బ్రతిబింబించి, భిన్నగుణములుగలదిగా గోచరించుచున్నదను వాదమసంగతము; ఏలన గుణభేదమునకుఁ గారణము ప్రతిబింబకారణములైన వస్తువులేకాని సూర్యుఁడొకఁడే. ఈయనుమానము నిజమైనచో, నాత్మకుఁజెందినవిఁగా గన్పట్టుచున్న భిన్నలక్షణములు నిజముగా దేహములకుఁ జెందినవేకాని యాత్మయొకటేయని స్పష్టమగును. కాని సుఖదుఃఖాది గుణములాత్మ గుణములేకాని దేహమునకుఁ జెందవు.

ప్రభాకరు నభిప్రాయములో నాత్మయనఁగా జ్ఞానక్రియానుభూతి సుఖదుఃఖాదిగుణముల కాశ్రయమైన యొక అచేతనస్వరూపము,[౧] నిత్యము నేకమునైన యాత్మయొక టున్నదని మనకుఁ బ్రత్యక్షజ్ఞానములేదు. నిత్యములైన విజ్ఞానవిషయముల గుర్తించుశక్తివలన నాత్మాస్తిత్వము పరోక్షముగాఁ దెలి

---

(౧) కర్తాభోక్తాజడో విభురితి ప్రాభాకరాః. మధుసూదన సరస్వతి సిద్ధాంతబిందువు; న్యాయరత్నాకరము జడార్థమునిట్లుచెప్పును: "సాచజ్ఞానస్వరూపభిన్నత్వాజ్జడః; జానామీతిజ్ఞానాశ్రయత్వేన సభాతి నజ్ఞానరూపత్వేన.

యును. ప్రత్యభిజ్ఞయనుదానిలో స్మృతియు, విషయపూర్వానుభవమును గలవు. మన మొక పూర్వానుభవమును స్మరింపఁ గలుగుచున్న కారణమువలన, పూర్వ ప్రస్తుతానుభవముల రెంటికి నేకమైన యొకయాత్మయున్నదని స్పష్టమగుచున్నది. అందుచేఁ బ్రభాకరు ననుసరించి, నిత్యమగునాత్మలేక నేకమగు వ్యక్తిత్వము ప్రత్యభిజ్ఞకు విషయముకాదు, దానికాశ్రయమని తెలియుచున్నది.౨. అది సర్వవ్యాపి, మార్పులేనిది. అదిస్వప్రకాశకముకాదు; ఏలన గాఢనిద్రలో నాత్మయున్నను మనకు జ్ఞానముండుటలేదు. "నేను ఘటము నెఱుఁగుదు"నను స్వప్రకాశకజ్ఞానము, ఘటమునొకవిషయముగాను, నాత్మను ఘటజ్ఞానాశ్రయముగాను వ్యక్తీకరించును. జ్ఞానవిషయమగు ఘటమెట్లు వెంటనే తెలియునో, అట్లే జ్ఞానాశ్రయమైనయాత్మయు నట్లే వెంటనే తెలియును. 'నేను'గా గోచరించునది సర్వవిషయవిరహితమైన యాత్మయే. సర్వజ్ఞానరూపములలో నాత్మ వ్యక్తమగును గావునను, దేహజ్ఞానములేనివానిలోఁగూడ నది వ్యక్తమగును గావునను, నాత్మ దేహాభిమానమైనదని గ్రహింపఁబడెను. ఆత్మస్వస్వరూపములో గోచరించునది కాదు;

(౨) అద్వైతము దీనినంగీకరింపదు. స్మృతియందు వర్తమానాత్మయే యున్నది; పూర్వానుభవములోఁ బూర్వాత్మయున్నది. ఈరెంటికి ననుసంధానము ప్రత్యభిజ్ఞవలననే కలుగును; ఈ ప్రత్యభిజ్ఞ కింకొకటి దానికిమఱొకటియు ననంతముగా వలయుటచే ననవస్థయేర్పడును. ప్రస్తుతస్మృతియు, బూర్వదర్శనమునుగలిసి యాత్మావిచ్ఛిన్నతను నిరూపింపఁజాలవు; ఏలన, గతవర్తమానజ్ఞానములు కలయికనొందవు.

జ్ఞానవృత్తికిఁ గర్మగాఁగాక కర్తగా నది విదితమగును. జ్ఞాన వృత్తి యాత్మయందు స్వీయఫలము నుత్పత్తి చేయదు; అందుచే నాత్మ బాహ్యాభ్యంతరదర్శనవిషయము గాదు. విషయజ్ఞాన విరహితమైన ఆత్మజ్ఞానము లేదు. ఆత్మజ్ఞానమునకుఁ గర్తయుఁ గర్మయుఁగూడఁ గాఁజాలదు. (౧) ఆత్మ వివేకహీనమైనను, నది కర్తయు, భోక్తయు, సర్వవ్యాపియు నైయున్నది. ఈవిధముగా నాత్మ బుద్ధీంద్రియ దేహములకు భిన్నమై, నిత్యమై, సర్వజ్ఞానరూపములచే వ్యక్తమగుచున్నది. ఆత్మ యణుపరిమాణము గలదనికాని, తానుధరించు దేహపరిమాణముగలదని కాని ప్రభాకరుఁ డంగీకరింపఁడు. అది సర్వవ్యాపియైనను, నింకొకదేహములో జరుగువిషయముల నాత్మ యనుభవింపఁ జాలదు; ఏలనఁ దన పూర్వకర్మానుభవమైన దేహమునందు జరుగుదానినే యది తెలిసికొనును. దేహమునకొకటిగా నాత్మలనేకములు గలవు. ముక్తావస్థలో నాత్మ శుద్ధరూపముననుండి, సర్వవస్తుజ్ఞానాశ్రయమై ప్రకాశించును; కాని, సుఖదుఃఖాదులకు దేహసంబంధ మవసరముగావున, నట్టి యనుభవ మాముక్తావస్థలోని యాత్మకు సంబంధించునది కాదు. ఆత్మోత్పత్తికిఁ గారణము లేదు. గావున దానికి నాశనమునులేదు. ప్రత్యక్షానుభూతికిఁ గర్తయు విషయమునుగూడ నాత్మయే యగుననుటలో వైరుధ్యములేదని పార్థసారథి వాదించినాఁడు. జ్ఞాన ప్రవృత్తివలన నాత్మ వ్యక్తమగుచున్నదని ప్రభాకరుఁడు చెప్పానపు డాత్మ సంవిద్విషయముకూడ నైయున్నదని యాతని యభి

(౧) శాస్త్రదీపిక. పు. ౩౮౭-౩౮౯.

ప్రాయము. స్మృతి ప్రత్యభిజ్ఞలలో విషయము మాత్రమే బుద్ధికి గోచరించునుగాని యాత్మ లేక కర్త గాదు. ఆత్మయే ప్రత్యక్షానుభవ విషయముగా గ్రహింపఁబడును; అదియే వర్తమాన స్మృత్యభిజ్ఞావిషయముగా వ్యక్తమగును. ఆత్మ యొక్క ప్రత్యభిజ్ఞలో నాత్మ విషయముగానిచో, నట్టి ప్రవృత్తి నిర్విషయకమగును; కాని నిర్విషయకమైన జ్ఞానవృత్తి యుండదు. అందుచే నాత్మ యాత్మ జ్ఞానవిషయమని చెప్పవచ్చును. ౧. వస్తువులెట్లు ప్రామాణికజ్ఞానవృత్తిచేఁ దెలియునో, ఆత్మయు నట్లే తెలియును, గాని, యన్యుఁడైన నాత్మ కర్తయేకాని విషయము కాదు. ఒక నడచుచున్న మనుజుఁడు, నడచుటయను కర్మ తనదైనను, దానికిఁ గర్తయగునేకాని, నడకకు విషయము కానట్లే యని గ్రహింపవలెను.

కుమారిలానుచరుల ననుసరించి, యాత్మ ప్రతిజ్ఞానవృత్తిలోను వ్యక్తమగుటలేదు. ఆత్మ ప్రతిజ్ఞానవిషయమును గుర్తించదు. "ఇదియొక ఘటము"ని మన మొకప్పుడు గ్రహించి, యాఘటమును మనము గ్రహించినట్లుగా నెఱుఁగము. ఆత్మ వస్తుజ్ఞానమునకును గర్తగాఁగాని, కర్మగాఁగాని వ్యక్తముకాదు; కాని కొన్నివేళల వస్తుజ్ఞానముతోఁ బాటొక విశిష్టమగు నహంప్రత్యయజ్ఞానము కలుగుచున్నది. అట్టి జ్ఞానమున కాత్మ విషయము. అనాత్మజ్ఞానమున నాత్మయు వ్యక్తమగునుగాని యదెల్లప్పుడు స్పష్టముగా వ్యక్తము గాకపోవచ్చును. అది ఆత్మజ్ఞానమునందే సువ్యక్తమగును; అది విషయజ్ఞానము వంటిదికాదు.

(౧) ప్ర॥ ప॥ ౩౮౮.

చేతనాత్మకజీవితములో వస్తుజ్ఞానముకంటె నాత్మజ్ఞాన మున్నత పరిణామదశను జూపును.

ఆత్మయు సంవిత్తు (Consciousness)నొకటి కాదని నిశ్చయించి, యందుచే నాత్మ స్వప్రకాశకము గాదని ప్రభాకరుఁడు చెప్పవలసివచ్చెను. కాని యీ భావమును సమర్థించుట సాధ్యము కాదు. ఆత్మ ప్రమాత, లేక జ్ఞాత; ప్రభాకరుఁడు సంవిత్తునే జ్ఞాతయని వర్ణించి, యొకప్పుడు జ్ఞానమనియుఁగూడఁ బ్రకటించెను.౧. ఆత్మ మనస్సునకు గోచరించు విషయమను కుమారిలుని వాదమును ఖండించుటకై, ఆత్మ స్వప్రకాశకమనియు, బాహ్యవస్తు జ్ఞానము౨.నకు సంబంధముకలిగి యున్నదనియు నందుచే నది సంవిత్తున కాశ్రయరూపమగు నచేతనము కాదనియు శాలికనాథుఁడు వచించినాఁడు. సంవిత్తు స్వప్రకాశకమైనది; కాని యది సంవిద్విషయముగా గ్రహింపఁబడక పోవచ్చును జ్ఞానవృత్తు లాత్మపరిణామ రూపము లనియుఁ జెప్పఁబడెను. అందుచే సంవిత్తు ఆత్మస్వభావమని చెప్పవలెను; కాకున్న చో నది జ్ఞానరూపముగా మార్పునొందఁ జాలదు. ఆత్మ లేక సంవిత్తు, సంవిత్తునకెన్నఁడును విషయము కాఁజాలదు. అంతమాత్రమున నది యచేతనమని చెప్పరాదు. అది సర్వజ్ఞానాధారము, జ్ఞానము

(౧) సంవిత్తనఁగాఁ దెలియుటలక్షణ మను నర్థములో నుపయోగింపఁబడెను. సంవిదుత్పత్తి కారణమ్, ఆత్మ మనస్సన్నికర్షాఖ్యమ్॥ (ప్రకరణసంచిక పు. ౬౩.)

(౨) స్వయంప్రకాశత్వేన, విషయప్రతీతిగోచరత్వేన॥
(ప్రకరణసంచిక॥ పు ౧౫౧)

నందది కర్తగాఁ జూపట్టును. నే ననున దే యాత్మ; సర్వజ్ఞానము నకు దానినే కర్తగా మనముగ్రహించుచున్నాము. ఆత్మ ద్రవ్య గుణకర్మలలో నేదియుఁగాదు. అది కేవల సంవిత్స్వరూపము. అహంకరణముతో సంపర్కము కలిగినపుడది యహంభావమను భ్రాంతి జనించునని యద్వైతవేదాంతము నుడువుపద్ధతి. గాఢ సుషుప్తిలో సర్వాహంకారబంధములనుండియు విముక్తమగును, గావున నాత్మయట్టి గాఢసుషుప్తిలో నహంభావరూపముగా గోచరింపదు. వస్తుజ్ఞానమునందు సర్వవ్యాపియగు నాత్మ తనకు వస్తుజ్ఞానసంబంధలక్షణముతో గోచరించును. తనవాద మద్వైత వేదాంతభావమునకు సరిపడును గావునఁ బ్రభాకరుఁడు విశేష ముగా దీనిని వక్కాణించుట కిష్టపడఁడు; వలస వ్యక్తుల భిన్న త్వమును, కర్మలవిషయమున పృథగ్వ్యక్తి బాధ్యతను స్థాపించు టయే యాతనిసిద్ధాంతమునకు లక్ష్యము. ప్రభాకరుఁడు చెప్పి నాఁడు; "నేను" 'నాది' యను శబ్దములాత్మనుగూర్చిన మిథ్యా భావము లనువిషయమును ప్రపంచ విషయసంగత్యాగ మొన ర్చిన వారికుపదేశింపవలెనుగాని, కర్మసంగులైనవారికిఁగాదు"(౧).

కుమారిలు ననుసరించి యాత్మ దేహమునుండి భిన్నమై నది. ఆత్మయనఁగాఁ జిత్స్వరూపమే; జీవాత్మ లనేకములు న్నవి. (౨). జీవాత్మలన్నియు నొకేస్వభావముగలవి. కావున నాత్మ యొకటేయని యుపనిషత్తులు పలుకుచున్నవి. (3). ఆత్మ

(౧) బృహతి,పు 3౨. బెంగాల్ ఏషియాటిక్కు సొసైటీ ప్రాత ప్రతి.

(౨) శ్లో॥ వా॥ ఆత్మవాదము, పు. ౭౮, ౭౯.

(3) తంత్రవార్తికము, ౨, ౧, ౯.

చిత్స్వరూపము, జ్ఞానప్రవృత్తి కాశ్రయమును; ఆత్మజన్యమే జ్ఞానవృత్తి.[౧] 'అహం' భావమువలన నాత్మాస్తిత్వ మూహింపఁబడినది. ఆత్మ యితరుల కగోచరము.[౨] ఒకఘటమెట్లు ప్రత్యక్షవిషయమో యట్లేఆత్మయు జ్ఞానవిషయమైన ప్రత్యక్ష వస్తువే. అది మానసికప్రత్యక్షవిషయము. ఆత్మజ్ఞానద్రష్టయు విషయమునుగూడ నైయున్నది; ఇందెట్టి వైరుధ్యమును లేదు.[3] ఆత్మయందు జ్ఞానవిషయరూపమగు ద్రవ్యాంశమును, జ్ఞానద్రష్టయగు రూపములో భోధాంశమును గలిగియున్నది.[౪] ప్రభాకరానుచరులు దీనినాక్షేపింతురు. ఆత్మలోని ద్రవ్యాంశము చేతనమైనచో నదియాత్మయే కాఁజాలదు; నిజముగానున్నది చిత్స్వరూపమే; ఇది కర్తయేకాని విషయము కాఁజాలదు. అది యవిభాజ్యమగుటచే నొకేకాలమున నదికర్తయు విషయము కూడనగు మార్పులనొందుట కవకాశము లేదు. ద్రవ్యత్వము జ్ఞానవిషయమైనచో నాత్మ, ఘటమువలెనే ద్రవ్యముకావున నది

---

(౧) రామానుజుఁ డిట్టి భావమునే యంగీకరించి, జ్ఞాన మాత్మలక్షణమనియు నది వృద్ధిక్షైణ్యముల నొందుచుండునవియుఁ జెప్పెను; జ్ఞాన మాత్మ పరిణామమనియు నది ప్రమాణములచే లభించుననియుఁ గుమారిలుఁడు చెప్పినాఁడు.

(౨) శ్లో॥ వా. ఆత్మవాదము. ౧౪౨-౧౪౩.

(3) శ్లో॥ వా. ఆత్మవాదము॥ ప్ర ౧౦౭.

(౪) పోల్చు: న్యాయరత్నావళి: ఆత్మనోఽస్తి అంశద్వయమ్, చిదంశోఽచిదంశశ్చ; చిదంశేన ద్రష్టృత్వమ్ అచిదంశేన జ్ఞానసుఖాది పరిణామిత్వమ్ అహంజానామీతిజ్ఞేయత్వంచ॥)
(పి. శాస్త్రి. పూర్వమీమాంస॥ పు. ౯౫.)

జ్ఞాత లేక కర్త కాఁబాలదు. శుద్ధజ్ఞానస్వరూపము జ్ఞాతయనియు, వ్యవహారసిద్ధమైన జ్ఞానము విషయమనియుఁ గుమారిలుఁడు వాదించు నెడల, మనకప్పుడు మూఁడురకములున్నవి; శుద్ధవిషయ గ్రహణము, శుద్ధజ్ఞాతృత, ఘటవచ్ఛిన్నజ్ఞాతృత. మఱియుఁ బ్రతిజ్ఞానవృత్తియందును నాత్మప్రత్యక్ష జ్ఞాతగా గోచరించుట వలన, వేఱొకయాంతరంగిక ప్రత్యక్షదర్శనము నూహించు టవసరము లేదు.

జ్ఞానమాత్రలక్షణమైనచో నాత్మ యచేతనము కాఁజాలదు. ఆత్మ చిత్స్వరూపమైనచో నది స్వస్థితి గలది; ఏలన దాని యస్తిత్వమే సర్వప్రమాణములకు నాధారమైనది.౧ కుమారిలు ననుసరించి, జ్ఞానముతో విషయమునకు సంబంధము వృత్తి వలన జరుగును. ఆత్మయొక్క అచిదంశారూప మంతఃకరణము గావచ్చును. అంతఃకరణము ద్వారమున నాత్మ, వృత్తిగా మారును. ఆత్మ జ్ఞానదృష్టిలో నది కర్తయు విషయమును గూడఁ గావచ్చును, గాని దాని యర్ధమాత్మలోఁ జిదచిదంశా భాగము లున్నవని తలఁపరాదు. ఆత్మ స్వరూపమును గూర్చిన సమ్యగ్భావమును గ్రహింపఁ గుమారిల ప్రభాకరు లిరువురును యత్నించిరి కాని, వారు పెట్టుకొన్న వ్యావహారిక ప్రయోజనము లట్టి యత్నముల కాటంకములైనవి.

---

(౫) ఘటావచ్ఛిన్నాహి జ్ఞాతృతా గ్రాహ్యా శుద్ధైవజ్ఞాతృతా గ్రాహికా (న్యాయమంజరి.)

(౧) చూ: సురేశ్వరుని సంబంధవార్తికము. ౧౦౬౬.

౧౩—యథార్థజగత్స్వరూపము

మీమాంసకుల ప్రత్యక్షసిద్ధాంతము ననుసరించి, బాహ్య వస్తువులున్నవి; వానితో సన్నికర్షము వలననే ప్రత్యక్షదర్శన ముదయించును.౨. మనము చూతుమనఁగా వస్తువులను జూతుము; జ్ఞాన వృత్తులనుగాదు,౩. జ్ఞానవృత్తిని మన మనుమానింతుము గాని దర్శింపము. జ్ఞానము స్వప్రకాశమను భావము ననుసరించి, గ్రహింపఁబడిన వస్తువులు యథార్థములనియే యర్థము. కుమారిలుఁడు నిరాలంబనవాద శూన్యవాదములను ఖండించును. బాహ్యజగదస్తిత్వమే జీవితమునకు మన యనుభూతికి నేకాధారము. భావపరంపరలు తప్ప మఱేమియు లేకున్నచో, బాహ్యజగత్తు నిజమను నమ్మకముపై నిలుచు మన నిర్ణయము లన్నియు యథార్థములగును. జ్ఞానవృత్తులకు బాహ్యప్రపంచమున యథార్థములగు నాధారము లున్నవను జ్ఞాన మేయితరజ్ఞానము వలనను నిరాకృతముగా లేదు. యోగ దృష్టిలో జాగ్రదవస్థాజ్ఞానవృత్తు లసత్యములై కన్పట్టు ననువాదమునకు యోగదృష్టి ప్రమాణము కాదనియుఁ గొందరుయోగుల దృష్టిలో బాహ్యవస్తువులు నిజమే యనియుఁ గుమారిలుఁడు సమాధానము చెప్పెను. జగన్మిథ్యావాదమును మీమాంసకు లంగీకరింపరు. "విదితమైన దంతయు మిథ్యయనియు నవిదితమైనది నిజమనియు బ్రహ్మవేత్తల నిర్ణయమైనచో వారికొక నవ

---

(౨) సత్సంప్రయోగము॥ మీ॥ సూ॥ ౧, ౧, ౪.

(౩) అర్థవిషయా ప్రత్యక్షబుద్ధిర్నబుద్ధి విషయా॥ ౧, ౧, ౪. పై శబరుఁడు.

సాకారముతో నావాదమును విరమింతును."౧. ప్రపంచము యథార్థమైనది; దాని వాస్తవికత, దానిని దర్శించు మనస్సుపై నాధారపడి యుండలేదు.

ద్రవ్యము లష్టవిధములని ప్రభాకరుఁ డంగీకరించెను: ద్రవ్యగుణ కర్మలు, సామాన్యము, పరతంత్రత, శక్తి, సాదృశ్యము, సంఖ్య యనునవి. ద్రవ్యగుణకర్మలు న్యాయదర్శనము చెప్పిన రీతినే వివరింపఁబడెను. ప్రభాకరు ననుసరించి సామాన్యము యథార్థమైనది. ప్రతివ్యక్తిలో నది సమగ్రముగానుండి, యింద్రియగోచరమై యున్నది. వ్యక్తిసంబంధము లేకుండ నది విడిగా లేదు. ప్రభాకరుఁ డుత్తమ వ్యక్త్యస్తిత్వము నంగీకరింపఁ డేలన నది మనకు జ్ఞానవిషయము కాదు. అనేకవస్తువులు కేవల వస్తువులుగా నున్నట్లు మనము చూచుటలేదు. ఒక పృథగ్వస్తు వున్నదని చెప్పుచో నావస్తువున కొక విశిష్టమగు స్థితి యున్నదని మన భావము. మన మేవస్తువును దానిగుణములనుండి వేరుగాఁ జూడము. సామాన్యవిశేషములు సమవాయసంబంధబద్ధములై యున్నవి. ఒక నూతనవ్యక్తి జన్మించినపు డొక నూతన సమవాయసంబంధ ముద్భవించి, యితరవ్యక్తులలోఁగల జాతిలక్షణములతో సంబంధము నొసఁగును. ఒక వ్యక్తి నశించినపుడు, వ్యక్తికి సామాన్యమునకును గల సంబంధము విచ్ఛిన్నమగును. అది నశ్వర వస్తువులలోఁగూడ నుండును గావున సమవాయము నిత్యముగాదు. అది యేకముగాదు; వస్తువు లెన్ని

(౧) బృహతి॥ పు. ౩౦; మతియుఁ జూడు శాస్త్రదీపిక, అద్వైతమత నిరాస.

యున్నవో అంత సంఖ్య దీనికిని గలదు. దానికి సంబంధించు వస్తువుల స్వభావము ననుసరించి,సమవాయము జన్మసహితము, జన్మరహితము, గోచరము, నగోచరముకూడ నైనది. ద్రవ్య గుణ కర్మ సామాన్యము లేశక్తివలన వస్తు కారణములగు చున్నవో దానికే శక్తియని పేరు.(౧). ఈశక్తి దానిఫలితముల వలన ననుమానింపఁబడుచున్నది. ఇది నిత్యవస్తువులలో నిత్యమై నదియు ననిత్యవస్తువులలో ననిత్యమునైనది ప్రభాకరు ననుసరించి, సాదృశ్యమనగా ద్రవ్యగుణకర్మలలో నేదియుఁగాదు; ఏలన నది గుణాగతమై సమవాయసంబంధ రూపమున నుండును. ద్రవ్యము గుణములలోఁగాని, గుణకర్మ లితర గుణకర్మలలోఁ గాని యుండవు. సాదృశ్యము జాతిస్వభావముగాదు; ఏలన సాదృశ్యము విషయాంతర సంబంధముపై నాధారపడును. అది జాతులకుఁజెందును; ఒక గోజాతి అశ్వజాతివంటిదే యని మనము చెప్పాదుము. అది అభావమునుగాదు; ఏలన నది దాని వ్యతిరేక వస్తు సంబంధముచే గ్రహింపఁబడదు. ప్రత్యక్షమువలన సాదృశ్యము తెలియదని మన మిదివరకే చూచియున్నాము. అనుమానము లేక ఆప్తవాక్యము, ఉపమానము సాదృశ్య జ్ఞానము నీయవచ్చును.(౧). శక్తి సాదృశ్యసంఖ్యలు స్వతంత్ర ద్రవ్యములుగాఁ బరిగణింపఁబడెను; ఏలన నవి యితరవస్తువు

(౧) కారణములో నొకయదృష్టశక్తి యుండి, కార్యము నుదయింపఁ జేయుననుభావమును నైయాయికుఁడు ఖండించినాఁడు; ఏలన నాశక్తి ప్రత్యక్షానుమాన విషయము గాదు. (చూ: కుసుమాంజలి౹౹ ౧, ౫.)

(౧) ప్రకరణపంచిక. ౫ అ.

లుగా మారవు. నైయాయికుఁడు చెప్పిన విశేష మంగీకరింపఁ బడలేదు; ఏలన విశేష మొక విశిష్టగుణమే. అభావము ప్రదేశము లేక వస్తుస్థాన మాధారముగాఁ గలదే తప్ప నధిక మేమియుఁగాదు.

కుమారిలుఁడు ద్రవ్యములను భావములనియు నభావములనియు రెండుగా విభాగించెను. అభావములు నాలుగువిధములు; పూర్వములు, పరములు, పూర్ణములు, అన్యోన్యసంబంధులు. భావములు నాలుగువిధములు; ద్రవ్య గుణ కర్మ సామాన్యములు. శక్తి సాదృశ్యములు ద్రవ్యములోనివే. వటుత్వము వస్తుగుణమే; దానిననుమానింతుమేకాని చూడలేము. వస్తూత్పత్తితో నదియు నుదయించును. సంఖ్య యొకగుణమే. శక్తి సహజముగాని ఆధేయముగాని కావచ్చును. అనేకవస్తువులో కే గుణవర్గమును చూపులక్షణమే సాదృశ్యము. అది యొక ప్రత్యేకద్రవ్యము గాదు; ఏలన మనయనుభవములో సాదృశ్యము భిన్నరూపములలో గోచరించుచున్నది. కుమారిలు నభిప్రాయములో, ననుమాన మేవస్తువులలో నున్నదో వానినుండి వేరై విడిగానుండదు. ౨. ప్రభాకరునివలెనే కుమారిలుఁడును జాతిస్వభావము గోచరించునదని భావించును. 3. భిన్నవస్తువులకే సంబంధమనున దుండును; కాని, జాతికి విశేషమునకువలెనే, అవినాభావసంబంధముగల వస్తుసంబంధమే సమవాయమని చెప్పఁబడుటచే నది దురూహ్యమగు భావమగుచున్నది.

---

(౨) శ్లో॥ వా॥ ప్రత్యక్షసూత్రము. పు. ౧౭౬-౧౯౦)

(3) ఇంద్రియగోచర. శ్లో॥ వా॥ వనవాదము॥ పు. ౨౭.

గుణనిలయమైనది ద్రవ్యము; ద్రవ్యములు తొమ్మిది: పృథివ్యప్తేజోవాయురాకాశములు, ఆత్మయు, మనస్సును, దేశము, కాలమును. వీనికిఁ గుమారిలుఁడు తమస్సును, శబ్దమునుగూడఁ జేర్చును.[౧] భూ జలాగ్ని వాయువులకు రూప స్పర్శ గుణములున్నవి; అందుచే నివి నేత్రత్వగింద్రియములకు విషయములు. ఇతరద్రవ్యము లనుమానముచేఁ దెలియునే కాని ప్రత్యక్షములు గావు. ఆకాశముయొక్క ధావళ్యమునకుఁ గారణ మందుండు నగ్ని రేణువులే. ఆకాశము శబ్దమునకాశ్రయమని యనుమానింపఁబడినది. వాయు వుష్ణముగాదు శీతముగాదని ప్రభాకరుని మతము. అగ్నియొక్కగాని, జలముయొక్కగాని రేణువు లందుండుటచే వాయు శీతోష్ణగుణములు గోచరించును. వాయువు త్వగింద్రియగోచరమని కుమారిలు నభిప్రాయము.

౧౪ — ధర్మశాస్త్రము.

సముచిత జీవితవిధానమును దెల్పునది ధర్మము చోదనలక్షణయుక్తమైనది ధర్మమని జైమిని నిర్వచనము.[౨] చోదనము ధర్మమునకు లక్షణము. ఇది శాసనకర్తయొక్క శాసననిర్వచనము. శబరుననుసరించి, కర్మప్రేరణమొనర్చునవి చోదన

(౧) కాంతిలోపమే తమస్సని ప్రభాకరునిభావము. అదియొక ద్రవ్యముకాని, గుణముకాని యైనచో నది పగటివేళఁగూడ గోచరింపవలెను. తమస్సునకు నీలవర్ణ మున్నదనియు నది చలనశక్తిని గలిగియున్నదనియు నందుచే ద్రవ్యమనియుఁ గుమారిలునివాదము.

(౨) చోదనలక్షణోऽర్థోధర్మః॥ (౧, ౧, ౨)

వాక్యములు.3. విధి బాహ్యమునుండి వచ్చునది; మనకతీతమగు శక్తిసముద్భవములే విధులగుట దీనికిఁగారణము. చోదన యనగా నాంతరంగికమగు నుద్దీపనము, లేక యొత్తిడియని యింకొక యర్థమున్నది. అంతర్వాణి పలుకునది బాహ్యశాసనముతో నేకీభవించును. వ్యక్తిసంకల్పమును, జాతినిర్ణయమును సరిపోవును. విధివిహితకర్మ దుఃఖముకంటె నధికతర సుఖము నిచ్చునని భాష్యకారులు చూపయత్నించిరి; అందువలనవిధ్యుక్త ప్రవర్తనము శ్రేయఃప్రదము. ఈలోకమునఁ గాకున్నను, సుఖమే లక్ష్యమని పూర్వమీమాంస నిశ్చయించెను. పరలోక సుఖావాప్తికొఱకై మనమిహలోక సుఖకాంక్షను విడువవలయును. అనర్థహేతువగుకర్మ ధర్మముకాదు. విధ్యుక్తమైనదే ధర్మము; అది సుఖహేతువగును.౧. మనము విధ్యుక్తకర్మముల నాచరింపకున్నచో, మనకు సుఖమలభ్యమగుటేకాక, దుఃఖము తప్పనిదగును.

పూర్వమీమాంసా ధర్మశాస్త్రము శ్రుతిపై నాధారపడియున్నది. ౨. వేదవిధులు ధర్మమును వివరించును. వేదోక్తమైనదే సత్కర్మయని మీమాంసకు నభిప్రాయము; స్మృతివాక్యములకు సమానములగు వేదవాక్యములున్నవనియు

(3) చోదనేతి ప్రవర్తకశబ్దోనామ॥ (౧, ౧, ౨. పైశబరుఁడు.)

(౧) శాసనము, విధి; కర్తవ్యము ధర్మము; ఫలము కర్మ.

(౨) పోల్చు: ధర్మమునకు పాలేయిచ్చిన నిర్వచనము; "ఈశ్వరసంకల్పమున కనుగుణముగా, నిత్యానందప్రాప్తికి, మానవకల్యాణసిద్ధికిఁ జేయు కర్మయే ధర్మము."

నందుఁ గొన్ని నష్టములైనఁ గావచ్చుననియు సంప్రదాయ సిద్ధమైన సిద్ధాంతము. స్మృతిశ్రుతి విరోధమున్నచో స్మృతియే నిరాకరింపఁదగినది.౩. స్వార్థపరతతోఁ జెప్పఁబడిన స్మృతులను విడిచిపెట్టఁదగును.౪. స్మృతుల తరువాత సదాచారము ముఖ్యమైనది.౫ స్మృత్యుక్తములు కాని ధర్మములు సత్ప్రయోజన నియమములుగ భావింపఁదగును. ప్రాకృత వికారములకులొంగి మనము వర్తించుచో మన ప్రవర్తన మధర్మమగును.౬. వేదోక్త విధుల ననుసరించియే హిందూజీవితము నియమింపఁబడినదగుటచే, మీమాంసాసూత్రములు హిందూధర్మ నిర్ణయమున కత్యావసరములు. సంధ్యాది నిత్యకర్మలను, యథోచిత నైమిత్తికకర్మలను ననుష్ఠించుట మనమోక్షమున కవసరము. ఇవి మానరాని నియమములు. వానినాచరింపకున్నచో మనకుఁబ్రత్యవాయము కలుగును. విశిష్టకాంక్షాసిద్ధికై మనము కామ్యకర్మల నొనర్పవలెను. కాంక్షలు లేనిచోఁ గామ్యకర్మ లవసరము లేదు. నిషిద్ధకర్మలను జేయకున్నచో నరకప్రాప్తి లేకుండును; కామ్యకర్మలు చేయకున్నచో స్వార్థపరత నశించును; విధ్యుక్తకర్మాచరణము మోక్షసిద్ధినొసఁగును.

ద్విజులైన మూఁడు వర్ణములవారికే యజ్ఞకర్మార్హతగలదని జైమిని నిశ్చయము. ఆత్రేయుఁ డీతనిని సమర్థించెను. సర్వ

(౩) ౧, ౩, ౩.
(౪) ౧, ౩, ౪.
(౫) ౧, ౩, ౭-౯.
(౬) ౪, ౧, ౩.

వర్ణముల వారును యజ్ఞములు చేయవచ్చునని చెప్పఁబాదరి మున్నగువారు లేకపోలేదు. శూద్రులకు వేదాధికారము లేదు గావున వారికి యజ్ఞకర్మార్హత లేదని జైమిని వాదించెను.౧.

ప్రభాకరానుచరులు సంకల్పశక్తిని గూర్చి విశేష వివరణము చేసినారు. సిద్ధాంతముక్తావళిలో నిచ్ఛాపూర్వక ప్రవృత్తికి క్రింది దశాంతరము లున్నవని ప్రభాకరుఁడు సూచించినాఁడు: కార్యతాజ్ఞానము లేక ధర్మాచరణావశ్యకతాజ్ఞానము; చికీర్ష లేక దాని ననుష్ఠింపవలెనను కోరిక; ఇందట్టికర్మ చేయుటకు సాధ్యమేయను విశ్వాసమిమిడియున్నది(కృతిసాధ్యతాజ్ఞానము); ప్రవృత్తి; చేష్ట; క్రియ. కామ్యకర్మలోఁగల సత్ఫలకాంక్షకంటెఁ గార్యతాజ్ఞానము ముఖ్యమైనదని ప్రభాకరు నభిప్రాయమై యున్నది. వైదికయాగాది కర్మలలో విధి శబ్దశక్తిచే విధి చివర చెప్పిన ఫలమును సంపాదించు శక్తిని యజమానిలో నుదయింపఁజేయునని చెప్పఁబడెను. మనుష్యప్రయత్నమున కవకాశ మున్నదని మీమాంస యంగీకరించును; లేనిచో మానవుఁడు తన కర్మలకు బాధ్యతలేని వాఁడగును.

సరిగా నర్థము గ్రహించినచోఁ గర్మసూత్రమునకు వ్యక్తిస్వాతంత్ర్యమునకు వైరుధ్యము లేదు. మనము మొదటి యడుగు వేయుట మానవచ్చును; కాని వేసినచో నిఁక రెండవది

---

(౧) ౬, ౧, ౨౫-౩౮. కొన్ని విషయములను జైమిని తన కిష్టములేక ఖండించి, వేరర్థములను జెప్పెను. ౬, ౧, ౪౪-౫౦ లో నగ్న్యాధానము చేయు నధికారము నాలుగువర్ణములకుఁ జెందని రథకారునికిఁ గలదని యంగీకరించెను. నిషాదులు రౌద్రయజ్ఞమును జేయవచ్చును. (౬-౧, ౫౧-౫౨)

మొదలు తక్కిన యడుగుల నన్నిటిని కర్మసూత్రమే అభ్యాస బలముచే వేయించును.౧.

జాతియొక్క జ్ఞానమునే వేదములు ప్రకటించును; వివేక విలసితమగు ప్రజాభిప్రాయమున కది వ్యతిరేకముగా గోచరించిన యెడల సందేహముదయించుట కవకాశమున్నది. అత్యధిక సంఖ్యాకులంగీకరింతురు గావున వేదవిధులకు స్వతఃప్రామాణ్యమున్నదని కుమారిలుఁడు వాదించినాఁడు. వేదోక్తనియమముల ప్రామాణ్యమును జనాభిప్రాయము సమర్థించి పోషించుచున్నదని యాతని నిశ్చయము. కాని, ధర్మనిర్ణయవిషయములో వేదవాక్యములనే శిరసావహించుట శ్రేష్ఠమనియుఁ బ్రజాక్షేమమని కాని, జనులకు సుఖావహమని కాని తలఁచి స్థిరతలేని భావములను బట్టి నడచుట యుక్తము కాదనియు నాతఁడు బోధించినాఁడు.౨. మహాజనుల ప్రవర్తనము కూడ మనకు ధర్మస్వభావమును దెలియఁజేయును. వేదవిరుద్ధములగుటచే బౌద్ధుల స్వభావములను సమర్థించుటకుఁ గుమారిలుఁ డిచ్ఛగింపలేదు. అహింసాప్రశస్త్యము నుగ్గడించిన బౌద్ధనైతికప్రబోధ నియమావళి యోగ్యమైనదని యాతఁ డంగీకరించుటకు వెనుదీయ లేదు కాని, యది వేదమును నిరసించుటచే నయోగ్యమైనదని నిర్ణయించెను. బౌద్ధమతము బోధించిన సత్యమనేకానృత భావ

(౧) డేరియన్ గ్రేత ప్రష్నియా పతనకారణము నిట్లుచెప్పెను: "మనము స్వేచ్ఛగాఁ బాపకూపములోఁ బడుటకుఁ బరుగెత్తునప్పుడు, దేవుఁడుకూడ మనతో సహకరించును."

(౨) శ్లో॥ వా॥ ౨, ౨౪౨-౨౪౭.

ములచే నాచ్ఛాదింపఁబడినదని చెప్పి దానిని కుక్క తోలు సంచిలోఁ బోసిన క్షీరమని పోల్చినాఁడు.౧.

కర్మవలన సిద్ధిగలదను సిద్ధాంతమును లూథర్ ఫారిసీలు దురాచారముల నేసుక్రీస్తును ఖండించినట్లే, జడాత్మకమగు కర్మాచరణ విధానమును వేదాంతము నిరసించినది. ఎంత పవిత్ర కర్మనైనను, మనము సముచిత భావోజ్జ్వలత లేకుండ యంత్రమువలె చేయవచ్చును; అట్టి కర్మాచరణ విధాన మొక్కటియే మోక్షసాధనము కాఁజాలదు. దాని యందు మన ముంచు మూఢవిశ్వాసము ప్రమాదహేతువు కూడ నగును. పెక్కు యజ్ఞములను మన మాచరింపవచ్చును గాని మన హృదయములో నెట్టిమార్పును లేకుండవచ్చును. ధర్మమనఁగా నాంతరంగిక పరివర్తనము, వ్యక్తిపునర్నిర్మాణము నైనచో నిజముగా వలయునది స్వార్థపరతను హోమముచేయ వలయునుగాని యజ్ఞశాలలో నాజ్యమునుగాదు. శ్రద్ధాభక్తి తపస్సు౨.లు ముఖ్యములని వేదములు చెప్పును; యజ్ఞములలో వీనికిఁ బ్రాధాన్యములేదు. పరమేశ్వరార్పణ బుద్ధితో సర్వకర్మ లను జేయవలెనను ఆస్తికభావములు వేదానుకూలములై యున్నవి. కొందరనంతర మీమాంసావాదు లీభావమును

(౧) శ్వాచర్మనిక్షిప్తక్షీరవత్॥ (తంత్రవార్తికము॥ ౧, ౩, ౬. పు. ౧౨౭.)

(౨) శ్రద్ధాందేవా యజమానా...ఉపాసతే (ఋగ్వేదము॥౧౦, ౧౫౧ చూ: ఋగ్వేదము॥౧, ౧౫౬; ౧, ౧, ౧౦; ౧౦, ౬౦; ౬, ౩౪; ౧౦,౧౩౬; అథర్వణవేదము॥ ౪, ౮, ౩౯.)

సమర్థించిరి. ఈశ్వరార్పణ భావముతోఁ జేసిన విధ్యుక్తధర్మము మోక్షసాధనమని లౌగాక్షి భాస్కరుఁడు చెప్పినాఁడు.౧. ఈ లోకమునఁగాని, పరలోకమునఁగాని కర్మ ఫలప్రాప్తి యున్న దనుటవలన, స్వార్థత్యాగబుద్ధి, నిష్కామకర్మాచరణభావము కుంటువడును. మీమాంసకులు కేవలయజ్ఞకర్మలను౨.గూర్చియే మనకుఁ జెప్పువారగుటచే, మానవ జీవితములో నధికభాగము విడిచిపెట్టఁబడినది.

౧౫—అపూర్వము.

కర్మఫలప్రాప్తికొఱకే చెప్పఁబడినది. కర్మకుఁ గర్మ ఫలమునకు నిర్దిష్టసంబంధమున్నది. నేఁడుచేయఁబడిన యొక కర్మ గతించుటకుఁ బూర్వమొక యదృష్టరూపము నొంద నిదే, యెప్పుడో భవిష్యత్తులో నొకఫలిత మీయఁజాలదు. అట్టి యదృష్టశక్తి యొకటున్నదని నిశ్చయించి జైమిని దాని కపూర్వమని పేరిడెను. 3. అపూర్వమనఁగాఁ గర్మఫలము యొక్క అదృష్టమగు పూర్వస్థితియనిగాని, కర్మానంతర కర్మస్థితి యనిగాని చెప్పవచ్చును. యాగాదికర్మలు నియతఫలములను గొంతకాలము పోయినవెనుక నిచ్చునని పచింపఁబడెను గావున, నట్టి కాలాంతరఫలసిద్ధి యపూర్వసాహాయ్యములేనిదే సాధ్య

(౧) ఈశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణస్తు నిశ్శ్రేయసహేతుః (అర్థసంగ్రహము)

(౨) యాగాదిరేవధర్మః తల్లక్షణమ్ వేదప్రతిపాద్యః॥(అర్థసంగ్రహము పు. ౧.)

(3) అపూర్వము=పూర్వములేనిది.

పడదు. ౪. కర్మకుఁ గర్మఫలమునకుఁ గల తాత్త్వికబంధమే అపూర్వము. ౫. కర్మఫల ప్రదాత - పరమేశ్వరుఁడనుటకు మీమాంసకు లంగీకరింపరు; ఏలన భిన్నతలేని యేకాత్మకముగు కారణము భిన్నతగల కార్యోత్పత్తికి హేతువుకాఁజాలదు. ౬. ప్రధానకర్మయందుఁగాని, కర్తయందుఁగాని, కర్మాచరణకుఁ బూర్వమందు లేనట్టియు ననంతరమున్నట్టియు నొక శక్తియే అపూర్వమని కుమారిలుఁడు నిర్వచనముచెప్పి, దాని యస్తిత్వమును శ్రుతిస్మృతులే ప్రకటించినవని వచించినాఁడు. కర్మనుండి జనించి, ఫలావాప్తికి సాధనమైన శక్తియే యపూర్వము. అపూర్వాస్తిత్వము నంగీకరింపకున్నచో నెన్నియో వేదరహస్యములు నిరర్థకములగును. ఒకయజమానిచేసిన యాగ మా యజమానిలో నొకశక్తి నుద్భవింపఁజేయును. ఆశక్తి యాతనిలో నితరశక్తులవలెనే జీవితాంతమువఱకు నిలిచి, యనంతర మా కర్మఫల మాతని కొసఁగుచున్నది. ప్రభాకరు నభిప్రాయములో నపూర్వ మాత్మలో నుండఁజాలదు; ఏలన నాత్మ సర్వవ్యాపి యగుటచే నిష్క్రియాత్మకమైనది. కర్మ కర్తలో నొకవిలక్షణ శక్తి నుదయింపఁజేసి, తన్మూలమున ఫలప్రాప్తినిచ్చునను వాదము నాతఁ డంగీకరింపఁడు యాగక్రియవలన నట్టిశక్తి జనించునని ప్రత్యక్షానుమాన శబ్దప్రమాణములు చూపుట

---

(౪) పూర్వ॥ మీ॥ సూ॥ ౨, ౧, ౫.

(౫) పోల్చు: భీమాచార్యనిర్వచనము: యజ్ఞాదిజన్యః స్వర్గాదిజనకః కశ్చనగుణవిశేషః॥ (న్యాయకోశము)

(౬) శం॥ భా॥ 3, ౨, ౪౦.

లేదు. కర్తయొక్క పరిశ్రమవలనఁ గర్మ జరుగుచున్నదిగావున, గర్మఫల సాధనశక్తి యీపరిశ్రమలో నుండవచ్చును. అందుచే నీయపూర్వము కర్మయందే కాని కర్తయందుండదు. నియుక్తుఁడైన వ్యక్తియొక్క కర్మకుఁదగిన ఫలము నుదయింపఁజేయు ప్రత్యక్షకారణము కార్యమని 3. ౧. 3 లో నిరూపింపఁబడెను. ఈకార్యమనఁగాఁ గర్మ కాదు; ఏలనఁ గర్మ ఫలమునకుఁ బ్రత్యక్షకారణము కాదు. కార్యము కర్తయొక్క కృతివలన లేక పరిశ్రమవలన జనించునది. కర్తయందీ పరిశ్రమ నియోగింపఁబడును. ౧. పరిశ్రమ కర్తలోనొక కార్యమును జనింపఁజేయును; దీనికి ప్రభాకరుఁడు నియోగమని పేరుపెట్టెను. ఈనియోగము కర్తనొక కార్యాచరణమందు నియోగించును. కాని శాలికనాథుఁడుచెప్పిన రీతిని, యీనియోగము విధిసహాయము లేనిదే ఫలసిద్ధి నుత్పత్తిచేయఁజాలదు. ప్రభాకరుని ౧ భావము నర్థముచేసికొనుట సులభము కాదు; కాని కుమారిలుని భావముకంటె నీతఁడు చూపిన విశేషము లేదు.

అపూర్వసిద్ధాంతము నుద్ద్యోతకరుఁడు ఖండించినాఁడు.౨. అది నిత్యముగాదు; అయినచో మృతికవకాశమే లేదు; ఏలనఁ బుణ్యపాపములు నిత్యములగును, అపూర్వ మేకమైనచో సర్వజనుల సుఖదుఃఖములు సమానములు గావలెను. అపూర్వమొకటైనను, దానిని వ్యక్తీకరించు రూపము లనేకములుండ

(౧) 3, ౧, 3.

(౧) ప్రకరణపంచిక॥ పు. ౧౮౫.

(౨) న్యా॥ వా॥ ౧, ౧, ౭.

వచ్చుననియుఁ జెప్పుటకు వీలులేదు; ఏలన దానిని వ్యక్తీకరించు రూపమేదో మనకుఁదెలియదు; అది ఫలసిద్ధినిచ్చు శక్తియో; అపూర్వమునకుఁజెందిన శక్తియో తెలియదు. అపూర్వము నా శక్తియునొకటో, కాదో తెలియదు. గుప్తమైన యపూర్వము వ్యక్తమైనదన్నచో, నది మొదటనెట్లు గుప్తమైనదో చెప్పఁజాలము. నిత్యమగు నపూర్వము భిన్నవ్యక్తులకు భిన్నమైయుండు నన్నను, దానివ్యక్తీకరణమందలి క్లిష్టసమస్యలు తొలఁగవు. శంకరుఁడపూర్వ సిద్ధాంతమును విమర్శించెను. అపూర్వ మచేతన మగుటచే నది చేతనమైనదానిచేఁ జలితముగాకుండఁ జలించదు. అపూర్వనియమ మొక్కటియుఁ గర్మఫలకారణములను నిర్ణయింపదు. అపూర్వమాత్రము ననుసరించి యీశ్వరుఁడు కర్మఫలముల నిచ్చునన్నచోఁ, గర్మనియతి ననుసరించి ఫలప్రాప్తి నీశ్వరుఁడిచ్చునని చెప్పువేదాంతభావమే యగును.3.

౧౬—మోక్షము.

జైమినియు శబరుఁడును మోక్షసమస్యను బరిష్కరింపఁబూనుకొనలేదు. వారు స్వర్గద్వారమును జూపిరేకాని సంసారవిముక్తిమార్గమును జెప్పలేదు. ఇతరశాఖలవారిమోక్షసమస్యను గూర్చి యాలోచించుటచే ననంతర రచయితలు దీనిని విడిచిపెట్టుటకు వీలులేకపోయినది. పునర్జన్మ కారణమైన ధర్మాధర్మ ప్రవృత్తి త్యాగమే మోక్షమని ప్రభాకరుఁడు వచించెను. మోక్షమనఁగా, "సర్వ ధర్మాధర్మ నిర్మూలనముచేఁ బూర్తిగా

---

(3) కర్మాపేక్షా దపూర్వాపేక్షాద్వా యథాస్తు తథాస్తు ఈశ్వరాత్ఫలమ్॥ (శం॥ భా॥ 3, ౨, ౪౧.)

దేహధారణావశ్యకత నశించుటే"౧. యని నిర్వచనము చెప్పఁబడెను. సంసారమునందు సుఖములు దుఃఖసమ్మిశ్రితములై యుండుటెఱిఁగి, మానవుఁడు ముముక్షువగును. ఆతఁడు నిషిద్ధకర్మలనే కాక, యిహపరములలోఁ గొంతసుఖమునిచ్చు విధ్యుక్తకర్మలనుగూడఁ జేయుటమానును. ప్రారబ్ధకర్మ క్షయమగుటకు వలయుఁ బ్రాయశ్చిత్తముల నాతఁడు నెరవేర్చి, తృప్తిచేతను, మనోనిగ్రహముచేతను, నాత్మజ్ఞానముచేతను, జన్మనాశనమొనర్చుకొనును. ౨ కేవలజ్ఞానము బంధవిముక్తి నొసఁగఁజాలదు; కర్మనాశనము మోక్షహేతువు ఇఁకఁ బుణ్యపాపముల నార్జింపకుండ జ్ఞానము చేయఁగలదు. 3. ప్రభాకరానుచరులు కేవల కర్మచే మోక్షసిద్ధిలేదని తలఁచిరి. కర్మ, ఫలాగమసంధిచేఁ బునర్జన్మహేతువగును. మన యిచ్ఛానిచ్ఛలు మనకుఁ గలుఁగఁబోవు జన్మస్వభావమును నిర్ణయించును. మోక్షము వలయుచో నీశాఖా చంక్రమణమును ఖండింపవలెను. సుఖ దుఃఖ నిరాసమే మోక్షము. అది యొక యానందస్థితి కాదు; నిర్గుణమైన యాత్మ కానందగుణము నుండదు; మోక్ష మాత్మసహజస్థితిలో నొందుటే. ౪.

ఆత్యంతికస్తుదేహోచ్ఛేదో నిశ్శేష ధర్మాధర్మ పరిక్షయనిబంధనో మోక్షఇతిసిద్ధమ్। ధర్మాధర్మవశీకృతో జీవస్తాసుతాసుయోనిషు సంసృతి॥ (ప్రకరణపంచిక॥ తత్త్వాలోకము పు ౧౫౬)

(౨) శమదమబ్రహ్మచర్యాదికోప బృంహితేన ఆత్మజ్ఞానేన॥ పు ౧౫౭

(3) దీనికి భిన్నభావమునకుఁ జూడు. బృహచ్చింతామణి వారణాశి ప్రతి॥ పు ౫౭.

(౪) స్వాత్మస్ఫురణరూపః॥

దుఃఖవిరహితమైన ఆత్మయొక్క స్వస్థితియే మోక్షమని కుమారిలు నభిప్రాయము.(1) ఆత్మానంద సిద్ధియే మోక్షమని కొందరు తలఁచిరి.(2) దీనికిఁ గుమారిలుని భావము వ్యతిరేకము; అభావలక్షణయుక్తమైనది గాకున్నచో మోక్షము నిత్యమైనది కాఁజాలదు.(3) దుఃఖవిముక్తియే కాని మోక్షమనఁగా సుఖానుభూతికాదనియే పార్థసారథియుఁ దలఁచినాఁడు. ఆత్మ జ్ఞానశక్తి లక్షణముగలది. వస్తుజ్ఞానము బుద్ధీంద్రియప్రవృత్తి చేతనే కలుగుచున్నది. బుద్ధీంద్రియములు మోక్షావస్థలో లేవు గావున;నాత్మ నిర్వికార శుద్ధరూపములో నుండును. సుఖదుఃఖాది లక్షణవిరహితమై మోక్షస్థితి యుండును. అది బాహ్యవస్తుజ్ఞానము కాని, యాంతరంగిక విచారము కాని లేని యవస్థ, కాని కుమారిలుఁడాత్మజ్ఞానసిద్ధిరూపము గలదే మోక్షమని చెప్పుట వలన నద్వైతభావమునకు దగ్గరగా వచ్చినాఁడు. మోక్షసిద్ధికి జ్ఞానము చాలదని యాతఁడు భావించినాఁడు,జ్ఞానసహిత కర్మ మోక్షము నిచ్చునని యాతని నిశ్చయము.

౧౭— ఈశ్వరుఁడు.

వేదోక్తములైనచో హోమములను సమర్పించుట కవసరమగు వివిధదేవతలను పూర్వమీమాంస కల్పించెను. వైదిక ధర్మాచరణమున కొఱ పరమేశ్వరుఁ డవసరము లేదు కావున నీ దేవతలను మించిన భావకల్పనము చేయఁబడలేదు. జైమిని

(1) పరమాత్మ ప్రాప్త్యవస్థామాత్రమ్॥

(2) చిత్తేనస్వాత్మ సంఖ్యానుభూతి॥

(3) శ్లో॥ వా॥ సంబంధాక్షేప పరిహారమ్॥ పు. ౨౦౫.

దేవుని యెడఁదాక్షిణ్యభావమును జూపెనే కాని, నాస్తికభావమును బ్రదర్శింపలేదు. వైదిక మతానుష్ఠానములో నేయంశమునకును దైవసాహాయ్యమవసరము లేదు. నిత్యమై స్వయంస్థితిగల వేదము ధర్మప్రవచనము చేసెను; వేదముల కీశ్వర కర్తృత్వము నాపాదించు యత్నము తిరస్కరింపఁబడినదని యిదివరకే చూచియుంటిమి. యజ్ఞఫలప్రాప్తికే దేవునికృపయు నవసరము లేదు. కర్మలకు వెంటనే ఫలితము సిద్ధించకపోయినను, దానివలన నతీంద్రియమైన యపూర్వముదయించి, సముచితకాలములోఁ గర్తకు ఫలావాప్తి నొసఁగును. సర్వజ్ఞుఁడగు నొకయీశ్వరుఁడున్నాఁడని చూపుటకుఁ బ్రమాణభూతములగు నాధారము లెవ్వియును లేవు. ప్రత్యక్షానుమాన శబ్దప్రమాణములా పని చేయలేవు. "అతఁడన్నియు నెఱుఁగును", ఆతఁడు ప్రపంచమునంతను దెలిసినవాఁడు" మున్నగువాక్యములు యాగకర్తను స్తవముచేయునవే. కర్మయుఁ గర్మఫలముయొక్కయుఁ బౌరంపర్యము బీజవృక్షన్యాయమున ననంతముగా నడచుచుండును. కల్పాంతమున లయము, తిరిగి పునస్సృష్టిజరుగునను వాదమునకు మీమాంస సుముఖముగాదు. పరిణామ ప్రళయవిధానము నిత్యమైనది. ఒకానొక ముహూర్తమున జీవుల పరిణామమును పరమేశ్వరుఁడు ఖండించి, పునస్సృష్టివేళ వానినిఁదిరిగి కల్పించునని తలఁచుట కవకాశము లేదు. సృష్టిలోభాగములకు లయోత్పత్తి పద్ధతులున్నవిగాని, సృష్టికి మొత్తముమీఁద లేవని ప్రభాకరుఁడు తలఁచినాఁడు. మనుజపశుసంతతుల దేహోత్పత్తికి జననీజనకులే కారణములుగాని, యీశ్వరుని జోక్యమేమియు నవసరము లేదు.

దైవేచ్ఛవలన నణువులు పనిచేయుచున్నవని చెప్పఁజాలము; ఏలన మన యనుభవములోఁ బ్రతిజీవాత్మయు దానికి సంబంధించిన దేహముపైఁ దానే పనిచేయుచున్నది. అణువులు దేవుని శరీరము గావు. దేవుని కొక శరీరమున్నదని మన మంగీకరించినను, నాశరీరప్రవృత్తికిఁ గర్త దేవుఁడే యని చెప్పవచ్చును. దేవునిప్రయత్నము నిత్యమైనదైనచో నణువులు నిరవధిక ప్రవృత్తినిఁ గలిగి యుండవలెను. ధర్మాధర్మములను నడపు దైవశక్తి యున్నదనియుఁ జెప్పఁజాలము; ఏలన నవి బుద్ధిగల వ్యక్తులకుఁ జెందినవి. ఒకవ్యక్తి, యెంతటి ఘనుఁడైన నింకొకని ధర్మాధర్మముల నెఱుఁగఁ జాలఁడు. ఇతరుల అదృష్టమగు ధర్మమును దేవుఁడు తన మనస్సుతోఁగాని యింద్రియములతోఁగాని చూడ లేఁడు; ఏలన నితరుల ధర్మమాతని శరీరమునకు బాహ్యమున నున్నది, ధర్మాధర్మములను దేవుఁ డెట్లు నడపునో సులభముగా నవబోధమగుటలేదు. దేవుని యాజమాన్యము సంయోగ సంబంధము కాఁజాలదు; ఏలన ధర్మాధర్మములు గుణములు, సంయోగము ద్రవ్యములకే గాని యుండదు. అది సమవాయ సంబంధమును గాఁజాలదు; ఏలన ధర్మాధర్మము లితరజీవగతములై యున్నవి గాని దేవునిలో లేవు.

తర్కముచే నీశ్వరాస్తిత్వమును స్థాపించి, వేదము లీశ్వరకృతములని ప్రకటించిన న్యాయదర్శన సిద్ధాంతమును గుమారిలుఁడు ఖండించినాఁడు. ఈశ్వరకృతములని చెప్పఁబడిన వేదము లీశ్వరుఁడు జగత్కర్తయని చెప్పినచో నీ-

భావమున కెంతయో విలువనీయనక్కర లేదు. ౧. సృష్టికర్త సృష్టిని సృజించినచో దానికి సాక్షులెవరు? మఱియు నాతఁడా సృష్టి నెట్లుచేసెను? ఈశ్వరునికొక భౌతిక దేహము లేనిచో నాతనికి సృజనకాంక్షయే యుండదు. ఒకవేళనున్నచో, నాతని శరీరసృష్టి కింకొక సృష్టికర్త యుండవలెను. ఈశ్వరుని దేహము నిత్యమన్నచో, భూమ్యాది భూతములింకను సృజింపఁబడ లేదు గావున, నేపదార్థములతో నాతనిశరీరము కల్పితమై నది? అతని సృష్టివ్యాపారమునకుఁ బూర్వమే పదార్థమున్నచో, మొదట నీశ్వరుఁడే కాకుండఁ గొన్నిద్రవ్యములున్నవని యంగీక రింపవలసియుండును. దుఃఖ దూషితమైన లోకసృష్టి చేయుటలో నీశ్వరు నుద్దేశమేమి? పూర్వకర్మయే కారణమనుటకు వీలు లే దేలన నటఃపూర్వ మొకసృష్టి లేదు. కృపచే సృజించెననుట కును వీలు లేదేలన, గ్రృపచూపవలసిన జీవు లదివఱకు లేరు. మఱియు నాతని కృపయే సృష్టికారణమైనచో సుఖజీవులను సృజించియుండవలెను. దుఃఖాంశ లేనిదే సృష్టి యసాధ్యమన రాదు; ఏలన దేవుని కసాధ్యములుండరాదు. అట్లుకాక యీశ్వ రుని కితరనిర్బంధహేతువులున్నచో నప్పుడాతఁడు సర్వశక్తిసమ న్వితుఁడగుట సత్యమగును. సృష్టి నీశ్వరుఁడు వినోదము కొఱకుఁ జేసెనన్నచో, నీశ్వరుఁడు సంపూర్ణానందస్వరూపి యను సిద్ధాంతము వ్యర్థమగుటయు, వినోదముకొఱ కీశ్వరుఁ డెంతయో శ్రమకు లోనగుటయు జరుగును. మఱియుఁ జేసిన

---

(౧) శ్లో॥ వా॥ సంబంధాక్షేప పరిహారము పు. ౧౧౪; చోదన సూత్రము పు. ౧౪౨)

సృష్టిని నాశనముచేయు కోరికయు నీశ్వరుని కనుచితమేయగును. ఈశ్వరుని మాటలను మనమేలనమ్మవలెను? ఆతఁడు నిజముగా సృష్టి చేసినవాఁడు కాకున్నను దనకెంతయో శక్తిగలదనిచూపుటకై యిట్లు వచించియుండవచ్చును.౧. ధర్మపరిమాణములో నితరులకంటె నీశ్వరుఁడు భిన్నుఁడన్నచో, నది వేదములవలననే సాధ్యమగుటచే, సృష్టికిఁ బూర్వము వేదము లుండియుండవలెను.౧. అణువు లీశ్వరేచ్ఛ ననుసరించి వర్తించునన్నచో, నాతని కా యిచ్ఛ యెట్లు జనించెను? అదృష్టమువంటి దానిని యిచ్ఛకుఁ గారణమైనచో నదృష్టమే సృష్టికిని గారణము గావచ్చును.౨. ఈశ్వరుఁ డన్యముపై నాధారపడినచో నాతని స్వాతంత్ర్యము కుంటుపడును. ఈశ్వరుని సంకల్పమే జగత్కారణ మన్నచో, కర్మ సిద్ధాంతము నిరర్థకమగును.

దేవతల దేహలక్షణముల విషయములో వేదము లట్లు వర్ణించుటకా దేవతలను సంకీర్తనముచేయుటే యుద్దేశము. “నీహస్తముల నూతఁగాఁ గొంటిన”ను వాక్యమునకు, “నీసంరక్షణము నపేక్షించుచున్నాన”నియే యర్థము.3. ప్రభాకరకుమారిలు లిర్వురును దేవతలకు దేహములున్నవని యంగీకరింపరు. మనకర్మలకు ఫలితముల నే దేవతలయొక్క దయవలనను మనము పొందుటలేదు; అందుచే దేవతలకు దేహము

(౧) అస్పృష్ట్వాపిహి అసౌ బ్రూయాదాత్మైశ్వర్య ప్రకాశనాత్॥ ౬౦.
(౧) శ్లో॥వా॥ సంబంధాక్షేపపరిహారము॥ పు.౪౪-౭౨; ౧౧౪-౧౨౬.
(౨) ,, ,, ,, పు. ౭౨-౭3.
(3) చూ: శబరుఁడు. ౯, ౧, ౯ పై.

లుండనవసరము లేదు. ఆది మీమాంసకులు దేవతలకుఁ గొంత స్వరూప యాథార్థ్య మున్నదని చెప్పిరిగాని, యనంతర మీమాంసకులు మంత్రములకే ప్రాముఖ్యమున్నదని యుగ్గడింపఁ దలఁచి, యాగకర్త మంత్రములకే శ్రద్ధచూపవలెను గాని దేవతల కవసరము లేదని వాదించినారు. దేవత లూహా కల్పితులని భావించియు, వారికి హోమములు సమర్పించుట వలనఁ గర్మ ఫలసిద్ధి యగునని యే చెప్పిరి. మంత్రములకు వేఱే దేవతలున్నారని వారు విశ్వసింపలేదు.౪.

ఇటీవలఁ బూర్వమీమాంసను గూర్చిన యొక గ్రంథములో నీవిషయమును గూర్చిన మీమాంసా భావమునకును వేదాంతభావమునకును సామరస్యమును జూపుట కొఱ కింత వాదము ప్రకటింపఁబడెను.౧. ఫలప్రదానము లిచ్చుదాతగా నీశ్వరుని యస్తిత్వమును జైమిని నిరసించెనేగాని, జగత్కర్తగా నీశ్వరుఁడు లేఁడని యాతఁడు వాదించి యుండలేదని వచింపఁబడెను. ఈశ్వరుఁడు జగత్కర్తయుఁ గర్మఫలప్రదాతయుఁ గూడనై యున్నాఁడని శాఖాంతరులు చెప్పఁగా, (గర్మఫల ప్రదాత యీశ్వరుఁడు గాఁడని జైమిని భావమని చెప్పఁబడెను. ఏది సుఖమునుగాని దుఃఖమునుగాని యిచ్చునో దానినే ఫలమనిరి. అదియొక వ్యక్తికి సుఖదుఃఖానుభవ మిచ్చునపుడే ఫలమనఁబడును.౨. ఒక ఫలమునకుఁ గర్మ కారణమని చెప్పఁబడి

(౪) చూ: ఆపదేవుఁడు. దేవతాస్వరూప విచారమ్॥

(౧) పి శాస్త్రి. పూర్వమీమాంస॥ పు. 3.

(౨) శబరభాష్యము॥ 3, ౨, 3౮.

నపుడు, దాని యర్థమేమనఁగా నొకవస్తువు జనించుటయే కాక యావస్తువొక వ్యక్తికి భోగ్యమైనది. బాదరాయణుఁడు తన గ్రంథ తృతీయాధ్యాయములో జైమినీయ సిద్ధాంతమును విచారించి,కర్మఫలము నిచ్చునది యపూర్వమేకాని దేవుఁడు కాడను జైమిని భావమును ఖండించినాఁడు. దేవుఁడు సృష్టికర్త గాఁడని జైమిని భావమేయైనచో దాని విచారణను బాదరాయణుఁడు ద్వితీయాధ్యాయములోనే చేసియుండెడివాఁడు. ఏలన ద్వితీయాధ్యాయములో వ్యతిరేక మతసిద్ధాంతముల నాతఁడు విమర్శించినాఁడు. సృష్టిలోని విభేదముల కన్నిటికి నీశ్వరునే బాధ్యునొనర్చినచో నీశ్వరునికిఁ బాక్షికదృష్టియు నిర్దాక్షిణ్యమును సంక్రమించును గావున, జైమిని జీవరాసుల భిన్నానుభవకారణము పూర్వకర్మయే యని నిశ్చయించినాఁడు. ఈవివరణము సహేతుకము గాదు. మనకు సుఖదుఃఖము లిచ్చుటకు ముందు వస్తూత్పత్తి యుండవలెను. మనకు సుఖదుఃఖప్రదాత పూర్వమైనచో నదియే సృష్టికిని గారణమై యుండవలెను. సృష్టి కర్మ కీశ్వరుఁ డవసరమైనచో నపూర్వమనఁగాఁ గేవల కర్మనియతియే యగుటయు దాని ననుసరించి యీశ్వరుఁడు సృష్టి చేయుటయుఁ దటస్థించును. ప్రత్యక్షముగానో పరోక్షముగానో సృష్టికర్తయుఁ గర్మఫల ప్రదాతయు నీశ్వరుఁడే యగును.

పూర్వమీమాంసలో నీలోప మసంతృప్తిహేతువగుటచే ననంతర రచయితలు రహస్యముగా దేవునందుఁ జేర్చిరి. జడమైన అపూర్వనియమము సృష్టిలో విశేషసమన్వయలక్షణమునుజూపు ఫలితములకుఁ గర్తకాఁజాలదను వాదములోని

నపుడు, దాని యర్థమేమనఁగా నొకవస్తువు జనించుటయే కాక యావస్తువొక వ్యక్తికి భోగ్యమైనది. బాదరాయణుఁడు తన గ్రంథ తృతీయాధ్యాయములో జైమినీయ సిద్ధాంతమును విచారించి,కర్మఫలము నిచ్చునది యపూర్వమే కాని దేవుఁడు కాడను జైమిని భావమును ఖండించినాఁడు. దేవుఁడు సృష్టికర్త గాఁడని జైమిని భావమేయైనచో దాని విచారణను బాదరాయణుఁడు ద్వితీయాధ్యాయములోనే చేసియుండెడివాఁడు. ఏలన ద్వితీయాధ్యాయములో వ్యతిరేక మతసిద్ధాంతముల నాతఁడు విమర్శించినాఁడు. సృష్టిలోని విభేదముల కన్నిటికి నీశ్వరునే బాధ్యునొనర్చినచో నీశ్వరునికిఁ బాక్షికదృష్టియు నిర్దాక్షిణ్యమును సంక్రమించును గావున, జైమిని జీవరాసుల భిన్నానుభవకారణము పూర్వకర్మయే యని నిశ్చయించినాఁడు. ఈవివరణము సహేతుకము గాదు. మనకు సుఖదుఃఖము లిచ్చుటకు ముందు వస్తూత్పత్తి యుండవలెను. మనకు సుఖదుఃఖప్రదాత పూర్వమైనచో నదియే సృష్టికిని గారణమై యుండవలెను. సృష్టి కర్మ కీశ్వరుఁ డవసరమైనచో నపూర్వమనఁగాఁ గేవల కర్మనియతియే యగుటయు దాని ననుసరించి యీశ్వరుఁడు సృష్టి చేయుటయుఁ దటస్థించును. ప్రత్యక్షముగానో పరోక్షముగానో సృష్టికర్తయుఁ గర్మఫల ప్రదాతయు నీశ్వరుఁడే యగును.

పూర్వమీమాంసలో నీలోప మసంతృప్తిహేతువగుటచే ననంతర రచయితలు రహస్యముగా దేవునందుఁ జేర్చిరి. జడమైన అపూర్వనియమము సృష్టిలో విశేషసమన్వయలక్షణమునుజూపు ఫలితములకుఁ గర్తకాఁజాలదను వాదములోని

మందురు; ఇది యీశ్వరునిచే స్థాపింపఁబడినది."౧. కుమారిలుఁడు తన గ్రంథమును శివప్రార్థనముతో నారంభించెను. "ఎవని దేహము శుద్ధజ్ఞానస్వరూపమో, మూఁడు వేదము లెవనికి మూఁడు నేత్రములో యెవఁ డానందసిద్ధికి హేతుభూతుఁడో, యెవఁ డర్ధచంద్రభూషితుఁడో యా శివునకు నేను ప్రణమిల్లుచున్నాను."౨. వేదము లీశ్వరసంకల్ప రూపములు. యాగాది కర్మ లానందప్రాప్తికి విశిష్ట కారణములు గావచ్చునుగాని, యీశ్వరుఁడే ప్రధాన హేతువు నాఁడు ప్రచారములోనున్న లోకాయత మతములకు వ్యతిరేకములైన ఆస్తికమార్గముల కనుగుణముగా నుండుటకై, మీమాంసా తత్త్వమున కర్థవివర

---

(౧) శబ్దబ్రహ్మేతి యచ్చేదమ్ శాస్త్రమ్ వేదాఖ్య ముచ్యతే।
తదప్యధిష్ఠితమ్ సర్వమ్ ఏకేన పరమాత్మనా॥

(౨) విశుద్ధజ్ఞానదేహాయ త్రివేదీ దివ్యచక్షుషే। (తంత్రవార్తికము. పు. ౭౧౯.) శ్రేయః ప్రాప్తినిమిత్తాయ నమః సోమార్ధధారిణే॥ (శ్లో॥ వా॥ ౧,౧. పార్థసారథి తన న్యాయరత్నాకరములో నీశ్లోకమునకుఁ గుమారిలుఁ డాస్తికభావబద్ధుఁడు గాకుండు నర్థమును జెప్పెను. శ్లోకము యజ్ఞపరమని యాతఁడు వచించెను. విశుద్ధమ్ మీమాంసయా సంశోధితమ్ జ్ఞానమేవ దేహో యస్య; త్రివేద్యేవ దివ్యమ్ చక్షుః ప్రకాశకం యస్య; సోమస్య అర్ధమ్ స్థానమ్ గ్రహచమసాది తద్ధారిణే ఇతి యజ్ఞపక్షే ఒపి సంగచ్ఛతే॥ కాని కుమారిలుఁడు సగుణ శివుని స్మరించెనని యాతఁ డంగీకరించెను. విశ్వేశ్వరమ్ మహాదేవమ్ స్తుతిపూర్వమ్ నమస్యతి॥ స॥ ద॥ సా॥ సంగ్రహమునుండి కుమారిలుఁ డాత్మ యొకము నసేకము నని చెప్పెనని తెలియుచున్నది. ఈగ్రంథము కొన్ని యితర వేదాంత గ్రంథములవలెనే కుమారిలుఁడు వేదాంతియని నిరూపింపఁజూచెను.

ణము చేయు కుమారిలుని సంకల్ప మిట్టిభావముల కనుకూలముగా నున్నది.౧.

ఒకతత్త్వశాస్త్రముగాఁ బూర్వమీమాంస సంతృప్తి నొసఁగఁజాలదని చెప్పనవసరము లేదు. సృష్టినిగూర్చి యొక తాత్త్వికభావముగా నది యసమగ్రమైయున్నది. పరమార్థము, పరమార్థమునకు జడపదార్థ జీవరాశితోఁగల సంబంధములను గూర్చిన మూలసమస్యల నది పరిష్కరింపఁబూనుకొనలేదు. అదిప్రకటించిన ధర్మము చైతన్యరహితము; అదివివరించిన మతము హేతుబద్ధము గాదు. అత్యంతముఖ్యమైనది యాగసమాచరణమే; యాగకర్తలయెదుట దేవతలును నిలువఁజాలరైరి. దేవతనామము చతుర్థీవిభక్తిలోఁ జెప్పఁబడినది హేతురహితముగాదని యనంతరమీమాంసకులు బహిరంగముగాఁ జెప్పిరి. 'ఇంద్రాయస్వాహా' యను దానిలో నింద్రుఁడు దేవత. (అనఁగా యాగకర్త యింద్రునికొఱకు కాతనిపైఁ గృపచే హోమముచేయుచున్నాఁడని భావము.) ఇట్టి మతములో హృదయమును స్పందింపఁజేసి, చైతన్యవంతమగున దేదియు నుండుటకవకాశము లేదు. ఈకారణమువలన వైష్ణవ, శైవ, తాంత్రికసిద్ధాంతకల్పితమైన యేకేశ్వరతత్త్వము లుదయించుటలో నాశ్చర్యము లేదు. మనము నిత్యము నాతనిపై నాధారపడి, మనకష్టసుఖములలో మనహృదయము నాతనికర్పించి ధైర్య

(౧) ప్రాయేణైవహి మీమాంసా లోకేలోకాయతికృతా।
తమాస్తికపథే కర్తుమయమ్ యత్నః కృతోమయా॥
శ్లో॥ వా॥ ౧, ౧౦.)

ముతో నుండుటకు వీలగునో, పరమేశ్వరు నిభిన్నతత్త్వములు మనకుఁ బ్రసాదించినవి.

ఉదాహృతగ్రంథములు

౧. గంగానాథ్‌ఝా: శ్లోకవార్త్తికము.
౨. గంగానాథ్‌ఝా: పూర్వమీమాంస; ప్రభాకరశాఖ
3. కీత్: కర్మమీమాంస.
౪. పి. శాస్త్రి: పూర్వమీమాంసకుపోద్ఘాతము.
౫. సర్కార్: అర్థవివరణమునకు మీమాంసాసూత్రములు.

ఓం

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

సప్తమాధ్యాయము

వేదాంత సూత్రములు

౧—ఉపోద్ఘాతము.

వేదాంతమందలి తాత్త్వికసంపత్తిచేతనేగాక, భారతీయ మతముతో దానికిఁగల సన్నిహిత సంబంధముచేతను, మఱే యితర తత్త్వముకంటె నిది భరతవర్షమున నధికముగా సజీవమై యుండుటచేతను దీని నెక్కుడు శ్రద్ధతో మనము పరిశీలింప వలసియున్నది. ఏదో యొకరూపములో వేదాంతమే భారతీయ వైజ్ఞానికభావముగా నేటిప్రపంచమునఁ బ్రచారము పొంది యున్నది.

'వేదాంత'మనఁగా వేదముల చివరిభాగమునం దనఁగా నుపనిషత్తులందుఁ బ్రకటింపఁబడిన సిద్ధాంత సముచ్చయమని యర్థము. ఉపనిషద్భావములు వేదముల పరమలక్ష్యమును లేక

వేదసారమును బ్రకటించును.౧. పరబ్రహ్మతత్త్వమును వివరించును గావున వేదాంతసూత్రములను బ్రహ్మసూత్రములనియు నిర్గుణపరమాత్మ స్వరూపమును వివరించును గావున శారీరక సూత్రములనియుఁ గూడఁ బేర్కొనఁబడెను.౨. వేదోక్తమై, ధర్మజిజ్ఞాసయుఁ ధర్మఫలప్రసక్తియుఁగలిగి జైమిని విరచితమైనది కర్మమీమాంస యనియు,నుపనిషదాస్తిక తాత్త్వికభావములను వర్ణించు బాదరాయణ కృతమైన దుత్తరమీమాంస యనియుఁ బ్రసిద్ధములైనవి.3. రెండును గలిసి వేదసర్వస్వమును సమ్యక్పరిశీలనము చేయును.

ఉపనిషత్తులు భిన్నదృక్పథములనుండి చేయఁబడిన సత్యావలోకనము లేకాని, మహాసమస్యలనొకటి వెనుక నొకటిగాఁ దీసికొని చర్చించినవి గావు. కాని యవి శ్రుతులవంటి యపౌరుషేయప్రామాణ్యముగలవని విశ్వసించువారు, వానియందు సమ్యక్సమన్వయముపొందిన మహోపదేశ మిమిడి యున్నదని చూపవలసియున్నారు; బాదరాయణుఁడీ కృత్యమును నెరవేర్పఁబూనినాఁడు. ఈయన రచన శాస్త్రీయతత్త్వ

(౧. "తైలేషు తైలవద్వేదే వేదాంతస్సుప్రతిష్ఠితః" (ముక్తికోపనిషత్తు) గౌతముఁ డుపనిషత్తులకును వేదాంతమునకును భేదమున్నదనును. (౨౨-౯) కాని సంప్రదాయము ననుసరించి ఉపనిషద్వాదులే వేదాంతానుయాయులని చెప్పుదురు

(౨) శరీరము=దేహము.

(3) పోల్చు: వేదాంతవాక్య కుసుమగ్రథనార్థత్వాత్ సూత్రాణామ్॥ (శం॥ భా॥ ౧, ౧, ౪.)

నిర్మాణమనుటకంటె, ఆస్తికతత్త్వ వివరణమనుట యుక్తము. "న్యూటెస్టమెంటుతో క్రిస్టియన్ డాగ్మాటిక్సు కెట్టిసంబంధ మున్నదో, అట్టిసంబంధమే బాదరాయణకృతి కుపనిషత్తులతో నున్నది. దేవునిఁగూర్చియుఁ బ్రపంచమునుగూర్చియు జీవాత్మ యొక్క సంసారపరివర్తనమును మోక్షమునుగూర్చియు నది యన్వేషణము చేసి, సిద్ధాంతములకుఁ గన్పట్టు వైరుధ్యములఁ బోలఁగించి, వాని నేకసూత్రబద్ధ మొనర్చి, ముఖ్యముగా విరోధుల విచ్ఛేదక విమర్శలనుండి వానినిఁ గాపాడను ద్దేశించెను."౧ ఇందైదు వందల యేబదియైదు సూత్రములున్నవి; ఇందుఁ జాలసూత్రములు రెండు మూడు పదములుగలవే; వీనిలో వేదాంతతత్త్వమంతయు నిర్వచింపఁబడెను. సూత్రములు స్వయముగా బోధపడవు; అర్థనిర్ణయములో భాష్యకారునికిఁ బూర్ణస్వేచ్ఛనిచ్చును. ఇవి యేనిర్దిష్టరూపమునిచ్చుట కనుమతింపవు. వీని యుపదేశము కొన్నివేళలవ్యక్తిగతాస్తిక భావోజ్జ్వల ప్రకాశముగలిగినదిగను, కొన్నివేళల నద్వైతభావ కల్పనాన్వితముగను వ్యక్తీకరింపఁబడినది. భిన్నములైన ఆస్తికమతశాఖలలో భిన్నములైన సంప్రదాయములతిప్రాచీనకాలముననే సుస్థాపితములై, శంకర రామానుజాదులచే రచనాకృతిఁ గాంచినవి. భాష్యకారులలో ముఖ్యులగువారు, శంకరుఁడు. భాస్కరుఁడు, యాదవప్రకాశుఁడు, రామానుజుఁడు, కేశవుఁడు, నీలకంఠుఁడు, మాధవుఁడు, బలదేవుఁడు, వల్లభుఁడు, విజ్ఞాన

(౧) డి. యస్. ఇ. పు. ౨౧.

భిక్షువు.౧. వీరందరు నొకేతత్త్వమును బెంపొందింపరు; మఱియు సూత్రార్థనిరూపణచేయుటలో నెవరిభావము సక్రమమైనదో చెప్పుట సులభవిషయము కాదు. ఏలన నీసూత్రసిద్ధాంతములు సందేహాస్పదములై విశేషముగాఁ జర్చింపఁబడుచున్నదినములలో నీభాష్యములు రచింపఁబడినవి. ఈ భాష్యకారులు తమ కదివరకేయున్న నిశ్చితభావముల కనుగుణముగా సూత్రముల కర్థవివరణములుచేసిరి; తమ తాత్త్విక సిద్ధాంతములను సమర్థించుటకు వీలుగా స్పష్టార్థములనిచ్చు పదముల కర్థాంతరములుచెప్పి, సూత్రముల తాత్పర్యముల నిచ్చవచ్చినరీతిని నిర్ణయించిరి. ఎవరెట్టి కృషిచేసినను, వారి కనుగుణమైన తత్త్వభావముల నీయఁగల యపూర్వసామర్థ్య సమన్విత లక్షణములుగల వీ సూత్రములు.

బాదరాయణ సూత్రము లితరవేదాంత ప్రవక్తలను స్మరించియుండుటచే బాదరాయణునికి భిన్నముగా నుపనిషత్తులకు స్వతంత్రముగా నర్థవివరణ మొనర్చినవారు గొందరు గల

---

(౧) అత్యంతప్రాచీన భాష్యకారులలో ఉకుఁడొక భారతీయ సంప్రదాయముకూడఁ జెప్పెను. శబరుఁడు తన పూ. మీ. భాష్యములో వృత్తికారుఁడుపవర్షుఁడని వ్రాసెను. శంకరుఁడిట్లే తలఁచెను. (౩, ౩, ౫౩.) రామానుజుఁడు తదనుచరులు వానినే బోధాయనుఁడనిరి. రెండుపేర్లు నాతనివేయని వేదాంతదేశికుఁడు భావించెను. ద్రామిడ, టంక, భర్తృప్రపంచ, భారుచి, కపర్ది, బ్రహ్మనంద, గుహదేవుల భాష్యము లలభ్యములు. చూ. శు. భా. ౧, ౧, ౪; ౧, ౨, ౨౩; ౧, ౩, ౧౯; ౧, ౪, ౧౨; ౪, ౩, ౧౪.

రని విశదమగుచున్నది.౧. బాదరాయణుఁడు సూత్రరచన చేసిన కాలమునఁగూడ జీవాత్మ పరమాత్మ సంబంధము, ముక్తి పొందినవెనుక నాత్మస్వరూపము మున్నగు ప్రధానసమస్యలను గూర్చి భిన్నాభిప్రాయములున్నవి.౨. ఆత్మ బ్రహ్మసంబంధమునుగూర్చి ఆస్మరథ్యుఁడు భేదాభేద సిద్ధాంతమును బ్రకటించెను. 3. మోక్షకాలము వఱకు నాత్మ బ్రహ్మకు భిన్నమైనదనియు. మోక్షసిద్ధితో నది బ్రహ్మైక్యము పొందుననియు. నౌడులోమి భావించెను.౧. ఆత్మకు బ్రహ్మకు నెట్టిభేదమును లేదనియు, నేదోవిధముగా నది జీవాత్మగా గోచరించుచున్నదనియుఁ గాశకృష్ణుఁడు చెప్పెను.౨. అనంతర వ్యాఖ్యాతలిం దేదోయొకభావము నంగీకరించుచువచ్చిరి. నాఁ డుపనిషత్తాత్పర్యమునుగూర్చి విశేష చర్చలు జరిగియుండును; నాఁ డితర శాఖలుకూడఁ బ్రచారములో నున్నను, బాదరాయణుని తత్త్వమొక సుప్రసిద్ధశాఖకుఁ జెందియుండెనని తోఁచును.

---

(౧) బాదరి. (౧, ౨, 3౦; 3, ౧, ౧౧; ౪, 3, ౭; ౪, ౪, ౧౦). ఔడులోమి. (౧, ౪, ౨౧; 3, ౪, ౪౫; ౪, ౪, ౬.) ఆశ్మరథ్యుఁడు. (౧, ౨, ౨౯; ౧, ౪, ౨౦) కాశకృష్ణుఁడు. (౧, ౪, ౨౨) కార్ష్ణజిని. (3, ౧, ౯) ఆత్రేయుఁడు. (3, ౪, ౪౪) జైమిని; మ॥ భారతముకూడ వారి భావములను బ్రకటింపలేదు.

(౨) ౪, 3, ౭-౧౪; ౪, ౪, ౫-౭.

౨—గ్రంథకర్తృత్వము—కాలము.

శంకరుఁడు మొదలు నేటివరకు సంప్రదాయము సూత్రకర్త బాదరాయణుఁడనియే చెప్పవచ్చును. బాదరాయణుని నామము గ్రంథములోఁ గొన్నితావులం దుత్తమపురుష[3]లో నుపయోగింపఁబడి యుండుటనుబట్టి గ్రంథకర్త బాదరాయణుఁడు కాఁడేమో యని తోఁచవచ్చును.[౪] ప్రాచీన భారతదేశములో నిట్టియుత్తమపురుష ప్రయోగము తఱచుగా వాడఁబడియుండుటచేత బాదరాయణ కర్తృత్వమును శంకింప నవసరములేదు. బాదరాయణుఁడే వ్యాసుఁడనియు భారతీయ సంప్రదాయము. శంకరానుయాయులైన గోవిందానందుఁడు, వాచస్పతి, ఆనందగిరియు బాదరాయణవ్యాసు లొకరేయని చెప్పెదరు. రామానుజుఁడు, మాధ్వుఁడు, వల్లభుఁడు, బలదేవుఁడు సూత్రకర్త వ్యాసుఁ డనిరి. మనము మహాభారతమును, విష్ణుపురాణమును, భాగవతమును నమ్మినచో బాదరాయణుఁడు పెక్కుచోటుల స్మరించియున్న జైమిని వ్యాసుని శిష్యుఁడు. అందుచే జైమినీ బాదరాయణుల పరస్పర స్మరణ జైమినీ వ్యాసుల గురుశిష్య సంబంధమున కుచితముగా లేదు. శబరుఁడు, గోవిందానందుఁడు, ఆనందగిరియు నట్టి విరోధమున కవకాశము

(3) ౧, ౪, ౨౦-౨౨.

(౪) ౧, ౪, ౨౦.

లేదనిరి.౧. కాని శంకరుని భావమేమో విస్పష్టముగాఁ దెలియదు.౨.

సూత్రములు సాంఖ్యవైశేషిక దర్శనములను,జైన బౌద్ధులనుగూర్చి ప్రసంగించెను.(౧౫. ౬; ౮. ౨౪)గీతాశ్లోకములు వరుసగా ౨. ౩. ౪౫; ౪. ౧. ౧౦ సూత్రములకు సరిపోవునని శంకర రామానుజ మాధ్వ వల్లభులును, మఱియు మొదటి ముగ్గురును గీత (౬. ౧౧) ౪. ౧. ౧౦ సూత్రమునకు సమానమనియు భావించిరి. సూత్రములందలి పెక్కునామములు శ్రౌత సూత్రమునందును గలవు; ఆశ్మరథ్యుఁ డాశ్వలాయనసూత్రమందును; బాదరి, కార్ష్ణాజిని, కాశకృత్స్నులు కాత్యాయన సూత్రమందును; ఆత్రేయుఁడు తైత్తిరీయ ప్రాతిశాఖ్యసూత్రమందును పేర్కొనఁబడిరి. ఆత్రేయుఁడు. కాశకృత్స్నుఁడు,

---

(౧) ౧. ౩, ౨౬; ౧, ౩, ౩౩; ౩. ౨, ౪౧; ౩, ౪, ౧; ౩, ౪, ౮; ౩, ౪, ౧౯; ౪, ౩, ౧౫; ౪, ౪, ౬; ౪, ౪, ౧౨. (౨) జైమిని బాదరాయణుల గ్రంథము లొకదానినొకటి యుదాహరించును; రెంటిని గలిపి యనంతర రచయిత యెవఁడో యొకటిగాఁ బ్రచురించెను; ఉపవర్షుఁడు దీనికి భాష్యము రచించెను. ఉపవర్షునిరచనయే శబరుని పూర్వమీమాంసాభాష్యమునకు, శంకరుని బాదరాయణ సూత్రభాష్యమునకు నాధారమైనదని డ్యూసేన్ వాదించెను. (డ్యూసేన్స్ సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత. పు. ౨౪.)

(౨) చూ॥ బెల్వాల్కార్. (వేదాంతసూత్ర బహుగ్రంథకర్తృత్వము ఇండియన్ ఫిలాసఫికల్ రివ్యూ, అక్టోబరు. ౧౯౧౮; అభయకుమార గుహాని "బ్రహ్మసూత్రములలోని జీవాత్మ" పు॥ ౮

(౩) బ్ర॥ సూ॥ భాష్యములో నొకచోట శంకరుఁడు, ద్వాపరకలియుగ సంధికాలమున మహావిష్ణునాజ్ఞచొప్పునఁ బురాతనబ్రహ్మర్షియు వేదవిదుఁడు నగు అపాంతరతమస్సను నాతఁడు కృష్ణద్వైపాయనుఁడుగా జన్మించెనని

బాదరియు బోధాయన గృహ్యసూత్రమునందును; ఆత్రేయుఁడు భారద్వాజగృహ్యసూత్రమునందును బేర్కొనఁబడిరి. కాశకృత్స్నుఁ డతిప్రాచీన వేదభాష్యకారుఁడు. జైడులోని పాణిని మహాభాష్యమునఁ బేర్కొనఁబడెను. ౧. గరుడ, పద్మపురాణములును, మనువును వేదాంతసూత్రహరివంశములను స్మరించెను. హాప్కిన్సు వీనికాలము క్రీ. వె. ౨౦౦ గా నిర్ణయించెను. క్రీ॥ వె॥ ౨౦. లను బాదరాయణునికాలము దాటదని కీత్ భావించెను. ౨. క్రీ. పూ. (౫౦౦–౨౦౦) కాలములో సూత్రరచన జరిగినదని భారతీయపండితుల యభిప్రాయమై యున్నది (ఫ్రేజరు దీనికాలము క్రీ.పూ. ౪౦౦ గాఁ జెప్పెను. ౩. మ్యాక్సుముల్లర్ చెప్పినాఁడు: "మహాభారతభాగమైన గీతా

చెప్పెను. ఈకృష్ణద్వైపాయనుఁడే బా॥ సూ॥ రచయితయని శంకరుఁడు చెప్పినందున. విండిస్క్మన్, తరువాత తెలాంగ్ పండితులు శంకరునభిప్రాయములో వారిరువురు నొకరుకారని నిశ్చయించిరి. ("బాదరాయణునిగూర్చి యొకవాఖ్య" జె. ఏ. యస్. బొంబాయి, వాల్యుము. ౧౬, ౧౮౮౩, పు: ౧౯౦.) శంకరుఁడు వ్యాసునిచట నుదాహరించినను, వ్యాసుఁడే సూత్రకర్తయనుభావము ప్రకటింపకుండఁ జేసెను. (౨, ౧, ౧౨; ౨, ౩, ౪౭.) బా॥ సూ॥ లలో భగవద్గీతయు, మ॥ భా॥ శాంతిపర్వమును బెక్కుతావుల నుదాహరింపఁబడెను. సూత్రకర్తయు, మహాభారతకర్తయు నొకండేయైనచో భాష్యకారునను మనము నమ్మినచో, నీవిషయము సులభముగా బోధపడదు.

(౧) ౪, ౧. ౧౪.

(౨) కర్మమీమాంస, పు. ౫౨౬, కాని జాకోబి సూత్రరచన క్రీ.వె. ౨౦౦-౪౫౦ మధ్యకాలమున జరిగెనని చెప్పెను. (జె॥ఎ॥బి॥యస్, ౧౯౧౧.)

(౩) లిటరరీ హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియా, పు. ౧౯౬.

కాలమేదియైనను, బాదరాయణ వేదాంతసూత్రములకాలమంతకుఁ బూర్వమైయుండవలెను." ౪.

౩—శాఖాంతరసంబంధము.

బాదరాయణ వేదాంతసూత్రములకును, జైమిని మీమాంసా సూత్రములకును గల సరియగు సంబంధమును గూర్చి భిన్నభాష్యకారులు భిన్నరీతుల వివరించిరి.౫. వృత్తికారునివలెనే రామానుజుఁడును రెండు మీమాంసలు నొకే గ్రంథమని నమ్మెను గాని శంకరుఁడీభావము నంగీకరించలేదు. బహుశః ఆరంభములో రెండు నొకే రచనలోని భాగములై యుండవచ్చును.౬. ఈరెండుమీమాంసలును నిస్సంశయముగా సంప్రదాయ సిద్ధమైన వైదికతత్త్వములే; ఆదిలోనివి వేదములకు వ్యాఖ్యారూపములే. బాదరాయణుఁడు న్యాయదర్శనము నెచటను స్మరించియుండలేదు. యోగము సాంఖ్యముతోఁ జేర్చఁబడెను. సాంఖ్యతత్త్వవిమర్శయే యోగవిమర్శయు నగును.౭. సాంఖ్యతత్త్వము మిక్కిలి విపులముగా ననేకస్థలములలో౮.

---

(౪) యస్, యస్, పు.౧౧౩; గుహా: బ్రహ్మసూత్రములోని జీవాత్మ.

(౫) పెక్కుతావుల బాదరాయణుఁడు జైమిని నుదాహరించెను; ౧,౨,౨౮; ౧,౨,౩౧; ౧,౩,౩౧; ౧,౪,౧౮; ౩,౨,౪౦; ౩,౪,౨; ౩,౪,౧౮; ౩,౪,౪౦; ౪,౩,౧౨; ౪,౪,౫; ౪,౪,౧౧.

(౬) చూ॥రా॥భా॥ ౧,౧,౧; జాకొబి; జె.ఏ. ౦,౭,౧౯-౧౦.

(౭) ౨, ౧, ౩.

(౮) ౧, ౧, ౫-౧౧;౧, ౪, ౧-౧౩; ౨, ౧, ౧-౧౨;౨,౨,౧-౧౦

విమర్శింపఁబడెను.3. సాంఖ్యమొక్కటే విశేషగౌరవము చూపఁబడినది. దీనికిఁ గొంతకారణము సాంఖ్యసిద్ధాంతములు గొన్ని బాదరాయణుని కంగీకారములే; మిగిలిన కారణము సాంఖ్యమును మను వ్యాసులంగీకరించిరి.౪. వైశేషిక సిద్ధాంతములు ఖండింపఁబడినవి.౫ మఱియు బాదరాయణుని కాలములో వైశేషిక దర్శనమంత గౌరవప్రతిపత్తులు గలిగి యుండలేదని తెలియుచున్నది. వివిధబౌద్ధశాఖలును, లోకాయత భాగవతసిద్ధాంతములును గూడఁ జర్చింపఁబడెను.౬. భాగవతభగవద్గీతల ఆస్తిక తత్త్వములు కొంతవరకు బాదరాయణుని రచనకు భావప్రేరణ హేతువులైనవి.

౪—తాత్త్విక భావములు.

వేదాంతసూత్రము నాలుగధ్యాయములుగా నున్నది. ప్రథమాధ్యాయము బ్రహ్మసత్యమను సిద్ధాంతమును వివరించును. ఇందు భిన్న శ్రుతివాక్యములకు సమన్వయము చేయఁబడెను. మతమునుగూర్చిన యెట్టివివరణమైనను, పరమేశ్వరుని గూర్చిన యెట్టి హేతు ప్రసంగమైనను, జీవాత్మ జగత్తులను గూర్చిన యేప్రకటనమైనను; దాము తమ స్వీయానుభవములోఁ బరమార్థమును దర్శించితిమని చెప్పిన జ్ఞానుల వాక్య

(3) ౧, ౧, ౧౮; ౧, ౨, ౧౯; ౧, ౨, ౨౨; ౧, 3, 3; ౧, 3, ౧౧; ౧, ౪, ౨౮; ౨, ౧, ౨౯; ౨, 3, ౫౧; ౪, ౨, ౨౧.

(౪) చూ: శం॥ భా॥ ౧, ౪, ౨౮.

(౫) ౨, ౨, ౧౧-౧౭.

(౬) చూ: ౨, ౨, ౧-౪౫; ౧, ౪, ౨౮; 3, 3, ౫3-౫౪.

ములను దీసికొని, తాము స్థాపింప బోవు సిద్ధాంతము సంతృప్తికరముగావలసినయెడల, మహర్షుల దివ్యానుభవ వాక్యముల కేకాభిప్రాయమును సంఘటింపవలసి యున్నది. మనకుఁ బ్రథమాధ్యాయములో బ్రహ్మస్వరూపమును గూర్చియు, బ్రహ్మకు జీవాత్మకు, జగత్తుకుఁగల సంబంధమును గూర్చియు వివరణము గలదు. ద్వితీయాధ్యాయములో నాక్షేపణలకు సమాధానములును, విరోధిసిద్ధాంత ఖండనమును గలవు. ఇం దీశ్వరునిపై జగ మెట్లాధారపడి యున్నదియు, నది యీశ్వరునుండి యెట్లుత్పత్తియై తిరిగియాతనిలో లయముగాంచునో కూడ వర్ణింపఁబడెను; ద్వితీయాధ్యాయ పరార్థ భాగమున[౧] ఆత్మస్వరూపలక్షణములఁ గూర్చియు, ఆత్మ కీశ్వరునితోడను, దేహముతోడను, స్వీయకర్మలతోడ నెట్టిసంబంధము గలదో యను విషయముల గూర్చియు మానసికతత్త్వానుగుణములైన రమ్యభావములు గలవు. తృతీయాధ్యాయము బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తి సాధనవిధానములను వివరించును. ఇందుఁ బునర్జన్మమునుగూర్చిన ప్రసక్తియుఁ గొన్ని యప్రధానములగు మనస్తత్త్వ[౨] సంబంధములును, ఆస్తికభావ[౩] సంబంధములు నగు చర్యలును, గొన్ని సిద్ధాంతముల గూర్చిన లఘువ్యాఖ్యలును గలవు. చతుర్థాధ్యాయము బ్రహ్మవిద్యాఫల ప్రశంసచేయును; ఇందు సవివరముగా నాత్మ మరణానంతరము పయనించు దేవయాన పితృయానములను గూర్చియుఁ బునరావృత్తి రహితమైన మోక్షస్వరూప

---

(౧) ౨, ౩, ౧౯ మొదలు. (౨) ౩, ౨, ౧-౧౦.
(౩) ౩, ౨, ౧౧-౪౧.

మును గూర్చియుఁ గూడ వర్ణనములున్నవి. ఒక్కొక్క అధ్యాయమునకు నాలుగు పాదములున్నవి; ప్రతిపాదమందలి సూత్రములు వర్గములై అధికరణములుగా రచింపఁబడెను. భిన్నభాష్యకారు లుపయోగించిన సూత్రప్రతుల ననుసరించి కొన్ని పాఠభేదము లున్నవి కాని వానికంత ప్రాముఖ్యము నీయ నవసరము లేదు.౧.

వేదములు శాశ్వతములనియు,౨. శాస్త్రము పరమ ప్రమాణమనియు బాదరాయణు నభిప్రాయము.౩. తర్కము వలనఁ బరమార్థసత్యమును గనుగొనుట సాధ్యమని యాతఁడు బహిరంగముగాఁ బ్రకటించెను.౪. శ్రుతిస్మృతులు రెండును జ్ఞానమూలములనియు, నవియే ప్రత్యక్షానుమానము లన౫. వచ్చునని యు నాతఁడు చెప్పినాఁడు; దీనికి శంకరుఁడు చెప్పినట్లు, కారణమేమనగా స్మృతికిఁ బ్రామాణ్యముండనవసరము కాని శ్రుతి కవసరము లేదు. స్వతఃప్రామాణ్యము గల శ్రుతిప్రత్యక్షమనఁబడును. శ్రుతి యనఁగా నుపనిషత్తులనియు, స్మృతియనఁగా భగవద్గీత, మహాభారతము, మనుస్మృతియునై యున్నవి. వ్యవహారజ్ఞాన ప్రపంచములో, ననుమానము ప్రత్యక్షముపైనాధారపడునట్లే, స్మృతి శ్రుతిపై నాధారపడును. బాదరాయణుఁ

(౧) చూ, బెల్వాల్కర్: "వేదాంతసూత్ర బహుగ్రంథకర్తృత్వము. పు, ౧౪౪-౧౪౫, ఇండియన్ ఫిలసాఫికల్ రివ్యూ.

(౨) ౧, ౩, ౨౯.

(౩) ౧, ౧, ౩.

(౪) ౨, ౧, ౧౧.

(౫) ౧, ౩, ౨౮; ౩, ౨, ౨౪; ౪, ౪, ౨౦.

డేయితరప్రమాణముల నంగీకరింపఁడు. ఆతఁడు రెండు రంగ ముల నంగీకరించును; ఒకటి పంచభూతములు మనో బుద్ధ్యహంకారములతోఁ గూడినది; రెండవది బుద్ధ్యతీతమైన బ్రహ్మసంబంధము. బ్రహ్మజ్ఞానవిషయములలో మనకు శాస్త్రమే యాధారము. ౬. వేదవిరుద్ధమైన దేదియు బాదరాయణునికిఁ బ్రమాణము కాదు. తర్కము నిర్దిష్టలక్షణములపై నాధార పడును; బ్రహ్మ కీలక్షణములున్నవి, వీని కితరలక్షణములతో నిట్టిభేదమున్నదని చెప్పఁజాలము. అందువలనఁ దర్కము భక్తి ధ్యానములకు ౨ లభించు సాక్షాత్కారజ్ఞానమునకు సరిపోదు.౧.

వేదాంతసూత్రము ననుసరించి, సాంఖ్యము చెప్పిన ప్రకృతిపురుషులు స్వతంత్రములుగాక, యేకవస్తు భిన్నరూప ములే. అనంతరవస్త్వనేకత్వము దురూహ్యము. అనంతమగు బ్రహ్మపదార్థమే యుపనిషత్తులు ప్రతిపాదించిన పరమసత్యము. ప్రథమాధ్యాయమునం దుపనిషత్తులలోని బ్రహ్మపదార్థము లనుగూర్చిన వివిధవర్ణనముల చర్చగలదు. ౩. బ్రహ్మయే జగ త్తునకు మూలము, నాధారము నంతము నేకాక, ౪ జగదుపా దాన ప్రధానకారణములై యున్నది. సాధనసామగ్రి ౫ లేకుండ నాతఁడు సృజించఁగలఁడు. సుషుప్తియే బ్రహ్మస్థిత్వ మునకు సాక్ష్యముగా నీయఁబడెను. ౬. బ్రహ్మ యనఁగా

(౬) ౧, ౧, ౩; ౨, ౧, ౨౭.

(౧) ౨, ౧, ౬; ౨, ౧, ౧౧. (౨) ౩, ౨, ౨౪.

(౩) ౧, ౨, ౩. (౪) ౧, ౧, ౨.

(౫) ౨, ౧, ౨౩-౨౭. (౬) ౧, ౧, ౯.

నచేతనప్రధానమనికాని; జీవాత్మయనికాని తలంపరాదు. అతఁడు సర్వధర్మ స్వరూపియు, ౭ నాంతరంగిక ధర్మమును మార్గదర్శకుఁడు నైయున్నాఁడు. ౮ ఆతనికి స్వచ్ఛత, సత్యసంకల్పము, సర్వజ్ఞత్వము, సర్వశక్తిమత్త్వము, మున్నగునవి గుణములు.౯ ఆతని విశ్వరూపలక్షణములును జెప్పఁబడినవి. అతఁడు విశ్వజ్యోతియు, రవిలోనున్న హిరణ్యపురుషుఁడును, విశ్వాకాశమును, విశ్వప్రాణమును, ౧౦ ఆత్మజ్యోతియు నాతఁడే. ౧౧. ఆతఁడు పరిచ్ఛిన్నమగు స్థలము నాక్రమించి, మానవుని హృదయాకాశమున ౧ నున్నరూపమున నాతనిని ధ్యానింపవలయు నని చెప్పఁబడెను; పరమాత్మయే సర్వవస్తు మూలాధారమును, నిర్వికారభక్తిపూజార్హుఁడునై యున్నాఁడు. ౨.

అచేతనపదార్థములు చేతనజీవులు నా కేపరమాత్మ కెట్లు సంబంధించియున్నవి? గీతవచించినరీతి నవి యొకే సత్యముయొక్క పరాపర ప్రకృతులని మన మూహింప వచ్చునా? వేదాంతసూత్రములీవిషయమును స్పష్టముగాఁ జెప్పలేదు. అవిస్పష్టమగు నుపనిషత్తుల సృష్టిభావమే యిందు నున్నది. అజము నిత్యమునైన ౩ బ్రహ్మమే విశ్వమునకంతకుఁ

---

(౭) ౨, ౧, ౩౭. (౮) ౧, ౧, ౨౦.
(౯) ౧, ౨, ౧-౨; ౨, ౧, ౩౦. (౧౦) ౧, ౧. ౨౦-౨౩.
(౧౧) ౧, ౧, ౨౪.

(౧) ౧, ౨, ౭.
(౨) ౧, ౧, ౭.
(౩) ౨, ౩, ౯.

గారణము. ౪. బ్రహ్మమే ప్రతి భౌతికద్రవ్యమును సృజించెను. ౫. ప్రధానభూతవ్యాపారముచే జగత్పరిణామము సంభవించుచున్నను, దాని కాపరిణామశక్తిని బ్రహ్మయే యిచ్చియున్నాఁడు. బ్రహ్మ, భూతములను సృజించి వానిలోఁ బ్రవేశించెనని చెప్పఁబడెను. భూతాంతర్వర్తియగు బ్రహ్మయే యితర వస్తూత్పత్తికిఁ గారణమగుచున్నాఁడు. ౬.

బ్రహ్మ జగత్తున కుపాదానమూలకారణములని యిదివఱకే చెప్పితిమి. ౭. బ్రహ్మ సర్వమును సృజించి, కాంచనము కాంచన వస్తురూపములుగను, మృత్తు మృణ్మయవస్తురూపములుగను మారునట్లే, సర్వవస్తురూపమును ధరించెను. సూత్రములలో. ౮. కారణకార్యములకును, బ్రహ్మకును జగత్తునకును సంబంధము చర్చింపఁబడినది కారణకార్యసమానత్వము రెండుదాహరణములలోఁ జూపఁబడెను. ఒకవస్త్రముమడత పెట్టినప్పుడు దాని స్వరూపమును సరిగా వ్యక్తీకరించదు; మడత విప్పినచో దానిస్వరూపము సంపూర్ణముగాఁ బ్రదర్శితమగును. రెండుసమయములలో వస్త్ర మొకటే యైనట్లు, కారణకార్యములొకటేయైనను వానిగుణములు భిన్నములై గోచరించును. ౧.

---

(౪) ౧, ౨, ౫; ౧, ౨, ౧; ౨, ౧, ౨౨; ౧, ౧, ౨౨.
(౫) ౨, 3, ౭.
(౬) ౨, 3, ౧3.
(౭) ౧, ౪, ౨3-౨౭.
(౮) ౨, ౧, ౧౪-౨౦.
(౧) ౨, ౧, ౧౯. శం॥ భా॥

ఊపిరి బిగపట్టినప్పు డొకవ్యక్తి యేపనియు జేయఁజాలఁడుగాని యాతఁడు సజీవుఁడై యుండును; ఊపిరి విడిచినపుడు, తన కర చరణాదులను కదపఁగలఁడు. రెండు వేళల నూపిరి సమానమైనదే. అట్లే, కారణకార్యములు సమానములేయైనను, భిన్నఫలితముల నుత్పత్తిచేయుచున్నవి.౨. మృత్పాత్రి మృత్తికనుండి వేరుకానట్లే.౩. జగత్తు బ్రహ్మమునుండి వేరుకాదు.౪. భాష్యకారులు కారణకార్యములకు భేదములేదని యంగీకరింతురుగాని బ్రహ్మ జగత్సమానత్వ స్వరూపమును వారు వేరువిధముగా వివరించిరి. బాదరాయణుని భావములో ననన్యసంబంధ మనగా భేదము లేకుండుటకాని, మార్పులేకుండుట గానికాదు. ఈ మార్పునకుఁ గారణ మవిద్య యని శంకరుఁడు కల్పించెను. రజ్జువును సర్పమని తలఁచి భ్రాంతిగొన్నవానికే సర్పము గోచరించు రీతి నవిద్యామగ్నుఁడైన వానికే ప్రపంచ మున్నట్లు భాసించును. ఇతర భాష్యకారులు పరిణామసిద్ధాంతము నంగీకరించిరి. కారణ కార్యముల కుదాహరణములుగా ఛాందోగ్యోపనిషత్తులో మట్టి, బంగారము, ఇనుము వానితోఁ దయారు చేయఁబడిన వస్తువులు పేర్కొనఁబడెను గాని రజ్జు సర్పములు శుక్తి రజితములు చెప్పఁబడలేదు. పరిచ్ఛిన్నవస్తువులు బ్రహ్మ రూపాంతరములుగా యథార్థములే. బ్రహ్మయే ప్రపంచమున

---

(౨) ౨, ౧, ౨౦, ౪౦॥ భా॥ కార్యము మార్పుచెందిన కారణమని రామానుజు నభిప్రాయము. నూలువు వస్త్రమువలె, బ్రహ్మము జగ మవస్థాంతరమని శంకరుఁడు నంగీకరించును.

(3) ౨, ౧, ౧౪.

(౪) ౧, ౧, ౪; ౧, ౪, ౨౨.

ఉపాదాన కారణమను వాక్యము, బ్రహ్మపదార్థవికారమే ప్రపంచమని సూచించును.౧. ప్రపంచము మిథ్యయుఁగాదు. స్వప్నదృశ్యమువంటిదియుఁగాదు; అదియొక యథార్థమగుస్వరూపమై, సృష్టిస్థితి లయములను బ్రహ్మమందే గలిగియున్నది ౨. అగ్ని ఉష్ణత యున్నరీతినే, సృష్టిచేయు శక్తి శుద్ధనిష్కలబ్రహ్మమునకుఁ గలదని బాదరాయణుఁడు విశ్వసించును.౩. పరబ్రహ్మ లీలకొఱకు,౪. దా నెట్టిమార్పును బొందకుండ,౫ బ్రపంచముగాఁ బరిణమించును.౬. ఇదియెట్లు సాధ్యమో చూపనవసరము లేదని బాదరాయణుఁడు విడిచిపెట్టెను. రామానుజాదులు సూచించినట్లు, బ్రహ్మమున కనూహ్యములగువానిని సాధించు నద్భుతశక్తు లున్నవనియైన నాతఁడు చెప్పియుండలేదు. పరస్పరము విరోధములుగా నున్నట్లు గోచరించు శ్రుతివాక్యములనే యాతఁడు మనకుఁజూపి, శ్రుతిప్రమాణమును శంకించుటకు మనకెట్టి యధికారమును లేదనెను. తాత్త్వికదృష్టి ననుసరించి, యీవాదమంత తృప్తికరనుగాదు. ఈవిషయమునే శంకరుఁడు వివరింపఁబూని, బ్రహ్మ మెన్నఁడును జగత్తుగా మారలేదని చెప్పి, శ్రుతివాక్యములందలి వైరుధ్యము నిజముగా శ్రుతులలోనిది గాదనియు నది జ్ఞానహీనులైన మానవుల బుద్ధిలోని

(౧) ౧, ౧, ౨౬; ౨, ౩. ౭.
(౨) ౩, ౨, ౩.
(౩) ౧, ౩; ౧.
(౪) ౨, ౧, ౩౩.
(౫) ౧, ౪, ౨౬.
(౬) ౨, ౧, ౨౭.

దనియు వాదించెను. అవిద్యాదూషితులమైన మనము బ్రహ్మము జగత్తుగా మారునని విశ్వసింతుము. పరమసత్యమైన దవ్యక్తమగు బ్రహ్మమనియు, జ్ఞాతృ జ్ఞానజ్ఞేయస్వరూపమగు ప్రపంచమెట్లో బ్రహ్మ మందున్నదనియు శంకరుఁడు వాదించును. రామానుజుఁడు భిన్నమగు నభిప్రాయమును జెప్పెను. శుద్ధాద్వితీయ బ్రహ్మకుఁ దోడుగా ననాదియైన జగత్ప్రవాహము రెండవదిగా నున్న సందర్భమును వివరించు క్లిష్టసమస్య నెదుర్కొనుటకు శ్రుతిపై నాధారపడి, పరమేశ్వరుని కత్యద్భుత శక్తులుండుటచే నతని కసాధ్యములన్నియు సుసాధ్యములేయని రామానుజుఁడు వక్కాణించును.౨.

బాదరాయణుఁ 3 డాత్మకు జ్ఞాయని పేరిచ్చెను. జ్ఞాయ నఁగా జ్ఞానమని శంకరుఁడును, జ్ఞాతయని రామానుజుఁడు నర్థముచెప్పిరి. వల్లభుఁడు శంకరునితో నేకీభవించెను. కేశవుఁ డాత్మ, జ్ఞానము జ్ఞాతయుఁగూడ నైయున్నదనెను. జీవాత్మ

---

(౧) చూ. రామానుజభాష్యము. ౨, ౧, ౨౭.

(౨) (3, ౨, 3) బా. సూ. ననుసరించి, స్వప్నమువలె జగత్తు మాయకాదు. అనంతరవేదాంతము ననుసరించి 'మాయా' శబ్దమునకు స్పష్టమైన యర్థములేదని తెలియుచున్నది. భాస్కరుననుసరించి అర్థప్రత్యాయనాసామర్థ్యమనియు, శంకరుననుసరించి దృష్టనష్టస్వరూపత్వమనియు రామానుజు ననుసరించి ఆశ్చర్యాత్మకత్వమనియో, వల్లభుననుసరించి సర్వభావనాసామర్థ్యమనియో నిర్ణయింపఁజాలము.

(3) ౨, 3, ౧౮.

యొకకర్త. ౪. జననమరణములు శరీరసంబంధములు; ౫. అవి యాదిలేని యాత్మకుఁ జెందవు, ఆత్మ నిత్యము. ౬. జీవాత్మ అణుపరిణామముగలదని చెప్పఁబడెను. రామానుజ మాధ్వ కేశవ, నింబార్క, వల్లభ, శ్రీకంఠు లీభావము నంగీకరించిరి. ఆత్మ, సర్వవ్యాపి లేక విభుత్వముగలదనియు, వ్యావహారికముగా నది యణురూపమని చెప్పఁబడుననియు శంకరుఁడు భావించెను. ౭. బాదరాయణుఁడు పరబ్రహ్మ జీవాత్మలో నున్నదని యంగీకరించునుగాని, బ్రహ్మస్వభావమాత్మలక్షణముచే సంగదోషము నొందదని యాతఁడువచించెను,౮. రవి,రవికాంతివలెనే బ్రహ్మయు జీవాత్మయు భిన్నములు; రవికాంతి మేఘాదులచే నాచ్ఛాదింపఁబడినను, రవికంటనట్లే, జీవాత్మకుఁగలుగు దుఃఖము బ్రహ్మకంటదు,౯. జీవాత్మకర్మచేసి ఫలమనుభవించును; పుణ్యపాపముల నార్జించును; సుఖదుఃఖవశమగును; కాని పరమాత్మ దీనికి వ్యతిరేకలక్షణములుగలిగి, సర్వకలుషవిముక్తమైనది.౧౦. "తత్త్వమసి", 'అయమాత్మా బ్రహ్మ" మున్నగువాక్యములు, బ్రహ్మయు

---

(౪) ౨, ౩, ౩౩—౩౯.

(౫) ౨. ౩, ౧౬.

(౬) ౨. ౩, ౧౮.

(౭) ౨, ౨, ౧౯—౨౮. బా. సూ. ననుసరించి, జీవులు నాలుగువర్గములు, జరాయుజ, అండజ, స్వేదజ, ఉద్భిజ్జములు. భిన్న పరిమాణములలో నవి యన్నియుఁ జేతనములే. తమోఽధిక్యముచే స్థావరములు చేతనత్వమును బ్రకటింపలేకున్నవి.

(౮) ౧, ౨-౮.

(౯) ౨, ౩, ౪౬; దీనిపై కేశవుని వ్యాఖ్య చూడుము.

(౧౦) ౧, ౧, ౧౭; ౨, ౧, ౨౨.

జీవుఁడును, దేవుఁడు మానవుఁడును, నిజముగా నేకమేయని చూప యత్నించును. సర్వమునకు బ్రహ్మయే కారణమైనచో, జీవాత్మకుఁగావలెను. పరిపూర్ణదైవత్వమన్ని వస్తువులందును గలదు. ప్రతిజీవియు నీశ్వరాంశయే. జీవబ్రహ్మసంబంధము సరిగా నెట్టిదో బాదరాయణుని వాక్యములలో స్పష్టముగ లేదు; జీవాత్మ బ్రహ్మాంశమో, బ్రహ్మభాసమో తెలియదు.౨. జీవబ్రహ్మ సంబంధవిషయములో నాశ్మరథ్యుఁడు, నౌడులోమి, కాశకృష్ణుఁడు భిన్నభావములను గలిగియున్నారని బాదరాయణుఁడు సూచించెను. ప్రదేశార్థములోఁ గూడ నాత్మ, బ్రహ్మాంశమని యాశ్మరథ్యుఁడు తలఁచెను; సుషుప్తిలో జీవాత్మ తాత్కాలికముగా బ్రహ్మతో సంయోగము నొందునని యౌడులోమి మతము; శంకరుఁ డంగీకరించిన కాశకృష్ణునిభావములోఁ బరిపూర్ణబ్రహ్మయే జీవాత్మస్వరూపమని వచింపఁబడెను. ఈభిన్న భావములను బాదరాయణుఁడు పేర్కొని యేభావము తన మతమో చెప్పఁడు. ౩. "పరమాత్మలో జీవాత్మ అంశామాత్రమ"ను వాక్యమునకు, "అంశవలె (అంశైవ) గోచరించున"ని శంకరుఁ డర్థముచెప్పెను.అవిభాజ్యుఁడగు బ్రహ్మలో నంశలుండఁజాలవుకాని, జీవేశ్వరులకు నేకత్వము భిన్నత్వము నుండుటచే జీవుఁడు బ్రహ్మాంశమే యని భాస్కరవల్లభులు వక్కాణించిరి. ప్రకాశించు నగ్ని లేక సూర్యుని వంటి

---

(౨) ౨. ౨. ౪౩, ౫౦. (౩) ౧. ౪. ౧౯-౨౨.

(౪) ౨, ౩, ౪౩. శం. భా.

వానినుండి బయల్పడుకాంతి యందలిభాగమైనట్లే, జీవాత్మ బ్రహ్మలో నిజముగా నంశమేయని రామానుజ నింబార్క, బలదేవ, శ్రీకంఠులు భావించిరి. ఒకసర్పము తన చుట్టలనుండి వేరును, వేరునుగానట్లే, పరమాత్మనుండి జీవుఁడు వేరగును, గాను గాదను వాదము నిరసింపఁబడెను. ౧. ఈభావమునిచ్చు సూత్రము బ్రహ్మకును జడపదార్థమునకునుగల సంబంధమును గూర్చి తెలుపునని చెప్పి, పాముచుట్టలు, పాముయొక్క భిన్నావస్థను దెల్పునేకాని, భేదమును దెలుపనట్లే, జడపదార్థము బ్రహ్మవస్థాంతరమునే దెలుపునుగాని భేదమును జూపదను వాదమును నిరసించెను. జీవ జడపదార్థములు రెండును బ్రహ్మాంశములేయని రామానుజుఁడు చెప్పెను. పామును పాముపడగయు వేరైనను, నొకటేయైనట్లుగా జడపదార్థము బ్రహ్మముతో నొకటియు వేరునుగూడనని కేశవుని వాదము. జడపదార్థము తనయస్తిత్వమున కాధారభూతమైన బ్రహ్మతో నొకటేకాని. నామరూపములను గలిగియుండుటచే బ్రహ్మకు భిన్నమైనది. అట్లే జీవుఁడు బ్రహ్మతో భేదాభేదములను గలిగియుండెను; జీవాత్మ తప్పకుండ బ్రహ్మకు భిన్నము కూడ నైయున్నది. ౨. బ్రహ్మకును జీవునికిని గలభేదము నిత్యమైనదనియు మోక్షానంతరముకూడ నీభేద ముండుననియు బాదరాయణుని నిశ్చితభావముగాఁ దోఁచుచున్నది. చందన

---

(౧) 3, ౨, ౨౭.

(౨) 3, ౨, ౨౭-౨౮ కేశవునివ్యాఖ్య.

తైలము కొంచెమైనను దేహమునంతను పరిమళింపఁజేసినట్లే జీవుఁడణురూపియైనను దేహమునంతను వ్యాపించియున్నాఁడు.3,

ప్రపంచ మీశ్వరసంకల్ప ఫలితము. అదియాతని లీల. దీనియర్థము తనవినోదముకొఱకై పాపదుఃఖముల నాతఁడు సృజించెననికాని, లేక కొన్నిమతవిధానములు చెప్పునట్లు తన్ను నిత్యము ప్రార్థించి స్తవముచేయు నల్పజీవకోటి యుండవలెనను నుద్దేశముతో సృష్టిచేసెననికాని కాదు. పూర్ణకృపానిధియగు భగవానుఁడు జీవకోటి దుఃఖమునుజూచి వినోదించుచుండినచో నాతఁడు భగవంతుఁడు కాఁజాలఁడు. వ్యక్తుల కర్మయే మానవులలోని భిన్నతకుఁ గారణము. ౧. మానవుల పూర్వజన్మ కర్మ దేవుని స్వాతంత్ర్యమును బంధించును. జీవుల కసమానముగా సుఖమును విభాగించి యిచ్చుట దైవసంకల్పరూపమగు ధర్మక్రమమును బ్రదర్శించును. అందుచే బ్రహ్మకుఁ బక్షపాతమును లేదు; నిర్దయత్వమును లేదు. కొందరాస్తికులు భావించురీతి నాతఁడు లీలావిహారవినోదియుఁ గాఁడు, బాధ్యతాహీనుఁడును

---

(3) ౨, 3, ౨3. సూత్రమననుసరించి, జీవుఁడు హృత్పద్మమునందున్నాఁడు. అది ౧౦౧ నరములు కలియు వెన్నెకములోని సూక్ష్మకేంద్రము. వానిలో సుషుమ్నా నాడి శిరస్సులోనికి వ్యాపించును. మరణవేళ, జ్ఞాని దైవకృపచే, హృదయగ్రంథిని జీల్చి, సుషుమ్నా నాడిలోఁ బ్రవేశించి, కపాలమును భేదించి శరీరమునుండి బయటికిఁబోవును. (౪, ౨, ౭.) దేహమునుండి బయటికిఁబోవునపుడు జీవుఁడు సూక్ష్మేంద్రియ మనస్సహిత ముఖ్యప్రాణములను దోడ్కొనిపోవును. (3-౧, ౧-౭.);(౪, ౨, 3-౨౧) వానితోఁగలిసి పునర్జన్మమెత్తును.

(౧) ౨, ౧, 3౪.

గాఁడు. ఎవరికర్మల కనుగుణముగా వారికి ఫలములిచ్చుటచే నీశ్వరు నమోఘనిష్పాక్షిత నిరూపింపఁబడుచో, సదసత్కర్మ లనుజీవులుచేయుటకుఁ గారణభూతుఁడు నాతఁడేయనుభావము నకు సమాధానము లేకుండఁబోవును. ప్రతి వ్యక్తియొక్క ప్రతి కర్మకు నీశ్వరుఁడే కారకుఁడైనచో నీశ్వరుఁడే కర్తయు భోక్తయుఁ గూడ నగును. అనంతమగు నీకర్మఫల ప్రవాహములోనుండి యీశ్వరుఁడును బయల్పడఁజాలని వాఁడై, సద సత్ఫలముల నాతఁడు ననుభవింపవలసినవాఁడగును. ఈసందర్భములోఁగూడ సూత్రము శ్రుతి నుదాహరించునే కాని, యీసమస్యను బరిష్కరింప యత్నింపలేదు.

తృతీయాధ్యాయమునందు బ్రహ్మజ్ఞాన సాధనానుకూలమగు దేహమును ధర్మశిక్షణ మొసఁగునని చెప్పఁబడియున్నది. మనయందున్న జ్ఞానోపకరణముల శుద్ధికొఱ కుపనిషత్తులు చెప్పిన సూత్రములే యంగీకరింపఁబడినవి.౧. ద్విజాతులకు యజ్ఞార్హత గలదనియు, శూద్రులును స్త్రీలునుగూడ దైవకటాక్షముచే మోక్షము నొందఁగలరనియు నంగీకరింపఁబడెను.౨. సేవాపూర్వకమైన కర్మమార్గమును, సన్న్యాసమునుగూడ వేదవిహితములే౩. యని సూత్రకర్త చెప్పి, త్యాగబుద్ధితోఁగూడిన నిష్కామకర్మమార్గమే తన మతమని సూచించెను.౪. ప్రతి కర్మయు జ్ఞానవిరోధకముగాదు;౫. అజ్ఞానముతోఁ జేసిన కర్మయే దోషము. మోక్షానంతరము మనకెట్టి స్వాతంత్ర్యమున్నను,

(౨) ౩, ౨, ౪౧; కౌషీతక్యుపనిషత్తు ౩, ౮.
(౧) ౨, ౩, ౪౦-౪౨. (౨) ౧, ౩, ౩౪-౩౮; ౩, ౪, ౩౮.
(౩) ౩, ౪, ౯. (౪) ౩, ౪, ౩౨-౩౫. (౫) ౩, ౪, ౨౬.

నీలోకమున జీవన్ముక్తావస్థయందుఁ గూడఁ గర్మావసరమున్న దని చెప్పఁబడెను.౬. ఉపనిషత్తులవలెనే, సూత్రములు వివిధ దేవతారాధనము నంగీకరించి, భక్తుల కాయా దేవతలు వరము లిత్తురనియుఁ గాని దేవతలిచ్చు వరములుకూడఁ బరమేశ్వరా నములై యుండుననియుఁ జెప్పెను.౭. ప్రతీకోపాసన మంగీక రింపఁబడెనుగాని సత్యము తదతీతమైనదనిచెప్పి, దుర్బలమానసుల కొంత కది తప్పదని సూచింపఁబడెను ౯. బ్రహ్మ మవ్యక్తస్వరూప మనియు, నది సంరాధానస్థితి.లో గోచరించుననియు వచింపఁ బడెను. దైవసాక్షా ద్దర్శనమే శ్రేష్ఠతమమైన మతము. ఈ సాక్షాత్కార సంపాదన సామర్థ్యము లేనివారు శాస్త్రములపై నాధారపడుదురు. ఆత్మసిద్ధియే మానవకృషికి లక్ష్యము.౧౦.ఈ యాత్మానుసంధాన మైక్యమో, లేక సాలోక్యమో చెప్పఁ జాలము. బాదరాయణుఁడు జీవన్ముక్తి సాధ్యమని చెప్పెను. బ్రహ్మజ్ఞానప్రాప్తి, సంచితకర్మలను నాశమొనర్చునుగాని,౧. ప్రారబ్ధ కర్మక్షయ మగువరకు దేహ ముండకతప్పదు.౨.

పునరావృత్తిలేని బ్రహ్మైక్యమునిచ్చు దేవయానమును గూర్చి చతుర్థాధ్యాయములో వర్ణింపఁబడెను. ౪.౪.౫-౭ లో ముక్తిపొందిన జీవుని లక్షణములు చర్చింపఁబడెను. విజ్ఞానము ముక్తపురుషలక్షణమని యౌడులోమి భావించెను. ముక్తపురు షుని కలోకసామాన్యములగు నతిశయలక్షణము లుండునని

(౬) 3, ౪, 3౨. (౭) 3,౨, 3౯-౪౧. (౮) ౪, ౧, ౪.
(౯) 3, ౨, ౨3-౨౪. (౧౦) ౧, ౧, ౯.
(౧) ౪, ౧, ౧3-౧౫.
(౨) ౪, ౧, ౧౯.

జైమిని భావము. బాదరాయణుఁ డీరెంటిని సమ్మిళితమొన ర్చెను. ముక్తిపొందగనే యించుమించుగా స్వతంత్రశక్తియు జ్ఞానమును గల్గునని యాతఁడు వివరించి, ప్రపంచమును సృజించి, రక్షించి, లయింపఁజేయు శక్తులుమాత్రము ముక్త పురుషునికిని లభింపవని పలికినాఁడు 3. ఆపని దేవుఁడొక్కఁడే చేయసమర్థుఁడు. ఈసూత్రమున కర్థము నతిసులభముగా రామానుజ మాధ్వులు చెప్పఁగల్గిరి; ఏలన జీవబ్రహ్మలకు భేదము నిత్యమైనదనువారి సిద్ధాంతమున కిది సరిపోవును. ౪. కాని బాదరాయణుఁ డీవిషయమును స్పష్టముగాఁ జెప్పలేదు. కొన్నిసూత్రములలో జీవబ్రహ్మభేదము నిత్యమని చెప్పఁబడెను. ౫. గాని కొన్నిసూత్రములలో భిన్నభావములు ప్రకటింపఁబడెను. ౬.

౫—ముగింపు.

బాదరాయణుఁ డేకేశ్వరతత్త్వమును ప్రదర్శించెను. బహుదేవతాతత్త్వము లేక స్వతంత్ర్యములు యథార్థములునైన పరమార్థము లనేకములున్నవనికాని, లేక దైవాసురశక్తుల ద్వైతము పరమసత్యమనికాని యాతఁడు విశ్వసించియుండలేదు. ఔడులోమి, బాదరి, కాశకృష్ణుల నిర్విశేషచిన్మాత్రము బ్రహ్మమను భావమును, ఆశ్మరథ్య జైమినుల సవిశేషచిన్మాత్రమే బ్రహ్మమను భావమును రెంటిని బాదయణుఁ డంగీకరించెను. ఈరెండు భావములకు సమన్వయము సూత్రకర్త బుద్ధిలో నెట్లు

(3) ౪, ౪, ౧౭. (౪) ౧, ౧, ౧౭.

(౫) ౪, ౪, ౧౭, ౨౧. (౬) ౪, ౨, ౧౩, ౧౬.

తోఁచినదో సూత్రస్వరూపపరిశీలనము చెప్పదు. బ్రహ్మము నిర్వికార నిత్యస్వరూపమని యుపనిషత్తులు చెప్పును. ప్రపంచము వికారశీలముగలదియు ననిత్యమైనదియును; ఇట్టికార్య మట్టి కారణమునుండి యెట్లు జనించును ? శ్రుతివచనముల నాధార ముగాఁ దీసికొని బ్రహ్మమే జగత్తుగాఁ బరిణమించి, తాను నిర్వికారమై నిలుచునని సూత్రము చెప్పినది. ౧.

బ్రహ్మకారణత్వ నిర్వచనము నింకను సహేతుకముగాఁ జేయుయత్నమువలన భిన్నభావము లుదయించినవి. తానెట్టి మార్పును బొందకుండ, బ్రహ్మము జగముగాఁ బరిణమించు నని శంకరుఁడును; బ్రహ్మము నిజముగా జగముగా మార్పు నొందెనని రామానుజవల్లభులును వాదించిరి. జీవునిలో బ్రహ్మ మున్నను, రెంటికిఁగల స్వభావభేదములచే జీవుని దోషము బ్రహ్మమున కంటదని బాదరాయణుఁడు చెప్పెను. ౨. ఆతఁడు జీవబ్రహ్మైకత్వమును భేదమునుగూడ నంగీకరించెను. ఈ వాదము హేతుబద్ధముగాదు; ఉపనిషత్తు లుగ్గడించిన నిర్గుణ నిర్విశేష బ్రహ్మమునకు సూత్రకారుని బ్రహ్మభావ మనుగుణము కాదని శంకరుఁడు భావించెను; సూత్రకారుఁడు సూచించినదే యుపనిషద్బ్రహ్మమని యితరభాష్యకారు లంగీకరించిరి. సగుణ నిర్గుణ బ్రహ్మసిద్ధాంతముకాని, జగన్మిథ్యావాదముకాని సూత్ర కారునికిఁ దెలియదని వీరివాదము. ప్రపంచము మిథ్యయని సూత్రకారుఁడు నమ్మినచో మిథ్యాప్రపంచకర్తృత్వ విచారణ యనవసరము గనుక, తాను విశేష శ్రమకులోనై సాంఖ్య

(౧) ౧, ౪, ౨౭. (౨) ౧, ౨, ౮.

తత్త్వమును ఖండించి, సృష్టి సిద్ధాంతములను జర్పించి యుండఁడు. దైవప్రకృతిలో నిజమగు పరిణామస్వభావముగూడ నున్నదనియు, నీస్వగతభేదమువలన బహువస్తు జీవరూపములను ధరించుననియు బాదరాయణుని భావమై యుండవచ్చునుగాని, దీని నాధారపూర్వకముగా స్పష్టముగా నిర్ణయింపఁజాలము.

ముక్తజీవి బ్రహ్మతో నవిభాజ్యస్థితి నొందునని చెప్పఁబడెను. ఈ యవిభాజ్యస్థితి కనంతర భాష్యకారు లనేకార్థములను దీసిరి. దానిని సంపూర్ణజీవ బ్రహ్మైక్యమని శంకరుఁడును, నది యసమగ్రానుసంధానమని రామానుజుఁడును భావించిరి. శంకర తత్త్వములో రెంటికి స్థానమున్నది. ధర్మవిషయములో సన్న్యాసకర్మ సంబంధమును గూర్చియు, వానివలన మోక్షసిద్ధిని గూర్చియు బాదరాయణుఁడు చర్చించియుండలేదు. మతవిషయములో బ్రహ్మ మవ్యక్తమనియు, గాని యాత్మ దృష్టికి సాక్షాత్కరించుననియు నాతఁడు విశ్వసించెను. రెంటికి సమన్వయము చేయవలసియున్నది.

ఉపనిషద్భావముల వివరింపఁబూనిన బాదరాయణసూత్ర ముపనిషత్తులవలెనే నిశ్చితరూపములేని యవిస్పష్టలక్షణములనే సూచించెను. దీనివలన నందు సంశయములకుఁ జర్చలకుఁ దావున్నది. సూత్రభావము నింకేవిధముగా సుస్పష్టముగా నిర్ణయింపఁబూనినను, దోషములు లోపములు చెలరేఁగుట కవకాశమున్నది. వ్యక్తిగత తాత్త్విక స్వభావముల ననుసరించి, యెట్లు సూత్రములు భిన్నార్థ సిద్ధాంత వివరణముల కవకాశమిచ్చెనో మనము ముందు చూచెదము.

ఓం

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

అష్టమాధ్యాయము.

శంకరాద్వైత వేదాంతము.

౧—ఆరంభవచనము.

శ్రీశంకరాచార్యులవారి యద్వైత తత్త్వము నిరుపమానపరిజ్ఞాతిశయవైభవమును, నిస్తుల తార్కికసంపద్విలాసమును బ్రదర్శించును. అందుఁ గానవగు పరిశుద్ధ మేధావిత్వమునను, మానవులకుఁగల యాశావిశ్వాసములయెడ నౌదాసీన్యముచూపు నిర్దయాత్మకమైన తర్కప్రతిభయు, వ్యక్తిగత మతాభిమానముల కెట్టివిలువ నీయని నిరంకుశ స్వేచ్ఛావిహారమును, దానినొక విశిష్టలాధ్యాత్మిక తత్త్వముగాఁ బ్రదర్శించును. శంకరునిగూర్చి యెట్టిపక్షపాతము నున్నదనుట కవకాశములేదని డాక్టరు. థీబోపండితుఁడిట్లు నుడివినాఁడు: "శంకరుఁడు ప్రతిపాదించిన సిద్ధాంతము, మతవిషయసంబంధము లేని శుద్ధతాత్త్వికదృష్టితోఁ జూచినచో, భారతపుణ్యభూమిలో

బయల్వెడలినవానిలో నత్యంతమనోహరము, నతిసుప్రసిద్ధము నైన తత్త్వము; శంకరాద్వైతమునుండి భేదించు నితర వేదాంత తత్త్వములుగాని, యే వేదాంతేతరతత్త్వములుగాని,సంప్రదాయ సిద్ధమైనదని చెప్పఁబడు శంకరుని వేదాంతతత్త్వము చూపు ప్రజ్ఞాతిశయ ధైర్య గాంభీర్యములను జూపఁ జాలవు." ౧. మనము శంకరుని వాక్యములను జదువునపుడు, నిశితమైన మహాప్రజ్ఞయు నఖండాత్మజ్ఞానసిద్ధియు మూర్తీభవించిన యొక మహాపురుషునితో సాంగత్యము మనకు లభించినదని మనము తలఁపకుండ నుండఁజాలము. అనంతవిశ్వము నను భవపూర్వకముగా గ్రహించి, యాత్మనిగూఢరహస్యసీమలఁ బరికించు నాతని యవలోకనము, ప్రమాణసిద్ధముకాని దొక్క మాట యెక్కువకాని తక్కువకాని పల్కని యాతని ప్రచండ దీక్షయుఁ దిలకించినచో, భిన్నాభిరుచులఁ జూపు మధ్యమ యుగ మతప్రవక్తలలో శంకరుఁ డసమానధీర విగ్రహముగా మనకుఁ బ్రత్యక్షమగును. భూతభవిష్యద్వాచ సంపర్క మవస రములేకుండ శంకరుని తత్త్వము పరిపూర్ణతగలిగి స్వతంత్రమై ప్రకాశించును. శుద్ధ కళారచనలందుండు స్వయంసంపూర్ణతయు స్వప్రమాణసిద్ధియు నిందు గోచరించును. శంకరుని తత్త్వము తాను స్వయముగాఁ బ్రతిపాదించిన సిద్ధాంతములను వివరించి,

(౧) బా॥ నూ॥ ఉపోద్ఘాతము. పు॥ ౧౪ సర్. చార్లెస్ ఎలియటు చనుసరించి శంకరతత్త్వము, "ఋజుత్వ, సమగ్రత్వ, గంభీరత్వములలో భారత తత్త్వములన్నిటికిఁ గిరీటమువంటిది."

(హిందూ బౌద్ధమతములు. వాల్యుము ౨ పు॥ ౨౦౮.)

తాను నిర్ణయించుకొనిన లక్ష్యమును మఱువక, భిన్నాంగము లకు సామ్యస్థితిఁగూర్చి దృఢనిర్మాణమై వెలసినది. శంకరుఁ డొసఁగిన తత్త్వజ్ఞానార్థి కుండవలయు లక్షణములు(౧)ను బట్టి చూచినచో నాతని యుద్దేశములోఁ దత్త్వజ్ఞానమనఁగా దానికి జీవితసమర్పణమేకాని, కేవల మేధస్సంబంధ పరిశ్రమయే కాదని స్పష్టమగును. మొదటి లక్షణము నిత్యానిత్య వస్తువివేకము; అనఁగా జిజ్ఞాసు వెన్నడు మార్పునొందని పరమార్థమును నిత్యము మారుచుండు ప్రపంచమునుండి వేరుచేసి తెలిసికొను భావనాశక్తి నార్జింపవలెను. ఇట్టి శక్తిగల వ్యక్తి తత్త్వాన్వేషణ పరాయణుఁడు గాకుండ నుండఁజాలఁడు. "ఇహామూత్రఫలభోగ విరాగము" రెండవలక్షణము. ఈభౌతిక ప్రపంచమం దల్పజీవితములో నాత్మాశయ సంతృప్తి నొసఁగున దేదియును లేదు. జీవితానుభవముచేఁగలుగు విషాదము నుండియే తత్త్వజిజ్ఞాస కవకాశము, దానియవసరముకూడ సముద్భవించును. జిజ్ఞాసువైన వ్యక్తి వస్తుప్రకృతిచే జనించు వ్యామోహములకు బద్ధుఁడుగాకుండ నున్నత విజ్ఞానవేత్తలకు లక్షణమైన నిస్సంగదృష్టిని(౧) బెంపొందించుకొనవలెను. మూడవది ధర్మనియమ దీక్ష యు నాలుగవది ముముక్షుత్వమునని పేర్కొనఁబడెను. మనకు మోక్షకామిత్వ ముండవలెను; సెయింట్ ల్యూక్ మాటలలో 'అమరజీవితాసక్తి'(౨) గావలెను.

---

(౧) శం॥ భా. ఉపోద్ఘాతము॥

(౧) శం॥ భా॥ ౨, ౧, ౧.

(౨) ఆక్టులు. ౮, ౪౮.

యథార్థమగు తత్త్వలక్ష్యమును మనకు శంకరుఁడు ప్రసాదించి నాఁడు; అది జ్ఞానముకంటె ననుభవసిద్ధియనియు, దర్కపాండి త్యమున కంటె నాత్మస్వాతంత్ర్యమనియుఁ జెప్పనొప్పును. శంకరుని కేకాక,మహనీయవిజ్ఞాన సార్వభౌములనఁదగు ప్లేటో, ప్లాటినస్, స్పినోజా, హెగెల్, మున్నగు విశ్వవిఖ్యాతపురుషుల కును, తత్త్వజ్ఞానమనఁగా, మానవుని నికృష్టజీవితములోని యల్పవిషయ వశంవదముకాని స్వతంత్రధీరతయు, శాశ్వత సత్యదర్శనదీక్షయు నైయున్నది. శంకరాచార్యుని సునిశితము విశ్వవిశాలమునగు తర్కప్రతిభ స్వచ్ఛమహదావేశస్ఫూర్తిని బ్రదర్శించును; ఏలన నది లేనిచోఁ దత్త్వజ్ఞానము శుష్కతర్క వ్యాపారమగును. అత్యంత సునిశ్చితమైన తర్కప్రజ్ఞలో సార్వ భౌముఁడయ్యు, నింకొకరంగమున నాతఁడు మహనీయోజ్జ్వల కవితాప్రపంచ సార్వభౌముఁడుకూడ నైయున్నాఁడు. ఆతని ప్రతిభా కాంతిరేఖలు విజ్ఞానజగత్తులోఁగల తమస్సీమలకు వెలుఁగునిచ్చి, అత్యంత విచ్ఛిన్నహృదయములకుఁ దాపోప శాంతినొసఁగినవి. ఆతని తత్త్వ మనేకులకు ధైర్యము ను జిత్త శాంతిని ప్రసాదించునుగాని యది దుర్బోధము నగాధమునగు భావవైరుధ్యాంధకారమని తలఁచువారును లేకపోలేదు. మన మాతని వాదములతో నేకీభవించినను, మానినను, నాతని మాత్మబుద్ధి ప్రకాశ మెవ్వరినైనఁ దామున్న నికృష్టస్థితిలో నుండనీయదు.

౨—శంకరుని జీవితము—కాలము.

క్రీ. వె. ఆరవ శతాబ్దాంతమునఁ గాని, మధ్యకాలమునఁగాని శంకరుఁ డుండెనని తెలాంగుపండితు నభిప్రాయము ౧. క్రీ. వె. ౬౮౦ లేక నింకను గొంచెము పూర్వము శంకరుని జననకాలమని సర్. ఆర్. జి. భండార్కరు చెప్పినాఁడు.౨. క్రీ. వె. ౭౮౮ జన్మకాలమనియు, ౮౨౦ మరణకాలమనియు మ్యాక్సుముల్లరు మెక్డుగల్ పండితు లభిప్రాయపడినారు. ౯-వ శతాబ్దారంభ కాలమున శంకరుఁ డుండియుండెనని కీత్పండితుని భావమునై యున్నది.3.

తపోనిరతి యందును, కర్మయోగమునందును సమాన సామర్థ్యము గలిగిన యేకాంత యతిశేఖరుఁడును మహోజ్జ్వల భావ పరిపూర్ణుఁడు నగు శంకరుని విగ్రహము మనకు హృదయ స్పందము కలుఁగఁజేయకమానదు. కొందరు శిష్యులాతని జీవిత చరిత్రాంశములను లిఖించిరి; అందు ముఖ్యములైనవి మాధవ కృత శంకర దిగ్విజయము, నానందగిరి విరచిత శంకరవిజయ

---

(౧) శంకరుల సూత్రభాష్యమునఁ జేర్కొనఁబడిన పూర్ణవర్మ యా కాలమున మగధను బాలించిన యొక బౌద్ధ భూపతియని యాతని వాదము.

(౨) చూః సంస్కృత వ్రాతప్రతుల యన్వేషణమునుగూర్చిన ప్రకటన. ౧౮౮౨. పు. ౧౫.

(3) ఐ యల్. ఎ. పు. 30. కృష్ణమిశ్రుని ప్రబోధ చంద్రోదయ నాందీ శ్లోకములో (క్రీ॥ వె॥ ౬-వ శతాబ్ద మధ్యకాలము) మాయావాదమునుగూర్చి సుప్రసిద్ధములైన మరు మరీచికా రజ్జుసర్పోపమానము తీయఁబడెను. అవి బౌద్ధగ్రంథములలోఁగూడ నీయఁబడినవి కావున శంకరుని రచనలనుండి తీసికొనఁబడినవని తలఁప నవసరములేదు.

మును౧. శంకరుఁడు నిరాడంబరమై, కష్టములకోర్చి కృషి చేయు మలబారు బ్రాహ్మణపండిత వంశములోనివాఁడు; దక్షిణాపథ పశ్చిమ సముద్రతీరస్థమగు కాలఁడిగ్రామ మాతని జన్మస్థానము.౨. శంకరుని గృహదైవము శివుఁడను సంప్రదాయ మున్నను, జన్మముచే నాతఁడు శాక్తేయుఁడని కొందరు చెప్పుదురు. చిన్ననాఁడే యాతఁడు గౌడపాదాచార్యుల శిష్యుఁడైన గోవిందుని వేదపాఠశాలలోఁ జేరెను. తన గ్రంథములన్నిటిలో శంకరుఁడు తనగురువు గోవిందుఁడని స్మరించెను; అనగా నద్వైత తత్త్వవిషయములన్నిటి నాతఁడు బోధించెనని స్పష్టము. ఎనిమిదేండ్ల బాల్యముననే శంకరుఁడు చతుర్వేదముల నమితోత్కంఠతోఁ జదివినాఁడు. ఆతఁడు స్వతంత్రప్రజ్ఞాప్రతిభలు చూపిన వేదవిద్యాపారంగతుఁడైన వటుఁడై ప్రకాశించెను. జీవిత రహస్యప్రాముఖ్యముల నాతఁడు గుర్తించి, చిన్ననాఁడే సన్న్యాసిజీవిత సౌందర్యము నంతర్దృష్టిలోఁ జూచెను. జగద్వస్తు విషయము తెలియకుండగనే త్యజించి యాతఁడు యతిపుంగవుఁ

(౧) చిద్విలాసుఁడు సదానందుఁడు కొన్ని విషయములను వ్రాసిరి. స్కాందపురాణము (౯అ.) కొన్ని యంశములను జెప్పును. నారాయణాచార్యుఁడను నొక మాధ్వమతస్థుఁడు తన మాధ్వవిజయము, మణిమంజరి గ్రంథములలోఁ గొన్ని వివరముల నిచ్చెను. కాని వీరిచ్చిన విషయములకుఁ జారిత్రకాధారము లేకపోవుటచే సంశయాస్పదములు. (చూ. శంకరుని జీవితకాలము, సి. యన్ కృష్ణస్వామి అయ్యర్, మదరాసు.)

(౨) చిదంబరమున క్రీ. శ. ౮౮ లో జన్మించి, క్రీ. శ. ౧౨లో శంకరుఁడు మృతినొందెనని ఆనందగిరి వచించెను గాని, యీవాదమునకు విశేషాధారములు లేవు.

డయ్యెను. కాని యాతని దావేశపరవశత్వములేని బడుగుసన్న్యాసము కాదు. సత్యమొక పరిశుద్ధాగ్నిజ్వాలయై యాతనిలో వెల్గొందినది. ఆతఁ డనేకస్థలములకుఁ బోయి, శాఖాంతరులతో వేదాంతచర్చలు జరిపినాఁడు. ఈశాస్త్రవాదపర్యటనములలో నాతఁడు కుమారిలుని౧, మండనమిశ్రునిఁ గలిసి కొనెను; మండనమిశ్రుఁడీతని శిష్యుఁడై సురేశ్వరాచార్యనామమున సుప్రసిద్ధుఁ డయ్యెను.౨. అమరుకరాజ మృతకళేబరమున నీతఁడు ప్రవేశించు గాథ వలన నీతఁడు యోగసిద్ధులు గలవాఁడని తెలియుచున్నది. ఆతఁడు స్థాపించిన మఠచతుష్టయములో మైసూరురాజ్యములోని శృంగేరీమఠము ప్రధానమైనది తూర్పున పూరీజగన్నాథమునందును, పశ్చిమమున ద్వారకయందును, హిమాచలమున బదరీనాథమునందును మఱి మూడుమఠములున్నవి. సంప్రదాయమేకగ్రీవముగాఁ జెప్పు నొక్క యద్భుతసంఘటనము శంకరుని హృదయమున నెంత మానవప్రేమరసము గలదో యాతఁడెంత మాతృభక్తి పరిపూర్ణుఁడో ప్రదర్శించును. సన్న్యాస నియమముల నుల్లంఘించి యాతఁడు తల్లి మరణించినప్పుడామె కూర్ధ్వదైహిక కర్మసంతతను యథోక్తముగా నొనరించుటచే యతిసమాజమున కంతకు నాతనియెడ గ్రోధముద్భవించెను. హిమాలయ

---

(౧) శంకరుఁడు కుమారిలుని శిష్యుండని యొక దక్షిణదేశ సంప్రదాయమై యున్నది.

(౨) సురేశ్వరాచార్యుఁడు మండనమిశ్రుఁడు నొకరు కారని కొన్ని హేతుబద్ధములైన యాధారములను మైసూరు వాసియగు హిరియన్న పండితుఁడు చూపినాఁడు. (చూ॥ జె॥ ఆర్॥ ఎ॥ యస్॥ ఏప్రిల్ ౧౯౨౩, జనవరి ౧౯౨౪.)

మందలి కేదారనాథము నందాతఁడు తన ముప్పదిరెండవ యేట శివైక్యము నొందెనని సంప్రదాయము చెప్పుచున్నది. వ్యావహారిక జీవితానుభవాలోచనలు గల మన దృష్టిలో, శంకరుని జీవితము సంఘసంపర్కము వలనఁ గలుగు నుత్సాహశూన్యమైనదిగాఁ దోఁచవచ్చును. గాని, యీశ్వరధరసంస్థాపనార్థమై, యాత్మరతులై, నిరాడంబర మహోన్నతభావపూరితమైన జీవితమును గడపు వారికిది సహజమైన లక్షణమని తెలియవచ్చుచున్నది. శంకరుఁడు ప్రజాకోటిని ధర్మమార్గములఁ జూపి తరింపఁజేయు నీశ్వరాదేశము గర్భమునఁ బెట్టుకొని జన్మించియుండుటచే,నాతఁడు తక్క నింకొకఁ డెవ్వఁడు నీమహాకార్యమును నెరవేర్చు సామర్థ్యము గలవాఁడు లేకపోవుటచేతను తన దివ్యసందేశముతోఁ బాటు నిర్మలవైరాగ్యకలిత నిస్సంగ జీవితము నాతఁడు ప్రదర్శింపవలసి వచ్చినది.

కొలదియేండ్లలోనే శంకరుఁడు వివిధజీవిత కార్యక్రమముల నాచరించి కృతార్థుఁడయ్యెను; ఇందేయొక కార్యక్రమ సిద్ధియైనను సామాన్యమానవునికిఁ బూర్ణసంతుష్టి నిచ్చియుండును. ఆతని మహనీయకర్మసిద్ధి యాతఁడు ప్రాచీనగ్రంథము రచించిన భాష్యములమూలమున నిర్మించి పోషించిన అద్వైత తత్త్వమే. నాఁడు వ్యాపించియున్న భిన్నజ్ఞానప్రమాణములకుఁ బురాతనగ్రంథ సిద్ధాంత సంప్రదాయములతో సామరస్యముఁగూర్చి ప్రకటించుట కిదియే యుత్తమ పద్ధతియని యాతఁడు నిశ్చయించినాఁడు. ఆ రేడు శబ్దములలోఁ బ్రజాసామాన్యమున కభిరుచికల్గిన హిందూమతము విజృంభించినది.

దక్షిణాపథమున బౌద్ధమతము క్షీణించి (౧) జైనమత మత్యున్నత శిఖరమందినది. వేదోక్త కర్మవిధులు గౌరవహీనములయ్యెను. శివభక్తులైన అడియారులు, వైష్ణవభక్తులగు ఆల్వారులు దైవభక్తి ప్రచారము చేయుచుండిరి. మతసంబంధోత్సవములు, పౌరాణికధర్మ ముపదేశించిన ఆలయ దేవతాపూజలు దేశ మంతయును వ్యాపించుచున్నవి దక్షిణమునఁ బల్లవ పరిపాలన మనివార్యమై వెలయుచుండెను; దానివలన లభించిన స్వతంత్ర శాంతియుత వాతావరణములో బ్రాహ్మణతత్త్వము హిందూ మతముగా మారఁజొచ్చినది. నాఁడుజరిగిన జీవితపునర్నిర్మాణమునకుఁ బల్లవరాజులు ప్రదర్శించిన మతాభిరుచులే సాక్ష్యము లిచ్చుచున్నవి. పల్లవవంశమందలి ప్రథమచక్రవర్తులు బౌద్ధ మతస్థులైనను, దరువాత తరమువారు వైష్ణవులును దుదకు శైవులును రాజులైరి. బౌద్ధుల సన్న్యాసదృష్టికిని, వైష్ణవుల భాగవతదృష్టికిని వ్యతిరేకముగా మీమాంసకులు వేదోక్త కర్మాధిక్యమును బ్రచారము చేయుచుండిరి. జ్ఞాన సన్న్యాస మార్గములు నిష్ప్రయోజనములని కుమారిల మండనమిశ్రులు ప్రకటించుచు, కర్మశ్రేష్ఠతను గృహస్థ ధర్మాతిశయమును గొనియాడిరి. అట్టితరుణమందే శంకరుఁడు రంగస్థలమునఁ బ్రవేశించి, సనాతన సంప్రదాయసంరక్షకుఁడుగా ఖ్యాతిఁ

---

(౧) పెంపొందుచున్న బౌద్ధము నైదవశతాబ్దములో ఫాహియాన్ చూచినాఁడు; కాని తరువాత ననఁగా ౬,౭ శతాబ్దములలో వచ్చిన యూన్ చ్వాంగ్ బౌద్ధమత క్షీణదశను గాంచినాఁడు. బాణుని హర్షచరిత్ర మీభావమును సమర్థించును.

గాంచి, యాధ్యాత్మికసంస్కర్తయయ్యెను. పురాణసిద్ధమగు నుజ్జ్వలభావదీప్తినుండి, యుపనిషద్రహస్య జ్ఞానోన్ముఖమగునట్లు యుగమును బరివర్తనముచేసెను. అతీంద్రియానుభూతికి జీవులను దోడ్కొనిపోవు మతశక్తియే సత్యమునకు గీటురాయి వంటిది. బౌద్ధమతము, మీమాంసావిధానము, భక్తిమార్గము కంటె నధికతరమగు సంతృప్తినొసగు తత్త్వమతములను నిర్మించి, వానిమూలమున యుగమునకొక నూత్నదృక్పథము నిచ్చుటకు శంకరుఁడు తాను జన్మించియుండెనని తలఁచి ప్రయత్నించెను. ఆస్తికులు సత్యము నావేశోద్రేకములచే నాచ్ఛాదించుచున్నారు. ఈశ్వరసాక్షాత్కారానుభవశక్తిచేఁ గలుగు నాత్మపరవశత్వముచే వారు సాంఘికజీవిత మర్యాదలకుదాసీనతఁ జూపిరి. కర్మయే సర్వమని మీమాంసకులు బోధించి, రసహీనములగు క్రియాకలాపముల నారాధింపఁ బూనిరి. సమ్యక్ జ్ఞానముపై నాధారపడినప్పుడే ధర్మము జీవితాంధకారమును బోఁద్రోలి కాంతిమయమొనర్పఁగలదు. శంకరునిభావములో నద్వైత తత్త్వమొక్కటే పరస్పరవిరుద్ధ తత్త్వభావ సామరస్యముఁగూర్చి, సమన్వయించు సామర్థ్యము గలది; అందుచే నాతఁడు, సంసారతరణమున కుత్తమోపాయముగా జీవాత్మ పరబ్రహ్మైక్యభావమును వేనోళ్లఁ బ్రకటించు నేకైకోద్దేశముతోడనే తన గ్రంథములన్నిటిని రచించెను. ౧. తన జన్మస్థానమైన మలబారునుండి, యుత్తరమున హిమాలయమువఱకు నాతఁడుచేసిన సంచారములో నాతఁడెన్నియో

(౧) "సంసారహేతు నివృత్తి సాధనబ్రహ్మాత్మైకత్వ విద్యా ప్రతిపత్తయే." చూ॥ శం॥ భా॥ ౧, ౧, ౧.

యారాధన విధానములను దర్శించి, మానవుని సంస్కరించి, యూర్ధ్వగమనము నీయఁగలశక్తియున్న విధానముల నన్నిటి నాతఁ డంగీకరించినాఁడు. మోక్షమున కొకే మార్గమున్నదని యాతఁ డెన్నఁడును బోధింపలేదు; ప్రజాసామాన్యమునకాచరణలోనున్న భిన్నదైవతములనఁగా విష్ణుశివశక్తి సూర్యాదులను గూర్చి, నిరుపమాన సౌందర్యవిలాసములఁ బ్రదర్శించు గీతాశ్లోకపుంజములను రచించెను. ఇదియంతయు విశ్వవిశాలమగు నాతని మానవప్రేమను, సహజప్రతిభా వైదగ్ధ్యమును సూచించును. జనసామాన్యమతము నాతఁడు పునరుజ్జీవన మొనర్చుచుఁ బునీతముఁ గూడ నొనర్చెను. దక్షిణదేశములోని శాక్తేయమత విధానములోని నీచారాధనపద్ధతుల నణఁచివేసెనుగాని కలకత్తాలోని కాళీపూజాపద్ధతిలో నాతని ప్రభావ మెట్టిమార్పునుగలిగింపకుండుట శోచనీయవిషయము. మల్లారిదేవుఁడను పేర శివునొక కుక్కరూపమునఁ బూజించు దక్షిణదేశమందలి నీచారాధనమును, మానవ బలిఁగోరు భైరవదేవు నుపాసించు కాపాలిక మతస్థుల అత్యాచారముల నాతఁడు నిర్మూలించెనని చెప్పదురు. దేహమునఁ దప్తలోహ శలాకలతోఁ గాల్చి ముద్రలు వేయు పద్ధతి నాతఁడు నిరసించెను. బౌద్ధధర్మమునుండి యాతఁడు సుశిక్షణము, మూఢవిశ్వాస నిరాసము, మఠనిర్మాణము నుత్తమభక్తి శ్రద్ధలను సంరక్షించి నిష్కలుషముగా నిలుపునని తెలిసికొని, యాతఁడు స్వయముగా దశసంఖ్యాకమైన సన్న్యాసివర్గములను స్థాపించెను. అందు నేటికి నాలుగువర్గములు చెక్కుచెదరక సజీవములై నిలిచియున్నవి.

శంకరాచార్యుని జీవితము వైరుధ్యనిలయమను భావము నుదయింపఁజేయును. ఆతఁడు తత్త్వవేత్తయుఁ గవియు, విద్వద్వరేణ్యుఁడు, ఋషికల్పుఁడు, యోగి మతసంస్కర్తయుఁగూడ నైయున్నాఁడు. ఆతని వ్యక్తిత్వమును మనము స్మరించునపుడా మహనీయుని భిన్నపరిజ్ఞా సామర్థ్యములవలన భిన్నరూపములు మనకు స్ఫురించును. యువకుఁడైన యాతఁడనితరసామాన్య శేముషీధురంధరుఁడై, నిర్లక్ష్యసాహసములతో శాస్త్రచర్చాధీరవిహారుఁడుగా నొకని దృష్టికిని; ప్రజాకోటిలో నైక్యభావము నుద్దీపింపఁజేయవలెనని ప్రచారమొనర్చిన రాజకీయ కుశలునిగా నింకొకని దృష్టికిని; అసమాన తర్కాయుధము నుపయోగించి, విజ్ఞాన జీవితరంగములలోఁ గల యన్యోన్య వైరుధ్యములఁ దొలగించు నేకైక కృషిలో నిమగ్నుఁడైన ప్రశాంత తత్త్వవేత్తగా వేఱొకని దృష్టికిని; మనమందరమును మన మెఱిఁగినకంటె ఘనతర వ్యక్తిత్వములు గలవారమని ప్రకటించు యోగివర్యునిఁగా మఱొకనికిని; శంకరుని దివ్యవిగ్రహము గోచరించును. అట్టి సర్వతోముఖ శక్తిసామర్థ్యములు గల వ్యక్తు లరుదుగా నుందురు.

3—సారస్వతము.

ఈ యద్వైతశాఖకుఁ బ్రధానగ్రంథములు శంకరాచార్యులవారి యుపనిషద్గీతా సూత్రభాష్యములు.(౧)ఉపదేశసాహస్రి

(౧) ఈశ, కఠ, కేన, ప్రశ్న, తైత్తిరీ, ఐతరేయ, శ్వేతాశ్వతర, ఛాందోగ్య, ముండక, మాండూక్య, బృహదారణ్యకోపనిషత్తులు, అథర్వశిఖ, అథర్వశిరస్సు, నృసింహ తాపనీయోపనిషత్తులకుఁ గూడ నాతఁడు భాష్యము వ్రాసెనని చెప్పుదురు.

వివేకచూడామణియు నద్వైతతత్త్వ సామాన్యస్వరూపమును వ్యక్తీకరించును. దక్షిణామూర్తి స్తోత్రము, హరిమీడేస్తోత్రము, ఆనందలహరి, సౌందర్యలహరి, జీవితమం దాతనికిఁ గల విశ్వాసాదరములఁ జూపును. ఆప్త వజ్రసూచి, ఆత్మబోధ, మోహముద్గరము, దశశ్లోకి, అపరోక్షానుభూతి, విష్ణుసహస్రనామ సనత్సుజాతీయభాష్యములు నాతఁడే రచించెనందురు. లక్షణ వైవిధ్యముతోఁగూడిన యాతని సర్వతోముఖ వ్యక్తిత్వము నాతని గ్రంథములు ప్రకటించును. హేతుభావనా హాస్యశక్తుల నేకముఖమునఁ జూపు నాతని శైలి యాతని మానసిక లక్షణముల కద్దమై ప్రతిబింబించును. శంకరుఁడు స్థాపించిన యద్వైత తత్త్వమునకు విపులము సుదీర్ఘమునగు చరిత్ర మున్నది; అది యింకను దుదిఁగాంచి యుండలేదు. ఇతరతత్త్వ స్థాపకులందరు తమ వాద సామర్థ్యమును శంకరుని సిద్ధాంతములను విమర్శించుటవలననే చూప యత్నింతురు. అందుచేఁ బ్రతిశతాబ్దమునందును శంకరుని సిద్ధాంతమును సమర్థింపవలసి వచ్చినది. శంకరుని యనంతరము నేటివఱకు నాతని యద్వైత తత్త్వ మెట్టి భిన్నదశాప్రాప్తి నొందినదో, వర్ణించుటకిది యదను కాదు.(౧)

(౧) శంకరు ననంతరమును వెంటనే రచింపఁబడిన సుప్రసిద్ధములైన అద్వైతగ్రంథములు సురేశ్వరాచార్యుని వార్తికములు, నైష్కర్మ్యసిద్ధి, వాచస్పతి భామతి, పద్మపాదుని పంచపాదిక, ఆనందగిరి న్యాయనిర్ణయము. ౧౩-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందిన అమలానందుని కల్పతరువు భామతీకి భాష్యము. ఈకల్పతరువునకు విపులమగు వివరణగ్రంథమును కల్పతరు పరిమళమను దానిని ౧౬-వ శతాబ్దమునకుఁజెందిన అప్పయ్యదీక్షితుఁడు రచించెను. ఈతని సిద్ధాంతలేశ మద్వైత భిన్నరూపముల సంగ్రహచరిత్రను వివరించు ముఖ్యగ్రంథము.

మొదటి నాలుగుసూత్రములకు విపుల టీకారూపమైన పద్మపాదుని పంచపాదికకుఁ బంచపాదికా వివరణమను వ్యాఖ్యను ప్రకాశాత్ముఁడు(క్రీ॥ వె॥ ౧౨౦౦) రచించెను. ఈప్రకాశాత్ముని గ్రంథమునకు టీకగా వివరణ ప్రమేయసంగ్రహమను గ్రంథమును మాధవనామాంతరము గల విద్యారణ్యుఁడు (౧౪-వ శతాబ్దము) వ్రాసెను. ఆతని పంచదశి అనంతరాద్వైత శాస్త్రగ్రంథము; ఆతని జీవన్ముక్తి వివేకముకూడఁ గొంత విలువగలదే. పంచదశి కర్తృత్వమునుగూర్చి సంప్రదాయభేదమున్నది. మొదటి యారధ్యాయములను విద్యారణ్యుఁడును, మిగిలిన తొమ్మిదింటిని భారతీతీర్థుఁడును రచించె నందురు. (చూ: పీతాంబరస్వామి కూర్పు. పు. ౬) తన వృత్తి ప్రభాకరములో నిశ్చలదాసుఁడు మొదటి పది ప్రకరణములు విద్యారణ్యుఁడు రచించెననియు మిగిలినవానిని భారతీతీర్థుఁడు వ్రాసెననియుఁ జెప్పెను. (పు. ౪౨౪) సర్వజ్ఞాత్మముని (క్రీ॥ వె॥ ౯౦౦) తన సంక్షేప శారీరకమందు శంకర తత్త్వమును వివరించెను. దీనికి రామతీర్థుఁడు భాష్యము వ్రాసెను. శ్రీహర్షుని ఖండన ఖండఖాద్యము (క్రీ॥ వె॥ ౧౧౯౦) అద్వైతశాస్త్ర విపులీకరణము చేసినవానిలో నుత్కృష్టమైన గ్రంథము. అది తత్త్వశాస్త్రముయొక్క వ్యర్థత్వమును గూర్చిన దీక్ష్ణమగు ప్రకటనము, భావనాశక్తి సూచించు పరమార్థవిషయములను సత్యములని తలఁచి వానిని గ్రహించుట కెట్టియవకాశమును లేకున్నను మానవమానసము చేయుఁ ప్రయత్నము నిరుపయోగమని నిరూపించును. నాగార్జునివలెనే, సక్రమసూక్ష్మ శాస్త్రీయపద్ధతిలో సామాన్యద్రవ్యపరిశీలనముచేసి, విశేషతార్కికవిభాగపరీక్ష చేఁబరమార్థమును గ్రహించుశక్తి మానవమానసమునకులేదు. గావున నేదియు సత్యమని కాని యసత్యమని కాని చెప్పఁజాలమని వాదించెను. విశ్వైకచైతన్యమొక్కటే సత్యము; తక్కినవన్నియు సంశయాస్పదములు. పరబ్రహ్మైకాస్తిత్వ విశ్వాసముగల వాఁడగుటచే నీతఁడు బౌద్ధులనాస్తికతకు భిన్నుఁడైనాఁడు: (౧, ౫.) న్యాయప్రమాణముల నాతఁడుచ్చరించి, కారణధర్మమును బరీక్షించి, న్యాయము యథార్థజగత్తునుగూర్చి కాక, యింద్రియ గోచరదృశ్యములను గూర్చి మాత్రమే వివరించునని వాదించెను. నిర్గుణబ్రహ్మము జ్ఞానవిషయము గాకున్నను సత్యమేయనియు వస్తునానాత్వము నిజముకాదనియు నాతని

౪—గౌడపాదుఁడు.

అద్వైతవేదాంతమును శాస్త్రయుక్తముగాఁ బ్రదర్శించిన

నిశ్చయము (౧, ౯) ఇట్టిదే తత్త్వదీపికయను నొకగ్రంథమును, ఖండనఖండ ఖాద్యముపై నొకభాష్యమును చిత్సుఖుఁడు వ్రాసినాఁడు. చిత్సుఖీయమును న్యాయామృతము ఖండించెను. మధుసూదన సరస్వతి (౧౬-వ శతాబ్దము) తనయద్వైతసిద్ధిలో న్యాయామృతమును ఖండించెను. రామతీర్థుఁడు తనతరంగిణిలో నద్వైతసిద్ధిని విమర్శించెను. తరంగిణీవిమర్శకు సమాధానముగా నద్వైత పద్ధతి సమర్థించుచు బ్రహ్మానందుఁడు గౌడబ్రహ్మానందీయమను నొకగ్రంథమును రచించినాఁడు. శంకరమిశ్రుఁడు రఘునాథుఁడు ఖండనమునుగూర్చి స్వతంత్రగ్రంథములను వ్రాసిరి. ధర్మరాజవిరచిత వేదాంతపరిభాష తార్కిక తత్త్వమును వివరించు నుత్కృష్టప్రాథ్యగ్రంథము. ధర్మరాజు పుత్రుఁడైన రామకృష్ణుఁడు దానిపై శిఖామణియను నొకగ్రంథమును వ్రాసెను. అమరదాసు రచించిన మణిప్రభ దీనిపైనొక చక్కనిటీక. విజ్ఞానభిక్షువిరచిత విజ్ఞానామృతము(౧౬-వ శతాబ్దము.)సాంఖ్య ద్వైతము వేదాంతమునందున్నదని చూపయత్నించును. అద్వైతానందుని బ్రహ్మవిద్యాభరణము. (౧౫-వ శతాబ్ది గోవిందానందుని రత్నప్రభ, సదానందుని వేదాంతసారము (౧౫-వ శతాబ్ది) దానిపైఁగల భాష్యములైన సుబోధిని, విద్వన్మనోరంజని, ప్రకాశానందుని సిద్ధాంతముక్తావళి, సదానందునద్వైతామృత (బ్రహ్మసిద్ధి, లక్ష్మీధరు నద్వైతమకరంద ముకొంతప్రాముఖ్యముగల గ్రంథములు. మహోపనిషత్తువంటి కొన్ని యనంతరోపనిషత్తులు; యోగవాశిష్ఠము, అధ్యాత్మరామాయణమువంటి మతగ్రంథములుకూడ నద్వైతపరములు. యోగవాశిష్ఠము బౌద్ధభావపూరితము. బోల్చు:

"యదిదమ్దృశ్యతే కించిత్తన్నాస్తి కిమపిధ్రువమ్
యథాగంధర్వనగరమ్ యథావారిమరుస్థలే. (౩.)

ఇంకను ననేకములగు నద్వైవేదాంతగ్రంథములున్నవి కాని, శంకరుఁడుచెప్పిన వాదములకంటె నవ్యముగాఁజెప్పునవిలేవు సురేశ్వర, వాచస్పతి, పద్మపాద, శ్రీహర్ష, విద్యారణ్య, చిత్సుఖ, సర్వజ్ఞాత్మముని, మధుసూదన సరస్వతి, అప్పయ్యదీక్షితులు, భావనావైఖరిలో సమానులేయైనను, వారిలో నొక్కొ-

ప్రథమపురుషుఁడు గౌడపాదుఁడు.౧. ఆతఁడు శంకరుని గురువైన గోవిందుని గురువని సుప్రసిద్ధిగాంచెను; ౭-వ శతాబ్దాంతమునఁ గాని, ౮-వ శతాబ్దారంభమునఁ ౧. గాని, యాతఁడు జీవించె నని చెప్పఁబడెను. ఉత్తరగీతకు గౌడపాదుఁడొక భాష్యమును గూడ రచించెనని చెప్పుదురు. అద్వైత తత్త్వప్రధానసిద్ధాంతము లగు జీవబ్రహ్మైకత్వము, మాయావాదము, పరమార్థమును జెప్పుటకుఁ గారణధర్మము నిరుపయోగమని నిర్ణయము, వ్యావహారిక పారమార్థిక జగద్విభాగము, మోక్షైకసాధనము జ్ఞానమే

కర్తలే తాము సమర్థించిన అద్వైతవాదమునందుఁ బూర్వము లేని క్రొత్తఁదనమును జేకూర్చిరి. వారివాదసిద్ధాంతములు సమానమేయైనను, వారివ్యక్తివైశిష్ట్యమును ప్రదర్శించిరి.

(౧)సాంఖ్యతత్త్వమునకు భాష్యకర్తయైన గౌడపాదుఁ డీతఁడు కాఁడని తోఁచును.

(౧) భావవివేకుని తర్కజ్వాలకు టిబెట్టు భాషాంతరీకరణములో 'కారిక' పేర్కొనఁబడుటచే, గౌడపాదుఁ డిఁకను బూర్వికుఁడని వాల్లెసర్ చెప్పినాఁడు. భావవివేకుఁడు యువాన్ ఛ్వాంగుకుఁ బూర్వికుఁడగుటచే, గౌడపాదుఁ డించుమించుగా క్రీ. వె. ౫౫౦ ప్రాంతము వాఁడు కావలెను. (చూ. జాకోబి.జె.ఎ.ఒ. యస్. ఏప్రిల్, ౧౯౧౩.) కారిక కంటె బ్ర. సూ. పూర్వకాలమునకుఁ జెందునని జాకోబి తలఁచును. పురాతన బౌద్ధగ్రంథములలో బ్ర.సూ. స్మరణలేకుండుట వలన నీవాదమునకు దోషము సంభవింపదు; ఏలన, బ్ర.సూ. వేదాంతవిషయము సుస్పష్టము కానందున నితరులుదీని నుదాహరించుటకు వెఱచిరి. "మఱియు బౌద్ధులు బ్ర.సూ. వేదాంతమును దిరస్కరించి యుందురు; ౯-వ శతాబ్దమునాటి జైనులట్లే చేసిరి. కాని వారు గౌడపాదునట్లు తిరస్కరింపఁ జాలరైరి. ఏలనఁ జాల విషయములలో నాతని తత్త్వము వారితత్త్వములోని భావములకు సరిపోవును." (జె. ఎ. ఒ. యస్. ఏప్రిల్, ౧౯౧౩) భారతీయ పండితులు జాకోబి భావమును సమర్థింతురు.

యను ప్రవచనము, పూర్ణశూన్యత యనునది దురూహ్యమను ప్రకటనము మున్నగున వాతని కారికలో వివరింపఁబడినవి. కారిక నాలుగు భాగములు. మొదటిదైన ఆగమ ప్రకరణము మాండూక్యోపనిషదర్థమును వ్యక్తపరచును. తాను ప్రతిపాదించు పరమార్థతత్త్వము శ్రుతి విహితమనియు హేతుబద్ధమనియుఁ జూపఁయత్నించును.(౧). రెండవది వైతథ్యప్రకరణము, ఇది వ్యతిరేకములగు ద్వంద్వములతోఁ గూడిన దగుటచేఁ బ్రపంచము మిథ్యారూపమని నిరూపించును. మూడవ దద్వైతసిద్ధాంతమును స్థాపించును. నాలుగవదైన అలాటశాంతి ప్రకరణము మఱల నద్వైత తత్త్వమును వివరించి, వ్యవహారజ్ఞానము వ్యర్థమైన దనియు నాత్మయే సత్యమనియు వాదించును. కాలుచున్నయొక కఱ్ఱను గిరగిర త్రిప్పినచో నదియొక జ్వాలాచక్రము లేక అలాటచక్రభ్రాంతి నుదయింపఁ జేయునట్లే, ప్రపంచ నానాత్వమును గోచరించునని చెప్పఁబడెను.(౨). అది యోగాచారభావములను బేర్కొని బుద్ధుని నామము నైదారుసారులు స్మరించెను.

బౌద్ధమతము బహుళ వ్యాప్తినొందిన కాలములో గౌడపాదుఁడు జీవించెను. సహజముగా నాతఁడు బౌద్ధసిద్ధాంత పరిచయము గలిగి, వానిలోఁ దన యద్వైతమునకు విరోధించని వాని

---

(౧) ౩, ౨౩.

(౨) చూ. మైత్రాయణి ఉపనిషత్తు ౬-౨౮. ఈయుపమానము తఱచుగా బౌద్ధగ్రంథములలో నుపయోగింపఁబడినది. నిజముగా, భావయందును భావమునందునుగూడ గౌడపాదకారిక మాధ్యమిక బౌద్ధరచనలను బోలి, యందలి బహుళోపమానముల నుపయోగించి యున్నది. ముఖ్యముగాఁ బోల్చు; ౨.౩౨; ౪, ౫౯. చూ. జె. ఆర్. ఎ. యస్. ౧౯౧౦, పు. ౧౩౬.

సంగీకరించెను. తన సిద్ధాంత మేశ్రుతిపై నాధారపడినది కాద నియు హేతు వాదబద్ధమనియు నాతఁడు బౌద్ధులకుఁ బ్రక టించెను. వేదప్రమాణ వాదులగు సంప్రదాయ మతస్థులకుఁ దన తత్త్వము శ్రుతివచనాధారము గలదని పలికెను. బౌద్ధమత సూత్రములను గొన్నిటిని స్వీకరించి, వాని నద్వైత పరముగా నర్థకల్పనముచేసి సమన్వయించిన విశాలహృదయము నాతఁడు ప్రదర్శించెను.

౫—వ్యావహారిక జ్ఞానపరిశీలనము.

మాండుక్యోపనిషత్తులోఁ బ్రదర్శింపఁబడిన భిన్నజీవిత దశావిశేషములనుగూర్చి యిదివరకు స్థలాంతరమునఁ బ్రసం గించియున్నాము. (౧) ఈభిన్నావస్థానుభవము నాధారముగాఁ గొని, యాతఁడు స్వప్నానుభూతి జాగ్రదవస్థానుభూతితోఁ దుల్యతగలదే యని వాదించినాఁడు. మన స్వప్నానుభవ మిత రుల సామాన్యానుభవముతోఁ బొత్తులేనిదని కాని, లేక మన సహజానుభవమునకు సరిపడదనికాని౨ యనుటకుఁ గారణము మన స్వప్నానుభవము పూర్తిగా నయథార్థమగుట కాక, మనము పెట్టుకొన్న వ్యావహారికప్రమాణముల కనుగుణము కాదనియే గ్రహించవలసియున్నది. స్వప్నములోక ప్రత్యేకాను భవమునకుఁ జెందినవి; వానియవధులలో నవి సామరస్యమును గలిగియేయున్నవి. స్వప్నజలము స్వప్నదాహమును దీర్చును

(౧) పోల్చు. బ్రాడ్లే; + ట్రూత్ అండ్ రియాలిటీ. పు॥ ౪౬౨-౪౬౪.

(౨) ౨, ౨౦౩.

గాని జాగ్రదవస్థలోని దాహమున కుపశాంతి నీయదనుట యుక్తిహీనతనే ప్రకటించును. అట్లనుట జాగ్రదవస్థానుభవమే స్వయంసిద్ధ సత్యములుగలదని వచించుటేయగును. ఈ రెండు ననగా 3 జాగ్రత్స్వప్నావస్థలు వాని యవధులలో సత్యములే; కాకున్నచోఁ బారమార్థికదృష్టిలో రెండు నసత్యములే, జాగ్రదావస్థలోని వస్తువులకు మనకందరకు సామాన్యములనియు, స్వప్నదృశ్యములు స్వప్నముగాంచినవానికి వ్యక్తిగతములనియు గౌడపాదుఁ డెఱుఁగఁడని తలఁపరాదు. ౧. కాని యాతఁడిట్లు చెప్పెను: "స్వప్నమందువలెనే, మెలకువలోఁ జూచినవస్తువు లసత్యములు." ౨. మనకు దృశ్యమైన దేదియైన నసత్యమేయని యాతనివాదము. వస్తువులన్నియు నసత్యము; వానిని దర్శించు ద్రష్టయొక్కఁడే నిజయనుభావములు కొన్ని

---

(3) "నేనీవిషయమును శ్రద్ధగాఁబరిశీలించినపుడు, నేను మెలకువగా నుంటినో, కలలోనుంటినో నిశ్చయముగా నిర్ణయించుటకు వలయు లక్షణమొకొక్కటియును లభింపలేదు. స్వప్నదృశ్యములు, జాగ్రదవస్థానుభవములు నత్యంతసామ్యము గలిగియుండుటచే నేనువిభ్రాంతమనస్కుఁడనై, నేనిపుడు కలలోలేనని నిశ్చయించలేనివాడనై యున్నానని చెప్పఁగలను." (డే కార్టే మెడిటేషన్స్. పు. ౧.) ఒకేస్వప్నము ప్రతిదినము కలిగినచో మనము మెలకువలోని వస్తువులతోవలెనే స్వప్నవస్తువులతోను దప్పకవర్తింతుమని పాస్కల్ చెప్పినది యుక్తియుక్తముగానున్నది. ఆతనిమాటలివి; "ఒకకర్మకారుఁడు ప్రతిదినము రాత్రి ౧౨ గంటలకాలము దానుచక్రవర్తినని కలఁగాంచఁగల్గినచోఁ బ్రతిరాత్రియు ౧౨ గంటలకాలముఁ దానొకకర్మకారుడనని కలకాంచఁగలిగిన చక్రవర్తి పొందునంతటి సుఖమును బొందఁగలఁడు."

(౧) ౨, ౧౪.
(౨) ౨, ౪.

యుపనిషత్తులలోనే యున్నవి; వీనిని కొన్ని బౌద్ధశాఖలు పెంపొందించి శూన్యవాదములను స్థాపించినవి. జీవితమొక జాగ్రత్స్వప్నమని నిరూపించుట కీవాదమును గౌడపాదుం డుపయోగించెను. ౩. జాగ్రత్ప్రపంచము యథార్థమని మన మన్యుల మానసికావస్థల ననుభవించుటవలనం గాక, వారు చెప్పినది విశ్వసించుటవలననే యంగీకరింతుము. జాగ్రత్ప్రపంచములోని వస్తువులకు లక్షణములైన దేశకాల నిమిత్తసంబంధములు పరమసత్యములని మనమూహింప నవసరము లేదు. గౌడపాదుననుసరించి, "ఏది స్వయంసంపూర్ణమో, ఏది స్వయంస్థితిగలదో, ఏది స్వయంసంభూతమో, ఏది కారణాంతర తాత్కాలిక స్థితిగలదికాదో, దేనిస్థితి యవిచ్ఛిన్నమై వెల యునో అదియే వస్తుస్వభావము." ౪. ఈవిధముగాం బరీక్షించి నపుడు, జీవులు, జగత్తునుగూడ, నిత్యస్థితిగలవి కావనియు నాత్మస్వరూపమాత్రము లేయని యనియు స్పష్టమగును.౫

వస్తుసముచ్చయము కొన్ని నియమములు గలిగి, కొన్ని సంబంధములతోం గూడ మనోగోచరమగును. ఇందు ముఖ్యమైనది గారణధర్మము. కారణకార్యము లేక్రమము ననుసరించి నడచుచున్నవి? అవి యొక పశువిషాణముల వలె నేకకాలికము లైనచో వానికిం గారణకార్యసంబంధ ముండంజాలదు. బీజవృక్ష న్యాయమింతకంటె నధికయుక్తి యుక్తముగాదు. మనకుం గార

(౩) ౨, ౩౧.
(౪) ౪, ౯.
(౫) ౪, ౧౦, ౨౮, ౬౧.

ణము తెలియని దేనినిఁ గార్యమనఁజాలము.౧.స్వభావ దోషము చేతనే కారణధర్మము సంపూర్ణమైనది కాదు. ఒక వస్తుస్థితిని గమనించి, దాని కాధారములను గూర్చి పరిశీలించి, అవి తెలిసినచోఁ దిరిగి వానికాధారముల నడుగవలసి వచ్చును. ఈపద్ధతి కంతము లేదు.౨. ఆదిలేని నిత్యకారణము లున్నవనియు నవి కార్యోత్పత్తి చేయునవియు మనము విశ్వసించునెడల, స్వయం కృతమగునది కారణహీనమెట్లు కాఁగలదని గౌడపాదుఁడు వాదించును. మార్పుచెందు నది నిత్యమెట్లు కాఁగలదు? తాము స్వయముగా నజములై వస్తువుల నుత్పాదించు వాని నెచట మనము చూడఁగలము? కారణకార్యము లందుచే ననిత్యములు, పరస్పరాధారభూతములునై, కలిసియే యదృశ్యము లగును.౩. నిమిత్తధర్మము పరమార్థ స్వరూపము కాదు; అది జ్ఞానలక్షణములలో నొకటి. గౌడపాదుఁడిట్లు చెప్పును; "సదసత్పదార్థములలో దేనికిఁగాని యసత్పదార్థము కారణము కాఁజాలదు. సత్పదార్థమున కింకొక సత్పదార్థమైనఁ గారణము కాదు.౪" సత్పదార్థ మసత్పదార్థ కారణమెట్లు కాఁగలదు? ఈకారణ ధర్మలోపములచే గౌడపాదుఁడు, "ఏదియు స్వయముగాఁ గాని, యన్యముచేఁగాని జనించదు. ఏదియు నుద్భవించియు నుండలేదు. సత్తుగాని, అసత్తుగాని, రెండుఁగాని జనించ

---

(౧) ౪, ౧౬-౨౧.
(౨) ౪, ౧౧-౧౩, ౨౨, ౨౩, ౨౫.
(౩) ౪, ౧౪-౧౫.
(౪) ౪, ౪౦.

లేదు."౫. కారణధర్మము నవకాశము లేదు. ఈశ్వరుఁడు జగత్కారణమని కాని స్వప్నావస్థలకు జాగ్రదవస్థానుభవము కారణమని కాని మనము చెప్పఁజాలము.౧. బాహ్యాభ్యంతర విషయములుగాని, జీవులుగాని జగత్తుగాని యేమియు నిజము కాదు.౨" మనము కారణధర్మము నంగీకరించి నంతకాలమవియు యథార్థములే 3. "అన్నియు సంవృతి సంజాతములే కాని, నిత్యములేవియుఁ గావు. ప్రతివస్తువు సత్పదార్థసంబంధి యగుటచే నిత్యమే; అందుచే నాశరహితమైనది."౪. ఉత్పత్తి నాశనములు కేవలమిథ్యాదృశ్యములే; ఏదియుఁ బుట్టను లేదు; నశింపను నశింపదు.౫. కారణాది సంబంధముల నన్నిటిని మనము త్రోసిపుచ్చి ప్రపంచాతీతులమైనఁ గాని సత్యము లభింపదు.౬.

---

(౫) ౪, ౨౨. దీనిపై శంకరుఁడిట్లు వ్యాఖ్యానించెను: ఏవిధముగానైన నొకటియింకొకదానినుండి సంభవించెనని నిరూపించుట నిజముగా దుస్తరము. ఏదియుఁ దనరూపమునుండి తానుబుట్టదు. ఒకఘటమునుండి యింకొకఘటముత్పత్తి కాదు. ఒకటివేఱొకదానినుండియుఁ బుట్టదు. ఘటమునుండి వస్త్రముదయించదు; వస్త్రమునుండి యింకొకవస్త్రమును జనించదు. లేక ఘటపటములుకలిసి వేఱొక ఘటమునుగాని, వేఱొక పటమునుగాని జనింపఁజేయఁజాలవు."

(౧) ౪, ౩౯.

(౨) ౪, ౫౧-౫౨, ౬౭.

(3) ౪, ౫౫-౫౬; ౪, ౪౨.

(౪) ౪, ౫౭.

(౫) ౨, 3౨.

(౬) ప్రపంచోపశమమ్॥ ౨, 3౫,

అద్వైతదృష్టిలో బాహ్యాభ్యంతర భేద మితరులు భావించునట్టిదికాదు. మానసిక ప్రపంచము బాహ్యజగత్తు వలెనే దృశ్యవిషయము నసత్యమునైనది. ఆత్మయొక్కటే సత్యమగు ద్రష్ట. ఈభావమును గౌడపాద శంకరు లిరువురు నంగీకరింతురు గాని శంకరుఁడు జాగ్రత్స్వప్నావస్థల భేదము నెక్కువ శ్రద్ధగా వివరించును. భౌతిక మానసిక ప్రపంచములు రెండును బ్రహ్మ రూపాంతరములే యైనను, వానికి పరస్పరము భేదమున్నదని శంకరుఁడు చెప్పును, కాని గౌడపాదుఁడు సంప్రదాయసిద్ధమగు విజ్ఞానవాదమును సమర్థించినవాఁడగును; ఏలన బాహ్యవస్తువులన్నియు మనఃకల్పితములుగాన నసత్యములని ఋజువుచేయుట కాతఁడు బౌద్ధవిజ్ఞానవాదమునే స్వీకరించెను౧. విజ్ఞాన స్పందనమువలననే ద్రష్టృదృశ్య నానాత్వములేనిదే యున్నట్లు భ్రాంతిజనించును.౨. మానవుని మనస్సులోనే జగత్తున్నది.౩. యథార్థజగత్తనున దంతయు మానసిక సంస్కార

(౧) గౌడపాదుని వాదమును జాకొబి యీక్రిందితర్కవాక్యరూపమునఁ జెప్పెను; "జాగ్రదవస్థలోఁ జూచినవస్తువులు నిజముకాదు; ఇది ప్రతిజ్ఞ; అవిదృశ్యములు గనుక: ఇది హేతువు; స్వప్నములోఁజూచినవస్తువుల వంటివే: ఇది దృష్టాంతము. స్వప్నదృశ్యములు నిజముకావు; అదేవిధముగా దృశ్యతాలక్షణము జాగ్రదవస్థలోని వస్తువులకును గలదు. ఇది హేతూపనయము; అందుచే జాగ్రదవస్థలో జూచినవస్తువులు నిజముకావు. ఇదినిగమనము" (జె. ఎ. ఒ. యస్. వాల్యూము ౩౯, పార్టు A. ఏప్రిల్ ౧౯౧౩.) కారికలఁ జూడు ౨, ౨౯, ౩౧; ౪, ౬౧-౬౯, ౭౨-౭౩.

(౨) ౨, ౧౫, ౧౭; ౪, ౪౭.

(౩) ౪, ౪౩-౪౮, ౭౨; ౪, ౭౭; ౧, ౧౭.

సముచ్చయమాత్రమే యనియు, వానికనుగుణముగా బాహ్య వస్తువులు లేవనియు నాతఁడు ప్రకటించెను. "వస్తుస్వభావలక్షణములనుబట్టి, కారణకారణత్వము లేదని స్పష్టమగును."౪. "చిత్తము వస్తువులకు సంబంధించిలేదు; వస్తువులందు ప్రతిఫలించుటయులేదు; ఏలన వస్తువు లసత్యములు; వాని ప్రతిబింబము చిత్త ప్రతిబింబమే."౫.

బాహ్యవస్తువులు ప్రేరేపింపకున్నచో భావములు నూహాలు జనించవని బాహ్యజగదస్తిత్వవాది పలుకును. భావములకు వేరుగా స్వతంత్ర్యముగా వస్తువు లున్నవను విశ్వాసము సహేతుకముగాదని గౌడపాదుఁడుచూపినాఁడు; "బాహ్యార్థవాదులను ఖండించుటకు విజ్ఞానవాదులశాఖకుఁజెందిన బౌద్ధులవాదమే గౌడపాదుని వాదమని శంకరుఁ డంగీకరింపక తప్పినదికాదు; కాని గౌడపాదుఁడు విజ్ఞానవాదము నింతవఱకే యంగీకరించెను." ౬. భావప్రవాహ యాథార్థ్యమునుగూడ గౌడపాదుఁడు విశ్వసింపఁడు, విజ్ఞానవాదులకుఁ బ్రధానాధారమగు చిత్తమునే యాతఁడు నిరసించెను. "కావునఁ జిత్తముదయించలేదు; చిత్తము గ్రహించువస్తువులు నుదయింపలేదు. చిత్త చిత్తవిషయముల కుత్పత్తిగలదని తలఁచువారు వాయు

(౪) ౪, ౨౫. శంకరుఁడు దీనిపైనిట్లు వ్యాఖ్యానించెను.

"మానసికభావములకుఁ గారణములనఁబడు ఘటాదులకాధారభూతములగు కారణములులేనివి. అందుచేనవి మానసికభావహేతువులుగావు."

(౫) ౪, ౧౬.

(౬) ౪, ౨౧, ౧౫-౨౭.

మార్గమున గుర్తులు చూచువారే." ౧. మన యనుభవ మంతయు మిథ్యయైనచో, సత్యాసత్యదర్శన మెట్టిది? బ్రహ్మ పదార్థదృష్టిలో నెట్టిభేదమును లేదు. రజ్జువును సర్పముగాఁ జూచుటెంత మిథ్యయో, రజ్జువుగాఁ జూచుటయు నంతమిథ్యయే. జాగ్రత్స్వప్నావస్థలలోని వస్తువులజ్ఞానము నిరవధికము గాదు. సుషుప్త్యవస్థలో బాహ్యాభ్యంతరవస్తుజ్ఞానమే లేదు. అట్టి సుషుప్తిలో వస్తువులన్నియు నేకచైతన్యరాశిలోఁ గరిగి కలిసిపోయి నట్లు గోచరించును. ౨. జ్ఞాతృజ్ఞేయ భేదములతోఁ గూడిన జ్ఞానము పరమసత్యముకాదని సుషుప్త్యవస్థచూపును. కల లున్నంతసేపు కలలు నిజము; స్వప్నముకాని, సుషుప్తికాని కలుగనంతసేపు జాగ్రదవస్థ నిజము. మనము జాగ్రత్స్వప్నావస్థలకుఁ దిరిగివచ్చు సుషుప్తియు వానివలె నసత్యమే; "ఏ యనాదియగు మాయానిద్రనుండి జీవి మేల్కాని, అజము, నిత్యజాగృతిగలది, స్వప్నశూన్యము, నద్వితీయమునగు నాత్మసాక్షాత్కారముగాంచునో" ఆయవస్థతోఁ బోల్చినచో నీ జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్త్యవస్థలు మూఁడు నసత్యములేయని తెలియును. 3.

"ఏది మొదటలేదో, చివరనుండదో, అది మధ్యమందు గూడ లేనిదే"౪ యను నింకొక హేతువునుబట్టి కూడఁ బ్రపం

---

(౧) ౪, ౭౮.

(౨) యథారాత్రౌ నైషేణ తమసాఽవిభాజ్యమానమ్ సర్వమ్ ఘన మివ, తద్వత్ప్రజ్ఞాన ఘనఏవ.

(3) ౧, ౧౬. (౪) ౨, ౬.

చము మిథ్యయని గౌడపాదుఁడు వాదించెను. అనగా దేని కాద్యంతములు గలవో అది యసత్యము.౧. యథార్థాస్తిత్వలక్షణము వస్తువు మనకు దృశ్యమగుట కాని, క్రియార్థకారియగుట కాని కాదు;అది స్వతఃస్థితి గలిగి,త్రికాలాబాధ్యమై యుండుటే. జాగ్రదవస్థలోని వస్తువులు స్వప్నములో నదృశ్యములు; స్వప్న దృశ్యములు జాగ్రదవస్థలో నశించును.దృశ్యప్రపంచ మబద్ధమని గౌడపాదుఁడీ కారణములను జెప్పెను; (౧) స్వప్నప్రపంచ సాదృశ్యము, (౨) దృగ్విషయమగుట,(3) అర్థరహిత సంబంధములు గలిగి యుండుట, (౪) సార్వకాలికము గాకుండుట.

మన కనుభవసిద్ధమగు వస్తు జగత్తంతయు ననిత్యమగుటచే దీని కతీతమగు నిత్య సత్పదార్థము నొకదానిని గౌడపాదుఁడు ప్రతిపాదింపఁబూనెను. అనిత్యదృశ్యము నిత్యవస్తు వున్నదని సూచించును. నిత్యవస్తువు లేదన్నచో ననిత్యవస్తువు లేకుండును.౨. త్రివిధావస్థల కాధారభూతము నతీతమునై ఆత్మ యున్నదని యుపనిషత్తులు వచించుచున్నవి.3. ఆత్మయే యున్నది. అది అవిభాజ్యము; ఏలన నందు భాగము లున్నచో నానాత్వముండును. సత్పదార్థములో భేదములులేవు; సత్పదార్థభిన్నమైనది అసత్పదార్థమే; అసత్పదార్థ మనగా లేనిదే." ఏది యున్నదో, అది లేకుండ నుండదు; ఏది లేనిదో అది యెన్నఁడు

(౧) ౨, ౭. (౨) ౩, ౨౮.

(3) ౧, ౧, ఏకఏవత్రిధా స్మృతః: పోల్చు:

"సత్త్వాజ్జాగరణమ్ విద్యాత్, రజసాస్వప్నమాదిశేత్,
ప్రస్వాపనన్తు తమసాతురీయమ్ త్రిషుసంతతమ్."

మా సాం. ప్రి. భా. ౧, ౯౧.

నుండఁజాలదు."౪. సత్తనఁగా జ్ఞానమే; కాకున్నచో నది యేకముకాఁజాలదు. జ్ఞానమే సత్పదార్థము; కాని యిది విషయావసరము గల మానవజ్ఞానముకాదు. మానవజ్ఞానము సంబంధ కలితమగుటచే ద్వంద్వములపై నాధారపడును. ఇచట జ్ఞానమనఁగా నాత్మప్రకాశము; దీనివలననే సర్వమానవ విజ్ఞానము భాసించుట కవకాశము కలిగినది. "ఎన్నఁడుఁ బుట్టనిదిః నిద్రియు స్వప్నమును లేనిది, తన్నుఁదాఁ బ్రకాశింపఁజేయునదిః అది స్వయంప్రకాశము గలది."౧. గాఢనిద్రలో మనకు గోచరించు శూన్యతవంటిది సత్పదార్థమని భ్రమింపరాదు. గాఢనిద్రలో మనకు గ్రహణశక్తిలేదు; బ్రహ్మస్థితిలో శుద్ధజ్ఞానమున్నది.౨. భిన్నోపాధి గతమైనప్పు డాత్మకు జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్త్యవస్థలు వ్యక్తీకరించుకొను భిన్నరూపములు.౩.

౬—సృష్టి

పరమాత్మకును దృశ్యజగత్తులకును సంబంధమునుగూర్చిన సమస్యను గౌడపాదుఁడు పరిశీలించినాఁడు. మనము

---

(౪) ౪, ౪.

(౧) ౪, ౮౧, పఠియుఁజూడు. 3, 33, 3౫-3౬.

(౨) స్థూల సూక్ష్మకారణ దేహములలో నాత్మ, విశ్వ, తైజస, ప్రాజ్ఞ నామములుగలిగి వ్యవహరింపఁబడును. పోల్చు: హెగేల్ భావములతో; మానవమానసము సత్యమును క్రమోన్నత సోపానదశలో ననగా నస్పష్టభావములతో నారంభించి క్రమముగా స్పష్టభావములనుగలిగి తెలిసికొనును. అనఁగా సత్యమొక సోపానక్రమములో మానవమానస పరిణామము ననుసరించి క్రమముగా నెక్కువస్పష్టముగా వ్యక్తమగుచుండును.

(3) 3, ౧౯.

సృష్టిస్వరూప చింతాపరులము మాత్రమే కాక, పరమార్థ చింతాతత్పరులమైనచో సృష్టియనునదే లేదని విశదము కాఁగలదు. సత్పదార్థము మార్పునొందునది కాదు; పొందు నన్నచో, "అమర్త్యమైనది మర్త్యమగును." ౮. పరిణామ మంతయు నసత్యము; వ్యావహారిక దృష్టికిమాత్రమే సత్యము; నిజముగా భేదమనునది లేదు; (నాస్తి భేదః కథంచన) ౯. అవస్థాభేదరహితమగు నాత్మ, దర్శించుటకుఁ దానేతప్ప వేరె ద్దియును లేదు. శంకరుఁడు పలికినట్లుగా: "వస్తువులనెఱుఁగు వ్యక్తి క్రియాపరుఁడై యుండవలెనుగాని, కేవలవ్యక్తిత్వము వస్తుజ్ఞానమునీయదు." అనాత్మ ఆత్మయను నీయధ్యాస, ఏక మనేకముగాఁ గన్పట్టు నీభ్రాంతి యెట్లుదయించును? అవిభా జ్యమగు నాత్మ విభాగింపఁబడదు. కాని యనేకత్వభ్రాంతి యున్నది; ఇది యెట్లుకలుగుచున్నదో తెలియదు. కాని మనకు గోచరించు ప్రపంచ మసత్యమైనను దానికి హేతువు నిర్ణయింప వలెననియుఁ జెప్పఁబడెను. ౧. సృష్టికిఁగల భిన్నకారణము లను గౌడపాదుఁడు పరామర్శించును: "సృష్టి దైవవిభూతియని కొందరందురు; సృష్టి కేవల స్వప్నమాయవంటిదని కొందరు చెప్పుదురు; అది దైవసంకల్పమని మఱికొందరు వచింతురు; కాలమునునమ్ము వారది కాలసంభూతమని భావింతురు. సృష్టి భోగార్థమని దలఁతురు."వీనిని నన్నిటిని గౌడపాదుఁడు తిరస్క

(౮) 3, ౨౧.

(౯) 3, ౧౯. ౪, ౨౮.

(౧) ౧, ౧౭-౧౮.

రించి, యిది 'దేవుని స్వభావ' మనును; సర్వసిద్ధులుగల దేవునికెట్టి వాంఛయుండును?" ౨. అందుచేఁ బ్రపంచము స్వప్నతుల్యము లేక మిథ్యయను వాదమును ద్రోసిపుచ్చి, గౌడపాదుఁడది యీశ్వరుని స్వభావరూపమగు మహిమా ప్రదర్శనమని వర్ణించెను. ఇతరవాక్యములలోఁ బ్రపంచ యాథార్థ్యమును సూచించు భావములునుగలవు: "స్వమాయచే నాత్మ తన్నుఁ గూర్చి భావించెను. ఈవిధముగా బయల్వెడలిన వస్తువుల నాత్మయే గ్రహించును. ఈవిషయములో వేదాంతము చెప్పు తుదిమాటయే యిది." 3. ఇచట గౌడపాదుఁడు మాయయనఁగా నద్భుతశక్తియనునర్థములో నుపయోగించెను; అది ఆత్మస్వభావ మనెను. "నిత్యప్రకాశ స్వరూపమగు నాత్మ నాత్మస్వభావమే యాచ్ఛాదించును."౧. మానవదృష్టికి సత్యము గోచరింపకుండ మఱుఁగుపఱచు ననాదియగు విశ్వశక్తియే మాయయనియుఁ జెప్పఁబడెను.౨. అవ్యాకృతమగు నిర్గుణబ్రహ్మ మాయతోఁ గలిసి యీశ్వరుఁడై 'నానాజీవరాశుల నుదయింపఁ జేయుచున్నాఁడు."3.

ఉపనిషత్తు లుదాహరించిన మృత్తికా కాయఃపిండాగ్నిస్ఫులింగాదులు నిర్గుణబ్రహ్మను గ్రహించుటకు సాయపడు సూచ

---

(౨) ౧, ౭-౯.
(3) ౨, ౧౨; 3, ౧౦.
(౧) ౨, ౧౯.
(౨) ౧, ౧౬.
(3) ౧, ౬.

నలు మాత్రమే.౪.అనంతర వేదాంతమందీ భావమునే అధ్యారోపాపవాదమనియు దాని నిర్మూలనమే యవసరమనియుఁ జెప్పఁబడెను.౫. ఈప్రకటన లన్నిటిలోఁగల తాత్త్విక సత్యమేమనఁగా నాత్మయే వ్యవహారజగత్తున కాధారభూతమగు సత్యమనియు, నది యేకైక స్వరూపమనియుఁ జెప్పఁనగును.౬. "ద్వైతరూపమంతయు మిథ్య; అద్వైతమే సత్యము,"౭. శంకరుఁడు చెప్పినాఁడు; "సర్పము రజ్జువునందువలె, జగద్వస్తునానాత్వమంతయు నాత్మయందుఁ గలదు."౮. ఆత్మ జగత్తుగా మారు ననరాదు. రజ్జువు సర్పభ్రాంతిని గలిగించురీతినే, ఆత్మ వస్తువుల నుదయింపఁజేయునేకాని నిజముగాఁగాదు.౯. ఆత్మ మాయచే ననేకమైనట్లు కన్పట్టునుగాని తత్త్వతః ఆత్మ అనేకముగాదు.౧౦. "వస్తు నానాత్వస్థితి యాత్మగాదు. వస్తునానాత్వమునకు స్వతంత్రస్థితియు లేదు. అందుచే నేదియు సమానమునుగాదు భేదమునుగాదు."౧. ప్రపంచ మాత్మయుఁగాదు తద్భిన్నమునుగాదు. పరబ్రహ్మదృష్టితో గౌడపాదుఁడు ప్రపంచము

---

(౪) ౩, ౧౫.
(౫) వేదాంతసారము॥ ౨ అ.
(౬) ౧, ౧౩-౧౭.
(౭) మాయామాత్రమిదంద్వైతమ్, అద్వైతమ్ పరమార్థతః॥ (౨-౧౭)
(౮) ౨, ౧౨, ౧౯ పై శం॥ భా॥
(౯) ౩, ౨౭; ౨, ౧౭.
(౧౦) ౩, ౨౭.
(౧) ౨, ౩౪.

మిథ్యయనియు, నానావస్తు దర్శన మసత్యమనియుఁ బ్రకటించును. ౨.

గౌడపాదుఁడు మాయాశబ్దమును నిశ్చితార్థములో నుపయోగించియుండలేదు. మాయయనఁగా (౧) ఆత్మకును బ్రపంచమునకును గల సంబంధము దుర్బోధమనియు (౨) ఈశ్వర స్వభావమనియు, (3) ప్రపంచము స్వప్నసదృశమనియు నర్థములలో నుపయోగింపఁబడెను. శంకరుఁడు మొదటిదాని కధిక ప్రాముఖ్యమిచ్చి, మూడవదాని కుదాసీనత చూపినాఁడు. అందుచే గౌడపాదుని వాదము జగత్తు వ్యావహారికసత్యమనుటకంటె మాధ్యమికుల సంవృతి సత్యము లేక అసత్య మనుటకు వీలుగానున్నది 3.

నిర్గుణబ్రహ్మమునుజూచి చిత్తము ప్రపంచమని తలఁచినచో జీవునిగూర్చియు నట్లేతలఁచును. ఆత్మ నానాజీవరూపములలో గోచరించుటయుఁ జిత్తదృశ్యమే. ఆత్మ విశ్వాకాశమైనచో జీవుఁడు ఘటాకాశ మనవచ్చును. ఘటము విచ్ఛిత్తి పొందుటతో ఘటాకాశము మహాకాశములోఁ గలియును. నామరూప సామర్థ్యాద్యుపాధివశమున భేదములు కలిగినవి. ఘటాకాశము మహాకాశములో నొక భాగమనికాని, దాని వికారమని కాని చెప్పఁజాలనట్లే, జీవాత్మ పరమాత్మాంశమని కాని దాని వికారమనికాని చెప్పవలనుపడదు. రెండునొకటే;

---

(౨) 3, ౧౯, ౨౪; ౪, ౪౭; ౨, ౧౭.

(3) వ్యావహారికవస్తు ప్రపంచము గగనసదృశమైన మిథ్యయని గౌడపాదు నభిప్రాయము. జ్ఞానము మిథ్యావస్తు సదృశమే.

భేదములు దృశ్యమాత్రములే; కాని వ్యావహారికావసరార్థము భేదమును గుర్తింపవలసియుండును.४.

८—ధర్మశాస్త్రము; మతము.

తన స్వస్వరూపము నాచ్ఛాదించు బంధవిచ్ఛేద మొనర్చుటయే మానవునికి నిశ్శ్రేయస్సంప్రాప్తిసాధనము. జీవాత్మయే పరమాత్మయను జ్ఞానమే మోక్షహేతువు.౧. ముక్తపురుషుఁడు లేక ఆత్మ "యెన్నఁడు పుట్టలేదు; అది కారణధర్మాతీతము".౨. నిజమెఱిగినవాఁడు ప్రపంచములో జడసమానుఁడై, సంపూర్ణమగు నుదాసీనభావముతో జీవించును,౩.విధి నిషేధము లాతని బంధింపవు.४.

ఉత్తమశ్రేయఃప్రాప్తికిఁ గ్రమోన్నతసాధనము చేయుటే నైతికప్రయత్నము. జీవులకు పృథగ్వ్యక్తిత్వముగల వ్యావహారిక జగత్తునందే మంచి చెడుగుల భేదమున్నది మానవుని సంపూర్ణవ్యక్తిత్వము నావహించునదే అవిద్య గావున, దానిని నిర్మూలించుటకు సమ్యక్ జ్ఞానమే కాక, సత్ప్రవర్తనమును, దైవభక్తియు గూడ నవసరములు. మతము వలన మనము నిశ్శ్రేయసమును బొంద సాధ్యమగును. దైవారాధనములో జీవికి సంపూర్ణస్వాతంత్ర్యము గలదు. అన్నిరూపములు పరబ్రహ్మరూపములే కావున నెవఁడెట్లు భావించినను దోషములేదు.౫. జీవేశ్వరభేదముపై

(४) ३, ३, ౧४.

(౧) ౨,౧౮,३౭.

(౨) ४,८౫;३,३౭.

(३) ౨,३౬.

(४) ౨,३८.

(౫) ౨,౨౯-३౦.

నాధారపడిన మతము, వ్యావహారికార్థకారి కావున, (బూర్ణ సత్యము గాకున్నను నంగీకరింపఁబడినది ౬. గౌడపాదుఁడు యోగ పద్ధతి కూడ నొక మార్గమని యంగీకరించును. "నిజమైన ఆత్మ జ్ఞానముచేఁ జిత్తమాలోచించుట మానినచో వృత్తిరాహిత్యము వలన నది శాంతిఁ బొందును."౭. జ్ఞానస్థితి నిద్రయని భ్రమింప రాదు; ఏలన నిచట బ్రహ్మమే జ్ఞానవిషయము.౮. అది భావా తీతము, నద్వైతము, నగు స్థితప్రజ్ఞావస్థ.౯. మనోనిగ్రహమును గోరు యోగపద్ధతి క్లేశతరమని చెప్పి, గౌడపాదుఁ డీప్రయత్నము సాగరమునంతను కుశాగ్రముతో నొక్కొక్క బిందువు చొప్పున నిర్జల మొనర్చుట వంటిదని పోల్చెను.౧౦. కాని మోక్షానంద సిద్ధియగువరకు నీప్రయత్నమును దృఢసంకల్పముతోఁ జేయుచుఁ బోవలెను.

౮—గౌడపాదుఁడు; బౌద్ధమతము.

బంధమోక్షములు, జీవుఁడు, ప్రపంచము నన్నియు నసత్యములను గౌడపాదుని రచనలలోని భావమొక మిథ్యాజీవి మిథ్యాప్రపంచములో నొక మిథ్యాబంధ విముక్తికై చేయు ప్రయత్నము వలనఁ గలుగు మోక్షమును మిథ్యయే గావచ్చు నను నిశితవిమర్శకు గురి కావచ్చుననుటలో నాశ్చర్యములేదు. ఎన్నఁడు మార్పులేని పరతత్త్వము తన సహజస్థితిని గోల్పోవ కుండ, నెట్లు మార్పులతోఁ గూడిన ప్రపంచమగునను రహస్య

---

(౬) ౩,౧. (౭) ౩,౩౨.
(౮) ౩,౩౩-౩౪. (౯) ౩,౩౫-౩౮.
(౧౦) ౩, ౪౦-౪౧.

సమస్యకుఁ బరిష్కారము లేనిదని చెప్పుట వేరు; పరిణామ ప్రపంచ మంతయు మరుమరీచిక యని త్రోసిపుచ్చుట వేరు. మనము బ్రతుకుట యను నాఁట నాడఁదలఁచి నప్పుడు, మన మాడు నాఁట బూటకమే యనియు, నందు లభించు బహుమానము లన్నియు హుళుక్కి యనియు భావింపఁజాలము. ఇట్టి సిద్ధాంత ముతోఁ గూడిన తత్త్వమేదియు మనకుఁ జిత్తశాంతి నొసఁగఁ జాలదు. భావములో నంతయు నసత్యమని నిశ్చయముగా నమ్మి, వ్యవహారములో సర్వవస్తువులతో సంబంధము పెట్టుకొనక తీరని స్థితిలో నుండుటయే యీసిద్ధాంతమును సంపూర్ణముగా ఖండించుట కాధారభూతమగును. జగదస్తిత్వమును గూర్చిన సమస్య గుప్తము దుర్బోధమును గావచ్చును. అనఁగాఁ బ్రపంచమున కతీతమై తనలోఁ బ్రపంచమును లీనమొనర్చుకొను పరమసత్య మొకటి యున్నదని యర్థము కావచ్చును. గాని ప్రపంచము స్వప్నదృశ్యమని కాదు, ఈభావము నతిశయోక్తిగా గౌడపాదుఁడు చెప్పుటకుఁ గారణము తరువాత వచ్చిన బౌద్ధమతసిద్ధాంతములే. అందుచే నాతఁ డవసరము లేనంతగాఁ దనది బౌద్ధవాదము కాదని వక్కాణించును. తన గ్రంథాంత మందాతఁడు, "ఇది బుద్ధుఁడు చెప్పినది కాద"ని నిరసించెను.౧. దీనిపై వ్యాఖ్య వ్రాయుచు శంకరుఁడిట్లు రచించెను; "బౌద్ధసిద్ధాంత మద్వైత సాదృశ్యమును గలిగి యున్నది. కాని వేదాంతమునకు మూల స్తంభమైన అద్వైతతత్త్వమది కాదు."

---

(౧) నైతత్ బుద్ధేనభాషితమ్. (౪, ౯౯.)

గౌడపాదుని గ్రంథములు బౌద్ధమతమునందు ముఖ్యముగా విజ్ఞానవాద, మాధ్యమికశాఖల భావములవలనఁ బ్రేరితమైన లక్షణములు గలిగియున్నవి. ౨. బాహ్యవస్తుజాలమంతయు నసత్యమని ఋజువుచేయుటకు విజ్ఞానవాదులే హేతువులను జూపిరో, గౌడపాదుఁడును వానినే చూపెను. బాదరాయణ శంకరులిరువురును స్వప్నజాగ్రదవస్థలకు ౩. నిజమగు భేదమున్నదనియు, జాగ్రదవస్థలోని భావములు వస్తుసంబంధహీనములైన స్వతంత్రభానములు గావనియు నంగీకరింతురు. కాని గౌడపాదుఁడు జాగ్రత్స్వప్నావస్థలకు భేదము చూపెను. ౪. బౌద్ధవిజ్ఞానవాదముతోఁ దనతత్త్వమునకు సంబంధము లేదని చూప శంకరుఁడు యత్నింపఁగా గౌడపాదుఁడు విజ్ఞానవాదము నాహ్వానించినాఁడు. ౫. విజ్ఞానవాదమే పరమ సత్యమని యంగీకరించుట కిష్టపడక, దృశ్యమెంత మిథ్యయో, ద్రష్టయు నంతే మిథ్యయని గౌడపాదుఁడు ప్రకటించి, నాస్తికవాదమున కతి సమీపమునకుఁ బోయెను. నాగార్జునునివలెనే యాతఁడు కారణధర్మమును ద్రోసివుచ్చి, ౬ పరిణామసత్య

(౨) గౌడపాదుఁడు బౌద్ధుఁడేయనియు, బౌద్ధమత ముపనిషన్మతమునకు సరిపడినదేయనియు నాతఁడునమ్మి మాధ్యమిక కారికాభాష్యమును రచించెనని తలఁచువారు కొందరుగలరు. చూ॥ దాసుగుప్త: హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ ఫిలాసఫీ. (పు॥ ౪౨౩-౪౨౯.)

(౩) ౨, ౨, ౨౯-౩౨.

(౪) ౨, ౪.

(౫) ౪, ౨౪-౨౮.

(౬) ౨, ౩౨; ౪, ౪, ౭, ౨౨, ౫౯.

మని ఖండించెను. "నాశనములేదు, సృష్టియును లేదు; ఎవఁడును బద్ధుఁడుగాఁడు; ఎవఁడును మోక్షకామిగాఁడు, మోక్షసిద్ధియెవ్వనికి లేదు. ఇదియే పరమసత్యము." ౩. వ్యవహారజగత్కారణ మవిద్యయే; నాగార్జునునిమాటలలో సంవృతి. "ఇంద్రజాలికకల్పితమగు బీజమునుండి, మాయాకల్పితాంకురము మొలకెత్తినది. ఈయంకురము నిత్యమును గాదు; వస్తువులస్థితియు నట్టిదే." ౪. భేదములతోఁగూడిన జ్ఞానమునకతీతమైన పరమసత్యము భావాభావములచేఁగాని, రెంటిచేఁగాని, రెంటిలోపముచేఁగాని, వర్ణించుటకు సాధ్యమైనదిగాదు. గౌడపాద నాగార్జునుల భావములో సత్యము ప్రపంచోపశమమైనది ౫. ఈసిద్ధాంతసామ్యము లేకాక, భాషాసామ్యములనుబట్టియు బౌద్ధమతప్రభావము గౌడపాదరచనలోఁ గలదని స్పష్టముగాఁదెలియుచున్నది. వస్తువునకు 'ధర్మ'మనియు బుద్ధిజ్ఞానమునకు 'సంవృతి' యనియు, బాహ్యజగదస్తిత్వమునకు

---

(౩) ౨, ౩౨; మాధ్యమికకారిక, ౧,౧; యోగవాసిష్ఠము. ౪,౩౮, ౨౨.

"నబంధోఽస్తి నమోక్షోఽస్తి నాబంధోఽస్తినబంధనమ్.
అప్రబోధాదిదమ్ దుఃఖమ్ ప్రబోధాత్ప్రవిలీయతే."

(౪) ౪, ౫౯. శూన్యమునుండి వస్తువు లుద్భవించినవను బౌద్ధవాద సారాంశమిందుఁ జెప్పఁబడెను.

(౫) ప్రపంచోపశమమ్. ౨,౩౫. పోల్చు. మాధ్యమికకారిక ౧, ౧; ౨౦, ౨౫.

"సర్వోపలంభో పశమః ప్రపంచోపశమశ్శివః
నక్వచిత్ కస్యచిత్ కశ్చిత్ ధర్మో బుద్ధేన దేశితః॥

“సంఘాతమ’నియు నామములు బౌద్ధప్రయోగములే. ౧. అలాటచక్రోపమానము, జగన్మిథ్యాత్వమును దెల్పునిమిత్తము బౌద్ధరచనలలోఁ దరచుగా నుపయోగింపఁబడెను.” ౨.

మాధ్యమికుల అభావతర్కము నుపనిషద్బ్రహ్మోపదేశముతో మేళవించుటకై చేయఁబడిన ప్రయత్నమే గౌడపాదకారిక. కాని గౌడపాదుని రచనలో నభావవాదము భావాత్మకలక్ష్యము నతిశయించియున్నది. శంకరుఁడు రెంటికిని సముచితస్థానసిద్ధినిఁ జేకూర్చినాఁడు.

౯—భర్తృహరి.

సమానభావములు గలిగి శంకరునకుఁ బూర్వికుఁడైనట్టియు, విఖ్యాత తర్కవ్యాకరణవేత్తయు నగు నాతఁడు భర్తృహరి.3. క్రీ. వె. ౬౫౦ లో నీతఁడు గతించియుండునని మ్యాక్సుముల్లర్ తలఁచినాఁడు.౪. ఈతఁడు రచించినది ‘వాక్య

(౧) 3, ౧౦; ౪, ౨౨.

(౨) లంకావతారము. బి. టి. యన్. ప్రతి. పు. ౯౫. బౌద్ధశూన్యవాదమునే వేదాంత పరముగా గౌడపాదుఁడు సూత్రీకరించెనని సమర్థించు పండితులు చాలమందిగలరు. జాకొబి, పౌసిన్, సుక్తాంకర్, విధుశేఖరభట్టాచార్యాదులు. కాని శంకరుఁడు బౌద్ధమతసామ్యముగల వాక్యముల కన్నిటికి వేరర్థములు చెప్పినాఁడు. చూ: ౪, ౧, ౨, ౧౯, ౪౨, ౯౦. ఇందు బుద్ధ బౌద్ధసిద్ధాంతములకుఁగల స్పష్టములగు సంబంధ వాక్యముల కర్థాంతర కల్పనము నెట్లుచేసెనో శంకరుని భాష్యము తెలుపును.

(3) కవియగు భర్తృహరియు, తర్కవ్యాకరణవేత్తయు నొకఁడు గాఁడని డాక్టర్. వింటర్నిజ్ పండితుఁడు సంశయించినాఁడు, కాని యీ సుప్రసిద్ధుఁడగు విద్వాంసుఁ డీవిషయమున సరిగా నాలోచించియుండలేదు.

(౪) సాం॥సూ॥ పు. ౯౦.

పది' యను మహత్తరమైన తత్త్వగ్రంథము. ఇది యించుమిం చుగా బౌద్ధమతభావ సమన్వితము. భర్తృహరి పెక్కుమారులు బౌద్ధసన్న్యాసియై, తిరిగి సంసారిగా మారినాఁడని ఇత్సింగ్ చెప్పినాఁడు. ఆతని యుపదేశము లీగాథను సమర్థించునవిగానే కనఁబట్టును. ఆతఁడు వక్కాణించిన జగదనిత్యత్వము, వస్తు నిస్సంగత్వావసరము బౌద్ధలక్షణయుక్తములు. "సర్వవస్తువులు భయాన్వితములు; వైరాగ్య మొక్కటే భయములేనిది."౧. అనంతభేదసహితమగు ప్రపంచ మూహాకల్పితము, ప్రపంచ వస్తువులన్నియు నిరాత్మకములు; నామధేయములచే వానికి వ్యక్తిత్వమాపాదింపఁబడు చున్నది. కాని యాతఁడు బ్రహ్మ పదార్థమును బరమసత్యముగాఁ బ్రతిపాదించి, జగత్తు వివర్త రూపమని వర్ణించుటచే భర్తృహరి బౌద్ధులతోఁ భేదించినాఁడని తెలియవలెను. వాక్కే బ్రహ్మమని యాతఁడు చెప్పెను: "అద్యంత రహితము, నక్షర శబ్దతత్త్వస్వరూపమునగు బ్రహ్మము పరిణామముతోఁ గూడిన ప్రపంచ వస్తురూపములఁ ధరించి నది."౨. "నిరవయవము, నిత్యస్ఫోటరూపము, నగు బ్రహ్మమే శాశ్వతమైనది."3. శబ్దబ్రహ్మభావము గ్రీకు లుపయోగించిన 'లోగాస్' భావము వంటిదే.

---

(౧) సర్వం వస్తుభయాన్వితమ్ భువిన్నృణామ్ వైరాగ్య మే వాభయమ్.

(౨) అనాది నిధనమ్ బ్రహ్మశబ్దతత్త్వమ్ యదక్షరమ్, వివర్తతేఽర్థభావానప్రక్రియాజగతో యథా.॥

(3) స్ఫోటాఖ్యోనిరవయవో నిత్యశబ్దోబ్రహ్మైవేతి, (స. ద. సం. పు. ౧౪౦)

౧౦—భర్తృప్రపంచము.

శంకరుఁడు బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యమునందు భర్తృప్రపంచ ముపదేశించిన ద్వైతాద్వైతము లేక భేదాభేద వాదము నుదాహరించినాఁడు. వీని ననుసరించి, బ్రహ్మము ద్వైతము నద్వైతము కూడనై యున్నది, కారణబ్రహ్మము కార్యబ్రహ్మము ననుభేదమున్నది కాని, ప్రపంచము తిరిగి బ్రహ్మమందుఁ బ్రవేశించిన వెనుక రెండు నొకటే యగును. పరస్పరవిరోధములగు ద్వైతాద్వైత లక్షణము లొకే దృష్టి కుండఁజాలవు. అనేకత్వములో నేకత్వలక్షణము లౌకికవస్తువు లకు వర్తించును గాని, బ్రహ్మమునకు వర్తించదు. ఉపాధిగతుఁడైన జీవికి ద్వైతము నిజము గావచ్చును, కాని ముక్తజీవి కది యదృశ్యయగును.

౧౧-శంకరుని కుపనిషద్బ్రహ్మసూత్ర సంబంధము.

మానవజాతి యొక్క పెంపొందుచున్న ఆత్మశక్త్యా విష్కరణ రూపమే తత్త్వశాస్త్రము. దానికాకృతి నొసఁగువారే తత్త్వవేత్తలు. సకలవిఖ్యాత శకములలో విపులఖ్యాతిఁగన్న విజ్ఞానవేత్త లుదయించి, వారట్టి యుగావసరజన్ములు, యుగ సృష్టికర్తలునై విలసిల్లుదురు. యుగమున కేది యవసరమై యున్నదో యట్టి తత్కాలావసరా నకాశమును హస్తగత మొనర్చుకొని, చిరకాలమునుండి యావిష్కృతి కవకాశసామ ర్థ్యములులేక ప్రజాహృదయములం దటమటించుచున్న యావే

(౪) శం.భా.బృ.ఆ ఉ. ౫,౧. దీనిపై సురేశ్వరాచార్య వార్తికమును, ఆనందజ్ఞానిటీకను చూ.

చనలకు వాఙ్మూలమునిచ్చి బహిఃప్రకటన మొనర్తురు. ప్రథమ శ్రేణికిఁజెందిన మహితప్రజ్ఞాధురీణుఁడై, తన యుగమున సంప్రదాయసిద్ధమై వెలయుచున్న తత్త్వప్రపంచ రంగమునఁ బ్రవేశించి, దానికిఁ దద్యుగావసరోచిత రీతిని నూతన రూపకల్పన మిచ్చెను. హిందూవిజ్ఞానము బౌద్ధమతమును సమగ్రముగా జయించినను, బౌద్ధమతమం దిమిడియున్న యొక గుప్తమైన బలము ప్రజాహృదయములలో ముద్రితమైపోయినది. అనుశ్రుతములుగావచ్చిన విశ్వాసములందు బౌద్ధమతము వెదఁజల్లి పోయిన సంశయభావము లింకను సంపూర్ణముగా నశించిపోలేదు. వైదిక కర్మకలాపమువలనఁ గలుగు తత్త్వప్రయోజనమునుగూర్చి శంకించువారి కందరకు మీమాంసకులు సహేతుకమగు సంతృప్తి నొసఁగఁజాలకుండిరి. వివిధాస్తిక శాఖావాదులు తమకుఁ దోచినరీతినిఁ గర్మల నాచరించుచు వానికివలయు శ్రుతిప్రమాణములను జూపుచుండిరి. భిన్నశాఖల వివాదములతో విసిగి వేసారిన చరిత్రలోని సందిగ్ధభావ వికీర్ణమైన యుగమది. పూర్వసంప్రదాయ విజ్ఞానమును విడువనొల్లక్నను, నూత్న మతశాఖాభిప్రాయములయెడ నాదరభావమును నెరపి, ప్రాచీన విజ్ఞానభాండములను విచ్ఛిన్నము కాకుండ విశాల మొనర్చి, భిన్నదశలలోనున్న విజ్ఞానసంస్కృతీ ప్రతినిధులైన మానవుల కందరకు సముచితస్థానముఁ జూపి, కలహించుచున్న పలు తెగలవారికి సమన్వయ సామరస్యములఁ జేకూర్ప సమర్థుఁడైన అప్రమేయధర్మ ప్రతిభాశాలి యొకఁ డవసరమైనాఁడు. కోట్లకొలఁది ప్రజల శ్రుతిపుటములలో నదివరకే గింగురు

మనుచు నున్న యుగధ్వనికి శంకరుఁడు సుస్వరముఁగూర్చి భిన్నమతైక్యసూత్రి మద్వైతవేదాంతమే యని గంభీరకంఠముతోఁ జాటెను.

తాను బ్రవచింపఁబోవు సిద్ధాంతము నూత్నమైనది కాక నిజముగా వేదాంతర్గతమైన దేయని ప్రకటించి శంకరుఁడుత్కృష్ట వినమ్రభావమును జూపినాఁడు. అనేక పూర్వగురు పరంపరానుగతమై యవిచ్ఛిన్నముగావచ్చిన మహత్తర ప్రాచీన సంప్రదాయమే తానుపదేశించుచున్నానని యాతఁడు విశ్వసించెను.౧. వేదాంతసూత్రములకు భావాంతరవిశ్వాసముగలవారనేకులు భాష్యములను రచించియుండిరని యాతఁడెఱుఁగును. తనకు భిన్నముగా రచించిన వేరొక్క భాష్యకారు నాతఁడు తరచుగా స్మరించెను ౧. నిజముగా శంకరుని సిద్ధాంతము పూర్వసంప్రదాయానుగుణమైనదో, లేక దానికిఁ బునర్నిర్మాణమో, లేక పూర్వవిజ్ఞానమునకుఁ గ్రొత్తగాఁజేర్చిన నవ్యకల్పనమో నిర్ణయించుట సుసాధ్యము కాదు. పురాతన నవీన భావభేదమును మనము నిర్ణయింపఁజాలము; ఏలన, జీవిత వ్యాపారములోఁ బాఁత క్రొత్తలు కలిసిపోవును.

ప్రధానోపనిషద్విషయములో, శంకరునిసిద్ధాంత ముపనిషద్భావానుగుణ్యమై యున్నదని చెప్పవలెను. మనమిది

(౧) వృత్తికారునకు వ్యతిరేకముగా శంకరుఁడు పూర్వగురుపరంపరను స్మరించినాఁడు. చూ॥ దహరాధికరణము. ఇందు "అస్మదీయశ్చ" శబ్దమున్నది మఱియు "సంప్రదాయవిధిచార్యైః" అని పెక్కుతావులఁ జెప్పఁబడెను. చూ॥ తైత్తిరీయోపనిషత్తునకు శం॥ భా॥ ప్రారంభశ్లోకము.

వరలోఁ జూచినరీతి నుపనిషత్తులు జగద్రహస్యమునుగూర్చి యే యొకనిశ్చితభావమును బ్రకటింపవు. ఉపనిషత్కర్తలు పెక్కురు గలరు; వారు సమకాలికులుగారు; అందుచే వారందరొకే భావమును బ్రకటింపఁదలఁచిరని యూహించుటకవకాశము లేదు. కాని శంకరుఁ డుపనిషత్తుల కేకాభిప్రాయమున్నదని చూపయత్నించినాఁడు. శంకరుననుసరించి బ్రహ్మజ్ఞానము, సర్వోపనిషత్సామాన్యమై, యెట్టి పరస్పరభిన్నత్వమును లేనిదై యున్నది. ౨. పరస్పర మత్యంతవిరుద్ధములుగా గోచరించు నుపనిషద్వాక్యములను సమన్వయింప శంకరుఁడు పూనుకొనెను.

ఉపనిషత్తులలోఁ బరబ్రహ్మమును గూర్చి నిర్గుణసగుణ భేదవర్ణనలున్నవి. పరాపర విద్యాభేదము వలన వానికి సమన్వయమును గూర్చ శంకరుఁడు యత్నించినాఁడు. పరాపర విద్యాభేదముపనిషత్తులలో నున్నది.౩. ఉపనిషత్తులలో నున్న పరాపర విద్యాభేదము శంకరుఁడు స్వీకరించిన రీతిగా లేకున్నను, శంకరుఁ

(౧) శం॥ భా॥ ౪,౩,౭;౧,౩,౧౯. శంకరుఁడు ఖండించిన వృత్తికారుఁడు బోధాయనుఁడు గాఁడనియు, బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యములో శంకరుఁ డుదాహరించిన 'సంప్రదాయవేత్త'యగు ద్రవిడుఁడు విశిష్టాద్వైత శాఖకుఁ జెందిన ద్రావిడభిన్నుఁడనియు లింగేశ మహాభగవత్ తలఁచినాఁడు. చూ, ఇండియన్ ఫిలసాఫికల్ రివ్యూ; వాల్యుము ౪, పు. ౧౧౨, భగవాన్ ఉపవర్షుని నామము శంకరభాష్యమున రెండుమారులు స్మరింపఁబడెను. శం, భా; ౨,౩,౨౪; ౩,౩,౫౩.

(౨) డ్యూసేన్సు సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత, పు. ౮-౫.

(౩) ముండకోపనిషత్తు ౧,౧,౪-౫; మైత్రాయణ్యుపనిషత్తు,౬,౨౨,

డిచ్చిన యర్థమునకు వ్యతిరేకము గాదు. ఉన్నత తత్త్వజ్ఞానము నకు, సామాన్య ప్రాకృతభావమునకు గల భేదమును గుర్తించుట మూలముననే, యాజ్ఞవల్క్యు నద్వైతతత్త్వమును, సగుణ స్వరూపుఁడగు నీశ్వరుఁడు సృష్టికర్త, ప్రపంచము యథార్థమై నది మున్నగు భావములను జెప్పిన ద్వైతమునకును సామరస్య మును గూర్చుటకు సాధ్యమగును. ఈభేదనియమముచే శంకరుఁ డనేక క్లిష్టసమస్యలకుఁ బరిష్కారము గాంచెను. ఈశోపనిషత్తు నందు(౧). "బ్రహ్మ, మచలమైనది; మనోవేగమును మించిన వేగముగలది"యను పరస్పర విరోధలక్షణములు చెప్పఁబడెను. "ఇందు వైరుధ్యమేమియు లేదని"శంకరుఁడు చెప్పినాఁడు. బ్రహ్మ మును నిర్గుణ సగుణరూపములలో నూహించుట కవకాశము లున్నవి.(౨). బ్రహ్మమును వర్ణించిన నిర్విశేషసవిశేషలక్షణము లనుగూర్చి శంకరుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు: "రెండుభిన్నదృష్టులకు బ్రహ్మ మేకకాలముననే నిర్గుణము సగుణమునై గోచరింపవచ్చును, ముక్త పురుషునిదృష్టికి బ్రహ్మము నిర్గుణముగాను సంసారబద్ధుని దృష్టికి సగుణముగా ననగాఁ బ్రహ్మముజగత్కారణమనియు సర్వజ్ఞుఁడనియుదోఁచును. బ్రహ్మముతో నైక్యసిద్ధిని, లేక సారూప్య మునుబోధించు ద్వివిధోపనిషద్వాక్యములకు శంకరుఁడతిసులభ ముగా సమన్వయమును గూర్చును. ప్రాచీనోపనిషత్తులలో మాయావాదము మృగ్యమైనను, నది యుపనిషత్తుల భావ

(౧) నైషదోషః నిరుపాధ్యుపాధి మత్త్వోపపత్తేః।

(౨) ఛాం.ఉ. ౮,౧,౫; బృ.ఆ.ఉ. ౪,౫,౧౩.

ముకు సమ్యక్పరిణతియని చెప్పనొప్పును. ౧. అవిద్యాశబ్దము కఠోపనిషత్తునందుఁ గలదు; ఇది యిచట నజ్ఞానార్థమున వాడఁబడియున్నది. ౨. కాని యీ యవిద్యాశబ్దము శంకరాద్వైతమునఁ బ్రముఖపాత్రత గాంచినది. బ్రహ్మము నిర్విశేష పదార్థమనియు మోక్షమనఁగా బ్రహ్మైక్యమనియుఁ జెప్పు నుపనిషద్వాక్యముల కుచితార్థ వివరణమొనర్చుటలో నితర భాష్యకారులకు విశేషకష్టము సంభవించెను. కొన్ని వాక్యము లముఖ్యములని శంకరుఁడు త్రోసిపుచ్చినవియుఁ గలవు. ౩. కాని మొత్తముమీఁద శంకరు నుపనిషదర్థమే యితర భాష్యకారునికంటె నధికతృప్తికరమైనది. ౪. మనము వేదాంత

(౧) కఠ. ఉ ౨,౪,౨; ఛాం.ఉ. ౮,౩,౧-౩; ౧,౧,౧౦; ప్రశ్న. ఉ ౧,౧౬ బృహదారణ్యకోపనిషత్ప్రార్థన "అసతో మా సద్గమయ, తమసో మా జ్యోతిర్గమయ, మృత్యోర్మా అమృతం గమయ" మాయాసిద్ధాంతమును సూచించును. (౨) ౨,౪,౫; ముండకోపనిషత్తు, ౨, ౧, ౧౦.

(౩) చూ. డ్యూసేన్: ది సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత, పు. ౯౫.

(౪) థీబో, గఫ్, జాకొబ్ యీయభిప్రాయమునే కలిగి యున్నారు. "సర్వోపనిషత్తులలోని యుపదేశము నంతనొక పరస్పరవైరుద్ధ్యములు లేని సమన్వయసిద్ధిగల సిద్ధాంతమునకు సరిపడునని స్థాపించుట దుస్సాధ్యమగు కార్యము. కాని యట్టి కార్యమునకుఁ బూనుకొన్నచో శంకరుని తత్త్వమే నిర్మించుటకు సాధ్యమైన వానిలో శ్రేష్ఠతమమైనదని చెప్పవచ్చును." (శంకర భాష్యమున కుపోద్ఘాతము; థీబో.) "శంకరుని తత్త్వముపనిషత్సిద్ధాంతముల యొక్క సహజము సముచితమునైన నిర్మాణము," (గఫ్: ఫిలాసఫీ ఆఫ్ ది ఉపనిషత్స్, పు. ౮.) కలనల్ జాకొబ్ యిట్లు వ్రాసినాఁడు; "ఉపనిషత్తులలోని వైరుద్ధ్యములన్నిటిని విడఁదీసి, సమ్యక్సామరస్య సంపన్నీలసితమైన యొక తత్త్వముగా నిర్మించు దుస్తరకార్యమునకుఁ బూనుకొన్నచో శంకరుని తత్త్వమొక్కటే యట్టి కార్యమును సాధించెనని చెప్పవలెను," (వేదాంత సూత్రముల కుపోద్ఘాతము.)

సూత్రము దీసికొనునప్పు డీవిషయమంత సులభమైనది గాదు. భాష్యములు చూడకున్నచో సూత్రకారు నభిప్రాయములు దుర్గ్రాహ్యములు. ఒకగ్రంథముయొక్క అర్థనిర్ణయము చేయుటకు హిందూసంప్రదాయమునను సరించి యీయారురకముల పరీక్షలున్నవి. (౧) ఉపక్రమము, ఉపసంహారము (౨) అభ్యాసము, (౩) అపూర్వత, (౪) ఫలము, (౫) అర్థవాదము, (౬) ఉపపత్తి. వీనిననుసరించి పరిశీలింపఁగాఁ దానుస్థాపించిన యద్వైతమే సూత్రసిద్ధాంతమని శంకరుఁభిప్రాయము. ౧. ఉపనిషదుపదేశసారమే వేదాంతసూత్రమను సంప్రదాయభావమునకు నిది సరిపోవును. పెక్కురు వేదాంతపండితులు, ముఖ్యముగా డాక్టర్. థీబో, సూత్రకారు నభిప్రాయమునకు రామానుజవాదమే సమీపించునని తలఁచిరి. ౨. ప్రతిభారతీయ

---

(౧) శం॥ భా॥ ౧, ౧, ౪.

(౨) "పరాపరబ్రహ్మజ్ఞాన భేదమును వారు కల్పించియుండలేదు; శంకరునివలె వారు పరబ్రహ్మము, ఈశ్వరుఁడు నను భేదమును జెప్పలేదు; శంకరునివలె జీవాత్మ పరమాత్మైక్యభావమును వారు స్థాపించలేదు."(శం॥భా॥ ఉపోద్ఘాతము) ఈతఁడు చూపిన ముఖ్యహేతువుల నిట్లు పేర్కొనవచ్చును: (౧) చతుర్థాధ్యాయములోని చివరి మూడుభాగములు, నీశ్వరసాక్షాత్కారసిద్ధి పొందినవ్యక్తి పునరావృత్తిరహితమైన బ్రహ్మలోకప్రాప్తినొందు సోపానక్రమమును వర్ణించును. మఱియు గ్రంథాంతసూత్రము "వారికిఁ బునరావృత్తి లేదని శృతి చెప్పుచున్న" దనునదియే ఉపసంహారమగుటచే, నీయవస్థ పునర్జన్మరహిత మోక్షస్థితియేకాని, శంకరుఁడు తలఁచినట్లు మోక్షమార్గములోనొక ఘట్టము కాదని తెలియవలెను. శంకరుననుసరించి, ౪, ౨, ౧౨-౧౪, ౪, ౪, ౧-౭ నిర్గుణబ్రహ్మసిద్ధి నందినవాని యవస్థను వర్ణించును. దీనికి సమాధానముగా నుపసంహారముకంటె నుపక్రమ మీవిషయములో నిశ్చయాత్మకమైనది. ఉప

క్రమమెక్కువ విలువగలదని అప్పయ్యదీక్షితుఁడు చెప్పినాఁడు. కాని యీ సమాధానమే థీబో ౪,౩,౭-౧౬ నందు బాదరి, జైమిని, బాదరాయణుల భావములుగలిగి, ఉపక్రమమునఁ బూర్వపక్షము, నుపసంహారమున సిద్ధాంత స్థాపనమును జరుగునని చెప్పిన దానికి ఖండనమగును. (౨) ౧,౧,౨ లోఁ జెప్పఁబడిన బ్రహ్మనిర్వచన మీశ్వర నిర్వచనముగాఁ దీసికొనుటకువీలులేదు. "శాశ్వతమగు నిశ్శ్రేయసము నొసఁగఁజాలని అపరబ్రహ్మ నిర్వచనముతో సూత్ర మారంభించెననియు, నుపసంహారములో నట్టిసగుణబ్రహ్మమే వర్ణింపఁబడెననియు నట్టి బ్రహ్మవేత్తలకు నిత్యమోక్షసిద్ధి కవకాశములేదని చెప్పఁబడెననియుఁ దలఁచుట సమంజసముకాదు." దీని కద్వైతులు చెప్పు సమాధానమేమనఁగా, బ్రహ్మ స్వస్వరూపములో ననిర్దేశ్యుఁడు నగ్రాహ్యుఁడునైనను మనము వ్యావహారికముగాఁ గొంతనిర్వచనము చేయవలసియున్నది. అందుచేఁ గొన్ని విశేషణములను గొన్నిలక్షణములను జెప్పి, యితరవస్తువుల కవిలేవని చూపి, బ్రహ్మపై లక్ష్యమును నిలుపుటకు సహాయభూతులైరి. ఈలక్షణములు సచ్చిదానందాది స్వరూపలక్షణములు, సృష్టికర్తృత్వాది తటస్థలక్షణములునై యున్నవి. ద్వితీయసూత్రములోని నిర్వచనము బ్రహ్మజ్ఞానమున కుపయోగించును. (౩) శంకరుఁడు చెప్పిన మాయాసిద్ధాంతము సూత్రములలో లేదను వాదమున కీపదటీకలో సమాధానముచెప్పుట కతిక్లిష్టమైనదగుటచే సాధ్యము కాదు. కాని శంకరుని ప్రపంచభావము సూత్రోపదేశానుగుణమైనదన్ని నిస్సంశయముగాఁ జెప్పవచ్చును. మాయాసిద్ధాంత ప్రయోగఫలితమే జీవాత్మ పరమాత్మైక్య సిద్ధాంతము. బాదరాయణ మతమును శంకరుఁడు క్రమముగా బ్రకటించెనా యను విషయమును నిర్ధారణగాఁ జెప్పఁజాలము. చూ: థీబో॥ శం॥ భా॥ ఉపోద్ఘాతము: జాకోబి, వేదాంతసారము: ఉపోద్ఘాతము: సుందరరామన్: వేదాంతసారము: ఉపోద్ఘాతము: ఆప్టే: మాయావాదము: లింగేశ మహాభగవతుని వ్యాసము: ఇండియన్ ఫిలసాఫికల్ రివ్యూ. వాల్యూము ౪. బాదరాయణ శంకరులకుఁ జాలభేదము లున్నవని డ్యూసేన్ చెప్పినాఁడు: డ్యూసేన్ సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంతము॥ పు. ౩౧౯.

ప్రతిబింబమనియు నితరుల భావములన్నియుఁ దద్విరుద్ధములనియుఁ విశ్వసించును. ౧.

౧౨—శంకరుఁడు - శాఖాంతరములు

బ్రాహ్మణమతము బౌద్ధమతమును సోదరభావముతోఁ గౌఁగిలించి చంపివేసెననిచెప్పుటలోఁ గొంతసత్యము లేకపోలేదు. మెల్లగాఁ బెక్కుబౌద్ధపద్ధతులను జీర్ణించుకొని, యాగపశువధను ఖండించి, బుద్ధునొక విష్ణ్వవతారముగా నంగీకరించి, బ్రాహ్మణమతము బౌద్ధమతములోని యుత్తమభావములను స్వాధీనమొనర్చుకొనెను. ఆది బౌద్ధములోని తాత్కాలికస్వరూపలక్షణము లదృశ్యములైనను, బౌద్ధమతము, కొంతవరకు శంకరునివలన, జాతీయ జీవితములో జీవచ్ఛక్తియై ప్రసరించెను. విజ్ఞానసీమలో బౌద్ధమతము కల్పించిన వాతావరణము నట్టి బుద్ధిమంతుఁడును దాఁటి పోలేకపోయెను; ఈవాతావరణము శంకరుని మనఃప్రవృత్తినిగూడ నెక్కువగా స్వవశమొనర్చుకొనెను. శంకరుని ప్రతిస్పర్థులాతఁడు ప్రచ్ఛన్నబౌద్ధుఁడనియు నాతని మాయావాదము ప్రచ్ఛన్నబౌద్ధమతమనియు వాకొనిరి. పద్మపురాణమువ నీశ్వరుఁడు పార్వతితో నిట్లు చెప్పెను: "మాయావాదమొక మృషాసిద్ధాంతము; ప్రచ్ఛన్నబౌద్ధ

(౧) పోల్చు: భాస్కరిభాష్యము॥ ౨. సూత్రభావముల నణఁచివేసి స్వీయభావములను బ్రతిపాదించిన భాష్యకారులు పెక్కురు గలరు. ఇంకనట్టి భాష్యకారులు పెక్కురుదయింపఁగలరు.

"సూత్రాభిప్రాయసంవృత్యా స్వాభిప్రాయప్రకాశనాత్।
వ్యాఖ్యాతమ్ యైరిదమ్ శాస్త్రమ్ వ్యాఖ్యేయమ్ తన్నివర్తయే॥

తత్త్వము; కలియుగములో నేనే స్వయముగా నొక బ్రాహ్మణ రూపమున నీతత్త్వమును బోధించితిని." ౧. రామానుజుని గురువుగురువైన యామునాచార్యు డీ భావమునే చెప్పెను. రామానుజు డట్టిభావమునే పునరుద్ఘాటించినాడు. సాంఖ్య తత్త్వమును విమర్శించుచు విజ్ఞానభిక్షువిట్లు చెప్పినాడు: "కేవలము మనయజ్ఞానమే మన బంధకారణమని చెప్పు వాక్యము బ్రహ్మసూత్రములలో నొక్కటియును లేదు. తాము వేదాంతులమని చెప్పుకొనువారు ప్రవచించిన విచిత్రమైన మాయాసిద్ధాంతము బౌద్ధుల విజ్ఞానవాదరూపములలో నొకటియే. ఈసిద్ధాంతము వేదాంతభాగము కాదు." ౧. శంకరుడు మాయావాదము శ్రుతిసిద్ధమని స్థాపించిన వెంటనే, తత్ప్రతిస్పర్ధులది బౌద్ధసిద్ధాంత పునఃకల్పనమేయనియు వేదోక్తముకాదనియు వాదించిరని స్పష్టము. పద్మపురాణమందలి శివుని తుదిమాట లిట్లున్నవి: "ఉత్కృష్టమైన మాయాసిద్ధాంతము వేదప్రసిద్ధముకాదు. కాని యందు వేదము

---

(౧) "మాయావాద మసచ్ఛాస్త్రమ్ ప్రచ్ఛన్నమ్ బౌద్ధమేవచ। మయైవ కథితం దేవి, కలౌ బ్రాహ్మణరూపిణా॥ (౧,౧౪.) మఱియుఁ జూడుు, స. ద. సంగ్రహమ్.

(౨) తన సిద్ధిత్రయమునందు, యామునాచార్యుఁడు బౌద్ధులకు నద్వైతులకుఁ గూడ జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయభేదము మిథ్యయని, చెప్పెను. ఈభేదములకు మాయయే కారణమని అద్వైతులును, బుద్ధియే కారణమని విజ్ఞానవాదులు జెప్పుదురు. (జె,ఆర్,ఎ,యస్, ౨౯౧౦, పు, ౧౩౨)

(౧) సాం॥ప్ర॥భా॥ ౧,౨౨.

లందలి సత్యాంశములున్నవి." ౨. ఈ వివిధభావములవలనఁ దెలియునదేమన శంకరుఁడు బౌద్ధతత్త్వములోని కొన్నియంశములను, మాయావాదమును, మతనిర్మాణములను స్వీకరించి తనమతములోఁ జేర్చుకొనెను. విజ్ఞానముయొక్క అవిచ్ఛిన్నతను సంరక్షించు నిమిత్తము పరస్పరవిరుద్ధభావములను శంకరుఁడు సమన్వయింపఁ బూనుకొనెనని కొందరు చెప్పినారు. ఇది శంకరుని విశ్వవిశాలబుద్ధికి లేక యాతని పూజ్యమగు పరభావసహనశీలమునకుఁ దార్కాణమే యైనను, నాతని నిర్దుష్టహేతువాద సిద్ధికిఁ గొంతలోపము నాపాదించి తీరును. అట్టిలోపమును గప్పిపుచ్చుటకే యాతని మాయావాద ముపకరించె ననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఏది యెట్లున్నను, బౌద్ధతత్త్వముతో సంబంధము లేకుండ నుపనిషత్తులనుండియు వేదాంతసూత్రములనుండియు శంకరుఁడు తన తత్త్వమునంతను వినిర్మించెనని చెప్పుటకు సంశయింపనవసరములేదు. ౧. బౌద్ధమతము వేదవిరుద్ధమతమని నేఁడు ప్రచారములో నున్న భావమునకు భారతీయ మతచరిత్ర కపార్థకల్పనమే ముఖ్యకారణము. బుద్ధుఁ డుపనిషత్తులలోని కొన్ని భావములను బెంపొందించెనని బౌద్ధతత్త్వమును జర్చించిన సంద

(౨) వేదార్థవన్మహాశాస్త్రమ్ మాయావాద మవైదికమ్.

(౧) వ్యతిరేకభావ నిరసనమునందుఁ బెక్కు రద్వైతానుచరులు మాధ్యమికుల వాదపద్ధతులనే యుపయోగించినారు. ఇతర తత్త్వశాఖలను విమర్శించుటకు, మన కేభావములు నవసరములేదనియు మాధ్యమికతర్కవాదము నుపయోగించినఁ జాలుననియు శ్రీహర్షుఁడు చెప్పినాఁడు. వితండాకథామాలంబ్య ఖండనానామ్ వక్తవ్యత్వాత్॥ ఇతరసిద్ధాంత ఖండనమందు మధుసూదనసరస్వతి వాద, జల్ప, వితండ రీతుల నుపయోగించెను.

ర్భములో మేము పెక్కుసారులు వచించియుంటిమి. విష్ణ్వవతారములలో నొకనిఁగా బుద్ధునిఁ జేర్చుటలోని యర్థమేమన నాతఁడు వేదధర్మసంరక్షణార్థ మవతరించెను గాని తన్నాశము నకుఁ గాదు. బౌద్ధమతమునకుఁ నద్వైతవేదాంతమునకు గొన్ని సామ్యములున్నవి; యిందాశ్చర్యములేదు; ఏలన రెంటికి మూలాధారము లుపనిషత్తులేయై యున్నవి.

ఈవిషయమును శంకరుఁడు నిస్సంశయముగా నెఱుఁగును; బుద్ధుఁ డంతగా నెఱిఁగినట్లు తోఁచదు. బౌద్ధుల భావ స్వాతంత్ర్యప్రేమ శంకరున కున్నది; కాని శంకరునకు సంప్ర దాయ మతాదరమును గలదు. తాత్త్వికముగా నేయుద్యమ మును నాస్తికభావము నాధారముచేసికొని పెంపొందఁజాలదని శంకరుఁ డెఱిఁగి, శ్రుతిపై నాధారపడి బ్రహ్మాస్తిత్వమును బ్రక టించెను. బౌద్ధుల క్షణికవాదము మాయాసిద్ధాంతమువంటిదే. వ్యవహారజగత్తున్నదనియు లేదనియు శంకరుఁడు పలికినాఁడు. భావాభావాత్మక వాదముల నన్నిటిని బుద్ధుఁడు నిరసించి, పరి ణామమొక్కటే నిజమని చెప్పినాఁడు.౧. శంకరుఁడు పారమా ర్థిక వ్యావహారిక సత్యముల నంగీకరించెను. ఈభేదము బౌద్ధుల పరమార్థసంవృతి భేదమునకు సరిపోవును.౨. పూర్వ బౌద్ధము దృక్పథములో భావాత్మకమైనది; ప్రత్యక్షవిషయములనే యది స్వీకరించెను. దృశ్యప్రపంచము వెనుక నేమియును లేదని

(౧) సంయుత్తనికాయమ్ ౨౨, ౯౦, ౧౬.

(౨) ద్వేసత్యే సముపాశ్రిత్య బుద్ధానామ్ ధర్మదేశనా।
లోకే సంవృతి సత్యంచ, సత్యంచ పరమార్థతః॥
శ్లో॥ వార్తికముపై న్యాయరత్నాకరమును జూడుడు. నిరాలంబనవాదము.

కొందరు ప్రాచీనబౌద్ధులును సూచించిరి. అసంతృప్తికరమైన దృశ్యపరంపరకు మూలాధారమై,కూటస్థమగు నొక పరమసత్యమున్నదనియు దానివలననే సర్వవస్తు దృశ్యములకు విలువ గలుగుచున్నదనియు శంకరుఁడొక హిందువుగాఁ బ్రవచించినాఁడు. కాని శంకరుని మోక్షభావమునకు బౌద్ధుల నిర్వాణము సరిపోవును. 3. పూర్వ బౌద్ధమతమునకు బ్రహ్మను జేర్చినచో నద్వైతవేదాంతము సిద్ధించును. బౌద్ధవిజ్ఞాన విశిష్టతను, లోపములను శంకరుఁడు సమగ్రముగా గ్రహించినాఁడు. బౌద్ధశాఖల నాతఁడు ఖండించిన పద్ధతులతో మన మంగీకరించలేకున్నచో దానికిఁ గారణ మాతఁడు బుద్ధుని యుపదేశములకుఁ గాక, నాఁడు ప్రచారములోనున్న బౌద్ధభావముల కాతఁడు సమాధానము చెప్పవలసివచ్చె ననుమాట మఱవరాదు.

ఒక తత్త్వముయొక్క స్థానమది లోపమున కొసఁగు విశిష్టభావసందర్భమైననే కాక, యది యేభావములను ఖండించెనో దానిపైఁ గూడ నాధారపడి యుండును. మండనమిశ్రుని తోడి వాదము వలన శంకరుఁడు కేవల కర్మకాండకు వ్యతిరేకి యని తోఁచుచున్నది. బ్రహ్మజ్ఞానమే మానవుఁడు ముఖ్యముగా నార్జింపవలయునదని యాతఁడు వక్కాణించెను. కేవల కర్మమతము శుష్కాచారమగు నని యాతఁడు భీతి పొందినాఁడు. శుష్కాచారవాదులను జీసస్‌ను, విధి దాస్యమును పాల్‌ను ఖండించినట్లే, కేవల కర్మ నిష్ఠజీవిత పరమలక్ష్యము కాదనియు

(3) వాసనాత్యంతవిరామః జీవబ్రహ్మైక్యజ్ఞానసిద్ధిః (సోఽహమ్ లేక అహం బ్రహ్మాస్మి మాధ్యమికుల శూన్యతైవాఽహం అనుదానికి సరిపడును. ఇం దొకే సత్యముయొక్క భిన్నార్థము లుక్తములు.

నొకప్పుడది తల్లక్ష్యమునకు దారుణశత్రువనియు శంకరుఁడు తలఁచినాఁడు, వేదధర్మము పూర్తిగా నిరర్థకమని యాతఁడు నిరసింపలేదు. నిజముగా బ్రహ్మజ్ఞానసిద్ధిఁ బొందిన తత్త్వవేత్తలే వైదికవిధినిషేధములు నతిక్రమించి ప్రవర్తింపఁగలరనియు, మిగిలిన వారందరు నైహికాముష్మిక సుఖాపేక్ష విడిచి, వేదాంత విజ్ఞానార్హతను గడించుట కవసరమగు చిత్తపరిమితిని సంపాదించు నిమిత్తము వేదోక్త విధివిధానానుష్ఠాన మొనర్చుటవసరమనియు నాతఁడు ప్రవచించెను. వైదిక కర్మనిష్ఠవలన నాత్మోన్ముఖత లభించి, తన్మూలమున మానవజాతియొక్క శాశ్వతలక్ష్యమును సంప్రాప్తించును.

శంకరు ననుసరించి, పూర్వోత్తర మీమాంసావిషయ లక్ష్యములు భిన్నములు. పూర్వమీమాంస, మానవ ధర్మజిజ్ఞాసయొనర్చి, యిహలోకమున మనప్రవర్తనపై నాధారపడి లభించుపరలోకమును మనదృష్టియెదుటఁ బెట్టును. దానివలన సంభవించు నుత్తమశ్రేయము కూడ నిత్యమైనది గాదు. కాని వేదాంతము సత్యసాక్షాత్కార సిద్ధిదము. వేదాంత లక్ష్యమైహికాముష్మికాభ్యుదయము కాదు; పునర్జన్మరాహిత్య స్వరూపమగు నిశ్శ్రేయసము. ఇది మన కుత్తరలోక సుఖప్రాప్తిపై దృష్టియున్నంతకాలము లభింపదు. మన కర్మలంతో నిమిత్తములేకుండ నిత్యసిద్ధమై ప్రకాశించు సత్యస్వరూప జిజ్ఞాసయే బ్రహ్మజిజ్ఞాసయై యున్నది (౧).

(౧) కాని సాధారణముగా ధర్మజిజ్ఞాస మనుష్యుని బ్రహ్మజిజ్ఞాస కనుకూలమొనర్చును. మాటిగా బ్రహ్మ జిజ్ఞాసచేయ సమర్థుఁడగు వాతఁడు పూర్వజన్మములోఁ గర్మసిద్ధుఁడై యుండవలెను.

సామాన్యముగా శంకరుఁడు శాఖాంతరుల తత్త్వము లనే ఖండించును గాని వారి మతభావములను గాదు. భాగవత తత్త్వవిషయములో భాగవత మతము శ్రుతిస్మృతులపై నాధారపడినదే యని యంగీకరించును గాని, జీవాత్మలన్నియు నీశ్వరుని వలనఁ బుట్టినవను భావము నాతఁడు గర్హించును.౧. జీవ బంధమోక్ష కారణభూతుఁడగు నీశ్వరువాధిపత్యము నాతఁ డంగీకరించును. అవిద్యారంగమునకుఁ జెందిన తార్కికాన్వేషణముల కతీతమైన బ్రహ్మజ్ఞానమెట్లు మానవహృదయమున

---

(౧) వాసుదేవుఁ డాత్మమనో౽హంకరణములుగా విభాగము పొందునని భాగవతులు చెప్పుదురు. ఆత్మ యీశ్వరునినుండి జన్మించినచో దానికి నాశనము నుండును; అందుచే మోక్షమున కవకాశములేదు. ఆత్మ యీశ్వరునుండి వలెనే, మనస్సాత్మనుండియు, నంతఃకరణము మనస్సునుండియు జనించెనని భాగవతులు భావింతురు. ఇది దురూహ్యమని శంకరుఁడు వాదించును; ఏలన నిది యనుభవవిషయము కాదు. వ్యవసాయము చేయువాఁడు తన పనిముట్లను తనలోనుండి యుత్పత్తి చేయఁజాలనట్లే, ఆత్మ తన యుపకరణములను దనలోనుండి యుత్పత్తి చేసికొనఁజాలదు. వాసుదేవాది చతుష్టయమును సమానలక్షణ శక్తులు కలిగి యున్నచో నవన్నియు నొకటే యని చెప్పవచ్చును. వాసుదేవునినుండి యంతఃకరణము వఱకు నొకదానినుండి యొకటి క్రమముగా జనించుచో నప్పుడు కార్యములన్నిటికి ననిత్యత్వదోషము పట్టును, లేక యీ నాలుగును నిత్యములైనచో, వాసుదేవుఁడాత్మ నేల సృజించెను, ఆత్మయే వాసుదేవుని సృజించెనని యేల చెప్పరాదను ప్రశ్న బయలుదేరును. ఒకే సత్పదార్థము నాలుగు రూపములలో వ్యక్తమగు చున్నదన్నచో బ్రహ్మ నాలుగు రూపములలోనే కాక, అనంతరూపములలో వ్యక్తమగు చున్నదని అద్వైతులు చెప్పుదురు. (శం॥ భా॥ ౨, ౨, ౪౨-౪౫.)

నుదయించుననుక్లిష్ట సమస్యాపరిష్కారము నిమిత్తము శంకరుఁ డీశ్వరసంకల్పము కారణమని చెప్పెను.౧.

పరస్పర సమన్వయ శూన్యములైన సాంఖ్యతత్త్వజ్ఞుల భావములను;అతి వ్యావహారికములగు న్యాయవైశేషికభావములను శంకరుఁడు ఖండించినాఁడు. ఆతఁడు నైయాయికుల వ్యావహారికపద్ధతిని విడనాడి, దానిస్థానమున బౌద్ధతత్త్వజ్ఞులతోఁ దుల్యమైన తీవ్రనిశిత తార్కికవిమర్శాపద్ధతిని బోషించినాఁడు.

౧౩- ఆత్మ.

మన వ్యావహారికానుభవమున కంతర్గతమైన సత్యమును బరిశోధించునదే అధ్యాత్మవిద్య. చేతనుని వ్యాపారములను బరికించి, వాని పరిగణనమే దానిపనిగాదు; సత్యస్వరూపమును గూర్చి మన యనుభవాంశము లేమిసూచించునో యనునది నిర్ణయించుటే దానికర్తవ్యము. భౌతిక మనస్తత్త్వాంశము

(౧) "అజ్ఞానావస్థలో నున్న జీవాత్మ, యింద్రియాద్యవయవ సముచ్చయరూపమైన దేహమునుండి యాత్మ భిన్నమైనదని గుర్తింపలేదు; అవిద్యాంధకారమగ్నమైన దగుటచేఁ జూపులేనిది; సర్వకర్మాధ్యక్షుఁడు, సర్వజీవాంతర్వర్తియునగు పరమాత్మనుండి, కర్తృత్వ భోక్తృత్వ రూపమగు సంసారము జనించును; పరమేశ్వరానుగ్రహము వలననే జ్ఞానము గలిగి, తన్మూలమున మోక్షము సిద్ధించును" మఱియు జీవేశ్వరైకత్వము గుప్తమైయున్నను, 'సముచితౌషధములవలన వంధత్వము నశించి, క్రమముగా దృష్టిసంభవించునట్లే, యీశ్వరధ్యానతత్పరుఁడగువాని కీశ్వరకటాక్షముచే జీవేశ్వరైక్యజ్ఞాన ముదయించునుగాని, సహజముగానే జీవికి నట్టిజ్ఞానము లభింపదు. ఏలన బంధమోక్షము లీశ్వరేచ్ఛాధీనములై యున్నవి. దైవత్వమును గుర్తించని జీవికి బంధమును, గుర్తించిన జీవికి బంధవిచ్ఛేదమును సంభవించును." (డ్యూసేన్ సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత॥ పు. ౮౬-౮౭)

లను శంకరుఁడు విమర్శింపఁడు; వీని కాధారభూతమగు సత్యా మెట్టిదని యాతని ప్రశ్న; ఈప్రశ్నమున కాతఁడు బాహ్యాము నుండియు నభ్యంతరమునుండియుఁ గూడ సమాధానము నరయ యత్నించును; చివరకు రెంటికి భేదములేదని వ్యక్తమగును. వేదాంత సూత్రభాష్యమున కుపోద్ఘాతములో నాతఁడు మన సర్వానుభవములకు మూలాధారమగు నదేమైన నున్నదాయని ప్రశ్నించి, యట్టి లక్షణము గలదని చెప్పఁబడిన సర్వానుభ వాంశముల యర్హతను బరిశీలించును, మన యింద్రియములు మనలను మోసగింప వచ్చును; మన స్మృతి భ్రాంతియే కావచ్చును. భూతభవిష్యత్తు లూహామాత్రములు గావచ్చును. జగ ద్వస్తురూపము లన్నియు మనఃకల్పితములై, మన జీవితమంతయు మిథ్యకానోపును. జాగ్రదవస్థానుభవము లన్నియు స్వప్నప్రపంచా నుభవతుల్యము లన్నచోఁ గాదనుట కాధారములు లేవు; స్వప్నప్రపంచమందును మన మనేకదృశ్యములఁ జూచి,నీడలతో నాటలాడి, భూతములతోఁ గొట్లాడి, మెలకువ వచ్చిన వెనుకఁ గూడ మన స్వప్నగాథావిహారములను స్మరించుచున్నాము. స్వప్నములు నిజమైనచో మనము నిజములని తలఁచినవి స్వప్న ములు గావచ్చును. సర్వజ్ఞాన విషయములు మన నమ్మకముపై నాధారపడుటచే సంశయాస్పదములు; కాని వీనికన్నిటి కతీతమగు నదేదో మన యనుభవములో నింకను మిగిలియున్నట్లు తోఁచును. మన యనుభవములో బాహ్యజగత్తు వలన జనించు నది కాక, దానిని నిర్మించి నడపించు నదేదోయున్నట్లు స్ఫురించిన యెడల; ఇంద్రియ గోచరప్రపంచమును గూర్చిన మన

జ్ఞానమునందే, యింద్రియముల కందని సత్యమేదో తొంగి చూచుచున్నట్లు మనకుగోచరించు నెడల నట్టి యతీతశక్తి మనలో గర్భితమైయున్నదని మనము నిస్సంకోచముగాఁ బ్రకటింప వలసి యున్నది. మన యందాత్మాస్తిత్వభావము మనకుఁ బ్రత్యక్షానుభవ మగుటచే సంశయావస్థకిదియే యవధియైయున్నది. ప్రతివ్యక్తియు ఁదన యాత్మాస్తిత్వమును స్వీయానుభవములో నిత్యమును గాంచుచునేయున్నాఁడు; అందుచే "నేను లేన"నియెవ్వఁడునుదలఁపఁ జాలఁడు[1]. డేకార్టేవలెనే శంకరుఁడును, నితరవస్తువులనుగూర్చిన సందేహములతో సంబంధములేకుండ నిత్యానుభవ సిద్ధమగు నాత్మాస్తిత్వ సత్యము నిలిచియున్నదని నిశ్చయించినాఁడు.[2] ఆత్మాస్తిత్వము నెఱుగకున్నచోఁ బ్రతివ్యక్తియు "నేను లేన"ని చెప్పవలసివచ్చును గాని యట్లుజరుగుట లేదు. ఆత్మ, చైతన్య ప్రవాహమునకు, సత్యానృతములకు, సదసత్తులకుఁ బూర్వ మున్నది. "ఆత్మానుభవముపై సర్వజ్ఞానప్రమాణములు నిలిచి యుండుటచేతను, నట్టియాత్మానుభవము స్వతస్సిద్ధమగుట వలనను, నాత్మాస్తిత్వమును వేరుగా ఋజువుచేయుననవసరము లేదు." "బుద్ధికి, దానిప్రవృత్తికిని మూలాధారమై చిత్స్వరూపమున నున్న యాత్మ, వానికన్నిటికిని భిన్నమై, స్వతఃప్రకాశకమై వెలయుచున్నది. బుద్ధ్యాదులన్నియు నాత్మ కుపకరణములై

---

(౧) సర్వోహి ఆత్మాస్తిత్వమ్ ప్రత్యేతి న నాఽహమస్మీతి॥

శం॥ భా॥ ౧,౧,౧.)

(౨) పోల్చు: డేకార్టే; డిస్కోర్సు ఆన్ మెథడ్.

వర్తించును."3. ప్రతిలక్షణమును బ్రవృత్తియు, స్థూలదేహమును నాంతరంగిక ప్రాణశక్తియు, నింద్రియములు నంతఃకరణమును, "అహం" కారమును 'ఆత్మ' సంబంధులై ఆత్మపై నాధారపడియున్నవి. ఇవన్నియు వానికతీతమగు నొకప్రయోజన సిద్ధి కుద్దేశింపఁబడినవి; వీనికన్నిటికిఁ గూటస్థమై యొకయాధారమున్నది. ఆత్మను సంశయించుటకు వీలులేదు; ఏలన నాత్మాస్తిత్వ మసత్యమనువానిస్వరూపమేయది."౪. బుద్ధిప్రవృత్తి రూపమగు విజ్ఞానమనాత్మ ప్రపంచమునకుఁ జెందినదగుటచే విజ్ఞానమువలన నాత్మనెఱుఁగుట దుస్సాధ్యమని శంకరుఁడు వాదించును. మనతార్కిక గ్రాహకశక్తులనన్నిటిని నిద్రవుచ్చి, యాత్మనుగ్రహింతమన్నచో నట్టిజ్ఞానము మనము కోరునట్టిది కాకుండును. కాని, యాత్మనుండి మనభావము విడివడఁజాలదేలన, నాత్మసంబంధశూన్యములగు విజ్ఞానానుభవములు లేవు. ఆత్మ మన జ్ఞానావరణమును దాటిపోయినను, నది పూర్తిగా దాటిపోఁజాలదు. ఆత్మభావమున కాత్మయేవిషయము;౧ ఆత్మ సద్యః ప్రకాశకమగుటచేతనే విదితమగుచున్నది.౨. అదిప్రమాణములచేఁ బ్రకాశింపదు; ఏలన సర్వప్రమాణాధారమాత్మయే;

(3) సురేశ్వరవార్తికము. పు ౧౫౯,౧౬౪౨,౭౯౧-౭౯౫.(మఱియుఁ జూడు: శం॥భా॥ ౨,౩,౭; ౧,౩,౨౨.)

(౪) యఏవహి నిరాకర్తాతదేవ తస్య స్వరూపమ్॥ (శం॥భా॥౨,౩,౭.)

(౧) అస్మత్ప్రత్యయవిషయము. పోల్చు: కేన॥ ఉపనిషత్తు॥ ౨ ప్రతిబోధ విదితమ్॥

(౨) అపరోక్షత్వాచ్చ, ప్రత్యగాత్మప్రసిద్ధేః॥ (శం॥భా॥ ౧,౧,౧)

మఱియునది సర్వప్రమాణములకుఁ బూర్వమేయున్నది.3 తార్కికముగా నాత్మయొక సాధ్యవస్తువు; అందుచే దానియస్తిత్వమును మనమంగీకరించవలెను;౪.

శంకరుఁడు నిజమగు నాత్మకును, విషయప్రపంచమునకును భేదమును జెప్పెను. ద్రష్టయు దృశ్యమును వెలుఁతురు చీకటివలె వ్యతిరేకములని యాతని నిశ్చయము. అందుచే నిజముగా ద్రష్టయైనచో దృశ్యమెన్నటికిని గాఁజాలదు. తాత్త్వికముగా స్వయంస్థితిగల వస్తువునకు నిత్యతావిచ్ఛిన్నతా సంపూర్ణతాలక్షణములుండును, ఏది నిజముగా ద్రష్టయోయది స్వయంస్థితి స్వప్రకాశములు గలదై యుండును.౧. అందుచే నాత్మాస్తిత్వప్రకటనము వలన శాశ్వత బ్రహ్మాస్తిత్వసత్యమును స్థాపితమగును. ఆత్మాచబ్రహ్మ.౨. బ్రహ్మాస్తిత్వ సత్యమునకు బ్రహ్మ సర్వజీవమూలాధారమగుటయే ప్రమాణము.3.

ఆత్మాస్తిత్వము సువిదితమైనను,నది యెట్టిదో,అనంతమో సాంతమో, చిద్రూపమో ఆనందమో, ఏకమో, తత్తుల్యము

(3) ఆత్మాతుప్రమాణాది వ్యవహారాశ్రయత్వాత్ ప్రాగేవప్రమాణాది వ్యవహారాత్ సిద్ధ్యతి॥ (శం॥భా॥ ౨,3,౭; శం॥భా॥ గీత॥ ౧౮,౫౦.)

(౪) శంకరుఁ డిట్లుచెప్పెను; "పరమాత్మ, అహం ప్రత్యయవిషయరూపమగు కర్తనుండివేరై, సర్వసాక్షియై, సర్వములో సమానమై, ఏకమై, అద్వితీయమైనదగుటచే వేదమువలనఁగాని తర్కమువలనఁగాని తెలియఁబడదు. పరమాత్మయనగా సర్వమున కాత్మయగుటచే దాని నెవఁడును లేదనఁజాలఁడు. లేదనువాని స్వరూపమే పరమాత్మ" (౧,౧,౪.)

(౧) చూ: హెగెల్. ఈస్థటిక్స్. ఇ. టి. ౧ అ.

(౨) శం॥భా॥ ౧,౧,౧.

(3) సర్వస్యాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిః॥

లగు ననేకములలో నొకటియో, సాక్షిమాత్రమో, భోక్తయో, రెండునుగాదో మన మెఱుఁగము, ఆత్మ స్వరూపమును గూర్చి పరస్పర విరుద్ధాభిప్రాయము లున్నకారణముచే, శంకరుఁ డాత్మ విదితము నవిదితముఁ గూడనని చెప్పెను. 'నేను'ను "నేను కాని దాని"నుండి వేరు చేయవలెను. నేను కాని దానిలో బాహ్య జగత్తు, దేహము, నింద్రియములే కాక, జ్ఞానోపకరణ సముచ్చయ మంతయుఁ జేరును. మనము వాడుకలో మానసికావస్థ లన్నియుఁ గర్తృకములనియు భౌతికావస్థలన్నియు విషయములనియుఁ జెప్పుచున్నాము. కాని తాత్త్విక దృష్టిలో మానసిక భౌతికావస్థలు రెండును విషయ ప్రపంచములోనివే.క. నాస్తికులాత్మ యనగా దేహమనియో, యింద్రియము లనియో చెప్పుదురు కాని చేతనత్వము జడపదార్థము భిన్నవర్గములకుఁ జెందిన వగుటచే నందొకటి రెండవది కాఁజాలదు. ఆత్మ యింద్రియము లనియుఁ జెప్ప వలన పడదు. ఏలన నప్పుడెన్ని యింద్రియము లున్నవో ఆత్మ లన్ని యుండవలసి వచ్చుటచే నేకవ్యక్తిత్వమొక క్లిష్టసమస్య

(క) తనభార్యకుఁ గాని పుత్రునికిఁగాని 'అస్వస్థత'గా నున్నప్పుడు "నాకు స్వస్థతలేదని" చెప్పుట కభ్యాసమై, తనకు బాహ్యములైనవాని లక్షణములను దానే యారోపించుకొను రీతినే, మనుజుఁడు దేహగుణములు తనవని యారోపించుకొని, "నేను పుష్టిగానున్నాను, నీరసముగా నున్నాను, నాది తెల్లనిరంగు, నేను నిలఁబడితిని, పోవుచుంటిని, గంతులిడుచుంటిన' ని చెప్పుచుండును; అట్లే యింద్రియలక్షణముల నారోపించుకొని, "నేను మూగవానిని, అశక్తుఁడను, చెవిటిని, గ్రుడ్డిన"నియు, నట్లే యంతఃకరణ లక్షణముల నారోపించుకొని, కామకాంక్షాసంశయ నిశ్చయాదికములను బొందుచు

యగును. మఱియు భిన్నేంద్రియములు లాత్మలైనచో దర్శనశ్రవణ స్పర్శాదిక మేకకాలముననే జరుగవలెను. యోగాచార సిద్ధాంతము ననుసరించి, అనిత్యమగు మానసిక దశాపరంపరయే.౧. యాత్మయని చెప్పఁబడెను కాని యీసిద్ధాంతమును నమ్మినచో స్మృతి ప్రత్యభిజ్ఞల కవకాశముండదు. నిత్యమగు నాత్మయనునదే లేదను శూన్యవాద మాత్మాస్తిత్వము సంశయింపరాదను శంక

న్నాఁడు. అదేవిధముగా, నహంప్రత్యయము సర్వలక్షణప్రవృత్తి సాక్షిస్వరూపమగు నాత్మ కారోపించి ప్రవర్తించును." (శం॥భా॥ ౧,౧,౧) చూడుడు వ్యాసేన్స సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత. పు ౫౪; ఆత్మబోధ: పు ౧౮; స.సి.సా. సంగ్రహము. ౧౨ అ. ౪౯-౬౨, ౭౨-౭౭. పోల్చు: డేకార్టే: "మానవదేహమని పిలువఁబడు వివిధావయవ సముచ్చయము నేనుకాదు; ఈయవయవము లన్నిటిలో వ్యాపించియున్న సూక్ష్మవాయువుకాని ప్రాణముకాని, యింక ననేక నామములతోఁ జెప్పఁబడు నూపిరికాని నేనుగాదు; ఇవన్నియు లేకున్నను నేనుందునని నాకు విశ్వాసముగలదు." (మెడిటేషన్స్. పు ౨) మఱియుఁజూడుడు: ఛాందోగ్యోపనిషత్తు ౮, ౭-౧౨; తై. ఉ. ౨,౧,౭; మాండూక్య. ఉ. మనోవికారములు, విషయములు కారణమును నిరూపింపఁజాలవు. మన దృష్టిని మనము చేతనప్రవృత్తి పరంపరనుండి, చేతనుని చైతన్యముపైఁ గేంద్రీకరించవలెనని చెప్పి క్యాంటను తత్త్వవేత్త తాత్త్విక తర్కసిద్ధాంతమునకు నూతనజ్ఞాన ధనమును జేకూర్చినాఁడు. కాని తాను ప్రతిపాదించిన సిద్ధాంతములో నిమిడియున్న విశేషార్థముల నాతఁడు పూర్తిగా గుర్తింపఁజాలకపోయెను; విశ్వైక చైతన్య మొకటి యుండునని యాతఁ డూహింపలేకపోయెను. చేతనా చేతనములకుఁ జేతనములలో జ్ఞానజీవులకు నజ్ఞానజీవులకు భేదములున్నవని యాతఁడు గుర్తించెనుగాని, యీ నానాత్వమునకు మూలకారణమగు చైతన్యమునకుఁగూడ ననేకత్వ మున్నదని యాతఁ డవితర్కముగా నిశ్చయించుటలోఁ బొరపడినాఁడు.

(౧) క్షణికవిజ్ఞానాధారము.

రని తత్త్వములోని ప్రథమ సూత్రమునకే వ్యతిరేకమగును. మనము ప్రపంచమంతయు శూన్యమని చెప్పినను, నీశూన్యమును గుర్తించు నాతఁడు లేఁడనఁ జాలము.౧. సుషుప్త్యవస్థలోఁ గూడ నాత్మ యున్నది; మనము మేల్కాంచినపుడు స్వప్నములచే నబాధితమైన సుఖనిద్ర లభించెనను స్మరణ కలుగుచున్నది. ఇది స్మృతి వలన సాధ్యమగుచున్నది. స్మృతి మానసికావస్థాదర్శనమే కావున, నిద్రాసౌఖ్యము. నన్యవస్తురాహిత్యము నిద్రాకాలములో మానసిక విషయములై యుండవలెను. నిద్రాకాలమున నశాంతికారణములు లేకుండుటచే, నిద్రాపూర్వమానసికావస్థాస్మరణము వలనను నిద్రానంతరస్థితి దర్శనము వలనను జ్ఞానము కలుగుచున్న దన్నచో మన కనుభవపూర్వకముగాని దేదియుఁ దెలియుట కవకాశము లేదని సమాధానము చెప్పవచ్చును.

అభావమునకు భావాత్మక దృశ్యమెద్దియు నుండదు కాబట్టి నిద్రాకాలమున నశాంతియు జ్ఞానమును లేవని యూహింపఁబడెనన్నచో, దీనికి సమాధానముగా జ్ఞానాభావాదిక మనుమానింపఁబడుటకైన మొదట మానసగోచరము కావలెను; అనగా నవి లేనికాలమున లేనట్లు ప్రత్యక్షముగాఁ జూడఁబడియుండవలెను. అందుచే సుషుప్త్యవస్థలో నెఱుకయు నశాంతియు లేవని ప్రత్యక్షముగా దర్శించియుండవలెను. సుషు

(౧) శూన్యస్యాపి స్వసాక్షిత్వాత్.

ప్త్యవస్థలో మనఃప్రవృత్తి శాంతించి, శుద్ధచైతన్యమేయున్నది.[౨] ఎడతెగక మారుచుండు మానసికావస్థలకనగాఁ గాలవశమై యనేక చంచల మానసికావస్థలకు సంబంధించి 'నేన'ను కొను భావమాత్మయని పొరపడరాదు,[౩]. ప్రవృత్తికిఁ బూర్వమవాం

---

(౨) అంతఃకరణము క్రియాశూన్యమైనది; అదిఅవిద్యతో సంబంధించిన శుద్ధచైతన్యము. వివరణగ్రంథకర్త సుషుప్తిలోని ప్రవృత్తియంతయు నవిద్యా సంబంధియే యనును; సుషుప్తిలో నెట్టిప్రవృత్తియును లేదని సురేశ్వరుని మతము.

(౩) యమ్ బెర్గ్సన్ పెంపొందుచున్న జీవభావమును గూర్చి మనకుఁ బరిచయ మొనర్చినాఁడు. గతానుభవములను స్మృతిబలమున సంపాదించుకొనుచు జీవి తనలక్ష్యసాధనకై ముందుకుబోవుచుండునని యాతఁడు చెప్పెను. (క్రియేటివ్ ఇవల్యూషన్ పు॥ ౨౧౦.) కొందరుబౌద్ధులు తలఁచురీతిని, గతానుభవ స్మరణశక్తియే వ్యక్తిత్వమునకాధారమైనచో రెండుక్షణములలో నొకే యాత్మయుండుట కవకాశములేదు. భిన్నదశాపరంపరలకు సంధానమొనర్చు స్మృతిబలమైనదే కాని, యవిచ్ఛిన్నమగు నాత్మయందిమిడియున్న కాలాతీత లక్షణమునకర్థము చెప్పవలసియుండును. అనంతముగాఁ బరిణామమొందు చున్న జీవాత్మభావము సంతృప్తినొసఁగఁజాలదని బెర్గ్సన్ తెలిసికొనియే భూత భవిష్యత్సంబంధములేని శుద్ధకాలమునకు సంబంధించినదాత్మయని యూహించెను, అదియే కాలభేదరహితమై అవిభాజ్యమైన నిత్యవర్తమానము. శాశ్వతత్వమునుగోరు కాంక్ష నీవిధముగా బెర్గ్సన్ కాలత్రయభేదశూన్యమగు నిత్యవర్తమానముగా నూహించి సంతుష్టిచెందినాఁడు. కాని యాతనిభావము ననుసరించి నిత్యతాలక్షణముగల యాత్మ అబాహ్యావిషయములపై నాధారపడి పెంపొందును. అది స్వయంస్థితిగలదికాదు. గాఢసుషుప్త్యవస్థలోఁగూడనుండి సమగ్రము సంపూర్ణమునైన స్మృతియున్నదని బెర్గ్సన్ చెప్పి యట్టిస్మృతియే జీవాత్మయొక్క అవిచ్ఛిన్నతకు నిత్యతకుఁగారణమని వచించినపుడాతఁడు శంకరుని సిద్ధాంతమునకు సమీపమునకు వచ్చినాఁడు. స్మృతియందిమిడియున్న ఆత్మశక్తి, వస్తుప్రపంచమంతయు నదృశ్యమైనను నిత్యమైనిలచునని యాతడంగీకరించినాఁడు.

కారమున్నమాట నిజమే కాని యహంకారమాత్మకాదు; ఏలన నహంకారముకూడ నొకజ్ఞానవిషయమగుటచే నదితనాత్మ్యా ర్థ్యమున్నదికాదు.౨. చేతనప్రవృత్తి పరంపర లేక మానసికా వస్థాపరంపరయే యాత్మయని తలంచుట చైతన్యవిషయములను చైతన్యమని పొరపడుటేయగును. అనుభూతవిషయములు మానసిక దశాప్రవాహములు పడుచులేచుచు,దృశ్యమై యదృ శ్యములగు చుండును. ఈభిన్నదశాపరంపరలను సంధానము చేయుటకు వాని నన్నిటి ననుగమించు విశ్వచైతన్య మొకటి యుండవలెను. "వర్తమాన మందున్న దాని నెఱిగిన వానిని 'నేనే'; భూతకాలమందున్న దానిని, భూతపూర్వమైన దానిని దెలిసిన వానిని 'నేనే'; భావిదశను, భావిదశా నంతరస్థితినిం దెలియువానిని నేనే; యని చెప్పంబడినప్పుడు, జ్ఞానవిషయము మార్పుచెందుచున్నను, జ్ఞాత మారుటలేదనియు నాతఁడు భూత వర్తమాన భవిష్యత్తులలో నిత్యుఁడై యనవచ్ఛిన్నుఁడై యున్నాఁడనియు విదితమగుచున్నది."౧. కాలగతమైన విషయ సమూహము నొక పరంపరయని చెప్పవీలగుటకా వివిధవిషయ ములలో నన్నిటియందు నవిచ్ఛిన్నముగానుండి వాని కేకత్వ మును ఘటించుచుం గాలాతీతమైన శక్తి యేదియో యున్నదని

---

(౨) అహంకారపూర్వకమపి, కర్తృత్వమ్ నోపలబ్ధిర్భవితుమర్హతి అహంకారస్యాపి ఉపలభ్యమానత్వాత్. (శం॥ భా॥ ౨,3,౪౦.)

(౧) సర్వదావర్తమాన స్వభావత్వాత్, (శం. భా. ౨,3,౭; శం.గీ. భా. ౨, ౧౮.) చూ. అద్వైతమకరందము. పు॥ ౧౧, ౧3.

గుర్తించినపుడే వీలగును.౨. ఆత్మ ప్రకృతి ప్రపంచమునకుఁ జెందినదిగాదు; ఆత్మ ముందే లేకున్నచోఁ బ్రకృతి జగత్తుండు టకే యవకాశములేదు. మనకు శుద్ధాత్మభావము లభించుట కాత్మను దానినావరించియున్నవాని నన్నిటినుండియు వేరుచేయ వలెను; ఆత్మ కావాసమైన శరీరమునుండియు తన్మూలమున ననుభూతములగు సర్వవిషయ జాలమునుండియు నాత్మను వేర్పఱచి చూడవలెను. 3.మన తర్కబుద్ధి కట్టి యనావృతమగు నాత్మభావము శూన్యముగానో కేవల విజ్ఞానబీజ స్వరూపము గానో తోఁచవచ్చును; కాని యదియొక భిన్నాంశ సంపూర్ణ రూపమనికాని, వివిధగుణాకరమైన ద్రవ్యమని కాని, తలఁచుట కంటె నిట్లూహించుటే మేలు. దేహము శిథిలమై, మనస్సు నశించి నప్పటికి నవినాశియై నిలుచునది నిర్విశేషచిన్మాత్ర స్వరూపమగు నాత్మయే.౧.

(౨) శంకరుఁడు లోకవాదముతో నేకీభవించును రెండువస్తువులకు బోల్చఁ పు డవిసమానములో భిన్నములోఁ దెలియు చైతన్యమేకము నవిభా జ్యమైనదని ఋజువుచేయును. (మెటఫిజిక్సు. పు॥ ౨౮౩.)

(3) బుద్ధింద్రియాదులచేతనములు; అవియొకద్రష్టకు విషయములు. పోల్చు: 'భామతి: "చిత్స్వభావాత్మావిషయి, జడస్వభావాబుద్ధీంద్రియదేహ విషయావిషయః"

(౧) స॥సి॥సా॥ సంగ్రహము ౧౨, ౮. పోల్చు; ఆగస్టైన్; "సోపాన క్రమము ననుసరించి దేహములనుండి దేహిములను దర్శించు నాత్మజ్ఞానమును గాంచితిని అచటనుండి యింద్రియములు బాహ్యవిషయవార్తల నేయంతః కరణమున కందఁజేయునో దానినిఁగాంచితిని. ఇదిపశువర్గముయొక్క జ్ఞానా వధి; అచటనుండి విషయవార్తలపై నిర్ణయములుచేయు విచక్షణజ్ఞానలక్షణమూ

దేహమందలి యింద్రియములు నాడీసంచారములు దేశకాలానుగతములు. ఇవి చేతనత్వము నుదయింపఁజేయుచున్నవను భ్రాంతి జనించుచున్నది. ఇదియే తత్త్వప్రధాన సమస్య. అచేతనము చేతన కారణము కాఁజాలదు. చేతనమైన దచేతన కారణమైనఁ గావచ్చును. మనోబుద్ధీంద్రియములు స్వయం సమృద్ధములు గావు. "ఆత్మ లక్షణమగు నుపలబ్ధి వీని ప్రవృత్తుల కాధారము కావలెను. నిత్యజ్ఞాన స్వరూపమే ఆత్మలక్షణము[౨]. అచేతన కారణభూతమైన యీచేతనము పరిమిత జీవచైతన్యము కాదు; అనంత విశ్వచైతన్యమే. ఏలన, ఁబరిమితచేతనుల కగోచరములైన యనేకవస్తుజాలము లున్నవి. అందుచే విశ్వైకచైతన్య మొకటి గలదనియు నందీ పరిమిత చేతన రూపము లన్నియు నంశామాత్రము లనియు మనము గ్రహింపవలెను. సర్వజగదాధారభూతమైన మూలచైతన్యము, మానవునిలోఁ గల చైతన్యమని భ్రమింపరాదు; ఏలన జగత్పరిణామములో మానవ చైతన్య మాలస్యముగా వ్యక్తమైనది. విషయముల కుత్పత్తి

వాలోనీశక్తియుం మార్పునొందుచుండున దగుటచే దానికి మూలాధారమైనదియు మార్పులేనిదియు నగు జ్ఞానస్వరూపమే విచక్షణజ్ఞానముకంటె నుత్తమమైన దనియుఁ దెలిసినది. ఇచటనుండి యొకతటిల్లతవలె నొకయవలోకనముతో నెన్నడుమారనిది, నిత్యస్థితిగలదియునైన చైతన్యము గోచరించినది" (కన్ఫెషన్సు. ౭, ౨౩.)

(౨) నిత్యోపలబ్ధి స్వరూపత్వాత్, (శం॥ భా॥ ౨,౩,౪౦,) పోల్చు: చిత్సుఖి, ౧, ౭.

"చిద్రూపత్వాత్ అకర్మత్వాత్ స్వయంజ్యోతిరితి శ్రుతేః।
ఆత్మనః స్వప్రకాశత్వంకోని వారయితుమ్ క్షమః॥

లయములుండుటచే, స్వప్రకాశకములు కావు. స్వయంప్రకాశ స్వరూపమైనది.3. ఆత్మయొక్క కాంతిచే నీవిషయము లన్నియుఁ బ్రకాశించును.౪. అది శుద్ధచైతన్యము. "అందు జ్ఞాతృజ్ఞాన జ్ఞేయ భేదములు లేవు; అది సత్యజ్ఞానానంత స్వరూపము."౧. అది నిర్విషయ జ్ఞానమయమైనది.౨. "ఆత్మ సర్వదాశుద్ధ చిత్స్వరూపము; ఉప్పురాశి ఉప్పగానుండు టెట్లు స్వభావమో, యట్లే

---

(3) శం॥భా॥౨,౨,౨౮.

(౪) స్వయంజ్యోతి స్స్వరూపత్వాత్, (శం॥భా॥౧,౩,౨౨. చూ॥శం॥ భా॥ ప్రశ్నోపనిషత్తు. ౬, 3.

(౧) వివేకచూడామణి.పు.౨3౯, నైయాయికుఁ డీసిద్ధాంతము నీక్రింది యాధారములతో ఖండించెను,మనవ్యవహారజ్ఞాన మంతయు నింద్రియ మానసబద్ధమైన కారణముచే మనకు శుద్ధచైతన్యమనుభూతవిషయముకాదు. అది యపరోక్షానుభవ సిద్ధియనుట స్వవిఘాతభావము. స్వప్రకాశకమైన యాత్మ ప్రత్యక్షానుభవ సిద్ధమన్నచో, వంధువ కాతఁడు చూడకున్నను, వెలుగుచున్న దీపము వ్యక్తమగుచున్నదని చెప్పుటే యగును. దీపము చూచిన వానికే గోచరించు నన్నచో, నాత్మయుఁ జూచినవానికే గోచరించును;అనఁగా నది జ్ఞానవిషయమగును; అప్పుడది శుద్ధమైనది కాఁజాలఁదు. ఆత్మ స్వప్రకాశ స్వభావము గలదైనచో సుఖదుఃఖానుభవములును స్వప్రకాశకములా యని కుమారిలుఁ డడిగినాఁడు. ఈభావము ననుసరించి, సుషుప్త్యవస్థలో నాత్మ విరతి నొందుచున్నది. జాగ్రదవస్థలో వ్యక్తములగు దేహేంద్రియాదులు గాక సుషుప్త్యవస్థలో నాత్మయే యున్నదన్నచో, సుషుప్త్యవస్థలో మనము దేనిని జూడలేదని మెలకువ వచ్చిన వెనుక తెలియుచున్నదని కుమారిలుఁడు చెప్పినాఁడు. ఆత్మ మానసప్రత్యక్ష గమ్యమని యాతఁడు భావించెను.

చూ॥ శాస్త్రదీపిక పు॥౪౯౭-౬౦

(౨) నిర్విషయ జ్ఞానమయమ్, పోల్చు: శంకరుని హరిస్తవము,పు,౪.

శుద్ధజ్ఞాన మాత్మస్వభావము.”౩. చైతన్యమున కచేతన లక్షణముండజాలదు. స్వకీయ ధర్మముచేతనే ఆత్మ నిత్యప్రకాశమానమై యుండును. బాహ్యాధార మేమియు లేకున్నను సూర్యుఁడు ప్రకాశించు నట్లే, నిర్విషయ జ్ఞానప్రకాశమాత్మ లక్షణము౪. ఆత్మ శుద్ధజ్యోతి, స్వచ్ఛతేజస్సు; అది సర్వజ్ఞానాధారమే కాక, దాని కాంతియందే సర్వజ్ఞానమును బ్రకాశించును.

ఆత్మ యొక చేతనద్రవ్యము; జ్ఞానముతో దానికిఁ గల సంబంధము ద్రవ్యగుణ సంబంధమని చెప్పు న్యాయ విశిష్టాద్వైతవాదమును శంకరుఁడు నిరసించినాఁడు.౫. ఆత్మకు జ్ఞాన సంబంధము భేదాభేదములలో నేదియో యొకటి కావలెను; లేక భేదాభేదసంబంధమైనఁ గావలెను. జ్ఞానము స్వభావముచే నాత్మకు భిన్నమైనచో నప్పుడు వానికి ద్రవ్యగుణసంబంధ ముండ నేరదు౧. మఱియు భిన్నవస్తువుల విషయములో నీసంబంధము సంయోగము కాని, సమవాయము కాని కావచ్చును. సంయోగము రెండు స్థూలవస్తువులకుఁ జెల్లును. ఆత్మయు జ్ఞానము నట్టివి కావు. ఆత్మకును జ్ఞానమునకును సమవాయ సంబంధమున్నచో నీసంబంధ మాత్మకన్వయించవలెను; ఈ రెండవ సంబంధము నట్లే యనంతముగా నన్యసంబంధములు నాత్మ కన్వయించ

---

(౩) శం॥భా॥౩,౨,౧౬ చూ॥ శం॥భా॥౧,౩.౧౯,౨౨.

(౪) శం॥భా॥౨,౩,౨౭

(౫) చిద్ధర్మ ఆత్మానతు చిత్స్వభావః। పోల్చు॥ జ్ఞానభిన్నో నిత్యాత్మా ఇతిసిద్ధమ్, (విశ్వనాథముక్తావళి, పు. ౪౯.)

(౧) ఆత్మఘటాదివత్ ధర్మాధర్మిత్వానుపపత్తేః

వలెను. దీని వలన ననవస్థాదోషము సంభవించును. అందుచే వలన నాత్మయు జ్ఞానమును భిన్నములైనచో రెంటికి ద్రవ్యగుణ సంబంధ మసాధ్యమగును. రెంటికి నభేదము చెప్పినచో నొక దాని కొకటి గుణమని చెప్పుటర్థరహితము, ఒకే వస్తువున కింకొక దానితో నభేదము భేదము కూడఁ జెప్పుటనన్యోన్య విరోధమగును. అందుచే నాత్మయు జ్ఞానము నొకటేయని నిశ్చయింపవలెను.౨.

చైతన్యములేక ఆత్మ, బుద్ధిజ్ఞానమని తలఁపరాదు. బుద్ధిగ్రాహ్యమైన యాత్మభావము పరమార్థముకాఁజాలదు ; అది కర్తృవిషయ సంబంధజన్యమగు కార్యమగును. తనవిషయసృష్టి తానే చేసికొనుశక్తిగలదిగా జ్ఞానమునూహించుచో, నప్పుడైన నందు కర్తృవిషయభేదము బీజరూపమునసుండును; అందుచే నీజ్ఞానముకూడలోప భూయిష్ఠమగును. నిజమగుసత్తాయును జ్ఞానమును గలిసియుండును. ఆత్మ జ్ఞానములేని సత్తాకాఁ జాలదు; సత్తాలేనిదే జ్ఞానమేలేదు. ౧. అదియానంద స్వరూపము నైయున్నది. ౨. సర్వదుఃఖ విముక్తియే యానందము. ౩. ఆత్మ విసర్జింపవలసినదిగాని, సంపాదింపవలసినదిగాని యేదియునులేదు. ఆత్మయందు దపక్రిమలక్షణ మేమియులేదు.

---

(౨) చూ. హస్తామలకమ్. చూ. హాల్డేన్. రెయిన్ ఆఫ్ రెలేటివిటీ (పు. ౧౯౬).

(౧) సత్తైవచబోధా; బోధఏవచసత్తా.

(౨) తై, ఉ, ౨౹౫, ఆత్మాఽస్తి, భాతి, ప్రీణాతి.

(౩) పోల్చు, బృ, ఆ, ఉ, ౩, ౫.

ప్రవృత్తి స్వభావముచే ననిత్యమగుటచే. నాత్మకుఁ బ్రవృత్తి లేదని శంకరుని వాదము. ౪. "ఆత్మయందుఁ బ్రవృత్తి లేదు; ఎందుఁబ్రవృత్తియున్నదో దానికిమార్పు లేకుండనుండఁ జాలదు,"౫. అహంకారము సర్వప్రవృత్తికిని మూలము, మన మెఱిఁగినంతవరకది దుఃఖహేతువు; ౬. కామపరతంత్రము. ౭. కర్తృత్వభోక్తృత్వములు ద్వైతభావముపై నాధారపడును ; అందుచేనది పరమసత్యముకాదు. ౮. దేహాద్యుపాధివశము కాకుండ నాత్మకుఁగర్తృత్వముండఁజాలదు ; ఉపాధులన్నియు నసత్యములే.౯. ఆత్మకు స్వతస్సిద్ధముగాఁ గర్తృత్వములేదు.౧౦, సత్యము, స్వయంస్థితి, సర్వవ్యాపిత్వము, సర్వజీవాంతర్వర్తిత్వము నాత్మలక్షణములుగా శంకరుఁడు చెప్పినాఁడు. ౧౧. ఆత్మయేకము ననంతము, సర్వవ్యాప్తమునని శంకరుఁడే హేతువులను జూపెనో యట్టి హేతువులచేతనే హెగెల్ తన "భావము"ను

---

(౪) అధ్వవ. (౫) శం, భా, ౧, ౧, ౪.

(౬) కర్తృత్వస్య దుఃఖరూపత్వాత్, (శం, భా, ౨, ౩,౪౦)

(౭) కర్మహేతుః కామస్యాత్, ప్రవర్తకత్వాత్, (శంకరుని ఉపోద్ఘాతము, తై. ఉ.)

(౮) అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వాత్ కర్తృ భోక్తృత్వయోః, పోల్చు, బృ, ఉ, ౪-౫-౧౫.

(౯) పోల్చు; సురేశ్వరుఁడు; "ఆత్మస్వస్వరూపమే నిర్గుణసమస్త బ్రహ్మవేత్తలు చెప్పుదురు. ఆత్మకితరదశాసంయోగ మజ్ఞానజము, వార్తికము, పు, ౧౦౯.

(౧౦) స్వతః అనధికారిణః చూ. సురేశ్వరవార్తికము.

(౧౧) సత్యత్వమ్, స్వమహిమాప్రతిష్ఠితత్వమ్ (పు. ౧౧౦-౧౧౩. సర్వగతత్వమ్, సర్వాత్మకత్వమ్, (శం. భా. ౧-౩-౯)

గూర్చి చెప్పెను. ఎన్నఁడు నాత్మకు స్వీయవ్యతిరేకలక్షణములు గాని భిన్నలక్షణములుగాని లేవు; దానికిఁ బరిమితి నాపాదించు భిన్నవస్తు వెద్దియును లేదు. ఆత్మయెల్లప్పుడును స్వేచ్ఛావశమైనది. చైతన్యము పరిమితి లేనిది. పరిచ్ఛిన్నతాజ్ఞానమపరిచ్ఛిన్న చైతన్యాస్తిత్వమును సూచించును. చైతన్యమునకవధి యేయున్నచో నితరవస్తువులచేఁ బరిమితమైన చైతన్యమునకుఁ దనపరిచ్ఛిన్నతాజ్ఞానమే యుండదు. అందుచేఁ జైతన్యము పరిచ్ఛిన్నతయుఁ బరస్పరవిరుద్ధ విషయములు. పరిచ్ఛిన్నత వస్తులక్షణము; చైతన్యము వస్తువుగాదు.

ఆత్మకనాత్మతో నెట్టిసంబంధమును లేకుండఁ జేసి, దానికి స్వతంత్రస్థితిని గల్పించినాఁడని డేకార్టేను విమర్శించిరి. కాని శంకరుని యాత్మయనగా జీవాత్మయని పొరపడరాదు. అనాత్మవిముక్తమైనట్టియో లేక అనాత్మకు వ్యతిరేకమైనట్టియో జీవాత్మాస్తిత్వమును శంకరుఁడు స్థాపింపఁబూనుకొన్నచో నాతఁడు పరిచ్ఛిన్నవిషయ రహితములగు ననేకజీవాత్మలనో లేకున్న శుష్కమైన విశ్వాత్మభావమునో గాంచియుండును. శంకరుని యాత్మ జీవాత్మయుఁగాదు, తత్సముచ్చయమును గాదు. జీవాత్మ జాలమంతయుఁ బరమాత్మపై నాధారపడి యున్నది. శంకరుఁడు చెప్పునదేమన 'ఆత్మయనగా వ్యావహారిక ధర్మము ననుసరించి భాషలోఁ జెప్పుటకు వీలైనదిగాదు; లేక వ్యావహారిక జ్ఞానోపలభ్యమగు నొక గోవువంటిది యునుగాదు. అదిసామాన్య విశేషలక్షణములచే వ్యక్తమగు నదియుఁగాదు. అదియిట్లువర్తించు నట్లువర్తించునని యుఁగూడఁ

చెప్పఁజాలము; ఏలననది నిత్యసిద్ధక్రియాత్మకమైనది. అందుచే నది భావాత్మకమైన పద్ధతిలోఁజెప్పుటకు వీలులేనిది" క్యాంటు యొక్క పారమార్థికాత్మ భావమునకును, శంకరుని భావమునకును భేదమున్నది. క్యాంటుచెప్పినయాత్మకు వ్యావహారికానుభవములతో సంబంధసంయోగములున్నవి. అది జీవాత్మజ్ఞానమున కతీతమైనదని చెప్పఁబడినను, నది క్రియాత్మకమైన యిచ్ఛారూపముగలదగుటచే సంకుచితమగుచున్నది. జీవాత్మకును తదతీతమైన యాత్మకును క్యాంటుచెప్పినభేదమునుబట్టి చూచినచో శంకరు నాత్మభావమునకుఁ గొంతసరిపోవును. కాని నిత్యస్థితిగల పరమాత్మ చైతన్యము నిత్యపరిపూర్ణమైనదగుటచేఁ బరిణామదశాహీనమైనదని శంకరుఁడు చెప్పినాఁడు,౧. క్యాంటుచెప్పిన క్రియాత్మకమైన యిచ్ఛాశక్తి జీవాత్మయే; కాని దానియందనిర్వచనీయమైన పారమార్థికలక్ష్య మిమిడియున్నది. ఫిక్టే చెప్పిన పరిపూర్ణమగు 'అహం' భావము జీవాత్మకంటె నధికమేమియునుగాదు; బీజరూపమునుండి పరిణతిగాంచినట్టి క్రియాశక్తి వ్యక్తరూపము ననాత్మసంబంధముచేఁగాంచినది. 'అహం' వ్యక్తిత్వమునకు మూలాధారమగునట్టి శక్తికి నితరవిషయాస్తిత్వములతో భేదముండుటచేతనే శంకరుఁడు తానుజెప్పినయాత్మయే యితర వస్త్వస్తిత్వముతో సంబంధములేని సంపూర్ణస్థితిగలదగుటచే నొకవ్యక్తిత్వలక్షణయుక్తమైనది కాఁజాలదని చెప్పి

(౧) పోల్చు; జెంటైల్ చెప్పిన 'శుద్ధచేష్ట' భావము. అదియెన్నడును విషయములేక దృశ్యముకాఁజాలదు. (థియరీ ఆఫ్ మైండ్ ఏజ్ ప్యూర్ ఆక్ట్ పు. ౬-౭.

నాఁడుకాని తార్కికదృష్టిననుసరించి, జీవాత్మయే సత్యమైనది. పరమాత్మ ఛాయామాత్రి సత్యముగలదియునగును. కాని, మనము పరమార్థదృష్టితోఁ జూచినచో నచట విషయీవిషయములేకమై, యేక చైతన్య స్వరూపమును దర్శింతుము.౨.పారమార్థికదృష్టియే స్వప్రకాశమైనదృష్టి. అదియే ప్రతివ్యక్తియొక్క నిజస్వరూపము. ఆస్థితిలోఁ బ్రతివ్యక్తియుఁ నేను నాస్వస్వరూపము”నని గ్రహించి యాత్మసిద్ధినిగాంచును. ఇట్టిపారమార్థికానుభూతి నేయితరమైన యనుభవమును మార్పు చేయలేదు. దానికవధులులేవు. అదివిభాగవ్యాప్తులకు వశమైనదిగాదు. అది యెల్లప్పుడు సర్వత్రియున్నది. అందు ద్వైతములేదు. అది యందరలో సమానముగా నున్నది. అందెట్టిపృథక్త్వమున కవకాశములేదు; విశ్వజీవభాగస్వాములమగుటచేతనే మనము జీవించుచున్నాము; విశ్వవిజ్ఞాన భాగస్వాములగుటవలననే మనమాలోచింపఁగలుగుచున్నాము; పరమాత్మ మనయందంతర్నిహితమై యుండుటవలననే మనయనుభవములన్నియు సాధ్యములగుచున్నవి.౩.

---

(౨) పోల్సు; కైర్డు; “జ్ఞానమనఁగా నొకచేతనవ్యక్తికి నొకవిషయముతో సంబంధమైనచో, నట్టిసంబంధమెంత సన్నిహితమైన నంతజ్ఞానము పరిపూర్ణమగును; పూర్తిగానది పరిపూర్ణమగుట కించలిద్వైతమదృశ్యము కావలెను; ద్రష్టృదృశ్యములు కలిసిపోవును; ఈయేకత్వమును వ్యక్తీకరించు శబ్దమాత్రిమే ద్వైతమగును, జ్ఞానమాత్మ జ్ఞానమగును.” క్రిటికల్ ఫిలాసఫి ఆఫ్ కాంటు. పు॥ ౪౮)

(౩) శం. భా. మాండూక్యోపనిషత్తు; ౨-౭, పోల్సుబో హార్టు “ఆత్మలో నేదోయతీతమైన దైవత్వమున్నది; దానినినిర్వచించుటకుసాధ్యమా

౧౮—జ్ఞానసాధన సామగ్రి.

వ్యావహారికానుభవాంశములను గూర్చియుఁ విజ్ఞాన బాధమికసూత్రములను గూర్చియు సంశయదృష్టిని శంకరుఁడు బౌద్ధవిజ్ఞానవేత్తలనుండి గ్రహించినాఁడు. ప్రాతిపదికసూత్రములనఁబడువాని నాధారముగాఁగైకొని తాత్త్విక సిద్ధాంత నిర్మాణము చేయఁబూనుట సముచితము కాదని యాతఁడు నిర్ణయించినాఁడు. అందుచే జ్ఞాన జ్ఞానసామగ్రిని గూర్చి యాతఁడు విమర్శాపూర్వక విభాగపరిశీలన మొనర్చినాఁడు. మనలో నిగూఢముగానున్న యాత్మతాను జీవించుచున్న విధానమునుగూర్చి యేమియుఁబలుకదు. పరమార్థసత్య స్వరూపమద్వైతము. కాని సవికల్పకజ్ఞానము పారమార్థికజ్ఞానము నిట్టి వికృతరూపములలో దర్శించును; (౧) అంతఃకరణమునను సరించి పరివర్తించు ప్రమాతృచైతన్యము. (౨) అంతఃకరణవృత్తి వికారమునను సరించు ప్రమాణచైతన్యము, (3) గ్రహింపఁబడిన విషయజ్ఞానమునను సరించు విషయచైతన్యము. పరిపూర్ణచైతన్య మేకము, సర్వవ్యాపి; అంతఃకరణమును దానివికారమును,విష

కాదు; వేద్యమనుటకంటె నవేద్యమనుటే మేలు. అజ్ఞానముకంటెను, ప్రేమకంటెను, దయకంటెనుగూడ శ్రేష్ఠతరమైనది; ఏలన వీనిలోనింకను భిన్నత యున్నది. ఈజ్యోతి యింద్రియాతీతస్వరూపముగలది. అది యవిభాజ్యమగు నేకస్వరూపము; అందుఁ దండ్రియుఁ బుత్రుఁడు, హోలీఘోస్టు భేదములు లేవు; అది మానవాతీతమైనది. అదిస్వయంస్థితిఁగలిగి, స్వయంప్రకాశ శాంతి యుతమై స్వయముగా నచలమయ్యు సర్వవస్తుసంచలనకారణమైనశక్తిగలది." (హాంట్సు ఎస్సే; ఆన్ పాన్ థీయిజమ్ పుట. ౧౮౦.)

యమును బ్రకాశింపఁ జేయునదైయున్నది. ౧. ఇంద్రియములు కాకుండ నంతఃకరణ మొకటున్న దనుటకు హేతువుల నిదివరకే మనముచూచియుంటిమి. 3. అంతఃకరణ మంతరింద్రియప్రవృత్తికిస్థానము, బాహ్యేంద్రియములకుఁ గానందున నట్టినామము కలిగినది. ఇంద్రియము నిచ్చువార్తలనదిస్వీకరించి వానినొక క్రమమునఁ గూర్చును. అంతఃకరణ మొకయింద్రియముగాదు; ఏలన, నదియొకయింద్రియమేయైనచోఁ దన్నుఁ దాను బ్రత్యక్షముగాఁ జూచుటకాని,తనవికారములను దర్శించుటగాని జరుగదు.అదిసావయవము,మధ్యమ పరిమాణముగలది;అణుపరిమాణముగాని, యనంతపరిమాణముగాని దానికిలేదు. ముఖములనద్దమెట్లుప్రతిఫలింపఁజేయునో యిదియునట్టి ప్రతిఫలించు శక్తిగలిగి విషయములను వ్యక్తమొనర్చును. కాని యీశక్తి యంతఃకరణమునకు స్వతస్సిద్ధముకాదు; ఇదిదానికాత్మసంయోగముచేఁ లభించును.అంతఃకరణము తనకాంతిని విషయములపైఁబ్రసరింపఁజేసి ప్రకాశింపఁ జేయునని చెప్పఁబడినను, నిజమున

(౧) పోల్చు: పంచదశి: ౭-౯౧.

(౨) మనస్సొకయింద్రియమే యని వాచస్పతిభావించెను.

(3)ఆత్మకు నింద్రియములకు మధ్యనొక సంధానకర్త యుండవలెను. అంతఃకరణము లేకున్నచో నిత్యదర్శనమో తదభావమో యుండవలసి వచ్చును. ఆత్మకింద్రియవిషయ సంయోగమువలన నిత్యదర్శనమును, నిట్టి సంయోగమున్నను గార్యము సిద్ధించకున్నచో దర్శనాభావమును గలుగును, కాని రెండునుగూడ యథార్థములుగావు. అందుచే నంతఃకరణమున్నదనియు దానియవధానానవధానములచే దర్శనము దర్శనాభావము నేర్పడుచున్న వనియు నిశ్చయింపవలెను. (శం. భా, ౨. 3-3౨)

కంతఃకరణము నందాత్మజ్యోతి ప్రకాశించుచున్నది.౧. ఆత్మయే జ్యోతి; తన్మూలమున నంతఃకరణము దర్శించును.౨. అంతఃకరణమునకు రూపవికారము లుండును. వస్తువులను బ్రదర్శించు వికారమునకు వృత్తి యందురు.౩. అంతఃకరణవృత్తులు నాలుగు విధములు; సంశయ, నిశ్చయ, గర్వ స్మరణములు. సంశయావస్థలో నున్న యంతఃకరణమునే మనస్సందురు; నిశ్చయావస్థలో నున్నపుడు బుద్ధి యందురు; గర్వసహితమైనప్పు డహంకారమందురు; ఏకాగ్రతయు స్మరణముగలిగి యున్నప్పుడు చిత్తమందురు.౧.

---

(౧) చూ. మనీషాపంచకము, బుద్ధియు మనస్సున్నగునవి స్వయముగా నచేతనములనియుఁ బురుషసాన్నిధ్యముచే నవిసచేతనములగుచున్నవనియుఁజెప్పిన సాంఖ్యభావమును శంకరుఁడంగీకరించెను. అద్వైతమందు శుద్ధస్వప్రకాశరూపమగు నాత్మయే సాంఖ్యపురుషుని స్థానము నాక్రమించును.

(౨) ఉపదేశసాహస్రి. ౧౮, ౩౩-౩౮, చూ° శం. భా. తై.ఉ.౨, ౧; వార్తికము: తై. ఉ, ౨, ౧.

(౩) అంతఃకరణమున కితరావేశాదిక వికారములుకూడనున్నవి. కాని వానిని వృత్తులనరు.

(౧) చిత్త మున్నంతకాలము బుద్ధి విషయమునకు జన్మస్థితిలయావస్థలు మూడును గలవు. ధ్యానైకాగ్రత లవసరమగు నారాధనాదులలోఁ జిత్తవృత్తి ముఖ్యమైనది. సంశయ లక్షణముగల మనస్సనకును. నిశ్చయలక్షణముగల బుద్ధికిని శంకరుఁడు భేదముచెప్పెను. (౨,౩,౩౨) సంకల్ప వికల్పములు, నింద్రియదర్శనము, స్మరణ, కామరాగములు మనస్సులోనివే. సమాలోచనము, నిర్ణయము, హేతువిచక్షణము, నాత్మజ్ఞానముగల బుద్ధి మనస్సుకంటె నున్నతమైన శక్తి. బుద్ధియేకాక అహంకారముకూడ నున్నదని సాంఖ్యమతము; కానిచిత్తమును సాంఖ్యము బుద్ధిలోఁగలిపివేసినది. వేదాంతపరిభాష యీ నాలుగును చేర్చెను. ఇతర వేదాంతగ్రంథములైన వేదాంత

జ్ఞానమునకుఁ గారణము శుద్ధచైతన్య మొక్కటియే కాదు; అది యంతఃకరణముతోఁ గూడి యుండవలెను. ఈయంతఃకరణము భిన్నవ్యక్తులలో భిన్నమైయుండును; అందువలననే యొకని జ్ఞానమింకొకనిదిగాదు. అంతఃకరణము పరిమాణపరిమితి కల దగుటచేఁ బ్రపంచములోని వస్తువులన్నిటి నెఱుఁగజాలదు. అది యేవ్యక్తికిఁ జెందునో యావ్యక్తి పూర్వ సంస్కారముల ననుసరించి భిన్న పరిమాణములలో వర్తించును.౨.

౧౫—ప్రత్యక్షము.

శంకరుఁడు మూఁడుజ్ఞానాధారములను బేర్కొనెను; ప్రత్యక్షము; అనుమానము; శ్రుత్యుక్తము.౧. అనంతర రచయితలు, ఉపమానము, అర్థాపత్తి,అభావమునుగూడఁ జేర్చిరి.౨

సారము, వేదాంత సిద్ధాంతసార సంగ్రహము మున్నగునవి మనస్సునకుఁ జిత్తముతోను, బుద్ధి కహంకారముతోడ నభేద మొనర్చి సామరస్యము కూర్చినవి. అర్వాచీనాద్వైతమందు రాగజ్ఞాన సంకల్ప విభాగములుపోయి, వీనికి సంబంధించిన చైతన్యప్రవృత్తినంతను బాహ్యాభ్యంతర దర్శనభావములుగా విభజించెను.

(౨) ఈశ్వరునివలె జీవాత్మ, వృత్తివికార సహకారము లేనిదే వస్తువులను బ్రకాశింపఁజేయలేదు; ఏలన జీవాత్మకవిద్యోపాధియున్నది. పరిపూర్ణ చైతన్య ముపాదాన కారణముగా సర్వవస్తురూపమై యుండుటచే స్వప్రకాశముచే వానిని వెలుగొందఁజేయును. స్వతస్సిద్ధ స్వభావముచేతనే జీవాత్మ, అంతఃకరణ సహకారము లేనిదే బాహ్యవస్తు సంయోగమును బొందఁజాలదు. (చూ: సిద్ధాంతలేశము.)

(౧) సురేశ్వరుఁడు తననైష్కర్మ్యసిద్ధియందాగమప్రమాణమునకు లౌకికప్రమాణమునకు వ్యత్యాసమున్నదని చెప్పెను; చూడు (సంక్షేపశారీరకము. ౨, ౨౧. (౨) చూ. వేదాంతపరిభాష.

స్మృతిని సత్యమజ్ఞానముగా నంగీకరించలేదు; ఏలన నవ్యాత సత్య జ్ఞానలక్షణముగాఁ జెప్పఁబడెను. 3 .

ప్రత్యక్షానుమాన సంబంధ మానసికతత్త్వమును శంకరుఁడు చర్చించి యుండని కారణముచే నాతని భావములను గూర్చి చెప్పుట కవకాశములేదు. తృప్తికరము గాకున్నను వేదాంత పరిభాషలోని వివరములే మనకు శరణ్యములు. దాని ననుసరించి, సామాన్యముగా నింద్రియ ప్రవృత్తి వలన లభించు ప్రత్యక్ష విషయజ్ఞానమే ప్రత్యక్షము. ఇంద్రియ దర్శనమందు విషయీ విషయములకుఁ బ్రత్యక్ష సంయోగమున్నది.౪. నేత్రము నొక ఘటముపై నిలిపినపు డంతఃకరణము ఘటము నొద్దకుఁబోయి, దానినిఁ బ్రకాశింపఁజేసి, దాని రూపము నొంది దానిని గ్రహించును. ఆంతరంగిక ప్రవృత్తిచే భౌతికస్పందనములు, మానసిక వృత్తులుగా మారునని తలఁపఁబడెను. మనము నీలాకాశమువైపు చూచినంత మాత్రమున మనము దేనిని

---

(3) అనధిగతాఽబాధితార్థ విషయజ్ఞానత్వమ్ ప్రమాత్వమ్. (వేదాంత పరిభాష ౧) ఈనిర్వచనము ధారావాహికబుద్ధికిని సరిపోవును; ఏలన నది క్షణక్షణమును మారును.

(౪) ఆరువిధముల సంయోగము లంగీకరింపఁబడెను. (౧) ఇంద్రియమగు నేత్రమునకు విషయమైన ఘటమునకును సంయోగము, (౨) సంయుక్తతాదాత్మ్యము. ఇదిఘటముయొక్క ఘటత్వముతో సంయోగము (3) సంయుక్తాభిన్న తాదాత్మ్యము ఇదిఘటవర్ణము యొక్కవర్ణత్వముతో సంయోగము (౪) తాదాత్మ్యము; ఆకాశముతోభిన్నముకాని యాకాశలక్షణమైన శబ్దముతో సంయోగము (౫) తాదాత్మ్యవదభిన్నము. శబ్దముయొక్క శబ్దత్వముతో సంయోగము (౬) విశేష్య విశేషణభావము. చూ. వేదాంతపరిభాషశిఖామణి.)

దర్శింపము. అంతఃకరణ మొక జ్యోతివలెఁ బనిచేయును; దాని వృత్తి యొక దీర్ఘకిరణమువలె బాహ్యమునకుఁ బ్రసరించును, కాంతి కిరణమువలెనే, యీవృత్తియుఁ గొంత దూరమే వ్యాపించును. అందుచే దూరస్థవస్తువులుగోచరింపవు. వృత్తి వస్తువుతో నైక్యమై, యావస్తుపరిసరములఁ గూడ వ్యాపించును. మనము దేనినిఁ జూతుమో యది వృత్తి స్వభావము ననుసరించి యుండును. వృత్తియొకవస్తుభారరూపమునుదాల్చినచో మనకు వస్తుభారము తెలియును; వస్తువర్ణరూపమును దాల్చినచో వర్ణము తెలియును. ధూమము వలన నగ్ని ననుమానించి నపుడు, వృత్తి నిప్పునొద్దకుఁ బోదు; ఏలన నేత్రేంద్రియమునకు ధూమముతోఁ గాని నిప్పుతో సంయోగము లేదు. మన మొక ఘటమును జూచినప్పుడు, ఘటజ్ఞానము ఘటముపైఁ బ్రసరించిన యంతఃకరణ వృత్తితోఁ గలిసి పోవును; ఎట్లన నొక ఘటాంతర్గతమైన యాకాశ మాఘటమున్న గదిలోని యాకాశముతోఁ గలియునట్లే, పరమచైతన్యమునకుఁ బరిచ్ఛిన్నత కల్పించు రెండు కారణములైన వృత్తివికారమును, విషయము నొకేచోట నుండుటచే భేదమును గల్పింపవు. ఈ యేకత్వము ఘటజ్ఞానమును బ్రత్యక్ష లక్షణయుక్త మొనర్చును.౧. ఇదియే ప్రత్యక్షమునకు ననుమానమునకును భేదము, అనఁగాఁ బ్రత్యక్షమునందు విష

(౧) ఘ్రాణేంద్రియము, జిహ్వేంద్రియము, త్వగింద్రియము క్రమముగా వానిగుణములను గ్రహించుటకై తమస్థానములనుండి కదలనవసరము లేదు; కాని నేత్ర శ్రోత్రేంద్రియములు మాత్రము వాని విషయములయొద్దకుఁ బోవలెను శబ్దతరంగ సిద్ధాంత మంగీకరింపఁబడలేదు.

యము, విషయగ్రహణము కలిసిపోవును; అనుమానమందు విషయము ననుమితభావమును వేరుగా నుంచఁబడును. అనుమానమందు మనస్సు విషయమును గూర్చి యాలోచించునే కాని, దానిని సమీపించి కలిసికొనదు. ప్రత్యక్షము వేరు, స్మృతి వేరు; స్మృతియందు గతవిషయ స్మరణమే యుండును. విషయమును మానసికవృత్తియు వర్తమానకాలమునకుఁ జెందవలయు నను నంశము కూడఁ జేర్పఁబడెను.౧.

ప్రత్యక్షము భిన్నవిధములైనదని యంగీకరింపఁబడెను. ఇంద్రియజన్యము; ఇంద్రియాజన్యము. ఆంతరంగికములైన రాగద్వేషాదులు రెండవరకములోనివి. ప్రత్యక్షనిర్వచనమునకుఁ బ్రధానమింద్రియముగాదు; విషయరూప చైతన్యమును ప్రమాణ చైతన్యమును సంయోగమందుటే ముఖ్యము.౨. మనము సుఖమునుగాంచినపుడు సుఖము, మానసిక సుఖవృత్తియు నొకేచోటనుండి తీరవలయును. ధర్మాధర్మము లంతఃకరణ లక్షణములైనను, ప్రత్యక్ష విషయములుగావని చెప్పఁబడెను. అవి ప్రత్యక్ష విషయములుగానుండుట కవకాశము లేదనియే హేతువు చెప్పఁబడినది. యోగ్యత్వము ముఖ్యమైనది.3. విష

(౧) వర్తమానత్వమ్॥

(౨) ప్రమాణచైతన్యస్య విషయావచ్ఛిన్న చైతన్యాభేద॥ ఇతి.

(3) యోగ్యత్వమ్॥ అంతఃకరణమును, దానిగుణములును సాక్షిచైతన్యమునకుఁ బ్రత్యక్షవిషయము లైనప్పుడైనను, ప్రమాత, స్వీయగుణసహితమగు నంతఃకరణ రూపములోనున్న వృత్తితోఁ గలిసియుండును. సాక్షిచైతన్యము యొక్క జ్ఞానమనగా, వృత్తిరహిత గ్రాహకశక్తి యనికాదు; ఇంద్రియసంబంధము కాని, అనుమానాది ప్రమాణ సంబంధముకాని లేదని భావము. అంతః

యముల యోగ్యతాయోగ్యత లనుభవైకవేద్యములు. పదా ప్రయోగమూలమునఁగూడఁ బ్రత్యక్షదర్శనము సిద్ధింపవచ్చును: "నీవుపదవవాఁడవ"ను దానిలోవలె దృష్టవిషయము మానసిక వృత్తితో సంయోగము చెందినపు డట్టిది లభించును.౪. "నేను మధురమైన చందనవృక్షమును" జూచితినను దానిలోఁ జందన వృక్షము ప్రత్యక్షము; దానిమధురపరిమళము దృశ్యవిషయముకాదు కావునఁ బ్రత్యక్షముగాదు. అందుచేఁ బ్రత్యక్షమనఁగా, "వర్తమానకాలములోనున్న యొకవస్తురూపమును ధరించిన యింద్రియగోచరయోగ్యమైన శుద్ధచైతన్యమునకును వస్తురూపమునుదాల్చిన వృత్త్యాకృతి వహించిన శుద్ధచైతన్యమునకును సంయోగమ"ని నిర్వచింపఁబడెను.౧.

సవికల్పక నిర్వికల్పక భేదమంగీకరింపఁబడెను. సవికల్పక ప్రత్యక్షమునందు, విషయమైన ఘటమునకును, విషయలక్షణమైన ఘటత్వమునకును భేదమున్నది.౨. నిర్వికల్పక ప్రత్యక్షములో విషయలక్షణములన్నియు విడిచిపెట్టఁబడినవి. "అది నీవే; "ఇతఁడే యాదేవదత్తుఁడు." మున్నగు వాక్యములలోఁ

కరణవృత్తి గ్రహింపఁబడినపుడు ప్రమాత కింకొక రెండవవృత్తితోడను, దిరిగి యట్లే యనేక వృత్తులతోడను సంబంధ మవసరములేదు; ఏలనఁ బ్రథమ వృత్తియే స్వీయవిషయమగును. వృత్తేః స్వవిషయత్వాభ్యుపగమేన॥

(౪) చూ: పంచదశి॥ ౭-౨౩.

(౧) "తత్తదింద్రియ యోగ్య వర్తమాన విషయావచ్ఛిన్న చైతన్యాభిన్నత్వమ్ తత్తదాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్న జ్ఞానస్య తత్తదంశే ప్రత్యక్షత్వమ్" చూ: వివరణ ప్రమేయ సంగ్రహము॥ ౧,౧.

(౨) ఘటఘటత్వయోర్వైశిష్ట్యమ్।

కర్తకును కర్మకును భేదములేదు. 'అదినీవే' యనుదానిలో జ్ఞాతయే విషయమగుటచే జ్ఞాతయొక్క చైతన్యమునకును, జ్ఞాతృరూపము నొందిన వృత్తిచైతన్యమునకును భేదము లేదు. ౩. వాక్యార్థమును మనము భిన్నాంగముల సంబంధముతో నిమిత్తము లేకుండ గ్రహింతుము.

జీవసాక్షి యనియు నీశ్వరసాక్షి యనియు నింకొక భేదము చెప్పఁబడెను. పరమచైతన్య మంతఃకరణ రూపమొందినది జీవుఁడు; ఆచైతన్యమే యంతఃకరణ బద్ధమైనపుడు జీవసాక్షి యగును. జీవతత్త్వములో నంతఃకరణము ప్రవేశించును; కాని యది బాహ్యముననేయుండి జీవసాక్షి నాచ్ఛాదించును. జీవుని విషయములో నదియొక విశేషణము; జీవసాక్షి విషయములో నది యుపాధియగును. ౪. ఈశ్వరుని విషయములోను, నీశ్వర సాక్షి విషయములోను నంతఃకరణము స్థానమున మాయా శక్తివచ్చును. మాయారూపధారియైన పూర్ణచైతన్య మీశ్వ

---

(౩) నిర్వికల్పక ప్రత్యక్షమునందు, గుణవిశేషములు వినా వస్తువు గుర్తింపఁబడునని చెప్పఁబడెను. అనఁగా 'మహాసామాన్యమస్యైతు సత్తామ్' (న్యాయమంజరి పు. ౯౭) జయంతుఁడు దీనిని ఖండించెను. నిర్వికల్పక ప్రత్యక్షములో వస్తుస్వరూపమాత్రమే తెలిసినయెడల, సవికల్పకప్రత్యక్షములో గుణవిశేషములు తెలియుట కవకాశమేలేదని యాతఁడు చెప్పెను. మఱియు గుణవిరహితమగు వస్త్వస్తిత్వము తెలియుట కవకాశమేలేదు. నచ భేదమ్ వినాసత్తాగ్రహీతుమపి శక్యతే.

(౪) కలువలోని నైల్యమువలె నొక గుణమొక వస్తువిశేషమును దెలుపు లక్షణము. ఉపాధియనగా భిన్నమైన విశేషలక్షణము. ఒక గాజు ముక్క సమీపమున నున్నయొక రక్తపుష్పమువలన, గాజు రక్తిమగలిగినట్లు గోచరించును. (న్యాయమంజరి॥ పు. ౯, ౭.)

రుఁడు; మాయోపాధి సమన్వితమైనప్పుడదియే యీశ్వరసాక్షి. జీవునికి దేహముతో నెట్టిసంబంధమున్నదో, యీశ్వరునికిఁ బ్రపంచముతో నట్టిసంబంధమున్నది.

ప్రత్యక్షవిపర్యయము కూడఁ జర్చింపఁబడినది. శుక్తి రజిత భ్రాంతి యట్టిదే. దోషముతోఁ గూడిన నేత్రమునకు వస్తు సంయోగము కలిగినపుడు, మెఱుపుతోఁగూడిన వస్తురూపమును దాల్చిన యంతఃకరణ వృత్తి యేర్పడును. శుక్తి రజితములకు సామాన్యమైన మెఱుగును జూచుటచే జనించిన పూర్వరజిత జ్ఞానసంస్కారముతో నవిద్యాశక్తి ౧. తోడ్పడి సత్యమగు రజితము గోచరించును. అవిద్యావికారమగు రజితము విషయ చైతన్యమున నివసించును. మిథ్యారజితమున కాధారము స్వస్వరూపములో నున్న పరమచైతన్యము కాదు; విషయ చైతన్యమే. ఈమిథ్యాదర్శనమునందు రెండు వృత్తులున్నవి; ఒకటి 'ఇది'యను భావము, రెండవది మిథ్యారజితము, మొదటిది యథార్థముగా గోచరించునదే; రెండవది స్మృతిరూపము. ఒకే జ్ఞానమీరెంటిని గలుపుటచే విపర్యయ మేర్పడుచున్నది. మిథ్యావిషయమైనను కేవల శూన్యప్రదర్శనము గాదు; అయినచో భ్రాంతియే కలుగదు. మనమొక వస్తువును భ్రాంతియని తలఁచినప్పుడది యొక వస్తువు కాకపోలేదు; కాని యది వ్యవహారసిద్ధముగా నెట్టి రూప

---

౧ మనమొక రజ్జువును సర్పమని భ్రమించినప్పుడు తత్కారణమైన అవిద్యయు ననాదియైనదేనా యని న్యాయామృతకర్త యడిగినాడు 'మనవ్యక్తిగతవిపర్యయములన్నియు మూలభూతమగు నవిద్యారూపములే. పోల్చు: అవిద్యయొక్క మూల, తూలరూపములు.

ములో నుండవలయునో యట్టి రూపములో మాత్రము లేదు.(1) శంకరాద్వైతము ననుసరించి యథార్థరజితము కూడ నిజమైనది కాదు గాని, వ్యవహారసిద్ధమగు రజితమునకును, మిథ్యారజితము నకును భేదమున్నది. మిథ్యారజితదర్శనము కేవల వ్యక్తిగతము. ఈమిథ్యారజితము ద్రష్టయగు వ్యక్తికే తెలియును గాని, వ్యక్తి గతములైన సుఖదుఃఖాదుల వలెనే యితరుల కనుభూతము కాదు.(2)

అద్వైతము ననుసరించి, గతానుభవ సంస్కారములచే వికారమొందిన ప్రత్యక్షరూపమే ప్రత్యభిజ్ఞ, విషయసమాన త్వమునకే కాక, దానిని గుర్తించు వ్యక్తి సమానత్వమునకుఁ గూడ నద్వైత మధికప్రాముఖ్యము నిచ్చును.

(1) ఈభావము ననుసరించి, శుక్తిస్థానమున రజితోత్పత్తి, లోకములో నే యితరవస్తువైన నుత్పత్తి యగుట వంటిదే, ఏలనఁ బ్రతికార్యమును దాని కారణమైన యవిద్య యందిమిడి యుండును. నైయాయికులును, రామానుజుఁడును మిథ్యారజితోత్పత్తి నూహింప నవసరము లేదనిరి. వేఱొకచోఁ జూచిన రజితభ్రాంతి విషయమగుననిరి; తన్నిశ్చయమే మిథ్య, దీని కద్వైత మిట్లు జవాబు చెప్పును. గ్రహించిన విషయము మిథ్యాకల్పితమైనను, దృష్టి గోచరమైనది. వేరొకకాలములో నింకొకచోఁ జూచిన రజితమిప్పటి ప్రత్యక్ష విషయము కాఁజాలదు. ఇందలిక్లిష్టతను తొలగించుటకై రజితముతో నింద్రియ సంయోగము లేదని నైయాయికుఁడు చెప్పినాఁడు. దీని నంగీకరించినచో ననుమానము కూడ నొక స్వతంత్రప్రమాణము కాఁజాలదు. మిథ్యారజితము జీవునిపై సుఖదుఃఖాదులవలెఁ బ్రవర్తించినచో, 'నేను సుఖిని, దుఃఖి"ననుట వలెనే, 'నేను రజితమున"ని చెప్పవలసి యుండునను నాక్షేపణకు, 'నేను' "రజితము'ను భావము లోకానుభవసిద్ధములు గావని సమాధానము చెప్పఁ బడెను.

(2) కేవల సాక్షివేద్యము. (3) సుఖాదివదనన్యవేద్యము.

వ్యవహారజగత్తునకును, స్వప్న, మిథ్యాజగత్తులకును శంకరుఁడు భేదమును గమనించును.౪. తర్కబుద్ధిగోచరజగత్తునకు దేశకాలనిమిత్తములతోఁ బాటబాధితత్వము కూడ లక్షణములై యుండవలెను.౫. స్వప్నవస్తుజాలమున కీలక్షణములు లేవు. యథార్థమనుట కర్తృతయున్నచో స్వప్నజగత్తు, శూన్యముపై నాధారపడినను, నేకత్వమును గలిగియుండవలెను. కాని స్వప్నానుభవములు జాగ్రదవస్థానుభవ విరుద్ధములగుటయే కాక, యొకే స్వప్నమందే పరిహరింపఁబడుచున్నవి. శంకరుఁడు భావిదశా సూచకములగు స్వప్నావస్థల నంగీకరించునుగాని, తత్సంబంధవిషయము లసత్యములే యనును. అందుచే స్వప్నజగత్తు జాగ్రత్ప్రపంచమునకుఁ గల యాథార్థ్యమును గలిగినది కాదు.౬. స్వప్నములో మిథ్యాగోచరములైన విషయములు వానియథార్థ స్వరూపజ్ఞాన ముదయించువఱకే యుండును. జాగ్రదవస్థలో నైనను, యథార్థమును గుర్తించు పరమచైతన్యముండదు గావున, స్వప్నవిషయములు జాగ్రదవస్థలోఁగూడ గోచరింపవలెనని యొక యాక్షేపణ చెప్పఁబడెను. అద్వైతము బాధకు నివృత్తికి భేదమును జెప్పును. బాధయందుఁ గార్యము తదుపాదాన కారణముతో నశించును; నివృత్తిలోఁ గార్యము నశించినను గారణము మిగిలియుండును. మిథ్యాజగత్తున కుపాదాన కారణమైన యవిద్యను సత్యదర్శనమే నశింపఁజేయఁగలదు.

(౪) శం॥భా॥౨,౨,౧,౩.

(౫) దేశకాల నిమిత్తసంపత్తి రబాధశ్చ.

(౬) పారమార్థికస్తునాఽయమ్ సంధ్యాశ్రయస్సర్గో వియదాదిసర్గవత్॥ శం॥భా॥ ౩,౨,౪.

ఒక నూతన మానసికవృత్తి యుదయించి నప్పుడుగాని, యింద్రియదోషము తొలఁగినపుడుగాని నివృత్తికలుగును. స్వప్న వస్తువులు జాగ్రదవస్థలో నదృశ్యములగుటకుఁ గారణము వస్తు యాథార్థ్య దర్శనమువలనఁగాదు; ఇతర మానసికవృత్తు లుదయించి, నిద్రాదోష నివారణ మొనర్చును. శుక్తి జ్ఞానము రజతభ్రాంతిని దొలఁగించును; స్వప్నజ్ఞాన మొకవిధమగు స్మృతి రూపము; అందుచే నది ప్రత్యక్షవిషయ రూపములకుఁ దప్పని సరిగా భిన్నమైనది.౧.

---

(౧) శం॥ భా॥ ౨, ౨, ౨౯. అనంతరభాష్యకారులు శంకరుఁడిచట విజ్ఞాన శాఖాభావమును స్మరించెననిరి. (శం॥ భా॥ ౧, ౧, ౯.) మఱియు జూడు. శం; భా, ౩, ౨, ౧-౧౦. స్వప్నములలోనైన సుఖదుఃఖానుభవములు పూర్వసుకృత దుష్కృతయులననుసరించి సమకూరుననిశంకరుఁడు చెప్పినాఁడు. (శం॥ భా॥ ౨,౩,౧౮) స్వప్నానుభవవిషయములో ననవచ్ఛిన్న చైతన్యము స్వప్నములకు మూలాధారమనియొకప్పుడు చెప్పఁబడెను; కాని యిదినిజమైనచో వ్యక్తిగతచైతన్యముతో నిమిత్తములేకుండఁగనే స్వప్నములు కలుగవలెను. అట్లుకలుగుటలేదు సాక్షిరూపమగు నాత్మ తనతో సాహచర్యముగల విషయములనే ప్రకాశింపఁజేయఁగలదు. కాక, అహంకారాద్యవచ్ఛిన్న చైతన్యమే స్వప్నహేతువైనచో స్వప్నము గాంచునాతఁడు స్వప్నములను దనయందే నిత్యము గాంచవలెను. స్వప్నాధారమును, స్వప్నసృష్టియును తాదాత్మ్యసంబంధమునుగాని, యాధారాధేయ సంబంధమునుగాని కలిగియుండవలెను. అప్పుడు స్వప్నదర్శనమిట్లుండవలెను; "నేనొకహస్తిని: నేనొక హస్తినైతిని. కాని స్వప్నగతుఁడట్లుకాక, పర్వతముపైనున్న హస్తిని జూచి, తాను వేరు హస్తివేరనియుఁ గాంచుచున్నాఁడు. అందుచే నీభావము నంగీకరింపకున్నచో. స్వప్నవైవిధ్యమునకు హేతువునుజూపఁజాలము; ఏలన వ్యక్తులందరకు ననవచ్ఛిన్నచైతన్యము సామాన్యమే గావున, నదియే స్వప్నాధారమైనచో, నందరిస్వప్నములు సమానములైయుండవలెను.

అద్వైతము ప్రతిపాదించిన ప్రత్యక్షసిద్ధాంతముపూర్తిగా శాస్త్రీ[illegible] కాని, యందలి తాత్త్వికదృష్టి విలువగలది. [illegible]ము, నదివస్తురూపవృత్తి వికారములనందుట మున్నగు [illegible] సహేతుకముగా స్థాపితముగాదు. దృశ్యమును బ్రబద[illegible] ప్రియవేదనలతోఁగలిసి చూపట్టు మానసికసంస్కార[illegible]గలప్రాముఖ్యమును, సముచిత స్థానమును బేర్కొనఁ[illegible]. ప్రాకృతవిజ్ఞానములో ద్వైతభావమే లేదు; అదియొక [illegible]ప్రవృత్తి. దానినతిక్రమించుటవలననే జ్ఞానాభివృద్ధి [illegible] అద్వైతముయొక్కయు, సాంఖ్యముయొక్కయుఁ బ్రత్యక్ష ప్రమాణములందలి గుణవిశేషమేమనఁగా, విజ్ఞానము కేవల [illegible]నములవలని ఫలితముకాదని నిశ్చయించుటే. విజ్ఞానము ప్రాథమికమైన సత్యము; దాని కచేతన విషయము [illegible]ములుగాఁజాలవు. ద్రష్టకు సంబంధములేని [illegible] కస్తిత్వములేదని యద్వైతము చెప్పుటలో నర్థమే [illegible] విషయమును బోధించు మూలాధారమైన సత్యము [illegible] విషయి కాధారభూతమగు సత్యమునకును భేదములేద[illegible] ద్రష్టవిషయములన్నిటికి వ్యక్తిత్వముండవలెను గావున [illegible] నిర్విశేషచైతన్యమును, శూన్యతయును, బ్రత్యక్ష విషయములు గావు.

౧౬—అనుమానము.

అనుమానము దానికి నిమిత్తకారణమైన వ్యాప్తిజ్ఞాన[illegible] లక్షింపుము. "కొండ ధూమసహితమై యున్నది" అను

(1) ప్రమాతృసత్తాతిరిక్తసత్తాకత్వాభావః.

దానిలోవలె హేతువునందు లక్షణ మిమిడియున్నప్పుడును, "ధూమమున్నచోట నిప్పుండి తీరునను పూర్వానుభవ మానసిక సంస్కారము జాగృతమై నప్పుడు,"ను "కొండ మండుచున్న" దను ననుమానజ్ఞానము సిద్ధించుచున్నది. హేతువునకును హేత్వాధార విషయముల కన్నిటికి సామాన్యమై యున్న సాధ్యమునకును సమాన లక్షణములున్నప్పుడు వ్యాప్తియగునని నిర్వచనము చేయఁబడెను. సాధ్యహేతువ్యాప్తిదర్శనమువలనను, మఱియు నవ్యాప్త్యభాశదర్శనము చేతను ననుమానము సమకూరును.౧. దీనినిఁ బోషించు నుపమానముల వలన సామాన్య సత్యస్థాపనమై, వ్యతిరేకలక్షణాభావముచే సమర్థింపఁబడును. అద్వైతము ననుసరించి, "ఎచట ధూమమున్నదో, యచట నిప్పున్నద"ను సర్వసామాన్య నిశ్చయజ్ఞానవ్యాప్తి వలననే యనుమానసిద్ధి చేకూరును."ఎచట నిప్పున్నదో, యచటఁ బొగ యుండద''ను సర్వసామాన్య వ్యతిరేక నిశ్చయవ్యాప్తి వలన నర్థాపత్తి లభించును. సరిగాఁ జెప్పుచో నభావవ్యాప్తి యనునది లేదు; అన్నిసవికల్పక విషయములలో నభావాంశము కొంతయున్నది. కేవలాన్వయీ సంబంధములు సాధ్యములుగా నంగీకరింపఁబడ వేలన నందు విపక్షమే లేదు. ప్రతి లక్షణము దాని యభావ వ్యతిరేకరూపమగుట చేతను, సర్వాభావములు పరమసత్యమైన బ్రహ్మమందు వసించి యుండుట చేతను, నిర్గుణమగుట చేతను, బ్రహ్మమునుగూర్చి కేవలాన్వయ సంబం

(౧) వేదాంత పరిభాష, ౧,౪. సాచవ్యభిచారాజ్ఞానేసతి సహాచార దర్శనేన గృహ్యతే.

క్షములు లేవు. అనుమానమునకు స్వార్థ పరార్థ భేదములున్నవని యద్వైత మంగీకరించును. పరమార్థానుమానమున మూడంగములున్నవి; ప్రతిపాదన, హేతువు, నుపమానము గావచ్చును. లేక ఉపమాన, ప్రయోగ, నిశ్చయములైనఁ గావచ్చును.

౧౭—శబ్దప్రమాణము.

ఆగమప్రమాణము స్వతంత్రజ్ఞాన మూలమని యద్వైత మంగీకరించినది. ఒక వాక్యమందలి యర్థమే యితరప్రమాణములచేతను దోషముగా నిరూపింపఁబడనప్పు డావాక్యము ప్రమాణవాక్యమే.౧.

శంకరుఁడు స్ఫోటవాదమును ఖండించెను. అక్షరములే పదమని యాతఁ డుపవర్షునితో నేకీభవించెను. ఈయక్షరములు నశింపవు; "ఏలన, నవి తిరిగి చెప్పఁబడినప్పు డా యక్షరములే యని గుర్తింపఁబడును."౨. పదములు జాతిని లేక ఆకృతిని దెల్పునే కాని వ్యక్తిని దెలుపవు; ఏలన వ్యక్తులసంఖ్య యనంతమైనది. వ్యక్తులకే జన్మలయము లున్నవి కాని జాతులకు లేనందున, పదములకును, నవి సూచించు జాతులకును సంబంధము నిత్య

(౧) యస్యవాక్యస్య తాత్పర్యవిషయీభూత సంసర్గో మానాంతరేణ నబాధ్యతే, తద్వాక్యమ్ ప్రమాణమ్,

(౨) ఒక పదములోఁగల యక్షరము లొక విశిష్టక్రమమును, సంఖ్యను ననుసరించి సంప్రదాయ ప్రయోగసిద్ధిచే నొక విశిష్టార్థమును గలిగి యున్నవి. ఈయక్షరము లుపయోగింపఁ బడినపుడు, బుద్ధి కవి యక్షరములుగాఁ దోఁచి, ప్రత్యక్షరమునకుఁ గల యర్థమును వరుసఁగా గ్రహించిన వెనుక, సమూచ్చయార్థముబోధపడి, వాని విశిష్టార్థమును స్పష్టమొనర్చును. (శం॥ భా॥ ౧,౧,౩,౨౮)

మని చెప్పఁబడెను. పదమున కర్థము శక్యమనియు, లక్ష్య మనియు ద్వివిధము. శంకరుఁడు సామాన్యముల నంగీకరించి యవి పుట్టుక లేనివనియు,వ్యక్తులుమాత్రము పుట్టుకగలవనియుఁ జెప్పెను.౧. దృష్టము ననుభూతమునైన దాని కంతర్వర్తియై సామాన్యముండును. భూలోకములో నున్న వస్తువులకు స్వర్గములోనున్న మూలరూపములే సామాన్యములు. వానినిఁ బ్రమాణములుగాఁ గైకొని యీశ్వరుఁడు జగన్నిర్మాణమును నడపును.

వేదమనగాఁ గాలాతీతమైన విజ్ఞానము; అందుసృష్టి యొక్క స్థితికి సంబంధించిన శాశ్వతసూత్రములున్నవి. వేదము లపౌరుషేయములు; అవి దైవసంకల్పరూపములు. ౨ వేదా

(౧) అనంతరాద్వైతులు సామాన్యముల నంగీకరించరు; కారణమవి ప్రత్యక్షానుమాన విషయములుగావు. భిన్నవ్యక్తులలో నొకేసమానరూపదర్శనము సామాన్యాస్తిత్వమును ఋజువుచేయవు. (నతావత్ గౌగౌరితి అభిన్నాకార గ్రాహిప్రత్యక్షమ్ జాతౌ ప్రమాణమ్.) భిన్నోపమానములలో గోవును గ్రహించుట గోసామాన్యత్వమును ఋజువుచేయదు. భిన్నపాత్రలలో బ్రతిఫలించు చంద్రుని గ్రహించుటవలన విశ్వసామాన్యచంద్రాస్తిత్వమును నిరూపించుట కాఁజాలదు. అన్నిగోవులయందు సమానగోస్వరూపమును జూచుటయు నిజముకాదు. నిజమైనను, గోవులకు సామాన్యలక్షణములున్నవనియే తెలియునుగాని, సర్వసామాన్యత్వము స్థాపింపఁబడదు. సర్వసామాన్యలక్షణముగలదిగా నొకగోవును మనముచూడము. భిన్నావయవక్రమ నిర్మాణము సామాన్యమును జూచినను, నదివిశ్వసామాన్యలక్షణము కాఁజాలదు. చూ. తత్త్వప్రదీపిక పు. 303. సామాన్యములులేవను బౌద్ధవాదములు చిత్సుఖియందుఁ జేర్చఁబడెను.

(౨) శం॥ భా॥ ౧,౧,3. పోల్చు: ప్లేటో; "ప్రపంచముయొక్క నిర్వికల్పరూపమే యీశ్వరమానసము."

ర్థము నిత్యమైనదేకాని, వేదవాక్యములు నిత్యములుగావు; వలనఁ బ్రతికల్పారంభమున నవిఋషులచేఁ గల్పింపఁబడుచుండును. వేదము లక్షర, పద, వాక్యసముచ్చయములనియు, నవి సృష్ట్యారంభముననుండి, ప్రళయ కాలమందాకాశాది భూతములవలె నదృశ్యములగుచుండుననియు నద్వైతివిశ్వసించును. "జగత్క్రమమునకు నిరోధకములగు ఘట్టములు తరచుగా సంభవించుచున్నను, ననాదియైన సంసారమందొక నియతత్వమున్నది.౩. జగత్పరమార్థరూపము వేదములందంతర్నిహితమై యుండుటచే నది నిత్యమగుటవలన వేదములును నిత్యములే యగును. పౌనఃపున్యముగావచ్చు ప్రపంచరూపములకు నియతాకృతియుండుటచేఁ గల్పాంతములవలన వేదప్రామాణ్యమున కనర్థము వాటిల్లదు.౧. పరమసత్యము నిత్యమైనరీతిగా వస్తుపరమార్థరూపములు నిత్యములుగావు; వలన నివి యవిద్యా సంజాతములు. శబ్దములనుండి జగదుత్పత్తియైన శబ్దము జగదుపాదాన కారణముగాదు; బ్రహ్మమే యట్టికారణము. శంకరుఁడిట్లు చెప్పెను; "అవ్యయములగు పదములున్నవి. వానియందిమిడి యున్న శాశ్వతార్థప్రకటనముచేయు శక్తి నవి కలిగియున్నవి. అట్టి పదప్రయోగార్హతగల వస్తువులయుత్పత్తియే పదముల

(౩) ద్యూసేన్స్ సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత. పు॥ ౪౦.

(౧) శ్రుతిచెప్పినరీతిగా (బృ॥ఆ॥ఉ॥ ౨,౪,౧౦) పరమేశ్వరుఁ డలసట లేని లీలతో సర్వజ్ఞాననిధులగు ఋగ్వేదాదులనుమానవుఁడు నిశ్వసించునట్లుగా నావిష్కరించెను. తన్మూలముననే దేవ పశు మనుష్య వర్ణాశ్రమాది విభాగము లేర్పడెను. అందుచేఁ బరమేశ్వరుఁ డనితరసాధ్యములగు ననంతప్రజ్ఞా సామర్థ్యములుండవలెను. (శం॥ భా॥ ౧, ౧,౩.)

నుండి జగదుత్పత్తియని చెప్పఁబడినది."౨. శాశ్వతము-
స్వతంత్రములగు చిచ్ఛక్తియు, సంకల్పశక్తియుఁ గల యీశ్వ[illegible]
డీపదములను స్మరించి, ప్రతికల్పారంభమునను వానికి [illegible]
విష్కృతియొసఁగును. సృష్టియనగా నీపదముల [illegible]
ణమే; దీనిప్రవృత్తి కాలాతీతము, న్యాయమీమాంసా [illegible]
జ్ఞులు చూపినవానికంటె నితరాధారములు వేదప్రామాణ్య-
మును సమర్థించుటకుఁ జూపఁబడెను. వేదము లీ[illegible]
నావిష్కరించి, యీశ్వర భావగర్భితములగుటచే శా[illegible]
స్వయంప్రకాశ లక్షణము గలవి. రూపమున [illegible]
ప్రత్యక్షసాధనమైనవిధమున, వేదప్రామాణ్యము స్వతస్సిద్ధము
సద్యస్సిద్ధము నైనది.౩.

స్మృతికిఁ బూర్ణప్రామాణ్యము లేదు. [illegible]
జ్ఞానము నిచ్చు శ్రుతిం. కనుగుణమైన స్మృతియే ప్రమా[illegible]
మగును.౧. జడపదార్థమును, దాని లక్షణములను [illegible]
టలో శ్రుతియైనను శాస్త్రమంత ప్రమాణముగాదు.[illegible] [illegible]
ధర్మాధర్మ విషయములో స్మృతియే [illegible]
పరమార్థస్వరూప విషయములో ననుమానము [illegible]
జ్ఞానముకూడఁ బ్రమాణములే౪.

---

(౨) శం॥ భా॥ ౧,౩,౨౮.
(౩) వేదస్యహినిరపేక్షమ్ స్వార్థేప్రామాణ్యమ్ [illegible]
(౧) శం॥ భా॥ ౨,౧,౧.
(౨) శం॥ గీతాభాష్యము॥ ౩,౬౬.
(౩) శం॥ భా॥ ౧,౪,౪; ౧,౩,౭.
(౪) శం॥ భా॥ ౧,౧,౨

౧౮- విజ్ఞానవాద నిరసనము.

కొంతఁగా నిత్యమై గోచరించు బాహ్యజగద్రూపము శంకరుని యథార్థ జగత్పటమునుండి తుడిచివేయఁబడలేదు. ఒక యాసనమునుగాని, బల్లనుగాని చూచుట కేవల మానసిక భావదర్శనమే యని శంకరుఁడు తలఁచియుండలేదు. అట్లు తలఁచుట ప్రత్యక్షసాక్ష్యమును ద్రోసిపుచ్చి, భౌతికజగత్తునంత నొక వ్యర్థస్వప్నముగా భావించుటేయగును. "మన విజ్ఞానమునకు బాహ్యములై వస్తువులున్నవని యంగీకరించు టనివార్యమైనది; ఏలన నొక స్తంభముకాని, యొకగోడకాని కేవల విజ్ఞానరూపమని యెవ్వఁడును భావింపఁడు; కాని ప్రతివ్యక్తియు స్తంభమును గోడయు జ్ఞానవిషయములని యెఱుఁగును." "బాహ్య వస్తువులు లేవనువారు, మనస్సులో గోచరించిన రూపములే బాహ్యమున నున్నట్లుగా గోచరించుచున్నవని చెప్పుటచే నీ విషయ మందరకును విశదమగుచున్నది." "జ్ఞానము వేరు; వస్తువు వేరు." వస్తువైవిధ్యముచే జ్ఞానవైవిధ్య మేర్పడుచున్నది. మనము వస్తువులను జూచుచున్నాము; మిథ్యాదృశ్యములను ధ్యానించుటలేదు. మనము చూచుటలోని మానసికప్రవృత్తి మనము చూచిన వస్తుహేతువుగాదు; వస్తుస్వభావము మనః ప్రవృత్తి హేతువగుచున్నది. ఒకవ్యక్తి చిత్తమునకు గోచరించుటమాత్రమే వస్తులక్షణమంతయుఁగాదు. మన మొక దుఃఖమును జూచినప్పుడైన నది కేవల మానసిక వికారము కాదు. ఏ జ్ఞానవిషయమున కైనను గల యస్తిత్వ వాస్తవికత్వములు దానికి నున్నవి. వస్తువు లెట్లున్నవో మనము వానినట్లే చూచు

చూచితిమి; అవి యెట్లు గోచరించుచున్నవో యట్లేయున్నవి. తాత్త్వికముగానైనను, శంకరుఁడు విషయాస్తిత్వము నంగీకరింప వలసి వచ్చినదని మనము ముందుఁ జూడఁగలము. ఏలనఁ దెలియుట లేక యెఱుకయే చైతన్యము, దానికి గుణముకాని వేరు దశలుకాని లేవు. అది శుద్ధనిర్గుణ స్వచ్ఛతగలది. వర్ణలక్షణ గతిక్రియాదులన్నియు వస్తుప్రపంచములోనివే. పరికించుట, దర్శించుట, స్మరించుట, భావించుట, మననమొనర్చుట, నిర్ణయించుట, తర్కించుట, విశ్వసించుట మొన్నగువానిలోఁగల భేదములను గుర్తించుటకుఁ గారణము వస్తునానాత్వమే. శుద్ధచైతన్యమిచ్చుటయు లేదు, పుచ్చుకొనుటయు లేదు. విపరీతదర్శనము సంభవించిన నేదో యొక విషయముండును. అందువలననే శంకరుని తత్త్వమందును, బ్రాడ్లే తత్త్వమందును బరిపూర్ణ సత్యములు లేవు; కేవల విపర్యయములును లేవు.౧. యథార్థభావములు మన ప్రయోజనసిద్ధి కనుగుణములై; సత్యమొక సమన్వయసిద్ధి గల పూర్ణరూపమను భావమునకు సరిపడును; విపరీతభావములట్లు సరిపడవు మనముచూచి, చవిగొని, స్పృశించి యనుభవించు జగత్తు సతత్కర్తలమైన మనతో సమానముగా నిజమైనదే.౧

(౧) "విశేష హేతువివరణము నటుంచి, నా దృష్టిలో సత్యాసత్యములు పూర్ణసత్యములుగావు, పారమార్థికముగా వానికిఁగల భేదము పరిమాణభేదమే." (థాట్ అండ్ రియాలిటీ పు. ౨౧౨) బౌద్ధవిజ్ఞానవాదమును శంకరుఁడెట్లు ఖండించెనో ప్రథమభాగమునఁ జూడనగును.

(౧) ప్రశ్నోపనిషత్తునకు భాష్యము వ్రాయుచు శంకరుఁడిట్లు నుడివెను: "తెలియుట కవకాశములేని బాహ్యవిషయ మున్నదని చెప్పరాదు. గోచరించు వస్తువొకటి చూడఁబడెను గాని, చూచుటకుఁ గన్నమాత్రము లేదనుట వంటిదే, జ్ఞానము లేకున్నచో జ్ఞానవిషయమును లేదు."(౬-౨)

మనస్సు తనప్రమాణములతో నొకవైపునను,దన్నిర్మాలమున నది గ్రహించు ప్రపంచమింకొక వైపునను గలిసి వర్తించుచున్నది. సర్వతత్త్వకేంద్రసత్యమగు విషయీవిషయ సంబంధమును శంకరుఁ డంగీకరించి, కేవల విజ్ఞానవాదమును,భౌతికవాదమును మన కనుభవసిద్ధమగు జగత్తును సమగ్రముగా నిరూపింపఁ జాలదని ప్రకటించినాఁడు. విజ్ఞానవాదమును ఖండించుచో కాక శంకరుఁడు జాగ్రత్స్వప్నావస్థాభేదమును గూడ నొక్కిచెప్పెను. స్వప్నానుభవములు జాగ్రదనుభవ వ్యతిరేకములుకాగా,జాగ్రదనుభవములు మాత్ర మేయితరానుభవములచే నిర్మూలితములగుటలేదు.౨

జగద్వస్తువు లూహాకల్పితములు గావని శంకరుఁడు వివరించియు, (దాత్త్వికలక్ష్యము ననుసరించి, మన జ్ఞానవిషయములన్నియు విషయచైతన్య రూపములని చెప్పెను. పారమార్థికముగాఁ జూచినచో జ్ఞానవిషయములు జడపదార్థ, చలన; భౌతికశక్తి, మానసిక రూపములుగాఁ దలఁప రాదనియు నివన్నియు బుద్ధికల్పితభావములే యనియు నాతఁడు చెప్పెను. వస్తువులకు స్వతంత్ర స్థితిలేదు;నాయొక్కగాని నీయొక్కగాని విజ్ఞానవిషయము లవి కాకున్నను, నీశ్వరుని జ్ఞాన విషయములై యున్నవి.3 ఈశ్వరుని విజ్ఞానదృష్టికి, స్వీయజ్ఞానము గల జీవుల

(౨) నైవమ్ జాగరితోపలబ్ధమ్ వస్తుస్తంభాదిఃమ్ కస్యాంచిదపి, అవస్థాయాంబాధ్యతే, (౧,౨,౨౯.)

(3) విజ్ఞానవాది యనఁబడు బర్క్లే కూడఁ జగన్నిర్మాణమును గిల కించు నొక దేవు నూహించెను, వ్యక్తుల కతీతభావము లన్నియు నీశ్వరు నందున్నవి.

తోడను, విషయములతోడను గూడిన బ్రహ్మాండము లన్నియు బ్రత్యక్షములు. అవిచ్ఛిన్న జగత్క్రమమునకు నిరవధికమగు నీశ్వరదృష్టియే కారణము. జీవవస్తుజాలమునకంటె నాతడధికౌన్నత్యముగలవాఁడు. అతనిలో ననంతవిషయజాల మత్యంత ప్రత్యక్షమైయున్నది. సృష్టిచేసి, సృష్టిలోని సర్వము నెఱుఁగు విశ్వైకశక్తియాతనిది. మనజ్ఞానవిషయముల నెట్లు మనముపయోగింతుమో, యదేవిధముగా నీశ్వరుఁడు బ్రహ్మాండనిర్మాణ చోదనసామర్థ్యమునుగలిగియున్నాఁడు. ఈశ్వరు నఖండజ్ఞానము దానివిషయమైన యనంత బ్రహ్మాండము సంకుచితములై, యజ్ఞానవశములైన జీవకోటిగను, దానికి విషయమైన జగత్తుగను మారినవి. సర్వవిషయము లీశ్వరచైతన్యపోషణములో నున్నవి. ఈశ్వరచైతన్యమెఱిఁగినచో నదియంతులేని మహావిజ్ఞానసాగరస్వరూపమై గోచరించును. జీవుఁడజ్ఞానమునుండి మేల్కాంచినచోఁ దన్నుబంధించు నుపాధులను దిగఁద్రొక్కి సాగరజలమంతయు లవణముతోనిండియుండునట్లు,విశ్వమంతయు బాహ్యాంభ్యంతరముల సర్వత్ర ఆత్మమయమైయున్నట్లు తిలకించును. సరిగాఁజెప్పుచో, సృష్టిలోని సర్వవిషయములు నాత్మమయములే. (ఆత్మసవివధర్మాః)౧. విషయావిషయముల కతీతమైన పరమసత్యస్వరూపమే యాత్మస్వరూపము; తదన్యమేమియును లేదు. విషయావిషయభేదమున్నచో, నాత్మపరమద్రష్టయై సర్వసృష్టియు నాతని విషయమగును. మనమందరము పరిచ్ఛిన్నజీవులమై విషయప్రపంచభాగమాత్ర భోక్తలమగు

(౧) శం. భా. శ్రై॥ ఉ॥ ౨, ౧.

షము. భౌతిక రూపములు, మానసికదశాపరంపరలు మనకెట్టి యెదుటనున్నవను వాదముతో సర్వమాత్మమయమని చెప్పు శంకరునిసిద్ధాంతమును నిరసింపయత్నించుట నిష్ప్రయోజనము. అవి లేవని శంకరుఁడనఁడు. వ్యావహారిక సత్యములను జేఁబూని. పారమార్థిక సమస్యలను బరిష్కరింపఁ బూనుట వ్యర్థ ప్రయత్నము.

శంకరుని పారమార్థిక సత్యసిద్ధాంతము నిజముగా నత్యంత హేతుబద్ధమైన యథార్థవాదము. పారమార్థిక లక్ష్యము నన్వేషించుటకు వ్యక్తికిఁ బూర్ణస్వాతంత్ర్యము[౧] న్నుండవచ్చునుగాని, పరమార్థము మాత్రము వీనితో నిమిత్తములేని స్వతంత్ర పదార్థము.[౨] సత్యాన్వేషణ కృషి మనము చేయవచ్చును, జేయకుండవచ్చును. ఇది మనస్వేచ్ఛలోనిదే. కాని మనమట్టి ప్రయత్నమునకు నడుముకట్టుకొంటిమా, సత్యస్వరూపము నున్నరీతిని మనమంగీకరించి తీరవలయును.[3] జ్ఞానమెన్నఁడును సృజింపఁబడుటకాని, సముత్పత్తియగుట కాని జరుగదు; అది యావిష్కృతమగును. ఆవిష్కరణవిధానము కాలగతమైనది కావచ్చునుగాని, యావిష్కృతినొందినది మాత్రము కాల బాధితము. జ్ఞానమునకుఁ జరిత్రలేదు; మనఃప్రవృత్తి పరిణామమునకున్నది. ప్రత్యక్షానుమానములు వ్యావహారిక జీవితావధులలో జ్ఞానావిష్కృతికి సాధనములు.

---

(౧) పురుషచిత్తవ్యాపారాధీనము.

[౨) వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానమ్ పురుషబుద్ధ్యపేక్షమ్.

(3) శం. భా. ౧, ౧, ౪.

౧౫ - సత్యనిర్ణయ లక్షణము.

అద్వైతము ననుసరించి, మానసవృత్తి కొకవిషయముండ వలెను. విషయము మానసవృత్తియే కావచ్చును, లేక మఱొకటి కావచ్చును. అదియొక బాహ్యవిషయమును దానిరూపానుగుణవికారము నొందినపుడు గ్రహించవచ్చును. లేదా తన్నుఁ దానే గ్రహింపవచ్చును.౪. విషయగ్రహణమును గ్రహించుటనునది లేదు; ఏలన సర్వగ్రహణములును స్వప్రకాశములైనవి. ఒక విషయగ్రహణ వ్యాపారమునకును, దాని గ్రహణమునకును మధ్య నెట్టి మానసవృత్తియును లేదు. ఒకవిషయగ్రహణజ్ఞానము ప్రత్యక్షము సద్యస్సంపాదితము నైనది. ఒకమానసవృత్తిని గ్రహించుటలోఁ బ్రత్యక్ష బుద్ధ్యవలోకనమున్నది ౧. జ్ఞానక్రియలు స్వప్రకాశము లనఁగా, స్వీయజ్ఞానమునకే యవి విషయములు.౨. జ్ఞానము ప్రత్యక్షసిద్ధి గలదనఁగా, దేనివలన నది జ్ఞానమని తెలియునో తన్మూలముననే యది ప్రమాణమగును. అందుచే సర్వజ్ఞానమును సత్యమైనదే.

---

(౪) స్వవిషయవృత్తి.

(౧) కేవలసాక్షివేద్యత్వము॥

(౨) ఏజ్ఞానక్రియ తాను దర్శింపఁబడదో, యది విషయగ్రహణశక్తి గలదను భాట్ట సిద్ధాంతము దోషకలితము జ్ఞానక్రియ లచేతనవస్తు లక్షణములు గలవి కావు కావున, నొకదాని కొకటి విషయము కాఁజాలదు. ప్రభాకరుని మతము నిదియే. కొందరు బౌద్ధులు జ్ఞానక్రియ స్వీయజ్ఞానము కలిగి, తన్నుఁ దానే యావిష్కరించుకొను ననిరి. అది సాధ్యపడదని యద్వైత నిశ్చయము. ఒక జ్ఞానక్రియ యింకొకదానికి విషయముకాఁ గలిగినచో, నట్లనంతముగాఁ సాగవచ్చును.

నిజము కానిదానిని మనము భావింపఁజాలము. భావింపఁగలిగినచో సత్య మలభ్యమగును; ఏలన మనము సత్యము నెఱుఁగుట కేప్రమాణము నుపయోగించినను, నది మనస్సహజమైన లోపమును బూరింపఁజాలకుండును; కారణము మనము గైకొన్న ప్రమాణముకూడ మన బుద్ధివ్యాపారమే; అందుచే నది బుద్ధిసహజమైన సంశయాకులిత మగును. అందువలన నిజముకాని యాలోచనము లేదనియు, నదిమానవుల రాగద్వేషాది మేఘావృత మైనప్పుడే సత్య మనృతముగాఁ జూపట్టుననియు నంగీకరింపవలెను. శ్రుతిప్రమాణము కూడ మన కిచటఁ దోడ్పడదు; ఏలన నది వ్యక్తియొక్కయు, సత్యస్వరూపము యొక్కయు లక్షణములను మార్చలేదు; మఱియు శ్రుతి ప్రకటించు ననుభవ జ్ఞానమును, సత్యమని నిరూపితమగువరకుఁ దాత్కాలికముగా నంగీకరింపవచ్చును.

జ్ఞానమంతయు నీవిధముగా స్వతస్సిద్ధ ప్రామాణ్యయుక్తమై యుండఁగా దాని స్వప్రకాశలక్షణము మన మానస దోషములచే నాచ్ఛాదితమైనది. మన వ్యావహారిక ప్రపంచ జ్ఞానము నిర్దుష్టమైనదని తెలిసికొనుటకు, వ్యావహారిక పరీక్షా సూత్రములైన సామ్యత, వ్యవహారసిద్ధి, సామరస్యాదు లుపయోగించును. “ఒకవస్తు యాథార్థ్యము మానవభావములపై నాధారపడదు. అది వస్తువుపైనే యాధారపడును. ఒక స్తంభము నొక స్తంభమనియో, మనుష్యుఁడనియో, మఱొకటనియో చెప్పుటచే దాని స్వస్వరూపము సిద్ధించదు. అదియొక స్తంభ మనుటే సత్యమును, వస్తుస్వరూపాను గుణమును నై యున్నది.”

వస్తువుల స్వస్వరూపమును గూర్చిన పరీక్ష, వస్తుస్వభావమునకు సరిపడునే.౧. సత్యానృతములు రెండును వస్తుసంబంధులేయని శంకరు నభిప్రాయము. కాని పారమార్థికముగానున్న దొకటే వస్తువు; అది బ్రహ్మపదార్థమే; ఏభావమును దానికి సరిపడదు. అందుచే మన నిర్ణయము లన్నియు నసమగ్రములు.

అబాధానియతి సత్యమునకుఁ బ్రమాణమని శంకరుని నిశ్చయము. అబాధితమగు జ్ఞానమే సత్యము.౨. అవక్రదండ ముదకములో వక్రమై తోఁచును. నీటిలో దాని వక్రత. దాని యవక్రత స్పర్శ కెంతనిజమో, యంతయే నేత్రమునకు నిజము. నేత్రము చేసిన నిర్ణయమును స్పర్శ సవరించున దగుటచే స్పర్శ, దృష్టికంటె నధికతరమైన స్థిరత గలది. ఈనిర్వచనము సత్యము యొక్క సామరస్య స్వభావమును నిరూపించును. కాని సర్వ వస్తువుల నొక యేకత్వసిద్ధిలో మనము దర్శించఁగలమా? జీవితమును గూర్చియుఁ బ్రపంచమును గూర్చియుఁ బరిపూర్ణ

---

(౧) ఏవమ్ భూతవస్తు విషయాణామ్ ప్రామాణ్యమ్ వస్తుతంత్రమ్ శం॥ భా॥ ౧, ౧, ౨.

(౨) భామతి: అబాధితానధిగతా సందిగ్ధబోధ జనకత్వంహి ప్రమాణత్వమ్ ప్రమాణానామ్, (౧,౧,౪.) మఱియుఁ జూడు వేదాంతపరిభాష, అబాధితార్థ విషయజ్ఞానత్వమ్, “వస్తు వెట్లున్నదో దానినే చెప్పు జ్ఞానమూ ప్రమాణము కాదు; వేఱొకరీతి చెప్పుటచే నప్రమాణమును గాదు; దేని విషయ మనంతర మెద్దానిచేతను నిరసింపఁబడదో, యదే ప్రమాణము; దేని విషయము నిరసింపఁబడునో యది ప్రమాణము కాదు. ఇట్టి ప్రామాణ్యము శ్రుతిసిద్ధమైన బ్రహ్మజ్ఞానమునకే కలదు; మఱే యితరజ్ఞానమునకును లేదు. (అద్వైతసిద్ధి, ౧, ౧౨.)

జ్ఞానముగల వ్యక్తి యెవఁడైనఁ గలఁడా? గతమును గూర్చి మనకుఁ దెలిసిన దల్పము; అనాగత మేమియును దెలియదు. వర్తమాన మత్యంత వైపుల్యముగల దగుటచే దుర్గ్రాహ్యము. ఏది యనుభవాంతరముచే మూలపరివర్తనమందునో, యది స్వస్వరూపము గాదు; దాని సత్యస్వరూపమందు లేదు. స్వప్నదశలు జాగ్రదనుభవము చేతను, జాగ్రదనుభవము బ్రహ్మానుభవము చేతను నిర్మూలితమగు చున్నవి. బ్రహ్మానుభవమును తోసివుచ్చిన దేదియును లేకపోవుటచే నదియే శ్రేష్ఠతమమైనది,౧. ఈపరీక్ష లన్నియు వ్యావహారికములను మాట మనము మఱువరాదు. శంకరు ననుసరించి, బ్రహ్మజ్ఞానము పూర్ణసత్యసాక్షి; కారణమిచట జ్ఞాతృజ్ఞేయము లేకస్వరూపమే. తార్కిక నిరూపణము వ్యావహారిక జగత్తులోనిది; ఇచట జ్ఞాతృజ్ఞేయైకత్వము, మన మానసిక దృష్ట్యవరోధములచే నిరుద్ధమైనది. దీని నేయొక మాటలో నవిద్యయనిరి. తర్కప్రమాణము మన దృష్ట్యవరోధములను విచ్ఛేదమొనర్చి, సత్యముయొక్క స్వతఃప్రమాణ స్వభావము నావిష్కరించును. తార్కిక మాత్రము లుపకరణముల వంటివి; అవి దోషనివృత్తి కుపయోగించును; వాని వలన మన మానసిక జాడ్యములు తొలఁగిపోవును.

౨౦—వ్యావహారిక జ్ఞానలోపము

జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయ భేదములందు వ్యావహారిక జ్ఞానము విహరించును;౧ సత్యమున కిట్టిభేదములు లేవు.౨. సత్యము సర్వ

(౧) బాధః జ్ఞానాంతరాభావాత్, (శం॥ భా॥ ౨,౧,౧౪.)

(౨) అవిద్యాకల్పితమ్ వేద్యవేదితృవేదనాభేదమ్. (శం॥ భా॥ ౧,౧,౪

సంబంధదూరమైనచో, సంబంధసమ్మిశ్రితమగు విజ్ఞానము సంపూర్ణతి లేనిదని చెప్పవలెను. వస్తుస్వరూపమునుజూపఁ జాలనిదగుటచే నదియవిద్యయనఁబడును. శుద్ధచైతన్య స్వరూపమగునాత్మజ్ఞానవిషయముగాదు ఆత్మజ్ఞానప్రవృత్తికి విషయికాని, విషయముకాని యెన్నఁడును గాఁజాలదు. నిజమగు నాత్మజ్ఞానమునందు, విషయి, సంపూర్ణముగా విషయములో గోచరించి, యేమియు మిగులకుండును. ఏమానసికావస్థలోను, విషయి, తనయెదుటఁ దానువిషయముగాఁ జూపట్టదు.3. ఏదియైనను దేశకాలస్థమగునప్పుడే విషయముకాఁగలదు. కాని దేశకాలములును, వానియందుండు విషయములునుగూడఁ దమ్ముఁ జోషించు నాత్మసంబంధులై యున్నవి. అందుచే సర్వజ్ఞానమునకు సర్వసాక్షియగు నదవ్యక్తము నగ్రాహ్యమునైనది. ౪. యథార్థవస్తువునొక జ్ఞానవిషయముగాఁ జూచుట కసాధ్యమగుట వలననే, మనసర్వజ్ఞానమందు నేదోయతీతమైనదున్నదను సూచనకు హేతువగుచున్నది. జ్ఞానపరిణామము పరమసత్యా విష్కరణమేకాని, యట్టిపరిణామములో సత్యమును దర్శించుట దుస్సాధ్యము. సర్వవస్తు జగత్తునకును, దేశకాలములకును 'ఆత్మ' యే మూలాధారమగుటచే, నాత్మను దానిసంతతియనఁదగు వస్తుజాలములో సంకుచితమొనర్చి తెలిసికొన యత్నించుట వ్యర్థ

(౨) స. సి. సా. సంగ్రహము. ౧, ౨, ౪౭. చూ. అద్వైతమకరందమ్ పు॥ ౧౬ చూ॥ శం॥ భా॥ గౌడపాదకారిక. ౪, ౬౭.

(3) చూ. శం. భా. తై॥ ఉ॥ ౨, ౧.

(౪) అవ్యక్తమనింద్రియగ్రాహ్యమ్ సర్వదృశ్యసాక్షిత్వాత్. (3, ౨, ౨౪.)

ప్రయత్నమగును. "నిన్ను నేనెట్లు తెలిసికొందు" ననుప్రశ్న, సోక్రటీసును క్రిటో యడిగిన "నిన్ను నేనెట్లు సమాధిచేయుదున ?"ను ప్రశ్నవలెనే యర్థరహితమైనది.౧. ఆత్మజ్ఞానమనున దంతఃకరణ సహితమగు నాత్మకే సాధ్యమగునది.౨.

పశ్వాదులకుఁగల జ్ఞానవర్గమునకుఁ జెందినదే మనుష్య జ్ఞానమని యుపమించి, మనవ్యావహారిక జ్ఞానమందుచే సత్య

---

(౧) తాను దేశకాలసంబంధమగు నుపాధివశుఁడను గాననియు వాని నతీతుఁడననియుఁ జెప్పినవాదమును క్రిటో యంగీకరించిన వెంటనే క్రిటో ప్రశ్నకు సోక్రటీసు హేళనచేసి పలికినాఁడు చూ॥ ౬౭౨ పుట.

(౨) ఆత్మకుఁ బ్రత్యభిజ్ఞయుండవచ్చును. విషయమును గుర్తించుకర్త అంతఃకరణ సహితమగు నాత్మ; గుర్తింపఁబడు విషయము కాలత్రయానుభవ సహితమగు జీవాత్మ, ఉపాధిభేదములవలన నొకేజీవాత్మ కర్తయు విషయమును గూడనగును. "నేను బాల్యమెవఁడనో యిప్పుడు వానినే," యను రూపములోఁ బ్రత్యభిజ్ఞసద్యోజ్ఞానసిద్ధమగుచున్నది. పోల్చు: క్యాంటు సిద్ధాంతము: "ఈ 'నేను', 'వాఁడు', అ'ది' యను విషయివలన మనకుఁదెలియు నదేకో యతీతమైన కర్తృభావమే. దానిని తద్గుణగణములవలననే లేక, యితరవస్తువుల కది కల్పించు లక్షణములవలననే మనము గ్రహింతుము. అట్టి యితరవస్తువుల నుండి దానిని వేరుచేసినచో మనకెట్టిభావమును గలుగుట కవకాశములేదు. నిజముగా దానినెఱుఁగుటకై దానిచుట్టును తిరిగి తిరిగి, దానినిగూర్చి యెట్టి నిర్ణయమును జేయుటకైన దానిద్వారముననే చేయవలసియుంటిమి. ఇచట మనకొక దుస్తరమైన పరిస్థితియేర్పడినది; దానినుండి బయటపడు మార్గము లేదు; ఏలన, మనవిజ్ఞానము మనకుఁజూపుచు దొక వేరైనవిషయముకాదు; సర్వవిషయములకును సామాన్యమైనరూపమేయది." (కెయిర్డు; క్రిటికల్ ఫిలాసఫీ ఆఫ్ క్యాంటు. వాల్యూము. ౨,పు.౨౯.) విషయిని సర్వవిషయ గుణాదులనుండియు వేరుపఱచి భావించుట కవకాశమున్నది గనుక, విషయికూడ విషయములలో నొకటైయుండఁగలదని డేకార్టే చెప్పినాఁడు. కాని యూహాసాధ్యమగునది యధార్థమగు స్థితిగలదని తలఁపఁబడినది.

సందర్శన సామర్థ్యములేనిదని శంకరుఁడు పలికినాఁడు.3. "పలన నెట్లు పశువులు, పెద్దచప్పుడు వినఁబడినచో నాధ్వనివానికి భయావహమైనట్లు గోచరించినప్పుడవి దూరముగాఁ దొలఁగుటయు, నిష్టమైనదైనచో దానిని సమీపించుటయు జరుగునో అనగాఁ జేతితో నొకకఱ్ఱనెత్తియున్న మానవునవి చూచి, "వాఁడుకొట్టున' ని తలఁచి, తలఁగి పోఁజూచును; అట్లే చేతి నిండఁ బచ్చికతో నెదుటనున్న వానినిఁజూచి సమీపించును—అదే విధముగాఁ గొంచెమెక్కువ పరిణతిఁబొందిన మనుజులును, దమకంటె బలిష్ఠులు కృపాణహస్తులై యెదుటఁ జూపట్టినప్పుడు వారికి వెనుదిరిగి తలఁగిపోవుదురు. ఈవిధముగా జ్ఞానవిషయసాధనములలో మనుజులు పశువులుసమానమే. పశువుల విషయములో ప్రత్యక్షాది ప్రక్రియ లవివేకపూర్వకములై నడచును. కాని పరిణతచిత్తులైన మానవుల విషయములోనైనను బహుసామాన్య లక్షణములే యున్నవి"౧.

అనఁగా మనఃప్రవృత్తికిఁ గావలసినదానినే పరికించు స్వభావమున్నదని శంకరు నభిప్రాయము. మనవ్యావహారిక ప్రయోజనములే మన యాలోచనలనన్నిటిని నిర్ణయించును. 'ఎద్దుకంటిదీపము' కాంతినంత నొకేస్థలమునఁ బ్రసరింపఁజేసిన రీతిగా మనయంతఃకరణము మనచిత్తచైతన్యము నొకేసంకుచిత విషయముపైఁ గేంద్రీకరింపఁజేయ సాయపడును. మనము చూచువిషయములలో నేది మన ప్రయోజనానుగుణమో

---

(3) పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాత్. (శం॥భా॥ ఉపోద్ఘాతము.) చూ॥ డ్యూసేన్. సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత. పు. ౫౭.)

దానినే మనము గుర్తింతుము. మనయవరములు, ప్రయోజన ములు మనముకల్పించు సామాన్య ధర్మనియమములనుగూడ నిర్ణయించుచున్నవి.

తర్కసిద్ధమైన భావనాశక్తి, యెంతపరిణతిగాంచినను, సత్యసందర్శన సమర్థముగాదని శంకరుని నిశ్చయము. వాల్టెర్ యొక్క తత్త్వప్రదీప్తమైన భావకల్పనములో నించుమించుగా నొకసహస్రసంఖ్యగల యింద్రియములుగల మానవులైనను, తమకంటె దురదృష్టవంతులు పంచేంద్రియ సమన్వితులు మాత్ర మేయైన మానవులకంటె నొక్కయడుగుకూడ సత్యమున కెక్కువసమీపమునకుఁ బోఁజాలరని వచింపఁబడెను. భౌతిక శాస్త్రము పరిశోధించి తెలుపు బాహ్యప్రపంచజ్ఞాన మెంత వరకు యథార్థజగత్తునకు సంబంధించినదో నిశ్చయించిచెప్పుట దుస్తరము. మన మీవిషయమునుగూర్చి యాలోచించిన కొలఁదియు నింద్రియములవలన లబ్ధమైనప్రపంచము యథార్థ మైనదని నిర్ణయించుటెక్కువ దుస్సాధ్యమగుచున్నది. అంధుని కంటెఁ బంచేంద్రియపరిణతిగల మానవుఁ డెక్కువెఱుఁగును. కంటికి గోచరించు జగత్తుకంటె స్పర్శకుఁ దెలియునదెక్కువ విపులమైనదైనరీతిగా నింద్రియగోచర జగత్తుకంటె యథార్థ జగత్తు విపులతరము కాఁగూడదా? అదేవిధముగా, నొక యంధజాతియొక్కజ్ఞానము దృష్టిలాభమువలన నతిశయమగు రీతిగా, సెన్ని సర్ కవి నుడివిన, "ఉన్నతము నుత్తమము" నగు నింద్రియమేదైన సిద్ధించినయెడలను, శ్రుతివచనములోని బ్రహ్మ

నుభవసిద్ధి చేకూరినయెడలను,మనకు నేటిబుద్ధికిఁ జూపట్టుజగత్తు కంటె సర్వవిధముల నుత్కృష్టమైన యత్యంతవిశాలజగత్తొక ఁటేల గోచరింపరాదు ? అనగా నింద్రియలబ్ధము, భౌతికశాస్త్ర సిద్ధమునైన జగత్తునుగూర్చిన యవిశ్వాసముతో నీభావమును మేము ప్రకటించుటలేదు. మనకున్నతదృష్టికలిగి, దీని కతీత మగుస్థితికి మార్గముగోచరించువరకు నింద్రియగోచరప్రపంచము తదనుగుణమగు యాథార్థ్యమునుమాత్రమే కలిగియుండగలదు.

మానవ మానస ముపయోగించు ప్రతి భావకల్పన మును నిశ్చయార్థము నెద్దానినిఁ జూపలేదని ఋజువుచేయునిమి త్తము శంకరుఁడు సునిశితమగు తర్కవాదముఁ బ్రదర్శించి,మన విజ్ఞానమున కంతకు మూలభూతమగు నొక ప్రధానలోపము గలదను నిశ్చయము నాతఁడు శాసనాధికారముతోఁ బ్రకటిం చెను.మన యనుభవమును గూర్చి మనము విశృంఖల ప్రసంగ ములు చేయుదుముగాని, దృగ్దృశ్యములకుఁ గల నిజమగు సంబంధ మెట్టిదో మనమెఱుఁగము. ద్రష్టయగు చైతన్యము తాను బ్రకాశింపఁజేయు విషయముతో నేదోయొక సంబంధ మును గలిగియుండవలెను. అదియే లేకున్నచో, విషయస్వభా వముతో నిమిత్తములేకుండ నెప్పుడైన నెట్టిజ్ఞానమైన నుండ వచ్చును. ఈవిషయీ విషయసంబంధము సంయోగమును గాదు; సమవాయమునుగాదు; అనగా బాహ్యమునుగాదు; ఆంతరంగికమును గాదు. విషయమున నుత్పత్తియగు జ్ఞాతతయే విషయ వాస్తవికతకుఁ బ్రమాణమని చెప్పిన కుమారిలుని భావము యుక్తముకాదు; ఏలన నట్టికార్య మంగీకారయోగ్య

ముం గాదు. వ్యవహారప్రయోజన సిద్ధి నిచ్చునవే వస్తువు లను నది సత్యముకాదు మనదృష్టికి గోచరించు నాకాశమువంటి నిరర్థక వస్తువులెన్నో యున్నవి. వస్తుయాథార్థ్య మనఁగా జ్ఞాన కరణమునకు వస్తువు విషయమగుటయే కాఁజాలదు; ఏలన నిది దృష్టవిషయములకే చెల్లునుగాని, స్మరింపఁబడిన వానికిఁగాని, యనుమానింపఁబడిన వానికిఁగాని సమన్వయించదు. మఱియుఁ బ్రత్యక్షమునందు వస్తుస్వభావము ననుసరించియే చేతనవృత్తి రూప మేర్పడునుగాని యనుమితవిషయ మిట్టిదిగాదు. దృగ్దృశ్య సిద్ధ్యయసంబంధ మెట్టిదో మనకుఁ దెలియదు. సరిగా నుడివి నచో మన జీవితమంతయు, మన ప్రవృత్తియంతయు విషయ ప్రపంచమునకుఁ జెందినదే; దానితోఁగలిసి దృక్చైతన్య మున్న దని చెప్పఁగలము; ఈ సాహచర్యము మనకుఁ దెలిసినదివలె గోచరించును; ఏలన నిందు దృగ్దృశ్యము లొకే విశ్వచైతన్యాంత ర్గతము లగుటచే వ్యతిరేకములుగావు.

సత్యము నెఱుఁగుటకే మన మనశ్శక్తి యంతయుఁ గృషి చేయుచున్నది; కాని దురదృష్టవశమున, సత్యమును సత్యేతర మైన దానికి సంబంధింపఁ జేసినఁ గాని యట్టి కృషి జరుగదు. యథార్థవస్తువు సత్యమును గా దసత్యమును గాదు. అది యున్న దని మాత్రమే చెప్పవలెను. కాని మనజ్ఞానము ననుసరించి, దాని కేవో లక్షణముల నాపాదింతుము. జ్ఞానమంతయు, నింద్రియ సంబంధమైనది కాని, మనస్సంబంధమైనది కాని, పర మార్థము నావిష్కరించుటకే ప్రయత్నించును.౧. ప్రత్యక్షము

(౧) ప్రత్యక్షప్రమాచాత్ర చైతన్యమేవ. (వేదాంతపరిభాష. ౧.)

తత్పూర్వము కాని యనంతరము కాని యుండక, కాలములో నొక క్షణమందుండు నది మాత్రమే; కాని యది కాలాతీతమగు సత్యమునే సూచించును; కాని సత్యము నది ప్రదర్శించుటలో మర్థమైనది. సత్యమును గ్రహించుటలోఁ గల సామర్థ్యశసపమున్ని జ్ఞాన రూపములకును సమానమే. ద్రష్టకు వర్తింపఁ జేయుటకు మనము చెప్పు ప్రతిలక్షణము లోపభూయిష్ఠమే యగుటచే; నీభావములో మన నిర్ణయములన్నియు నయుక్తములే. మనము సత్యమనగా సత్యమనియే చెప్పవలెను, లేదా సత్యమనగా 'అ' 'ఆ' 'ఇ' యనియో చెప్పవలెను. మొదటి పద్ధతి విజ్ఞానమున కుపకరించునదికాదు; రెండవదే మనవిజ్ఞానము చేయుచున్న పద్ధతి. సత్యమునది వేఱొకటియని, యనఁగా సత్యేతరమైన దేదియోయని చెప్పుచున్నది. సత్యము దద్భిన్నమైన దాని నారోపించుటనే శంకరుఁడధ్యాసయని పలికినాఁడు.౨. అధ్యాసయనఁగా నొకవస్తు వదికానిరూపముగా గోచరించుట. 3 ఒకదీపము రెండుగాఁ జూపట్టుటయో లేక రజ్జువు సర్పముగాఁ గన్పట్టుటయో జరిగినప్పుడది యధ్యాసయందుము. ఒకవిధముగాఁ బరిచ్ఛిన్న వస్తుజ్ఞానమంతయు ననృతమే; ఏలన నేకము నిత్యము నగు చైతన్యమునకు విషయము లధ్యాసచేయఁబడినవి. ఇందతి విచిత్రమగు నధ్యాసయేదనఁగా, విషయీ విషయములను గూర్చి మనకు గలుగు భ్రాంతి;౪.దీనిననుసరించి,మనమాత్మకు లేని ప్రవృత్తిని, కర్తృత్వభోక్తృత్వములను నారోపింతుము. సరిగాఁ

(౨) అధ్యాసోనామ అతస్మిన్ తద్బుద్ధిః ।
(3) పరత్ర పరావభాసః ।

జెప్పుచో,విషయికి భిన్నమైన దేదియును లేదు; ఏలనఁ బరమార్థ స్వరూపము మనమూహింపఁగల సర్వలక్షణ సంభరితమైనది. మనమట్టి పరమసత్యమున కారోపించునది సత్యమున కెన్నటికైన న్యూనమైనదే. "విషయీ విషయములకు,యుష్మదస్మద్రూపము తే గోచరించు రూపములు; వానికిఁగల సంబంధమంధకారమునకుఁ గాంతికిఁగల సంబంధమే. 'నీవు' లేక 'అనాత్మ' సీమకుఁజెందిన విషయమును, దానిగుణములను 'నేను' లేక ఆత్మయను సీమకుఁ జెందిన పరమాత్మ కారోపించుటయు, ననఁగా విషయిని, విషయికిఁ జెందినగుణములను విషయమున కారోపించుటయు హేతురహితమైనదియు సత్యేతరమైనదియునగును. కాని మానవకోటి కీపద్ధతి,మిథ్యాజ్ఞానవశమున నభ్యాసమై, సత్యానృతముల ననగా విషయీ విషయములను మిశ్రము మొనర్చుట నైసర్గికమైనది; అందుచే నొకదానిలక్షణము నింకొకదాని కారోపించుచున్నారు."[౨] అవిద్యామార్గమును బట్టించు నీయధ్యాస, "సామాన్య జీవితమునందును, వేదములందును, కర్మజ్ఞాన శాస్త్రములందునుగూడ జ్ఞాతృజ్ఞేయములకు భిన్నతకల్పించుటకును, వ్యావహారిక ప్రయోజనసిద్ధికి భేదముల నారోపించుచున్న

---

(౧) ఆత్మని క్రియాకారక ఫలాద్యారోపలక్షణమ్. అధ్యాసకాట్టు యొక్క అతీతమిథ్యాత్వమునకు సరిపడును. దేశకాలగతములగు విషయములకు, జీవాత్మ, తానుగల్పించిన భావముల నారోపించి, యావస్తువులు జీవాత్మకు వేరుగానున్నవని యీమిథ్యాభావము భావింపఁజేయును.

(౨) శం॥ భా॥ ఉపోద్ఘాతము, దేహాదిష్వనాత్మసు అహమస్మీత్యాత్మబుద్ధిరవిద్యా (శం॥ భా॥ ౧, ౩, ౨.)

గను జేసిన కారణమైనది."౧ పరమార్థరహస్యము తెలియువరకు నన్ని జ్ఞానప్రమాణములును యుక్తములేయగుచు పరిచ్ఛిన్న బుద్ధికిఁ దాత్కాలిక క్రియాసిద్ధి నిచ్చుచున్నవి. కాని నిజమునకు మనజ్ఞానమంతయు నవిద్యయే. ఆత్మేతరములైన సర్వోపాధులను విదళించి, పరమచైతన్యమును స్థిరము చేయుటయే విద్యలేక జ్ఞానమగును.౨

శంకరునిభావములో విషయియనఁగాఁ బరమాత్మయు, విషయమనఁగా వ్యవహారప్రపంచము నైయున్నది. జీవాత్మ సముచ్చయము, దేహేంద్రియగణము, జడజగత్తు మున్నగున వన్నియు విషయములోనివే. విషయియనఁగా (బరబ్రహ్మ చైతన్యము;3 దీనిపై విషయప్రపంచమంతయు నిలిచియున్నది. విషయములన్నిటికి లక్షణమొకటియున్నది; మానసవృత్తిమూల మునఁ జైతన్యమునకు విషయములగుటవలనఁగాక వేరెవ్విధమున

(3) 'నేను' 'నాది' యనునది దేహేంద్రియాదులకుఁ జెందిన దను భ్రాంతిలేనిచో జ్ఞాతయుండనేరఁడు; అందుచే జ్ఞానసాధనోపయోగమున కవ కాశములేదు; ఏలన, నింద్రియసాహాయ్యములేనిదే ప్రత్యక్షములేదు; యింద్రియ ప్రవృత్తి, దేహాధారములేనిదే యుండదు; దేహాత్మభావములేనిదే [illegible] కాశములేదు; ఇదంతయు జరుగనిదే జ్ఞానావకాశములేదు. ఈజ్ఞానము గ్రహించునాత్మ దేహాద్యుపాధిరహితము. అందుచేఁ బ్రత్యక్షాది జ్ఞానసాధన ములన్నియు నవిద్యాసీమకుఁ జెందినవే." శం॥ భా॥ ఉపోద్ఘాతము; చూ. డ్యూ సేన్. సిస్టమ్ ఆఫ్ వేదాంత. పు॥ ౫౬; స. సి. సా. సంగ్రహము, ౧౨; ౭౫-౭౬.

(౧) శం॥ భా॥ ౧,౧,౪.

(౨) శం॥ భా॥ ౧,౧,౧.

(3) శం॥ భా॥ ౧,౧,౧.

నవి వ్యక్తములుకావు. శాస్త్రగ్రంథములవలన (బరమాత్మ స్వరూపమును గ్రహింప యత్నించుటవలననైన దానిస్వస్వరూపము లభింపదు. నిజమగు పరమాత్మజ్ఞానమున కొకరూపముకాని వృత్తికాని లేదు.౪

ఏకైకమగు నిర్గుణచైతన్యమును విచ్ఛేదమొనర్చి, విషయీవిషయసంబంధములోఁ జూచునట్లుచేయు నధ్యాస మానవ మానసప్రకృతిలోనేయున్నది. విషయీవిషయప్రపంచ హేతువగు నీయధ్యాస అనాద్యనంతము, నైసర్గికము, మిథ్యాప్రత్యయరూపము, జీవాత్మలగు కర్తృత్వభోక్తృత్వ ప్రవృత్తికారణము, సువిదితమునైనదని చెప్పఁబడెను.౬

శంకరుని ప్రత్యక్షదోషవివరణ మాతనిజ్ఞానసిద్ధాంతమునకు మూలకారణమును సూచించును. త్రాడునుజూచి పామని భ్రమించి మనము, "ఇదియొకసర్పము"ని నిర్ణయించినప్పుడు మనకు రెండంశములున్నవి; ఇంద్రియగోచరమగు 'ఇదియు' 'దీనికి' మనమారోపించు 'సర్పమును.' ఇంద్రియములకు గోచరించు వస్తువును గ్రహించురూపమే రెండవది. మననిర్ణయములోని దోషమునకుఁ గారణము మనబుద్ధి భూమిపైనారోపించిన యర్థము. 'ఇది' యనునంశము మనకు సమ్యగ్దర్శనము లభించిన

(౪) ఆత్మవిషయముకాదనియు, నందుచే నితరవస్తుగుణముల నాత్మకారోపింపఁజాలమనియుఁ జెప్పినయాక్షేపణమునకు, శంకరుఁ డాత్మభావమున కారోపణము జరుగుచున్నదని బదులుచెప్పి యింద్రియవిషయసంపర్కమవసరములేదనియు నజ్ఞానులాకాశమునకు నిబిడనీలత్వము నారోపింతురనియు, నాకాశమింద్రియవిషయముకాదనియు వచించినాడు.

(౫) కర్తృత్వభోక్తృత్వప్రవర్తకః (౬) సర్వలోకప్రత్యక్షః

వెనుక గూడనుండును సామాన్యదర్శనమునం దైనను విష యము, దానినిగూర్చిన యర్థనిర్ధారణముననను రెండంశములు నున్నవని వాదించి, శంకరుఁ డిట్లడిగినాఁడు; మనదృష్టికి గోచ రించు విషయము లన్నిటికి మూలాధారమైన దేది ? మనము చూచు సర్వవిషయములకు, సహజములైన వానికిని, యథా ర్థములైన వానికిఁ దద్భిన్నములగువానికి సర్వసామాన్యమైన యాధారమేదైన నున్నదా? అదియే అస్తిత్వమని శంకరుఁడు చెప్పెను. మనము చూచినదెల్ల నస్తిత్వమునుగలిగి యున్నట్లు గాంచుచున్నాము. విషయములనుగూర్చి మనయర్థనిర్ణయము లెట్లున్నను, వానిమూలాధారమగు నస్తిత్వ మవిచ్ఛిన్నమై గోచరించుచున్నది. ఉపనిషద్వచనములలో మృణ్మయవస్తువు లలో మృత్తును, హేమమయద్రవ్యములలో హేమమునట్టివే. రూపము లెట్లుమారినను, మూలపదార్థ మెట్టిమార్పునొందక స్థిరముగానుండును. ఈమూలపదార్థమునుగూర్చిన జ్ఞానలోపమే మన యవిద్యకు హేతువు.౧.

అవిద్య, లేక నైసర్గికాధ్యాసబీజము మనవ్యక్తిత్వ మూలములందే యున్నది. అది మనపరిచ్ఛిన్నత కింకొక పేరు. సత్యమునకు సత్యమే హేతువు. మన మవిద్యాస్వభావము నెఱిఁగినంతనే బంధవిచ్ఛేదమగును. అవిద్య నైసర్గికమైనను ననివార్యముకాదు. అది యనివార్యమేయైనచో, దానినుండి విముక్తిఁ బొందుమని బోధించుట వ్యర్థము. అనివార్యమైనదానికి విరుద్ధముగా మనము కృషిచేయఁజాలము. తెలియుట కవకా

(౧) అధిష్ఠానవిషయము.

శము లేనిదానిని మనము తెలిసికొనఁజాలము. అవిద్యావ్యాపారము నరికట్టుటకు మనకవకాశమున్నది. మనకుఁగల సహజాభ్యాసములకంటె మనమతీతులమని యిది నిరూపించుచున్నది.

ప్రమాణసమన్వితమైన పరిచ్ఛిన్న విజ్ఞానము ఒకలక్షణము నొకక్రమమునుగల యనుభవప్రపంచమునకుఁ జెందినది. ఇందు మన దేహధర్మములకు విశేషస్థానముకలదు. మనబుద్ధి నిర్మాణమెట్టిదనిన నది వస్తుజగత్తులో నొకనియతిని,క్రమమును గోరును. హఠాత్సంభవాపక్రమముల నదిసహించదు. విషయప్రపంచము పూర్తిగా హేతుబద్ధమైనదై, సర్వవిషయములలో ధర్మక్రమములనుగోరు మన వివేకమున కనుగుణమైనది ఇది వ్యావహారికజ్ఞానముయొక్కయు, భౌతికశాస్త్రముయొక్కయు విశ్వాసము. శంకరుఁడు విషయములనుండివిజ్ఞానమును వేరుచేయుఁడు. దేశకాలనిమిత్తసూత్రములలోవ్యక్తమగు మనమానసికనియమములు కలిసి, యాలోచించుకర్తయొక్క స్వరూపమును గల్పించునవగుటయేకాక, యివియే విషయజగత్తులోని రూపములుగూడ నగుచున్నవి, బుద్ధిసూత్రములు, బుద్ధిగోచరములగు విషయములకుఁగూడవర్తించును. దేశకాలనిమిత్తకల్పితజగత్తు, దానియందలి సర్వవిషయములతో, దానినెఱుఁగగోరు విషయికొఱకై యేర్పడియున్నది జీవాత్మ జగత్తులొండొరులపై నాధారపడియున్నవి. వివేకకాంక్ష కనుగుణమైన స్వభావముగ ప్రకృతియుండుటను నీయంశమొక విశ్వైకమానసాస్తిత్వమును నిరూపించును, ఈవిశ్వమానసమొకవైపున ప్రకృతికాత్మయై వేఱొకవైపున దానితో సహకరించుచు సాయపడుచుండు మనలోని

వివేక కారణమగుచున్నది. ఒకక్రిమగతిగల జగత్తు మనస్సు కొఱకే, తదనుగుణమైయున్నది. ఒకపశువునకుఁగల ప్రపంచ మొక పశుమానసముకే యనుగుణమైయుండును. అట్లే మనుజ ప్రపంచమును మనుష్యమానసానుగుణమైనది. పూర్ణతయు ననంతసంబంధ సమన్వితమునగు వాస్తవికజగత్తొక విశ్వవిశాలము, పరిపూర్ణమునగు నొకమనస్సును గోరును; అట్టి మానసమే యీశ్వరస్వరూపము; మన కగోచరములగు ప్రపంచ భాగముల నీశ్వరుఁడు పోషించును. మనపరిచ్ఛిన్నజ్ఞాన మపరిచ్ఛిన్నమగు నొకదానిని గోరుటమనబుద్ధి కనివార్యమగు నవసరము కాని మనబుద్ధి ప్రమాణముల విదితమగు నట్టి దానినిఁగాదు. మనము మనుజుల మగుటచే మనుజస్వభావోచితరీతి నాలోచింతుము. విశ్వైకసత్యస్వరూపము నొకకేంద్రవ్యక్తిత్వము గలదానినిగను, జగత్తంతయు దానివిషయముగను భావింతుము. ఇది మనతర్కచర్చా ఫలితమగు సమన్వయరూపము; ఇది యమోఘముకాదు. ఇదిమనస్సునకు సద్యఃప్రత్యక్షముకాదు. ఇది మనయనుభవముయొక్క శ్రేష్ఠతమమైన సమన్వయస్వరూపము; ఏయితరానుభవమైన నిట్టిదేమైనంతకాలమిది సత్యమే యగును.౧. విషయీ విషయసంబంధము పశు, మనుష్య, దైవ ప్రపంచములకు సమానమే. కాని యీమనయనుభవములోని రెండంశములుననఁగా విషయీ విషయము లన్యోన్యాధార భూతములును, సమానపరిణామ పరివర్తన నియమబద్ధములునై

---

(౧) ౨, ౧, ౧౧.

యున్నవి. ఏపరిపూర్ణ సత్యస్వరూపమునందుఁ బ్రత్యాంశము ననఁగా విషయీ విషయములు, మనశ్శరీరములు, వర్తమాన భూతభవిష్యత్తులు తత్తదుచితస్థానముల నాక్రమించి సమన్వయ సిద్ధినొందునో యట్టిమానవానుభవము విషయముగాదు; కాని యది సర్వవిజ్ఞానమునకును పారమార్థికలక్ష్యము. దైవమును గూర్చికాని మానవునిగూర్చికాని సర్వజ్ఞానమును విషయీ విషయ సంబంధ సమన్వితమగుటచే సత్యంశోత్తమమైనదని చెప్పరాదు. సవికల్పన జ్ఞానమంతయుఁ బరమసత్యము నేక విషయి, వృత్తి, విషయములుగల మూర్తికల్పనమే; సమాధి గత దృష్టికిఁ దప్ప, ద్రష్టకు వేరై గోచరించు విషయము దానిని సమీపించు వృత్తియు నుండితీరును. ఆలోచనాశక్తియు, హేతు వాదరీతియుఁ బరిచ్ఛిన్నజీవితమునకుఁ జెందినవే; పరమార్థము బుద్ధి కతీతమే; పరమార్థము స్వీయసాక్షియగుటచే నాలోచన కవసరము లేదు.